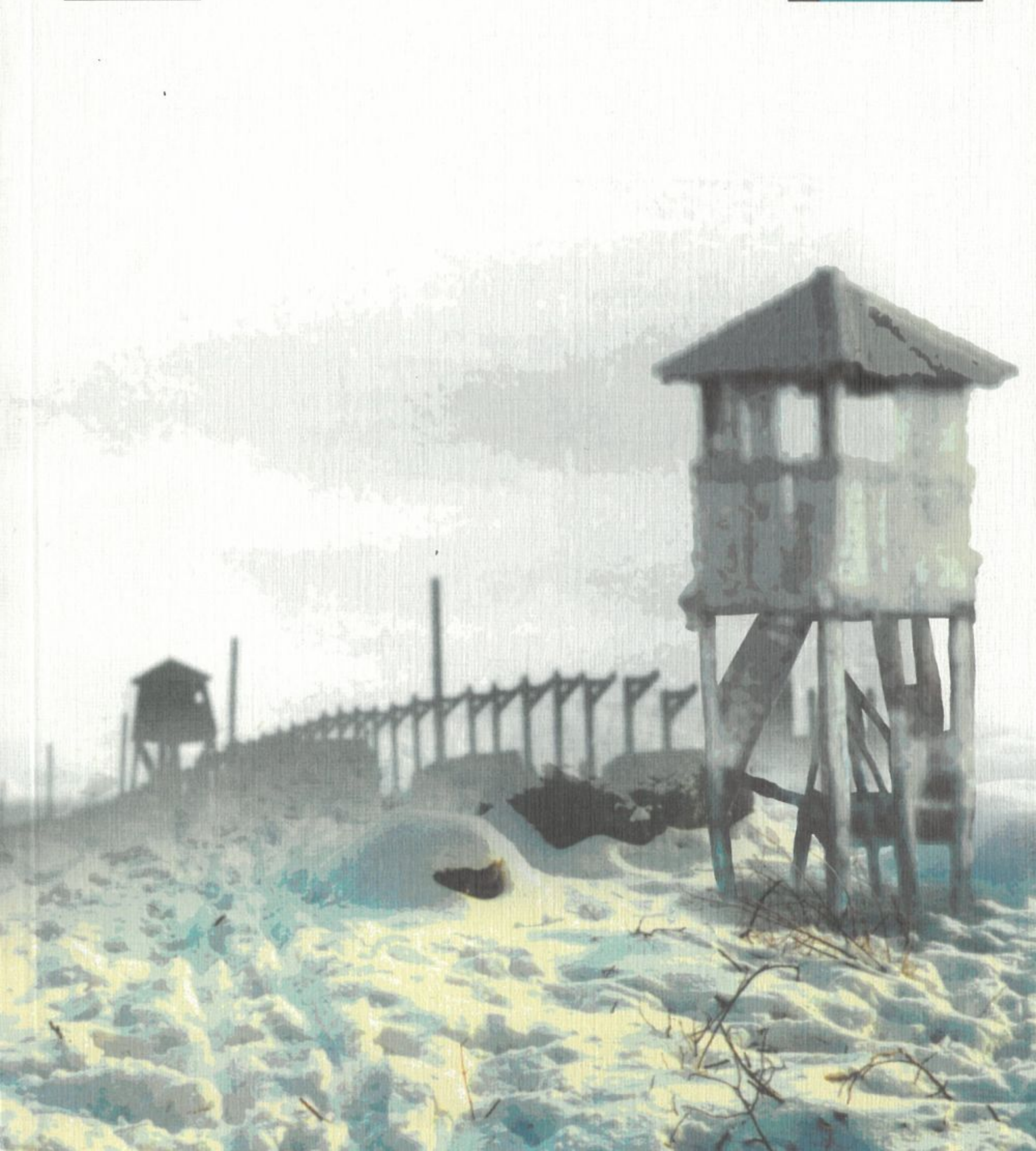

GENOCIDAS

LIETUVOS GYVENTOJŲ GENOCIDO IR REZISTENCIJOS TYRIMO CENTRAS

REZISTENCIJA

2004 2(16)

ISSN 1392-3463

GENOCIDAS IR
REZISTENCIJA

GENOCIDAS IR REZISTENCIJA

2004 2(16)

LIETUVOS
GYVENTOJŲ
GENOCIDO IR
REZISTENCIJOS
TYRIMO
CENTRAS

VILNIUS 2004

R e d a k c i j o s k o l e g i j a :

Vyriausioji redaktorė
DALIA KUODYTĖ

Mokslinis redaktorius
ARVYDAS ANUŠAUSKAS

Nariai:

KĘSTUTIS K. GIRNIUS („Laisvosios Europos“ radijas, RFE/RL)
ALGIRDAS JAKUBČIONIS (Vilniaus universitetas)
KĀRLIS KANGERIS (Stokholmo universiteto Baltijos studijų departamentas, Švedija)
ANTANAS KULAKAUSKAS (Vytauto Didžiojo universiteto
Politikos mokslų ir diplomatijos institutas)
BRONIUS MAKASKAS (Lenkijos mokslų akademijos Istorijos institutas)
HEINRIHS STRODS (Latvijos okupacijos muziejus, Latvijos universitetas)
SAULIUS A. SUŽIEDĖLIS (Milersvilio universitetas, JAV)
JOACHIM TAUBER (Nordost institutas Liuneburge, Vokietija)
ANTANAS TYLA (Lietuvos istorijos institutas)
VYTAUTAS TININIS (Generolo J. Žemaičio Karo akademija)
LIUDAS TRUSKA (Vilniaus pedagoginis universitetas)

Turiny – Contents

STRAIPSNIAI – ARTICLES

Arūnas Bubnys

Kauno getas (1941–1944 m.)	7
The Kaunas Ghetto (1941–1944)	40

Juozapas Romualdas Bagušauskas

Komunistų partijos ideologinė apologetika slopinant tautos pasipriešinimą (1944–1953 m.)	41
Ideological Apologetics of the Communist Party in Suppressing National Resistance (1944–1953)	54

Mindaugas Tamošaitis

Kontroversiški V. Krėvės-Mickevičiaus parodymai apie 1940 m. Lietuvos okupaciją JAV Ch. J. Kersteno komitetui po Antrojo pasaulinio karo	55
Controversial Testimony of Vincas Krėvė-Mickevičius Concerning Lithuania's Occupation in 1940 to the Kersten Committee of the U. S. Congress after the Second World War	70

Evaldas Gelumbauskas

Politinių kalinių bendruomenės susiformavimas ir pasipriešinimas GULAG'o ypatingojo režimo lageriuose (1948–1954 m.)	71
The Creation of the Community of Political Prisoners and Resistance in the GULAG Special Regime Camps (1948–1954)	93

KONFERENCIJOS – CONFERENCES

Saulius Samulevičius

LSSR MGB agentų smogikų teisinio įvertinimo problematika Lietuvoje	94
--	----

Justinas Žilinskas

Lietuvos laisvės kovotojų statuso pagal tarptautinę teisę klausimai ir MGB agentų smogikų bylos	96
--	----

Bernardas Gailius

Kaltinimo ir teismo argumentacija buvusių LSSR MGB agentų smogikų byloje	103
--	-----

Birutė Burauskaitė

Vilniaus krašto ir Vakarų Baltarusijos lenkų, baltarusių, lietuvių ir žydų bendruomenės istorijos verpetuose 1939–1944 m. Mitai ir stereotipai	113
--	-----

STUDENTŲ STUDIJS – STUDENTS’ RESEARCH

Jurga Pukinskaitė

Glavlitas Lietuvoje 1953–1964 m.	124
Glavlit in Lithuania, 1953–1964	144

IŠ ARCHYVŲ – FROM THE ARCHIVES

Rimantas Zizas

Raudonųjų partizanų ir Pietryčių Lietuvos kaimų savisaugos ginkluoti konfliktai 1943 m.	145
--	-----

Šarūnas Liekis

„Laivyno paradas“ ir neįvykusi Klaipėdos okupacija 1938 m. Nežinomi Lietuvos ir Vokietijos santykių puslapiai	162
---	-----

Juozas Starkauskas

E. Teumino pranešimas apie padėtį Lietuvoje 1944 m.	172
--	-----

ATMINTIS – MEMORY

Ričardas Čekutis

Partizanų spauda 1944–1953 m.	180
------------------------------------	-----

KRONIKA – CRONICALS	196
----------------------------------	------------

KNYGOS – BOOKS	206
-----------------------------	------------

MŪSŲ AUTORIAI – OUR AUTHORS	207
--	------------

Arūnas Bubnys

Kauno getas (1941–1944 m.)

Šio straipsnio tikslas yra išnagrinėti Kauno žydų bendruomenės ir geto istoriją nacių okupacijos metais, išskirti svarbiausius šios istorijos etapus ir bruožus, apibūdinti geto vidaus administracijos struktūrą ir funkcionavimą, pateikti genocido aukų statistiką.

IVADAS

Pagal gausumą ir svarbą Lietuvoje Kauno žydų bendruomenė nusileido tik Vilniaus žydų bendruomenei. Kauno žydai garsėjo visoje Rytų Europoje Slobodkės (Vilijampolės) ješiva, hebrajiška švietimo sistema ir sionistinės veiklos aktyvumu. Neoficialiais Statistikos valdybos 1941 m. sausio 1 d. duomenimis, Kaune gyveno 32 595 žydai (20,84 proc. miesto gyventojų)¹. Kauno žydų bendruomenės istorija, taip pat jų žūtis nacių okupacijos laikotarpiu sulaukė didelio pasaulio istorikų dėmesio. Daugiausia apie Kauno žydų likimą nacių okupacijos laikotarpiu rašė Izraelio, Lietuvos ir Vokietijos istorikai. Paradoksalu, tačiau iki šiol neturime apibendrinančios mokslinės monografijos apie Kauno getą, analogiškos Izraelio prof. Icchako Arado monografijai apie Vilniaus getą².

Didžioji dalis Izraelio istorikų darbų ir holokaustą išgyvenusių Kauno žydų prisiminimų yra parašyti hebrajų kalba ir dėl to daugumai užsienio istorikų neprieinami. Todėl straipsnio autorius rėmėsi tik lietuvių, vokie-

čių, rusų, anglų ir lenkų kalbomis išleista literatūra. Labai svarbus Kauno geto istorijos šaltinis yra holokaustą išgyvenusių amžininkų dienoraščiai ir prisiminimai. Tokio žanro literatūros paskelbta gana daug įvairiomis pasaulio kalbomis. Ypač svarbus šaltinis – buvusio Kauno geto Seniūnų tarybos sekretoriaus Avrahamo Tory dienoraštis, kuris yra išverstas ir į lietuvių kalbą³. A. Tory pareigos leido jam gauti informaciją apie svarbiausius geto gyvenimo įvykius, geto administracijos santykius su nacių valdžia, suvokti ir išmanyti visas svarbiausias geto gyvenimo sritis. Dienoraščio autorius apie pustrėčių metų vos ne kasdien fiksavo svarbiausius geto istorijos įvykius, savo išgyvenimus ir pastabas papildė originaliais to laikotarpio geto administracijos ir įvairių nacių įstaigų dokumentais. Todėl A. Tory dienoraštį galima apibūdinti kaip Kauno geto kroniką, kuri yra ypač vertingas šio žanro kūrinys ir savotiškas paminklas žuvusiai Kauno žydų bendruomenei. Tarp užsienyje išleistų darbų apie Kauno getą verta paminėti W. Mishellio, A. Faitelsono, Efraimo Ošrio knygas⁴. A. Faitelsonas, remdamasis gausia istorine memuarine literatūra bei Lietuvos ir užsienio šalių archyviniais dokumentais, išsamiai aprašė Kauno geto istoriją ir ypač antifašistinio geto pagrindžio veiklą, papildydamas istoriografiją naujais faktais. Tačiau A. Faitelsono darbų vertę menkina, viena vertus, nepagrįstas savo vaidmens iškėlimas ir lietuviškų institucijų bei atskirų as-

menų (pvz., Kauno karo komendanto Jurgio Bobelio) vaidmens holokauste didinimas, kita vertus, vokiškų institucijų (operatyvinių grupių, gestapo) vaidmens mažinimas.

Buvusio Kauno geto kalinio rabino E. Ošrio knygoje aprašyta Kauno geto istorija ir dar 44 Lietuvos miestelių žydų bendruomenių sunaikinimas. E. Ošris papildė Kauno geto istoriją vertingais faktais apie geto religinį ir dvasinį gyvenimą. Šis geto istorijos aspektas iki šiol yra mažai tyrinėtas.

Kauno geto antifašistinio pagrindžio veiklos istorijai vertinga dabar Izraelyje gyvenančios dr. Saros Ginaitės-Rubinsonienės knyga⁵. Knygos autorė pati buvo aktyvi geto pagrindžio ir partizaninio pasipriešinimo dalyvė. Remdamasi asmenine patirtimi, istorine ir memuarine literatūra bei archyviniais dokumentais, autorė papildė Kauno žydų pasipriešinimo istoriją naujais faktais ir vertinimais. Be to, S. Ginaitė-Rubinsonienė paskelbė lig tol mažai žinomus faktus apie buvusio Kauno karo komendanto plk. J. Bobelio paramą VII forte kalinamiems ir žudomiems žydams.

Pastaruoju metu Lietuvos žydų genocidu vis daugiau domisi Vokietijos istorikai⁶. Dalis jų darbų yra specialiai skirti Kauno žydų bendruomenei ir Kauno getui. Vokiečių istorikai Christoferis Dieckmannas ir J. Matthäusas, remdamiesi gausia istorine literatūra ir Vokietijos bei kitų užsienio šalių archyviniais dokumentais, parašė vertingų mokslinių straipsnių apie Kauno žydų žudynes ir getą⁷. Ch. Dieckmannas taip pat bene pirmasis Kauno žydų bendruomenės istoriją nacių okupacijos metais suskirstė į penkis laikotarpius ir pateikė trumpą jų charakteristiką.

Užsienio istorikų bei muziejininkų susidomėjimą Kauno geto istorija rodo ir toks faktas, jog 1997–1998 m. Vašingtone Holokausto muziejuje buvo eksponuojama speciali paroda apie Kauno getą. Šiai parodai JAV buvo išleistas iliustruotas katalogas⁸.

Vertingas yra Izraelio istorikės Dinos Porat straipsnis apie nacių okupacijos metais Lietuvos getuose funkcionavusią originalią teisėsaugos ir teisėtvarkos sistemą⁹. Jos straipsnyje daug vietos skiriama ir Kauno getui.

Sovietiniu laikotarpiu Lietuvoje buvo išleista nemažai knygų, dokumentų rinkinių ir straipsnių apie Kauno žydų žudynes, Kauno getą ir antifašistinio pagrindžio veiklą. Dalis šių leidinių, nepaisant sovietinei istoriografijai būdingų ideologinių šampų ir tendencingo dokumentų atrinkimo, išsaugojo savo vertę ir šiais laikais¹⁰. Tarp dokumentų rinkinių vertingiausias yra dviejų dalių leidinys „Masinės žudynės Lietuvoje“. Pirmoje šio rinkinio dalyje pateikta daug informacijos apie Kauno žydų žudynes ir Kauno getą. Reikia pažymėti, kad sovietinėje historiografijoje žydų genocidas (holokaustas) kaip savarankiška tema beveik nebuvo nagrinėjamas. Holokaustas buvo traktuojamas kaip masinės „tarybinių piliečių“ žudynės, neįvardijant aukų tautybės. Sovietų valdžia norėjo pabrėžti, kad nuo fašistinės okupacijos vienodai nukentėjo visų tautybių Lietuvos gyventojai. Žinoma, tai buvo sąmoningas istorijos klastojimas ir žydų tragedijos tikrojo masto slėpimas. Žydų genocidui skirti darbai paprastai buvo įdedami į platesnės tematikos leidinius arba suplakami su įvairių tautybių komunistų, komjaunuolių ir sovietinių aktyvistų žudynėmis.

Nepriklausomybę atkūrusioje Lietuvoje holokausto tyrimai suintensyvėjo maždaug nuo 1998 m. Jau yra paskelbta vertingų knygų, mokslinių ir publicistinių straipsnių šia tema. Vis dėlto iki šiol neturime apibendrinančios mokslinės holokausto Lietuvoje istorijos, kurioje būtų įvairiapusiškai išnagrinėti svarbiausi holokausto aspektai. Tarp nepriklausomybės laikotarpiu Lietuvoje išleistų darbų, kuriuose įvairiais aspektais atsispindi Kauno žydų bendruomenės ir geto istorija,

paminėtinės Alfonso Eidinto, Solomono Atamuko, Valentino Brandišausko, Arūno Bubnio, Saliamono Vaintraubo, A. Faitelsono, J. Beilesio, Dmitrijaus Gelperno, Stasio Knezio knygos ir straipsniai¹¹. Tenka konstatuoti liūdną faktą, kad Lietuvos istorikai iki šiol nėra parašę specialių mokslinių darbų apie Kauno getą. Vilniaus žydų bendruomenės ir geto tyrimai sulaukė kur kas didesnio tyrinėtojų dėmesio. Iš dalies tai galima paaiškinti tuo, jog Vilniuje aktyviai dirba Valstybinis Vilniaus Gaono žydų muziejus, o Kaune tokios institucijos nėra.

Dėl archyvinių šaltinių gausos galima gauti detalios Kauno geto istoriją. Straipsnio autorius daugiausia rėmėsi Lietuvos archyvų dokumentais. Daugiausia nagrinėjamai temai svarbių dokumentų yra saugoma Lietuvos centriniame valstybės archyve (toliau – LCVA) ir Lietuvos ypatingajame archyve (toliau – LYA). Tarp LCVA fondų ypač svarbus yra Vilijampolės žydų geto policijos fondas (R-973). Jį sudaro net 1036 originalios nacių okupacijos laikotarpio bylos. Fondo dokumentai parašyti lietuvių, vokiečių ir jidiš kalbomis. Šiame fonde daugiausia dokumentų yra apie Kauno geto žydų policijos veiklą, struktūrą ir personalinę sudėtį. Be to, yra išlikusių geto Seniūnų tarybos įsakymų ir posėdžių protokolų, vokiečių valdžios įsakymų ir skelbimų, mėnesinių ataskaitų apie įvairių geto administracijos padalinių veiklą, pranešimų apie kasdienius įvykius gete ir t. t. Su Kauno geto istorija susijusių dokumentų yra ir kituose LCVA fonduose (pvz., R-615, R-616, R-1399 ir kt.).

LYA yra išlikusios kelios buvusių Kauno geto žydų policininkų baudžiamosios bylos. Ypač svarbi buvusio Kauno geto žydų policijos viršininko Michailo Kopelmano byla. Tarp kitų nagrinėjamai temai svarbių bylų verta paminėti Kauno geto žydų policijos istoriją, parašytą pačių geto policininkų. Šios bylos originalas jidiš kalba yra LCVA, o LYA saugomas vertimas į rusų kal-

bą. Vertingos informacijos apie Kauno žydų žudynes galima rasti buvusių Tautos darbo apsaugos (toliau – TDA) bataliono kariškių, Kauno miesto policininkų ir 1941 m. Birželio antisovietinio sukilimo dalyvių baudžiamosiose bylose. Kadangi panašaus pobūdžio bylos skaičiuojamos dešimtimis, plačiau šios rūšies dokumentų neaptarsime, informaciją apie juos pateiksime nuorodose.

KAUNO ŽYDŲ ŽUDYNĖS IKI GETO ĮSTEIGIMO

Karas užklupo žydus pasimetusius ir išsigandusius. Dauguma jų suprato, jog ateina niūrūs ir sunkūs laikai, tačiau beveik niekas nesitikėjo, kad būsima nacių okupacijos tikrovė pranoks net pačias blogiausias nuojautas ir košmarus. Tūkstančiai Kauno žydų traukiniais, autobusais, vežimais ir pėsčiomis bandė trauktis į Rytus, tačiau dėl spartaus vokiečių kariuomenės žygiavimo nespėjo pasitraukti į Rusiją ir buvo priversti grįžti į Kauną. Dešimtys, gal net šimtai bėglių žuvo nuo bombardavimų, vokiečių kareivių ar lietuvių antisovietinių partizanų rankos. Faktiškai jau 1941 m. birželio 23 d. Kauną ėmė kontroliuoti LAF'o vadovaujami sukilėliai. Tą pačią dieną prasidėjo ir žydų areštai. Tačiau iki vokiečių kariuomenės ir saugumo policijos operatyvinių būrių atvykimo (pirmieji vokiečių kariuomenės daliniai į Kauną įžengė birželio 24 d. po pietų) žydų pogromų ir masinių žudynių Kaune nebuvo. Kai kurie autoriai (pvz., A. Faitelsonas) teigia, kad masinės žydų žudynės Kaune esą prasidėjusios jau birželio 22–23 d.¹², tačiau nei archyviniai dokumentai, nei autoritetingi istorikai šito nepatvirtina. Sukilėlių (jie vadino save partizanais) suimti žydai pirmomis karo dienomis dažniausiai buvo uždaromi į centrinį kalėjimą A. Mickevičiaus gatvėje. Partizanai suiminėjo tuos žydus, kuriuos įtarė bendradarbiavus su sovietų valdžia arba

šaudžius partizanus. Žinoma, suirutės ir susišaudymo metu galėjo būti ir nekaltai nužudytų žydų bei kriminalinio elemento įvykdytų nusikaltimų (nužudymų, apiplėšimų ir pan.). Tačiau tikrasis žydų, kaip tautos, persekiojimas Kaune prasidėjo 1941 m. birželio 25 d., kai miestą ėmė kontroliuoti vokiečių kariuomenė ir saugumo policija.

Karinė ir administracinė valdžia buvo sutelkta vokiečių 821-osios karo lauko komendantūros komendanto gen. mjr. Roberto von Pohlio rankose. Žydų klausimą spręsti buvo pavesta vokiečių saugumo policijos ir SD operatyvinėms grupėms ir būriams. 1941 m. birželio 25 d. į Kauną su priešakiniu būriu atvyko vokiečių saugumo policijos ir SD operatyvinės grupės A vadas Walteris Stahleckeris. Vienas svarbiausių jo vadovaujamos operatyvinės grupės uždavinių buvo organizuoti žydų žudynes ir įtraukti vietos gyventojus į žydų pogromus, taip siekiant nusišluoti nacių kaltę. Pirmomis vokiečių okupacijos dienomis Kaune veikė A operatyvinės grupės būrys 1b (*Sonderkommando 1b*), kuriam vadovavo SS oberšturmbanfiureris Erichas Ehrlingeris. W. Stahleckeriui ir E. Ehrlingeriui, nors ir nelengvai, vis dėlto pavyko sukurstyti dalį ginkluotų lietuvių įvykdyti Kaune žydų pogromus. Vėliau (1941 m. spalio 15 d.) W. Stahleckeris apie tai raportavo savo viršininkui vokiečių SS ir policijos vadui Heinrichui Himmleriui: „[...] Lietuvoje tai pavyko, pirmiausia Kaune, panaudojus partizanus. Netikėtai paaiškėjo, kad suorganizuoti didesnio masto žydų pogromą išsyk gana nelengva. Čia visų pirma pasitelkėme anksčiau minėtų partizanų vadą A. Klimaitį [Algirdas Jonas Klimaitis nebuvo pavaldus LAF'ui ir Lietuvos laikinajai vyriausybei. – A. B.], kurį tuo reikalu instruktavo veikęs Kaune mūsų nedidelis priešakinis būrys. A. Klimaičiui pavyko taip parengti ir pradėti pogromą, kad aikštėn neiškilo nei mūsų duoti nurodymai, nei mūsų iniciatyva. Pirmojo pogromo metu, naktį iš birželio 25-osios į 26-ąją, lietuvių

partizanai likvidavo daugiau kaip 1500 žydų, padegė arba kitaip sunaikino keletą sinagogų ir sudegino žydų kvartalą, kuriame buvo apie 60 namų. Sekančiomis naktimis tuo pačiu būdu buvo padaryti nekenksmingais 2300 žydų. Kauno pavyzdžiu panašios akcijos, tik mažesnio masto, vyko ir kituose Lietuvos miestuose, jos palietė ir likusius tose vietose komunistus“¹³.

Didžiausi žydų pogromai vyko Vilijampolėje, kur gyveno daug žydų. Čia jų plėšimai ir žudynės prasidėjo birželio 25 d. Ginkluoti partizanų (baltaraiščių) būriai Jurbarko, Vidurinės, Sinagogos, Veliuonos ir kt. gatvėse kratė visus žydų namus, suiminėjo, mušė ir žudė žydus. Buvo žudomi ne tik vyrai, bet ir moterys, vaikai bei seneliai. Žmonės buvo žudomi ne tik šautuvais, bet ir kapojami kirviais. Žydai buvo žudomi savo butuose arba išvedami į kiemą, pastatomi prie namo sienos ir sušaudomi. Į žymaus sportininko Mišelskio butą (Mėsininkų g. 9) partizanai atvarė grupę sulaikytų žydų ir juos čia pat sušaudė¹⁴. Ariogalos gatvės 10-ame name buvo išžudyta „Drobės“ fabriko darbininko Akivos Pucharto šeima. Birželio 26-osios naktį nusikaltėliai nužudė ješivos rabiną Šragą Faivelį Gorovičių. Prie Vilijampolės tilto dienos metu partizanai suėmė apie 30 žydų jaunuolių, juos žiauriai mušė ir liepė dainuoti sovietines dainas. Po to pasmerktiesiems buvo įsakyta patiems išsikasti duobę, prie kurios jie ir buvo sušaudyti. Yra žinomos čia nužudytų žydų tėvo ir sūnaus Icchako ir Šmuelio Kaplanų, brolių Chaimo ir Icchako Ragolskių, siuvėjo Baranovo, gydytojo Šmuelio Maco pavardės. Šios žudynės buvo įvykdytos dieną ir stebint žiopių būriui¹⁵. Štai kaip Vilijampolės pogromus aprašė vienas iš daugelio įvykių liudininkų Kauno rabinas E. Ošris: „[...] Neįmanoma aprašyti visko, kas atsitiko Slabodkėje (Vilijampolėje) tą naktį, birželio 25 d. Siaubas, kokio pasaulis nematė. Kartu su dvylika ješivos (dvasinės akademijos) rabinų ir keletu

studentų pasislėpėme mūsų dekanų rebe Grodzensko bute. Naktį praleidome melsdamiesi ir raudodami. Ėmus temti, lietuviai nacistai, lydimi minios, įsiveržė į Slabodkės žydiškąją dalį su kirviais ir pjūklais. Pogromas prasidėjo Jurbarko gatvėje. Jie ėjo iš namo į namą, iš buto į butą, iš kambario į kambarį, užmušinėdami kiekvieną sutiktą žydą – nesvarbu, ar jaunas, ar senas.[...] Skerdikai įžengė į Mordechajaus Jatkunsko ir jo žmonos dantų gydytojos Štein-Jatkunskos butą, nupjovė jiems delnus, pėdas, lytinius organus, pribagė abu su sūnumi. Pasuko į kaimynines gatves, užmušinėjo kiekvieną pasitaikiusį – ar tai buvo rabinas, ar sionistų aktyvistas, ar komunistas.[...]

Vienas baisiausių šių pašėlusių skerdynių momentų buvo visų gerbiamo Slabodkės rabino Zalmano Osovskio mirtis – lai viešpats atkeršija. Pririšo delnus ir pėdas prie kėdės, o galvą padėjo ant atversto Talmudo ir ją nukirto. Užmušė sūnų – jauną išminčių rebę Judelį Osovskį, žmoną. Kai įėjome į butą, rabinas nukirsta galva „sėdėjo“ ant kėdės prie rašomojo stalo. Talmudas gulėjo atverstas – užklupo beskaitantį. Galvą išvydome ant palangės, šalia užrašas: „Šitai pasielgsime su kiekvienu žydu“.[...] Tą naktį žuvo taip pat dešimtys mūsų studentų. Baigę savo kruvinus darbus butuose, lietuviai pasuko į prekybos rajoną. Jurbarko gatvės kampe nušovė kalvį, sustatė prie sienos dar 26 žydus, įvykdė egzekucijas. Prie tilto (per Nerį) gyvi palaidoti 34 asmenys.

Kitą rytą drauge su kitais išlikusiais ėjome nuo durų prie durų. Surinkome lavonus, palaidojome bendrame kape Slabodkės kapinėse. Niekad nepavyks ištrinti iš atminties tos siaubingos nakties įvykių¹⁶.

Archyvinių dokumentų apie Vilijampolės žydų pogromus išliko nedaug, tačiau jie patvirtina čia buvusių areštų ir šaudymų faktus. Vilijampolėje, K. Griniaus g. 7 gyvenęs Antanas Vitkauskas 1941 m. birželio 24 d. įstojo į partizanus ir po kelių dienų buvo pa-

skirtas tarnauti į Vilijampolės partizanų būrį. Jis vadovavo 5 partizanų grupei, kuri vykdė žydų areštus Jurbarko ir Veliuonos gatvėse. Ši grupė suėmė apie 50–60 žydų ir juos perdavė Vilijampolės partizanų štabui¹⁷. Birželio 27 d. į A. Vitkausko grupę Veliuonos gatvėje iš sinagogos buvo paleistas šūvis. Tuomet A. Vitkauskas liepė vienam partizanui mesti į sinagogos vidų granatą. Po sprogimo iš sinagogos išbėgo trys žydai, kuriuos partizanai nušovė. Sinagogoje buvo rasti dar 6 žydai, vienas iš jų buvo sužeistas. A. Vitkausko grupė juos suėmė ir nuvarė į partizanų štabą Skirsnemunės gatvėje. Birželio 27-osios naktį į 28-ąją Vilijampolės partizanų štabe buvo laikoma apie 500 suimtų žydų¹⁸. Suimtųjų likimas nėra žinomas, tačiau galima spėti, jog dalis jų buvo sušaudyti Vilijampolėje arba Kauno VII forte.

Pagal liudytojų parodymus, vienas Vilijampolėje veikęs būrys, kuriam lyg tai vadovavo Domeika, žiauriai žudė žydus Ariogalos ir kitose gatvėse. Šio būrio nariai žudė daugiausia turtingus žydus ir grobė jų turtą. Jie nužudė Abromą Lifšicą su žmona Liuba Lifšic, Iciką Fridmaną su žmona ir dviem vaikais, Naftalį su žmona ir dvejų metų dukrele bei kitus žydus¹⁹. Tikslus Vilijampolėje nužudytų žydų skaičius nėra žinomas, tačiau aukų galėjo būti keli šimtai. Vienas šaltinis nurodo, kad Vilijampolėje birželio 25–26 d. buvo nužudyta apie 600 žmonių²⁰.

Žydų žudynės tuo pat metu buvo vykdomos ne tik Vilijampolėje, bet ir miesto centre bei senamiestyje. Ypač pagarsėjo žudynės „Lietūkio“ garaže Vytauto gatvėje 1941 m. birželio 27 d. Čia keli civiliškai apsirengę asmenys (buvo kalbama, kad tai karo pradžioje išsilaisvinę buvę kaliniai) laužtuvais užmušė keliolika ar keliasdešimt žydų. Tarp nužudytųjų buvo Icchakas Kurliančikas, parduotuvės savininkas Chaimas Cukermanas, darbininkas Icchakas Grinas, muzikantas Šliomas Goldšteinas, broliai Peisachas ir Mošė Goldbergai. Žudynės vyko dieną ir jas

stebėjo didelis miestiečių ir vokiečių kareivių būrys. Suimtus žydus į garažo kiemą atvedavo vadinamieji partizanai. Nors vokiečių kariuomenė buvo įpareigota rūpintis rimtimi užimtuose kraštuose, tačiau ji visiškai nesikišo į viešai vykdomas žudynes ir kankinimus. Susidorojimas „Lietūkio“ garaže vyko vos už 200 m nuo vokiečių 16-osios armijos štabo būstinės. Žudynes stebėjo ir fotografavo vokiečių kareiviai. Kai gen. plk. Ernstui Buschui (16-osios armijos vadui) buvo pranešta apie Kaune vykstančius pogromus, šis atsakė, jog jis nieko negališ padaryti²¹. Žydų reikalai buvo perduoti W. Stahleckerio žinion ir vermachtui įsakyta nesikišti į „lietuvių ir žydų tarpusavio kivirčius“. „Lietūkio“ garažo tragedija sukėlė nemažos kauniečių dalies pasipiktinimą, jie smerkė šias žudynes. Apie jas buvo kalbama žydų atžvilgiu nepalankiai nusiteikusių Lietuvos laikinosios vyriausybės posėdyje. Birželio 27 d. vyriausybės posėdyje komunalinio ūkio ministras Vytautas Žemkalnis-Landsbergis informavo vyriausybės narius apie „nepaprastai žiaurius žydų kankinimus Kaune, „Lietūkio“ garaže“. Tame pačiame posėdyje Lietuvos laikinoji vyriausybė priėmė nutarimą „nežiūrint visų priemonių, kurių reikia imtis prieš žydus dėl jų komunistinės veiklos ir kenkimo vokiečių kariuomenei, partizanams ir paskiriems gyventojams vengti viešų žydų egzekucijų. Patirta, kad šie veiksmai yra padaryti žmonių, kurie nieko bendra neturi nei su Aktyvistų Štabu, nei su Partizanų Štabu, nei su Laikineja Lietuvos Vyriausybe“²². Gestapo inscenizuoti žydų pogromai Kaune tęsėsi iki birželio 29 d. W. Stahleckerio teigimu, jų metu buvo nužudyta 3800 žydų²³. Sunku pasakyti, ar šie aukų skaičiai yra tikslūs, tačiau kitokių duomenų apie 1941 m. birželio 25–29 d. Kaune nužudytus žydus nepavyko surasti.

Po gestapo inscenizuotų pogromų bangos 1941 m. liepos mėn. pradėta reguliariai šaudyti žydus Kauno fortuose. Šiose žudynėse itin

reikšmingą vaidmenį suvaidino 1941 m. birželio 28 d. Kaune pradėtas formuoti TDA batalionas. Vokiečių karo lauko komendantūros leidimas kurti lietuvišką batalioną buvo gautas birželio 27 d. Ši žinia perduota Lietuvos laikinajai vyriausybei, kuri birželio 27 d. posėdyje ją „su džiaugsmu“ priėmė ir nutarė „batalioną remti, finansuoti ir, jei bus galimybių, šios rūšies apsaugą plėsti ypač provincijoje“²⁴. Batalioną organizuoti pavesta Kauno karo komendantūrai, kuriai vadovavo plk. J. Bobelis. Birželio 28 d. plk. J. Bobelis išleido įsakymą Nr. 9 dėl buvusių partizanų dalinių reorganizavimo į reguliary junginį²⁵. Birželio 30 d. Lietuvos laikinoji vyriausybė savo posėdyje išklaušė plk. J. Bobelio pranešimą apie formuojamą TDA batalioną ir nutarė „suteikti 10 dienų avansą bataliono išlaikymo reikalams, skaitant po 7492 rb į dieną“. Tame pačiame posėdyje vyriausybė nutarė pritariti žydų koncentracijos stovyklos steigimui ir pavedė tuo rūpintis komunalinio ūkio viceministrui Vladui Švipui ir Kauno karo komendantui J. Bobeliui²⁶.

Pirmuoju TDA bataliono vadu buvo paskirtas plk. Andrius Butkūnas. Į batalioną daugiausia stojo buvę partizanai ir Lietuvos kariuomenės kariškiai. TDA batalionas buvo suformuotas labai greitai. 1941 m. liepos 4 d. jame tarnavo 724 puskarininkiai ir kareiviai²⁷.

Iš pradžių batalionas saugojo karinius ir ūkinius objektus, bet jau nuo 1941 m. liepos pradžios vokiečių saugumo policijos ir SD iniciatyva jis buvo įtrauktas į masines žydų žudymo akcijas. 1941 m. birželio pabaigoje nacių operatyvinio būrio 1b vadas E. Ehrlingeris ėmė organizuoti reguliarius žydų areštus ir šaudymus Kaune. Pirmąją masinių žudynių vieta buvo pasirinktas Kauno VII fortas. 1941 m. liepos 1 d. pranešime Vyriausiajai reicho saugumo valdybai (RSHA) Berlyne E. Ehrlingeris rašė, kad dvi lietuvių pagalbinės policijos (TDA bataliono) kuopos yra operatyvinio būrio žinioje,

viena iš jų saugo VII forte įsteigtą žydų koncentracijos stovyklą ir vykdo žydų žudynes. Nuo liepos 2 d. saugumo policijos funkcijas Kaune iš E. Ehrlingerio perėmė A operatyvinės grupės 3-iasis būrys (*Einsatzkommando 3*), kuriam vadovavo SS štandartenfiureris Karlas Jägeris. Iki išvykimo iš Kauno E. Ehrlingerio vadovaujamas operatyvinis būrys 1b sušaudė apie 1500 žydų²⁸.

K. Jägerio įsakymu liepos 4 d. VII forte buvo sušaudyta 463 žydai, o liepos 6 d. – 2514 žydų²⁹. Operatyvinės grupės A 1941 m. liepos 6 d. pranešime RSHA rašoma, kad VII forte saugoma 1500 žydų ir ketinama jiems įrengti vieną stovyklą IX forte. Be to, Kauno centriniame kalėjime tuo metu buvo kalinama 1869 žydai, 214 lietuvių, 134 rusai, 1 latvis ir 16 lenkų³⁰. 3-iojo operatyvinio būrio 1941 m. liepos 11 d. pranešime RSHA Berlyne nurodyta, kad Kaune iki to laiko buvo „likviduota“ 7,8 tūkst. žydų³¹.

Norėdamas sutrukdyti pabėgusiems žydams sugrįžti į Kauną, nacių operatyvinis būrys susitarė su tvarkos policija aplink Kauną išstatyti sargybas ir neįleisti į miestą nė vieno žydo³². Bandantys sugrįžti į Kauną žydai buvo suimami ir gabenami sušaudyti į VII fortą.

Pagal nuteistų buvusių TDA bataliono kariškių parodymus sovietų saugumui galima daryti išvadą, jog žydų šaudymuose VII forte dalyvavo TDA bataliono 1-oji ir 3-ioji kuopos. Vėlesnėse žudynių akcijose dažniausiai dalyvaudavo 3-ioji kuopa, vadovaujama leitenantų Broniaus Norkaus, Juozo Barzdos ir Anatolijaus Dagio. Kai buvo vykdomos itin didelės naikinimo akcijos, jose dalyvaudavo beveik visas batalionas, išskyrus kitas užduotis vykdančius kareivius³³. VII forte Žaliakalnyje uždaryti žydų vyrai buvo laikomi po atviru dangumi, o moterys ir merginos – forto tuneliuose. Suimtieji kentė nuolatines sargybinių patyčias, mušimus, alkį ir troškulį. Jaunos merginos dažnai buvo išprievartaujamos ir mušamos. Pagal VII for-

te žudynėse dalyvavusių TDA bataliono kareivių parodymus, liepos 4 d. žydai buvo šaudomi forto viduje esančioje dauboje. Šaudymui komandavo 3-iosios kuopos karininkai – lttn. B. Norkus ir jaun. lttn. Juozas Obelenis. Jie taip pat šaudė žydus iš pistoletų. Kareiviai šaudė šautuvais. Pagal kitų nuteistų kariškių parodymus, žudynėse VII forte dalyvavo vokiečių gestapininkai ir leitenantai J. Barzda ir Jurgis Skaržinskas³⁴. Žudynėms pasibaigus, lavonus užkasė sovietų karo belaisviai.

Masinėse žydų žudynėse 1941 m. liepos 6 d. VII forte taip pat dalyvavo TDA bataliono 3-ioji kuopa. Šį kartą buvo šaudoma slėnyje šalia forto. Žydai buvo šaudomi ir iš kulkosvaidžių. Šaudymui vadovavo leitenantai J. Barzda, B. Norkus ir A. Dagys. Žudynėse taip pat dalyvavo vokiečių gestapininkai. Žydai grupėmis po 20 žmonių buvo atvedami prie duobių. Jiems į nugaras iš kelių metrų atstumo šaudė TDA bataliono kareiviai³⁵.

TDA bataliono vado 1941 m. liepos 7 d. išleistame slaptame įsakyme Nr. 3 nurodoma VII fortą saugoti pirmos rūšies sargybai, susidedančiai iš 49 sargybinių. Fortas turėjo būti saugomas visą parą. Pagal sargybinių skaičių tai buvo stipriausiai saugomas bataliono objektas. Lietuvos laikinosios vyriausybės pastatą (Laisvės al. 70) tuo pat metu saugojo tik 8 sargybiniai³⁶. Turimomis žiniomis, liepos pradžioje VII fortą saugojo TDA bataliono 1-oji kuopa. Ji taip pat dalyvavo šiame forte vykdomose žydų žudynėse³⁷.

Vienas iš šaudymų VII forte užtruko dvi dienas. Tuo metu buvo šaudoma apie 400–500 žydų vyrų grupė. Šaudymui vadovavo lttn. J. Barzda. Kadangi buvo šaudoma nedidelėmis grupelėmis, žudynės užsitęsė iki sutemų. Tuomet J. Barzda šaudymą nutraukė ir dalį kuopos kareivių paliko saugoti pasmerktuosius per naktį. Kitą dieną į žudynių vietą buvo atvežti keli kulkosvaidžiai ir šaudymas buvo tęsiamas. Šį kartą buvo su-

šaudyti visi išvakarėse atvaryti žydų vyrai³⁸. Pažymėtina, kad teisiųjų parodymai dažnai nesutampa su K. Jägerio raporte minimais aukų skaičiais ir žudynių datomis. Pavyzdžiui, K. Jägerio raporte nėra duomenų, kad VII forte buvo akcija, užtrukusi dvi dienas. Galima spėti, jog VII forte buvo šaudoma dažniau, negu nurodoma K. Jägerio raporte. Kita vertus, kelių mažesnių akcijų aukų skaičius galėjo būti sumuojamas ir įrašomas į didelės akcijos metu nužudytųjų skaičių. Ypač tai pasakytina apie 1941 m. liepos 6 d. žudynes, kai buvo sušaudyti 2514 žydų. Liudytojų parodymuose niekur neminimas toks didelis per vieną dieną VII forte nužudytų žydų skaičius. Labai tikėtina, jog minėtas skaičius yra kelių mažesnių akcijų aukų suma.

Vieno iš šaudymų VII forte metu pasmerktieji bandė prasiveržti pro apsaugą ir pabėgti, tačiau nesėkmingai. Žydai buvo šaudomi dauboje, kurios šlaitai buvo 10–15 m aukščio. Sargybiniai turėjo pakankamai laiko nušauti puolančius beginklius žmones³⁹. Yra žinių, jog šią pasipriešinimo VII forte akciją inicijavo Kauno gydytojas Borisas Chodosas. Tačiau jis, kaip ir kiti bėgliai, buvo nušautas. Iki 1941 m. liepos 7 d. VII forto požemiuose kalintos žydų moterys buvo perkeltos į IX fortą ir netrukus paleistos į laisvę⁴⁰.

Tik nedaugeliui VII forte kalintų žydų pavyko išvengti mirties. Kai kurie sugebėjo papirkti sargybinius ir buvo paleisti į laisvę. Advokato Jakovo Goldbergo prašymu plk. J. Bobelis iš VII forto išlaisvino apie 30 žydų, dalyvavusių kovose dėl Lietuvos nepriklausomybės. Buvę Lietuvos kariuomenės savanoriai iš forto buvo perkelti į kalėjimą A. Mickevičiaus gatvėje ir po dviejų savaitių paleisti į laisvę⁴¹. S. Ginaitė-Rubinsonienė savo knygoje taip pat aprašo faktą, kad plk. J. Bobelis iš VII forto išlaisvino sesers vyrą Filipą Benjaminovičių. Jos teigimu, iš VII forto buvo išlaisvinta apie 70 žydų vyrų, 1918–1919 m. Lietuvos kariuomenės savanorių⁴².

Po 1941 m. liepos 6 d. masinių žudynių VII forte buvo vykdomos mažesnio masto žydų naikinimo akcijos. Liepos 9 d. šiame forte buvo nužudyta 21 žydas ir 3 žydės. Vienas iš buvusių TDA bataliono kareivių, tarnavusių 3-iojoje kuopoje, prisimena, jog liepos viduryje dalis kuopos kareivių, vadovaujami lttn. B. Norkaus, nuėjo į kalėjimą A. Mickevičiaus gatvėje ir iš ten paėmė apie 30 žmonių – žydų vyrų ir moterų. Pasmerktieji buvo nuvesti į VII fortą. Be to, į fortą sunkvežimiais atvežė dar vieną nedidelę grupę žydų. Forto viduje buvo iškastas apie 10 m ilgio griovys. Žydai buvo atvaryti prie griovio ir sušaudyti. Lavonus užkasė iš kalėjimo atvaryti kiti žydai, kurie paskui vėl buvo grąžinti į kalėjimą. Pagal liudytojo parodymus, tai turėjo būti 1941 m. liepos 19 d. žudynės, nes pats liudytojas buvo priimtas į TDA batalioną tų metų liepos 15 d.⁴³

Tai buvo paskutinės žudynės VII forte. Tą dieną buvo sušaudyti 26 žmonės: 17 žydų, 2 žydės, 4 lietuviai komunistai, 2 lietuvės komunistės ir 1 vokiečių komunistas. 1941 m. liepos 14 d. išleistame TDA bataliono vado slaptaime įsakyme Nr. 4 pažymėta, jog fortą turėjo saugoti 49 sargybiniai, tačiau, „nesant suimtųjų, sargybos sudėtis mažinama forto komendanto nuožiūra iki 7 žmonių“⁴⁴. Tai gi baigiant šaudyti VII forte kalinamus žydus, atkriti būtinybė ypač stipriai saugoti VII fortą.

TDA bataliono kariams iki masinių žudynių neteko dalyvauti panašaus pobūdžio akcijose. Tai neigiamai veikė jų psichiką ir moralę. Negalėdami atvirai pasipriešinti naciams, didelė dalis bataliono karių bandė pasišalinti iš tarnybos ar kitu būdu išvengti dalyvavimo žmonių žudynėse. 1941 m. liepos 5–11 d. iš tarnybos batalione buvo paleista 117 karių. Liepos 15–17 d. vien iš 1-osios kuopos dezertyravo 9 kariai. TDA bataliono 1-osios kuopos vadas kpt. Bronius Kirkila neištvėrė patirtų žudynių traumos ir 1941 m. liepos 12 d. nusišovė. 1-osios ku-

pos vado padėjėjas lt. Stepas Paulauskas ir du būrių vadai – jaunesnieji leitenantai Povilas Kulakauskas ir Jonas Ralys – paprašė atleisti juos iš tarnybos ir buvo atleisti⁴⁵.

Tačiau tokios protesto formos negalėjo pakeisti nacių politikos žydų atžvilgiu. TDA batalionas ir toliau buvo naudojamas žydų žudymui.

1941 m. rugpjūčio 2 d. įvykdyta pirmoji akcija Kauno IV forte. Tą dieną buvo sušaudyti 209 žmonės: 170 žydų, 33 žydės, 1 JAV žydas, 1 JAV žydė ir 4 lietuviai komunistai⁴⁶. TDA bataliono kareiviai, vadovaujami leitenantų J. Barzdos ir J. Skaržinsko, pasmerktuosius žydus paėmė iš kalėjimo A. Mickevičiaus gatvėje ir atvarė į IV fortą. Čia jau buvo apie 10 vokiečių karininkų ir kareivių. Tarp šlaitų buvo iškastas keliolikos metrų ilgio ir kelių metrų pločio griovys. Pasmerktieji buvo išrengti iki apatinių drabužių ir grupėmis varomi prie griovio. Žydus šaudė kelios dešimtys TDA kareivių ir vokiečiai. Komandą šaudyti davė lt. J. Barzda. Kiti bataliono kareiviai saugojo žudynių vietą. Žudynės truko apie dvi valandas⁴⁷.

1941 m. rugpjūčio 6 d. Panerių gatvėje gestapininkai suėmė 26 žydus, perkančius maisto produktus. Suimtieji buvo sušaudyti netoli plento. Šios žudynės įvykdytos geto komendanto Fritzio Jordano įsakymu⁴⁸.

Daug didesnės žudynės IV forte įvykdytos 1941 m. rugpjūčio 9 d. Tą dieną visa 3-ioji kuopa buvo nuvesta prie kalėjimo A. Mickevičiaus gatvėje. Iš kalėjimo prižiūrėtojai išvarė apie 500–600 žydų vyrų ir moterų. Kuopai vadovavo leitenantai A. Dagys ir J. Barzda. Sargybinių lydimi žydai buvo nuvaryti į Aukštojoje Panemunėje esantį IV fortą. Žydų vyrai ir moterys forto viduje buvo vieni nuo kitų atskirti. Į fortą lengvuoju automobiliu atvažiavo vokiečių SS karininkas ir keletas kareivių. Forte sovietų karo belaisviai jau buvo iškasę keletą didelių duobių. Prieš šaudymą viršila Zigmas Arlauskas kareiviams

davė išgerti degtinės (degtinę į fortą atvežė vokiečiai). Pirmiausia buvo šaudomos moterys: jos grupėmis buvo atvaromos prie duobės ir šaudomos į nugaras. Dar gyvas esančias duobėse aukas iš pistoletų pribaidavo J. Barzda, A. Dagys ir vokiečiai. Sušaudžius moteris, prie duobių pradėta varyti žydų vyrus. Prieš sušaudymą vyrai buvo nurengiami iki apatinių drabužių, paskui sustatomi prie duobių krašto ir sušaudomi. Sušaudžius grupę žydų, sovietų karo belaisviai juos apkasdavo nedideliu žemių sluoksniu ir po to buvo šaudoma kita vyrų grupė. Šaudymas prasidėjo po pietų ir truko iki vakaro. Šaudė beveik visi tuo metu forte buvę 3-iosios kuopos kareiviai. Po žudynių aukų lavonus užkasė sovietų karo belaisviai. Pagal K. Jägerio raportą, 1941 m. rugpjūčio 9 d. IV forte buvo nužudyti 534 žydai: 484 vyrai ir 50 moterų⁴⁹.

MASINĖS ŽYDŲ ŽUDYNĖS GETO EGZISTAVIMO LAIKOTARPIU 1941 M.

Kauno geto steigimas buvo užbaigtas 1941 m. rugpjūčio 15 d. Rugpjūčio 18 d. geto Žydų taryba gavo geto komendanto F. Jordano įsakymą surinkti žydų vyrus inteligentus ir pristatyti juos prie geto vartų. Kauno savivaldybėje žydų reikalus tvarkęs Mikas Kaminskas geto atstovams pasakė, jog inteligentai bus reikalingi darbui Kauno miesto archyve. Suvilioti šio pasiūlymo (dėl darbo pobūdžio ir geresnio atlyginimo) susirinko 534 žydai. Visi jie dar tą pačią dieną buvo nuvežti į IV fortą ir sušaudyti⁵⁰. Tarp nužudytųjų buvo Operos ir baleto teatro koncertmeisteris smuikininkas Robertas Stenderis, iš Lenkijos į Lietuvą atvykęs garsus kino režisierius Marekas Martensas, tapytojas A. Kaplanas, žurnalistas Maksas Volfovičius, daug gydytojų, inžinierių, advokatų ir mokytojų⁵¹. Deja, nepavyko nustatyti, kas konkrečiai vykdė 1941 m. rugpjūčio 18 d. egzekuciją. Tikriausiai tai padarė vokie-

čių gestapininkai ir didelę žudynių patirtį įgijusi TDA bataliono 3-ioji kuopa. Pagal nuteistų buvusių TDA bataliono karių parodymus, 1941 m. rugpjūčio mėn. 3-ioji kuopa kelis kartus šaudė žydus IV forte. Iki rugpjūčio pabaigos Kaune veikė tik 1-asis TDA batalionas. 2-asis lietuvių pagalbinės policijos batalionas faktiškai buvo suformuotas tik 1941 m. rugpjūčio pabaigoje.

1941 m. rugsėjo 17 d. Mažąjį getą apsupo vokiečių ir lietuvių policininkų būriai. Jie ėmė varyti geto gyventojus iš butų į Sąjungos aikštę. Iš chirurginės ligoninės buvo išvarytas medicinos personalas ir visi pacientai. Du sunkūs ligoniai nualpo ir mirė. Dr. Aleksejus Fainbergas (iki karo jis buvo Kauno gydytojų sąjungos pirmininkas) kartu su vaikais iš vaikų namų, veikusių prie ligoninės, buvo išvežti į IX fortą. Infekcinių ligų ligoninės personalui ir ligoniams įsakyta pasilikti ligoninėje. Į aikštę atvaryti žydai buvo surikiuoti kolonomis ir vokiečiai pradėjo selekciją. Turintys žydų amatininkų pažymėjimus (Jordano pažymėjimus) buvo varomi į dešinę pusę, kiti – į kairę. Į aikštę atvažiavo sunkvežimiai su ginkluotais sargybiniais. Netrukus čia pat atvažiavo automobilis ir iš jo išlipęs F. Jordanas akcijai vadovavusiam hauptšturmfüreriui Alfredui Tornbaumui padavė voką. Pastarasis perskaitė gautą laišką ir įsakė akciją sustabdyti. Į aikštę surinktiems žydams įsakyta sugrįžti į savo butus. Iš IX forto taip pat sugrąžinti dr. A. Fainbergas ir žydų vaikai⁵². Kodėl atšaukta ši akcija, nėra žinoma. Galbūt tai buvo būsimų akcijų repeticija ir naciai norėjo įsitikinti, ar jiems lengvai pavyks surinkti mirčiai pasmerktus žydus. Galimas dalykas, taip mėginta susilpninti žydų budrumą, esą masinis žmonių surinkimas nebūtinai susijęs su masinių žudynių akcija.

1941 m. rugsėjo 26 d. vokiečių ir lietuvių policininkai apsupo geto Ariogalos ir Veliuonos gatves. Žydai buvo išvaryti iš butų ir prasidėjo pasmerktųjų atranka. Šį kartą

į Jordano pažymėjimus dėmesys nebuvo kreipiamas. Mirčiai buvo atrenkami pirmiausia seneliai, ligoniai, moterys. Suimtieji išvežti į IV fortą ir ten sušaudyti. Oficialus akcijos pretekstas buvo tai, kad žydai esą šovė į vokiečių policijos karininką Vilį Kozlovskį. Pagal K. Jägerio raportą, tą dieną IV forte (pagal kitus šaltinius – IX forte) buvo nužudyti 1608 žydai: 412 vyrų, 615 moterų ir 581 vaikas. Tą pačią dieną duotas įsakymas užrakinti ir užantspauduoti išvežtųjų butus. Nužudytųjų baldus ir mantą po kelių dienų iš geto išvežė vokiečiai⁵³.

1941 m. spalio mėn. žydų žudynės prasidėjo Kauno IX forte. Čia žudynės buvo vykdomos iki pat hitlerinės okupacijos pabaigos. Pirmoji masinė žydų žudynių akcija čia įvykdyta spalio 4 d.

Pasirengimas žudynėms IX forte prasidėjo gerokai anksčiau. Daugiau kaip prieš mėnesį iki spalio 4 d. akcijos į IX forto kalėjimą buvo atvykę trys gestapo karininkai (tarp jų minima gestapininko Stützo pavardė). Kalėjimo viršininkui jie įsakė išvalyti šalia forto esantį lauką (jis buvo apsėtas avižomis ir žirniais). Paskui į fortą buvo atsiųsti keli šimtai sovietų karo belaisvių. Šie per mėnesį iškasė kelias ilgas tranšėjas⁵⁴.

1941 m. spalio 4 d. apie 6 val. ryto prie Mažojo geto atvyko apie 50 vokiečių policininkų ir apie 100 lietuvių savisaugininkų. Jie užblokavo įėjimą į Mažąjį getą. Iš jo buvo leista išeiti tik nedidelei grupei žmonių, turinčių Jordano pažymėjimus. Mažojo geto gyventojai buvo varomi į Sąjungos aikštę, už geto ribos. Turintys Jordano pažymėjimus buvo nuvaryti į Didįjį getą, o neturintys vežami į IX fortą. Tarp išvežtųjų pakliuvo ir visi geto ligoninės chirurgijos ir terapijos skyriaus ligoniai. Iš vaikų namų buvo paimta 141 vaikas ir auklės. Kūdikiai buvo spardomi kojomis ir kaip malkos metami į brezentu uždengtą sunkvežimį, kuris nuvažiavo IX forto kryptimi. Iš geto infekcinės ligoni-

nės buvo paimti 67 ligoniai, gydytojai ir bandę ten pasislėpti sveiki Mažojo geto kaliniai. Infekcinė ligoninė su visa įranga ir dokumentais buvo sudeginta⁵⁵. Į IX fortą iš Mažojo geto atvežti žydai buvo šaudomi karo belaisvių iškastuose grioviuose. Šaudė beveik visa 1-ojo bataliono 3-ioji kuopa. Žudynėse taip pat dalyvavo apie 20 vokiečių kareivių. Lietuvių savisaugininkams komandavo lttn. B. Norkus⁵⁶. Pagal K. Jägerio raportą, 1941 m. spalio 4 d. buvo nužudyta 1845 žydai: 315 vyrų, 712 moterų ir 818 vaikų⁵⁷.

Didžiausia žydų žudynių akcija ne tik Kaune, bet ir visoje Lietuvoje per nacių okupacijos laikotarpį įvykdyta 1941 m. spalio 29 d. IX forte.

Spalio 25 d. į Kauno getą atvykęs gestapininkas Helmutas Rauca Seniūnų tarybai pareiškė, kad ši savo vardu privalo išleisti įsakymą visiems geto gyventojams, nepaisant lyties ir amžiaus, spalio 28 d. 6 val. ryto susirinkti Demokratų aikštėje ir išsirikiuoti šeimomis pagal šeimos galvos darbo vietą. Seniūnų tarybos bandymai išsiaiškinti tikruosius gestapo kėslus buvo nesėkmingi. Po ilgų svarstymų, diskusijų ir pasitarusi su vyriausiuoju rabinu Abromu Šapira Taryba nutarė skelbti gestapo reikalaujamą įsakymą. Skelbimai jidiš ir vokiečių kalbomis gete buvo išklijuoti spalio 27 d.⁵⁸ Geto gyventojus sukaustė baimė. Spalio 27 d. naktį beveik niekas nemiegojo. Daug žydų raudėjo ir skaitė religines psalmes. Ankstų spalio 28 d. rytą Demokratų aikštėje dešimčia kolonų buvo išrikiuoti visi geto gyventojai: pirmoje kolonoje stovėjo geto Seniūnų taryba su šeimomis, antroje – geto policininkai su šeimomis, trečioje – geto administracijos tarnautojai su šeimomis, kitose kolonose – darbininkai su šeimomis. Visi išrinktieji turėjo pereiti esėsininkų F. Jordano, Stützo, A. Tornbaumo, H. Raucos ir kitų atranką. Vieni buvo siunčiami į dešinę (mirti), kiti – į kairę (laikiniai paliekami gyventi). Žydai buvo pasimėtę ir nežinojo, kuri pusė yra geroji. Seniūnų

tarybai ir žydų policijai pavyko į kairę pusę perkelti kelis šimtus žmonių. Pirmiausia nužudyti buvo parenkamos didelės šeimos, fiziškai silpni žmonės ir ligoniai. Šeimos dažnai buvo išskiriamos. Pasmerktieji išvesti į Mažojo geto teritoriją, o kitą dieną nuvaryti į IX fortą sušaudymui⁵⁹.

Geto kalinių atrankoje dalyvavo ir 1-ojo policijos bataliono kareiviai. Batalionas į getą nuvyko atskiromis kuopomis. Bataliono kareivinėse Žaliakalnyje, karo policijos patalpose, pasiliko tik budintys asmenys. Kiekvienas bataliono kareivis šovininėse turėjo po 30–40 šovinių. Kartu su 3-iaja kuopa vyko leitenantai A. Dagys, J. Barzda, B. Norkus ir jaun. lttn. Norbertas Jakubauskas. Į getą buvo atsiųsti ir kitų policijos batalionų kareiviai bei vokiečių policininkai. Dauguma 1-ojo bataliono kareivių ėjo sargybą aplink getą, kiti buvo sargyboje Demokratų aikštėje. Į getą spalio 28 d. buvo atvykęs ir 1-ojo bataliono vadas Kazys Šimkus. Atrinkus sušaudymui apie 10 tūkst. žydų, 1-ojo bataliono 3-ioji kuopa grįžo į kareivines.

Kitos dienos (spalio 29-osios) rytą 3-ioji kuopa nuvyko į getą. Ten atvyko ir kitos 1-ojo bataliono kuopos. Dalis bataliono karininkų ir kareivių iš karto nuvažiavo į IX fortą. Likusieji kareiviai rikiavo žydus kolonomis ir varė į fortą. Atvaryti žydai buvo vedami į forto vakarinę atšlaitę, kurioje buvo iškasta keletas 200 m ilgio, 3 m pločio ir apie 2 m gylio tranšėjų. Pasmerktieji grupėmis po 100–150 žmonių buvo vedami prie griovių ir grūdami į juos. Atvestieji sušaudymui buvo išrengiami iki apatinių drabužių. 1-ojo bataliono kareiviai apsupdavo griovius ir pagal karininkų komandą imdavo šaudyti į grioviuose esančias aukas. Sušaudžius vieną grupę, lavonai karo belaisvių būdavo užpilami plonu sluoksniu žemės ir būdavo atvedama nauja aukų grupė. Vienu metu šaudydavo kelios dešimtys 3-iosios kuopos kareivių. Žudynėse dalyvavo tokiose akcijose jau pasižymėję leitenantai A. Dagys, B. Norkus ir J. Barzda. Šau-

dė taip pat apie 20 vokiečių karininkų ir kareivių. Vokiečių kareiviai šaudė iš automatų, o karininkai – iš pistoletų. Šaudytojų grupės keisdavosi.

Žudynės baigėsi jau temstant. Po žudynių bataliono kareiviai rinkosi geresnius aukų drabužius ir kitus daiktus. Į kareivines jie sugrįžo sunkvežimiais. Pagal K. Jägerio raportą, 1941 m. spalio 29 d. IX forte buvo nužudyta 9200 žydų: 2007 vyrai, 2920 moterų ir 4273 vaikai. K. Jägerio raporte spalio 29 d. žudynės ciniškai įvardytos kaip „geto valymas nuo nereikalingų žydų“. Tikriausiai niekada Lietuvos istorijoje nebuvo tokio masto žudynių, kai per vieną dieną buvo sunaikinta beveik 10 tūkst. nekaltų civilių žmonių. Iš žudynių vietos stebuklingai pavyko pabėgti tik vienam pasmerktajam – vienuolikos metų berniukui Judeliui Beilesui⁶⁰. Po „Didžiosios akcijos“ gete liko apie 17 tūkst. žmonių. Tragedija palietė beveik visas šeimas. Kaip rašė A. Tory, „kiekvienuose namuose atsirado tuštuma, kurioje glūdėjo kaustantis tylus siaubas: tavęs laukia toks pat likimas“. Vis dėlto po spalio 29 d. akcijos masinės Kauno geto kalinių žudynės nebuvo vykdomos iki pat 1944 m. kovo 26 d. Tačiau 1941 m. lapkričio ir gruodžio mėn. IX forte buvo žudomi iš kitų Vokietijos okupuotų kraštų atvežti žydai.

Po masinių 1941 m. rudens žudynių akcijų gete prasidėjo vadinamasis stabilizacijos laikotarpis, trukęs iki 1944 m. kovo pabaigos. Nacių supratimu, getas buvo išvalytas nuo „nereikalingų“, t. y. negalinčių aktyviai dirbti vokiečių karo reikmėms žydų. Šiuo laikotarpiu masinės geto gyventojų žudynės nebuvo vykdomos*. Naciai stengėsi maksimaliai išnaudoti žydų darbininkus karo ir okupacinės administracijos poreikių tenkinimui. Geto savivalda taip pat suvokė, kad tol, kol getas bus vokiečiams reikalingas, jie ge-

to nelikviduos, ir stengėsi įdarbinti kuo daugiau žydų bei didinti jų darbo našumą.

GETO STEIGIMAS

1941 m. liepos 7 d. (pagal kitus šaltinius – liepos 4 d.) pas vokiečių saugumo policijos ir SD vadą Lietuvoje K. Jägerį buvo atvežti penki žinomi Kauno žydų bendruomenės asmenys – advokatai Leiba Garfunkelis ir Jakovas Goldbergas (buvęs Lietuvos kariuomenės žydų savanorių sąjungos pirmininkas; sovietų okupacijos metais jis kartu su L. Garfunkeliu buvo kalinamas vienoje kameroje), žymus ginekologas dr. Efraimas Rabinovičius, rabinai Šmuelis Aba Sniegas ir Jankelis Mošė Šmukleris. K. Jägeris žydų atstovams veidmainingai pareiškė, esą jis negalys leisti, kad mieste ir toliau vyrautų netvarka ir būtų žudomi žydai. Esą lietuviai nebenori gyventi kartu su žydais ir dėlto žydams jų pačių labai reikia persikraustyti į getą Vilijampolėje. Žydų atstovai bandė paaiškinti, jog Vilijampolėje gyvena apie 8 tūkst. žmonių ir ten neįmanoma sugrūsti visų Kauno žydų (per 30 tūkst.). Tuo pat metu K. Jägeris pas jį atvežtus žydų atstovus paskyrė į Žydų komitetą ir pavedė jam rūpintis žydų perkėlimu į getą. Žydų komitetui buvo pavesta nedelsiant parengti persikėlimo planą ir leista į komitetą įtraukti naujus narius. Kaip geros valios ženklą K. Jägeris pažadėjo paleisti VII ir IX fortuose įkalintas žydų moteris ir vaikus⁶¹.

Žydų komitetas liepos 10 d. parašė memorandumą Kauno miesto savivaldybei. Jame buvo aiškinamos problemos ir nepatogumai, atsirasantys dėl visų miesto žydų sutelkimo Vilijampolėje. Komitetas prašė savivaldybę neperkelti į Vilijampolę priemiesčiuose gyvenančių žydų, išplėsti planuojamas geto ribas,

* Išimtis – 1943 m. vasario 4 d. akcija, kai vokiečiai, keršydami už pralaimėjimą prie Stalingrado, suėmė ir IX forte sušaudė 44 žydus: 17 vaikų ir 27 suaugusius (žr. A. Tory, *Kauno getas*, p. 193–195; A. Файтelson, *Непокорившиеся*, с. 200).

įtraukiant Kauno senamiestį iki E. Ožėskienės, I. Kanto ir Telšių gatvių. Kauno senamiestyje telkėsi žydų komercinis, kultūrinis ir visuomeninis gyvenimas, ten buvo daug svarbių žydams medicinos, švietimo, komercinių įstaigų, sinagogų ir t. t. Tačiau į šį Žydų komiteto memorandumą nebuvo atsižvelgta⁶².

1941 m. liepos 10 d. Kauno miesto komendantas J. Bobelis ir Kauno miesto burmistras Kazys Palčiauskas išleido įsakymą dėl žydų perkėlimo į Vilijampolėje steigiamą getą. Žydai turėjo būti perkelti per mėnesį – nuo liepos 15 d. iki rugpjūčio 15 d. Persikėlimo eigą privalėjo prižiūrėti Kauno karo komendantūros ir Kauno policijos pareigūnai. Nurodytu laiku nepersikėlusiams asmenims grasinta suėmimu. Iš Kauno pabėgusiems žydams uždrausta sugrįžti į miestą. Visi Kaune gyvenantys žydai be lyties ir amžiaus skirtumo įpareigoti nuo liepos 12 d. ant kairiosios krūtinės pusės nešioti geltonos spalvos 8–10 cm diametro Dovydo žvaigždę. Žydams leista vaikščioti gatvėmis ir rodytis viešose vietose tik nuo 6 iki 20 val.

Į Vilijampolę išsikeliantiems žydams leista pasiimti tik profesijos įrankius ir naujoms gyvenimo sąlygoms reikalingą mantą. Žydų paliktą turtą turėjo perimti Kauno miesto savivaldybė. Geto ribos turėjo eiti Veliuonos, K. Naujalio, Dvaro, Kelmės, Goštautų, A. Stulginskio, Linkuvos, Kaltinėnų, Kuršėnų gatvėmis. Iš rytų ir pietryčių pusės būsimą getą ribojo Neries upė⁶³.

Žydų perkėlimą į Vilijampolę tvarkė specialus komitetas, kuriam vadovavo dr. Grigorijus Volfas. Buvo įsteigti transporto, finansų skyriai ir sekretoriatas. Komitetas iš pradžių dirbo miesto rotušėje, o po savaitės persikėlė į pradžios mokyklos patalpas M. Daukšos g. 24. Buvo sukurtas perkėlimo (evakuacijos) planas. Iš pradžių planuota perkelti senamiestyje ir geležinkelio stoties rajone gyvenančius žydus. Tvarkingą persikėlimo eigą trukdė ne tik transporto priemonių ir lėšų

stoka, bet ir masiniai žydų butų užgrobimai; butus grobė okupacinės valdžios įstaigos ir privatūs asmenys, o butų šeimininkai žydai paprasčiausiai buvo išmetami į gatvę. Nukentėjusieji kreipdavosi pagalbos į komitetą. Žydams buvo sudarytos nepakenčiamos gyvenimo sąlygos. Apie 30 tūkst. miesto žydų maisto produktai buvo pardavinėjami tik trijose parduotuvėse. Dėl to žydai patys skubėjo greičiau persikelti į getą⁶⁴. Iki 1941 m. rugpjūčio 1 d. į getą persikėlė apie 90 proc. miesto žydų.

Liepos pabaigoje vokiečių karinę administraciją pakeitė vokiečių civilinė valdžia. Kauno miesto komisaru buvo paskirtas SA oberfiureris Hansas Crameris. Geto valdymo, žydų turto ir žydų darbo jėgos panaudojimo klausimai nuo 1941 m. liepos pabaigos iki 1943 m. rudens buvo vokiečių miesto komisaro žinioje. H. Crameris geto reikalų tvarkytoju paskyrė komisariato 2-ojo pagrindinio politikos skyriaus (*HA II Politik*) vadovą ir asmeninį referentą SA oberšturmfiurerį F. Jordaną. Pastarasis glaudžiai bendradarbiavo su miesto komisariato ūkio skyriaus viršininku (šis skyrius tvarkė konfiskuoto Kauno žydų turto reikalus) Wiedmannu⁶⁵. Iki H. Cramerio atvykimo ryšiai tarp miesto savivaldybės ir žydų bendruomenės buvo palaikomi per savivaldybės valdininką M. Kaminską. Kaip rašė dienoraštyje A. Tory, M. Kaminskas su žydų atstovais kalbėjo griežta įsakų ir potvarkių kalba, demonstratyviai šaltu balsu⁶⁶. Atvykę nacių civilinės valdžios pareigūnai žydų tvarkymo reikalus perėmė į savo rankas. Buvo pakartoti kai kurie jau anksčiau lietuviškosios administracijos išleisti antisemitiniai potvarkiai. 1941 m. liepos 28 d. H. Crameris pasirašė įsakymą Nr. 1, kuriuo žydams uždrausta vaikščioti šaligatviais, naudotis visomis pasivaikščiojimo bei poilsio vietomis, viešaisiais parkais bei skverais. Žydams taip pat uždrausta naudotis visomis viešojo susisiekimo priemonėmis – autobusais, taksi, garlaiviais. Už

įsakymo nuostatų nesilaikymą pagrasinta griežtomis bausmėmis⁶⁷.

1941 m. liepos 31 d. H. Crameris pasirašė viešą skelbimą Nr. 2 (*Öffentliche Bekanntmachung*). Jame pakartotas draudimas iš Kauno pabėgusiems žydams sugrįžti į miestą, o namų savininkams ir valdytojams priimti pastogėn grįžtančius žydus. Skelbimu taip pat pakartotas įsakymas persikelti žydams į Vilijampolę iki rugpjūčio 15 d. Žydams taip pat uždrausta pardavinėti, keisti ar kitu būdu realizuoti jų turimą kilnojamąją ir nekilnojamąją turtą⁶⁸.

Liepos antroje pusėje Žydų komitetui buvo perduotas Kauno miesto burmistro nurodymas išsirinkti vyriausiąjį žydą (*Oberjude*) ir jo pavaduotoją, kurie su savo patarėjais turėsią sudaryti Seniūnų tarybą (*Ältestenrat*). Ši taryba būsianti atsakinga už geto vidaus reikalų tvarkymą. Seniūnų taryba (dar buvo vadinama Žydų taryba) turėjo paskirti geto policijos vadą. Rugpjūčio 4 d. žydų pradžios mokykloje M. Daukšos g. 24 įvyko paskutinis miesto žydų bendruomenės susirinkimas. Jame dalyvavo 28 bendruomenės veikėjai. Susirinkimas turėjo išrinkti Seniūnų tarybą ir jos pirmininką. Suprasdami dramatišką padėtį ir didžiulę atsakomybę, niekas nenorėjo eiti sunkių pareigų ir tapti savotišku atpirkimo ožiu už būsimas žydų nelaimes ir vargus. Susirinkime tvyrojo nevilties ir pasimetimo nuotaikos. Po jausmingų kalbų ir prašymų dr. Elchananas Elkesas sutiko eiti Seniūnų tarybos pirmininko pareigas. Nepriklausomos Lietuvos laikais dr. E. Elkesas vadovavo Kauno žydų ligoninės vidaus ligų skyriui ir vertėsi privačia praktika. Jis gerai išmanė savo darbą, buvo labai išsilavinęs ir sąžiningas žmogus, tačiau neturėjo didesnės visuomeninės veiklos patirties⁶⁹. Taip pat buvo išrinkta Seniūnų taryba, kurios nariais tapo dalis anksčiau veikusio Žydų komiteto narių. E. Elkeso pavaduotoju buvo išrinktas advokatas L. Garfunkelis, tarybos nariais tapo J. Goldbergas, ra-

binas Š. A. Sniegas, draudimo kompanijos direktorius Michailas Kopelmanas, gydytojas Efraimas Rabinovičius. Tarybos sekretoriumi tapo advokatas Izraelis Bernšteinas (nuo 1942 m. liepos 5 d. sekretoriumi dirbo Abraomas Golubas). Vėliau Seniūnų tarybos sudėtis nežymiai keitėsi.

Tarybos sudėtį 1941 m. rugpjūčio 18 d. patvirtino miesto komisaras H. Crameris⁷⁰. Dauguma Seniūnų tarybos narių anksčiau dalyvavo įvairių sionistinių partijų ir organizacijų veikloje. Pagal Vilijampolės žydų geto bendruomenės nuostatus, Seniūnų taryba privalėjo rūpintis visais geto reikalais: apgyvendinimu, maitinimu, sveikatos apsauga, švietimu, viešosios tvarkos palaikymu, įdarbinimu ir t. t. Taryba turėjo teisę skirti geto gyventojams bei įmonėms mokesčius, nustatyti rinkliavas ir prievoles. Seniūnų taryba privalėjo posėdžiauti ne rečiau kaip kartą per savaitę. Tarybos pirmininkas turėjo teisę skirti ir atleisti visų geto įstaigų tarnautojus, bausti gyventojus už Tarybos nutarimų ir įsakymų nevykdymą piniginėmis baudomis ir natūrinėmis prievolėmis. Taryba taip pat tvirtino geto biudžetą⁷¹.

Taryba ėmė kurti geto vidaus administraciją ir geto žydų policiją. Pirmaisiais Seniūnų tarybos įsakymais buvo paskirti įvairių geto administracijos padalinių vadovai. Maitinimo ir tiekimo skyriaus vedėju paskirtas Moisiejus Ožinskis, Finansų skyriaus vedėju – Nikolajus Gemelickis, Sveikatos skyriaus – Benjaminas Zacharinas, Statistikos skyriaus – Chaimas Kaganas, Technikos skyriaus – Leonas Ritas, Darbo įstaigos vedėju – Lazaris Frenkelis, Juridinio skyriaus – Vulfas Lurjė, Butų skyriaus – Dovydas Icikovičius⁷². Seniūnų tarybos posėdžiuose taip pat buvo tvirtinami įvairių administracijos skyrių etatų sąrašai. Kurdama administracinį aparatą Taryba išleido jai pavaldžių įstaigų tarnautojų darbo taisykles. Už netinkamą pareigų ėjimą tarnautojai galėjo būti baudžiami įspėjimais, papeikimais ir atleidimu iš einamų pareigų⁷³.

1941 m. rugpjūčio 15 d. getas buvo galutinai aptvertas spygliuota viela ir atribotas nuo išorinio pasaulio. Iki geto įsteigimo Vilijampolėje gyveno apie 12 tūkst. žmonių. Dabar į šį plotą turėjo sutilpti beveik 30 tūkst. žmonių. Vienam gyventojui teko apie 6 m² gyvenamojo ploto (arba 3,5 m² naudingo gyvenamojo ploto). Realiai ši norma buvo dar mažesnė, kadangi getui buvo paskirtas ne visas Vilijampolės rajonas. Getas užėmė apie 2 km ilgio ir 1 km pločio teritoriją. Jis buvo padalytas į Didįjį ir Mažąjį getus, sujungtus tiltu per Panerių gatvę. Geto teritorijoje buvo apie 350 namų. Vilijampolės rajonas dar iki geto įsteigimo buvo netvarkingas ir purvinas: čia nebuvo nei vandentiekio, nei kanalizacijos, nei dezinfekcijos įstaigų, pėčių ir ambulatorijų. Dėl tokių antisanitarinių sąlygų getui grėsė epidemijų pavojus. Getą saugojo lietuvių ir vokiečių policininkai. Policijos postai buvo išdėstyti kas 100–200 m. Geto apsaugos viršininku (komendantu) iš pradžių buvo V. Kozlovskis. Komendantūra buvo įsikūrusi už geto ribų, Veliuonos gatvėje⁷⁴.

Žydų gyvenimas gete buvo nuolatos varžomas įvairiausiais vokiečių draudimais ir reikalavimais. Buvo draudžiama be leidimo išeiti iš geto, įsinešti į getą maisto produktų arba prekiauti jais gete, griežtai draudžiama pasitraukti iš darbo vietos, bendrauti su nežydais ir karo belaisviais, pirkti ir skaityti laikraščius, klausytis radijo laidų ir turėti radijo aparatus, perdavinėti ir gauti laiškus, gimdyti vaikus ir t. t. Pradiniu geto egzistavimo laikotarpiu ypač opi buvo maisto problema. Vokiečių nustatytas maisto davinyss buvo perduodamas geto administracijai, o ši paskirstydavo jį geto gyventojams. Savaitinę maisto normą vienam asmeniui sudarė 700 g duonos, 125 g miltų, 125 g mėsos (dažniausiai šaldytos arklienos) ir kavos arba arbatos pakaitalas. Nepaisydami griežtų okupacinės valdžios draudimų ir kontrolės, geto gyventojai nuo-

latos rizikuodavo įsinešti į getą mieste nuspirtų maisto produktų, plėtėsi prekyba pačiame gete ir prie jo tvoros⁷⁵.

GETO VIDAUS ADMINISTRACIJA („SAVIVALDA“)

1941 m. rudenį gete buvo sukurtas platus ir išsišakojęs administracijos aparatas, kuriam vadovavo Seniūnų taryba. Ji veikė iki 1944 m. balandžio 4 d., paskui buvo paleista, o E. Elkesas paskirtas vyriausiuoju žydu. Tačiau realiai E. Elkeso galia po Seniūnų tarybos paleidimo labai sumenko⁷⁶.

Seniūnų taryba 1942 m. rugpjūčio 4 d. išleido aplinkraštį dėl geto pasų prievolės įvedimo. Pagal šį aplinkraštį nuo kitos dienos (rugpjūčio 5 d.) kiekvienas geto gyventojas privalėjo turėti asmens liudijimą – geto pasą. Jame turėjo būti įrašoma asmens pavardė, vardas, tėvavardis, gimimo data ar amžius ir adresas. Aplinkraštis buvo išsiuntinėtas visiems Tarybos skyriams. Iš pateikto sąrašo matosi, kad tuo metu geto administraciją sudarė devyni padaliniai: Maisto (maitinimo) skyrius, Darbo skyrius, Socialinės paramos skyrius, Sveikatos skyrius, policija, Registracijos skyrius, Butų skyrius, Ekonominių reikalų skyrius ir Švietimo skyrius⁷⁷. 1942 m. rugpjūčio mėn. geto gyvenime įvyko reikšmingų permainų. Vokiečių valdžia patvirtino naujos sudėties Seniūnų tarybą (pirmininkas – E. Elkesas, pavaduotojas – L. Garfunkelis, narys – J. Goldbergas, sekretorius – A. Golubas). Seniūnų taryba privalėjo vykdyti miesto komisiariato atstovų įsakymus ir bendradarbiauti su SD įgaliotiniu žydu Beno Lipceriu⁷⁸. Miesto komisaro potvarkiais žydams buvo nustatytos maisto normos ir griežtai uždrausta įsinešti maisto į getą. Geto aprūpinimas maistu, kuru ir prekėmis buvo vien Kauno miesto komisiariato žinioje. Gete buvo visiškai uždrausti piniginiai santykiai. Seniūnų tarybos kasą

konfiskavo vokiečių pareigūnai. Geto administracijai buvo uždrausta rinkti mokesčius ir daryti pinigines rinkliavas, mokėti atlyginimus ir t. t. Maistas ir buitinės paslaugos geto gyventojams turėjo būti teikiamos nemokamai. Okupacinė valdžia uždraudė žydams atlikinėti religines apeigas. Komisariato įsakymais buvo sumažintas geto įstaigų ir tarnautojų skaičius⁷⁹. Toliau apžvelgsime įvairių geto savivaldos padalinių veiklą.

Darbo skyrius buvo bene svarbiausias tarp visų geto administracijos padalinių. Su efektyviu žydų darbo jėgos panaudojimu buvo siejamas geto išlikimas. Darbo jėgos paskirstymo biuras buvo įsteigtas dar iki geto sukūrimo (1941 m. liepos pabaigoje). Pirmomis nacių okupacijos savaitėmis visi žydai iš darboviečių buvo atleisti, jie liko be darbo ir pragyvenimo šaltinio. Vadinamieji partizanai ir policininkai gaudydavo žydus tiesiog gatvėse ir varydavo juos dirbti įvairių sunkių fizinių darbų. Siekdamas sureguliuoti chaotišką ir netvarkingą žydų panaudojimą darbams Žydų komitetas įsteigė darbo jėgos skirstymo biurą ir paprašė okupacinės valdžios siųsti šiam biurui užsakymus darbo jėgai. Padėtis pasitaisė. Įvairiose vokiečių įstaigose dirbantys žydai gavo darbininkų pažymėjimus ir tai buvo tam tikra apsauga nuo areštų ir stichinių mobilizacijų įvairiems darbams. 1941 m. liepos 25 d. darbo biuras persikėlė į Vilijampolę⁸⁰.

Geto egzistavimo laikotarpiu Darbo skyriui vadovavo Seniūnų tarybos narys advokatas Jakovas Goldbergas*. Svarbiausias objektas, kuriam reikėjo daugiausia žydų darbininkų jėgos, iš pradžių buvo Aleksoto aerodromas. 1941 m. rugsėjo 10 d. buvo gautas vokiečių įsakymas pristatyti 500 žydų darbininkų į aerodromą naktinei pamai-

nai. Prisimindami „intelligentų“ akciją (rugsėjo 18 d.) žydai bijojo registruotis, nes manė, kad ir jie bus sušaudyti. Geto policijai prievarta pavyko surinkti tik apie 200 vyrų. Visi su nerimu laukė kitos dienos, tačiau vyrai iš aerodromo grįžo sveiki. Tai paskatino žydus aktyviau registruotis darbams ir geto policijai darbo sumažėjo. Seniūnų taryba taip pat ragino geto gyventojus sąžiningai dirbti, nes tai gali lemti viso geto likimą. Darbas aerodrome buvo sunkus: keliolika valandų po atviru dangumi reikėjo kasti žemę, pakrauti ir iškrauti vagonus, kęsti sargybinių patyčias ir mušimus. Pėsčiomis darbininkams reikėjo nueiti 16 km (pirmyn ir atgal). Lengviau buvo mieste dirbančioms žydų brigadoms. Ten dirbantys žydai turėjo galimybę iš valstiečių įsigyti (už pinigus arba mainais į drabužius ir pan.) maisto produktų. Įvairiems darbams mieste pirmiausia buvo imami žydų amatininkai⁸¹.

1941 m. rugsėjo 15 d. F. Jordanas perdavė Seniūnų tarybai 5 tūkst. darbo pažymėjimų. Jie turėjo būti išdalyti žydų amatininkams ir vienuolikai gydytojų. Vienas pažymėjimas turėjo būti skiriamas vienai šeimai. Kitiems specialistams pažymėjimai nebuvo išduoti. Tai reiškė, kad vokiečiams jie nereikalingi ir turi būti sunaikinti⁸².

1941 m. spalio 1 d. F. Jordanas pareikalavo darbams aerodrome skirti po 1000 darbininkų dieninei ir naktinei pamainai. Seniūnų taryba nusprendė, jog visi 17–55 metų vyrai privalo dirbti aerodrome. Buvo įvestos trys pamainos, kurios pasikeisdamos privalėjo dirbti kiaurą parą. Geto policija buvo įpareigota užtikrinti darbininkų surinkimą. Aerodrome dirbantiems žydams Darbo skyrius išdalijo baltus raiščius su vokiškais antspaudais. Kadangi buvo daug žydų, vengiančių sunkaus darbo aerodrome, lapkričio 8 d.

* Šias pareigas J. Goldbergas ėjo iki 1943 m. birželio 24 d. Jį pakeitė Hermanas Frenkelis, iki tol vadovavęs Maitinimo skyriui.

Seniūnų taryba specialiai kreipėsi į geto gyventojus, ragindama sąžiningai vykdyti savo pareigas, nes kitaip getui gresia mirtinas pavojus. Žydų darbo jėgos poreikis vis didėjo. 1941 m. rudenį dėl masinio žydų išnaikinimo provincijoje ir masinio sovietų karo belaisvių mirštamumo okupacinei valdžiai ėmė trūkti darbo jėgos. Tai vertė ją įdarbinti vis daugiau Kauno geto žydų⁸³.

Geto Darbo skyrius po „Didžiosios akcijos“ (1941 m. spalio 29 d.) nutarė, kad aerodrome privalo dirbti ir 17–45 metų amžiaus moterys, išskyrus motinas, auginančias vaikus iki 8 metų. Vis dėlto geto policijai sunkiai sekėsi surinkti reikiamą darbininkų kontingentą. Darbo skyrius aerodrome dirbančius žydus aprūpindavo maisto daviniais ir dienpinigiais (vyrams – 10 rb, moterims – 5 rb už dieną)⁸⁴.

Darbo skyriaus struktūroje svarbų vaidmenį atliko jėgos telkimo (mobilizavimo) poskyris. Jam vadovavo nemažą įtaką geto administracijoje turėjęs Pavelas Margolis. Getas buvo suskirstytas į rajonus ir kiekvienam rajonui paskirtas darbo inspektorius. Inspektoriai buvo pavaldūs poskyrio viršininkui P. Margoliui. Jie buvo atsakingi už darbo brigadų formavimą, darbininkų sąrašų sudarymą, nuobaudų skyrimą darbo drausmės pažeidėjams. P. Margolis palaikė gerus ryšius su gete įsteigtos vokiečių darbo biržos (*Arbeitsamt*) vadovu Gustavu Hörmannu. Pastarasis leido P. Margoliui atleisti žmones nuo darbo, perkelti į geresnes brigadas ir suimti pažeidėjus⁸⁵.

Darbo skyrius labai stengėsi įvesti tvarką ir kontrolę darbininkų brigadose. Visiems brigadose dirbantiems darbininkams buvo išduotos kortelės su numeriais. Kiekviena brigada turėjo savo numerį. Tuo buvo siekiama užkirsti kelią savavališkam darbininkų perėjimui iš vienos brigados į kitą. Vyrai privalėjo dirbti kiekvieną dieną, išimtyje buvo daromos tik sergantiems, kuriuos patikrindavo speciali Darbo skyriaus komisija. Moterys privalė-

jo dirbti kas antrą dieną. Brigadų vadovai turėjo atsiskaityti Darbo skyriui apie kiekvieną dieną dirbusius asmenis. Neatvykusieji į darbą buvo įtraukiami į specialius sąrašus, kurie buvo siunčiami rajonų darbo inspektoriams. Piktybiškai vengiantys darbo asmenys parai buvo uždaromi į geto kalėjimą ir atlikę bausmę iš karto siunčiami į darbą⁸⁶.

1941 m. gruodžio 5 d. Kauno miesto komisaras H. Crameris įsakė Seniūnų tarybai įsteigti gete dirbtuves ir skalbyklą. 1942 m. sausio pradžioje dirbtuvės jau veikė ir sparčiai plėtėsi. Pirmiausia pradėjo veikti vyriškų drabužių skyrius. Čia dirbo 55 žmonės, jie taisė kariškas uniformas. Tuo pat metu pradėjo dirbti ir baltinių siuvykla. Ji vykdė kariuomenės ir policijos užsakymus. Taip pat buvo atidaryta šepečių dirbtuvė: ji gamino šepečius batams valyti, teptukus, šluotas. Vasario mėnesį pradėjo veikti geto skalbykla, kuri per parą išskalbdavo 600 vienetų skalbinių. Kovo pradžioje pradėjo veikti batsiuvų dirbtuvė. Be to, gete 1942 m. pradžioje buvo atidarytos muilo ir žvakių gaminimo dirbtuvės, vilnų karšykla, kojinių mezgykla, žaislų, stalių, odos, alavuotojų dirbtuvės (pastaroji taisė kariškus katiliukus), remonto baras. Balandžio pabaigoje gete veikė 14 įvairių dirbtuvių, jose dirbo 400 darbininkų (pusė – moterys). Dirbtuvės naudojo užsakovų pateikiamas medžiagas. Kiekvienas darbininkas per dieną uždirbdavo po 0,71 markės (1942 m. vasario mėn.). Geto dirbtuvėms vadovavo Seniūnų tarybos paskirta penkių asmenų administracija, vadovaujama Ekonominių reikalų skyriaus vedėjo N. Gemelickio. Dirbtuvių administracija buvo atskaitinga Seniūnų tarybai⁸⁷. Geto dirbtuvės sparčiai plėtėsi. 1943 m. jose dirbo apie 1400 vyrų ir moterų, dar apie 2 tūkst. žydų dirbo brigadose už geto ribų. Vokiečių saugumo policijos ir SD vado Lietuvoje 1943 m. vasario mėn. ataskaitoje rašoma, kad kasdien apie 9,6 tūkst. Kauno geto žydų dirbo 140 darboviečių. Dauguma žydų dirbo vermachtui reikalingus darbus ir

vykdė karinius užsakymus. Dėl sunkaus darbo, maisto trūkumo, ligų kas savaitę Kauno gete mirdavo apie 50 žmonių⁸⁸.

1942 m. vasarą už geto ribų dirbančioms brigadoms Kauno apylinkėse buvo įsteigtos darbo stovyklos. Jose dirbantiems žmonėms nereikėjo kiekvieną dieną grįžti į getą. Tokios darbo stovyklos buvo įsteigtos Jonavoje (apie 100 žmonių), Palemone (per 100 žmonių), Kėdainiuose (250–300), Kaišiadoryse (300), Babtuose (apie 1500 žmonių). 1943 m. daugiau kaip 60 proc. Kauno geto kalinių dirbo įvairius vokiečių karo ekonomikai reikalingus darbus⁸⁹.

Vokiečių saugumo policijos ir SD vado 1943 m. rugsėjo mėn. ataskaitoje rašoma, kad Kauno getą perėmus savo žinion SS, darbo komandų skaičius buvo sumažintas nuo 93 iki 44. Numatyta įrengti aštuonias koncentracijos stovyklas: 2500 žydų – Aleksoto kareivinėse, 1200 – Ežerėliuose, 1200 – Šančių artilerijos kareivinėse, 600 – kariuomenės autoparke Petrašiūnuose, 500 – Palemone, 500 – Kauno gumos fabrike, 400 – Marijampolėje, 400 – Kaišiadoryse ir 2000 – Kauno gete⁹⁰.

Kauno geto žydai buvo siunčiami darbams ir už Lietuvos ribų. 1942 m. vasario 5–6 d. gete vyko darbininkų išvežimo į Rygą akcija. Vokiečiai pareikalavo surinkti 500 vyrų darbams Rygos gete. Nors buvo žadama po trijų mėnesių visus sugrąžinti į Kauną, tačiau niekas nenorėjo skirtis su savo šeimomis ir bijojo galimos vokiečių provokacijos. Pirmąją dieną hauptšturmfiurerio A. Tornbaumo vadovaujamas vokiečių 3-iasis policijos batalionas kartu su žydų policija sugaudė apie 200 vyrų. Kitą dieną sugaudyta dar 300 žmonių. Jie buvo nuvaryti į geležinkelio stotį ir išvežti į Rygą. Kitais duomenimis, į Rygą išvežta 380 žydų, tarp jų 140 moterų. Išvežtieji nebuvo grąžinti į Kauną. Karo pabaigos sulaukė tik apie 20 į Rygą išvežtų Kauno žydų⁹¹. Į darbininkų surinkimo akciją buvo įtraukta ir Seniūnų taryba (jai atstovavo Tarybos sekre-

torius A. Golubas-Tory) bei Darbo skyrius (V. Lurjė). Šie asmenys dalyvavo siunčiamų į Rygą žydų atrankoje⁹².

1942 m. spalio 23 d. į Rygą iš Kauno geto buvo išsiųsta dar 369 žydai. Išvežtiesiems leista pasiimti savo daiktus ir šeimas. Išvežimui numatytus žmones gaudė žydų policija. Prieš išvežimą sugaudyti žydai buvo laikomi geto daboklėje. Po šios akcijos geto gyventojų nuotaika buvo labai prislėgta, nes žmonės nežinojo, ar išvežtieji kada nors sugrįš į Kauną ir koks likimas jų laukia⁹³.

1943 m. spalio 26 d. vokiečiai įsakė surinkti žydų darbininkus išvežimui į Estiją. Nurodytiems išvežti asmenims (daugiausia seniems, nedarbingiems ir ligotiems) Seniūnų taryba išdalijo šaukimus, tačiau nustatytu laiku šaukiamieji nesusirinko. Tada į getą buvo iškviesti vokiečių ir lietuvių policininkai, kurie prievarta surinko dalį nustatyto žmonių kiekio. Iš viso į Estiją išvežta apie 3 tūkst. žydų (kitais duomenimis, 2700 žmonių). Dalis suimtųjų (apie 750) buvo išvežta į Osvencimo koncentracijos stovyklą⁹⁴.

Sveikatos skyrius. Visą geto egzistavimo laikotarpį (nuo 1941 m. rugpjūčio iki 1944 m. liepos vidurio) skyriui vadovavo garsus Kauno chirurgas dr. B. Zacharinas. Sveikatos skyriaus žinioje buvo geto ligoninė, slapta infekcinė ligoninė, vaikų konsultacija, slapti senelių ir invalidų namai. Geto Sveikatos skyriuje dirbo 25–30 gydytojų. Darbo jėgos skirstymo skyrius ir geto dirbtuvės turėjo savo gydytojus, kurie nebuvo pavaldūs Sveikatos skyriui. Dr. B. Zacharinas ne tik vadovavo skyriaus darbui, bet ir dirbo chirurgo darbą, beveik kasdien operuodavo ligonius⁹⁵. Iki Mažojo geto likvidavimo (1941 m. spalio 4 d.) ten veikė chirurginė ir infekcinių ligų ligoninės. Akcijos metu buvo sudeginta infekcinių ligų ligoninė su joje buvusiais ligoniais, medicinos personalu ir brangia aparatūra. Ligoninės vadovui dr. Mozei Braunsui tik per atsitiktinumą pavyko išvengti mirties⁹⁶. Po

Mažojo geto likvidavimo reikėjo iš naujo kurti sveikatos priežiūros įstaigų sistemą. Geto gydytojai turėjo itin akylai slėpti užkrečiamųjų ligų atvejus, nes jiems paaiškėjus galėjo kilti didelė grėsmė viso geto egzistavimui. 1942 m. spalio 15 d. geto sanitarines sąlygas tikrino lietuvių gydytojų komisija. Ji itin domėjosi, ar gete nesergama užkrečiamosiomis ligomis, kadangi Sveikatos valdyba apie šias ligas geto gydytojų nebuvo informuojama. Kiekvieną tokį ligonį slapta gydė dr. M. Braunsas. Antisanitarinės geto kalinių gyvenimo sąlygos buvo itin palankios užkrečiamosioms ligoms atsirasti ir plisti. Geto administracija stengėsi rūpintis geto švara ir higiena. 1942 m. balandžio 22 d. gete buvo atidaryta pirmoji viešoji pirtis. Lietuvių gydytojų lankymosi metu 29 geto gyventojai buvo užsikrėtę dėmėtąja šiltine. Ligoniai gyveno savo butuose ir buvo slaugomi šeimos narių bei gydytojų. Komisija sergančiųjų nerado. Dr. M. Braunsas gydė 70 šiltine sergančiųjų ligonių. Nors jis neturėjo pakankamai vaistų, mirė tik trys jo pacientai (4,3 proc.). Gete pasitaikė ir kitų užkrečiamųjų ligų atvejų (dizenterijos, vidurių šiltinės, infekcinio hepatito), tačiau šios ligos buvo gana sėkmingai gydomos ir neišplito. Apie jas nesužinojo ir okupacinė valdžia⁹⁷.

Mažamečiai našlaičiai (1–4 metų) buvo apgyvendinti ligoninėje. Ten jiems paskirta speciali palata. Našlaičius prižiūrėjo dr. B. Zacharino vadovaujami Sveikatos skyriaus darbuotojai. Jais taip pat rūpinosi geto Socialinės pagalbos skyriaus tarnautojai (jie aprūpindavo našlaičius maisto produktais, samdydavo aukles). Esant dvigubai priežiūrai kartais tarp dviejų skyrių vadovų (dr. B. Zacharino ir dr. Elijahu Segalio) kildavo konfliktai dėl kompetencijos⁹⁸. Sveikatos skyriaus veikla atsispindi Seniūnų tarybos mėnesinėse ataskaitose. Štai 1942 m. birželio mėn. geto gydymosi įstaigose buvo suteikta ambulatorinė pagalba net 9187 pacientams⁹⁹. 1943 m. liepos mėn. geto ligoninėje gydėsi 82 ligoniai, gydytojai tą mėnesį

atliko 82 operacijas, tarp jų 55 abortus (geto moterims gimdyti buvo draudžiama). Sveikatos skyriui pavaldi sanitarinė tarnyba patikrino 342 butus ir 19 butų dezinfekavo. Geto pirtyje per mėnesį išsimaudė 2153 žmonės. Beje, sunkiems ligoniams ne visada galėjo padėti ir gydytojai. 1942 m. rugsėjo mėn. gete mirė net 15 ligonių¹⁰⁰.

Maitinimo ir tiekimo skyrius. Skyriaus vedėju iš pradžių buvo paskirtas M. Ožinskis, pavaduotojais – Semionas Arliukas ir Josifas Buršteinas. 1942 m. liepos 5 d. skyriaus vedėju tapo Samuelis Kaganas-Rapoportas¹⁰¹. Pagal Seniūnų tarybos patvirtintą etatų sąrašą skyriuje dirbo 11 tarnautojų¹⁰². Maitinimo skyrius privalėjo rūpintis maisto tiekimu ir paskirstymu geto gyventojams. Skyriui buvo pavaldžios gete buvusios maisto parduotuvės ir sandėliai. Maisto problema gete visuomet buvo aktuali, tačiau ypač opi ji buvo pirmosiomis geto egzistavimo savaitėmis. 1941 m. rugpjūčio 28 d. skyrius nusiuntė raštą Maitinimo valdybai, kuriame buvo aprašyta varginga geto gyventojų padėtis ir minimas padidėjęs geto vaikų mirtingumas dėl maisto trūkumo¹⁰³. Vis daugiau žydų pradėjus dirbti už geto ribų, atsirado galimybė iškeisti įvairius daiktus į maisto produktus ir atsinešti juos į getą. Prie geto tvoros taip pat užsimezgė nors ir draudžiama, tačiau intensyvi prekyba su lietuviais, todėl maisto problema gete sušvelnėjo.

Butų skyrius. Skyriaus vedėju iš pradžių buvo paskirtas D. Icikovičius, pavaduotoju – Naumas (Nachumas) Giršovičius. Nuo 1942 m. kovo 17 d. skyriui vadovavo Peisachas Meškucas, anksčiau ėjęs Darbo įstaigos miesto brigadų referento pareigas¹⁰⁴. Iš pradžių skyriuje dirbo net 58 tarnautojai, 1942 m. liko tik 5¹⁰⁵. Gyvenamojo ploto problema ypač aktuali buvo pirmaisiais geto egzistavimo mėnesiais, kai į getą buvo sugrūsta beveik 30 tūkst. žmonių. Po masinių 1941 m. rudens

žudynių butų problema sušvelnėjo. Dėl sumažėjusio darbo krūvio buvo mažinamas ir skyriaus tarnautojų skaičius. 1942 m. liepos mėn. skyriaus tarnautojai atliko butų reviziją antrajame geto kvartale ir nustatė, kad vienam gyventojui čia tenka vidutiniškai 2,67 m² ploto. Namų būklė buvo įvertinta šitaip: 22,5 proc. gera, 44 proc. vidutinė, 33,5 proc. bloga¹⁰⁶. Dažni geto teritorijos mažinimai sukeldavo daug rūpesčių skyriaus tarnautojams, nes per trumpą laiką reikėdavo surasti iškraustomiems žmonėms naujus butus. 1942 m. rugsėjo mėn. iš Demokratų gatvės rajono vokiečiai pareikalavo iškelti apie 1700 žydų. Perkeltieji buvo apgyvendinti jau užimtuose butuose ir dėl to gyvenamojo ploto vidurkis vienam geto gyventojui nukrito iki 2,25 m²¹⁰⁷.

Ekonominis (ūkio) skyrius buvo įsteigtas 1941 m. rugsėjo 11 d. vietoj panaikinto Finansų skyriaus. Skyriaus vedėju 1942 m. liepos 5 d. paskirtas N. Gemelickis. Netrukus jį pakeitė Markus Potruchas¹⁰⁸. Tuomet skyrių sudarė transporto, elektros, amatininkų, daržovių poskyriai, remonto dirbtuvės ir pirtis. 1942 m. birželio mėn. Ūkio skyriuje buvo sujungtos visos ekonominio pobūdžio ir gyventojų aptarnavimo įstaigos. Prie skyriaus buvo prijungta vaistinė, drabužių taisymo dirbtuvės ir nauja skalbykla¹⁰⁹. Skyriaus veikla nuolat plėtėsi, nes jis rūpinosi kasdieniais geto gyventojų poreikiais. Buvo steigiamos naujos dirbtuvės, plėtojama daržininkystė. 1942 m. liepos mėn. daržoves sodino, daržus ravėjo ir tręšė 159 geto gyventojai. Daržų apsaugai buvo įsteigtas specialus būrys. Didžioji derliaus dalis buvo skiriama geto ligoninei ir sunkius fizinius darbus dirbantiems darbininkams¹¹⁰.

Socialinės paramos skyrius buvo įsteigtas 1942 m. kovo 17 d., jo vedėju paskirtas dr. E. Segalis, kuris toliau ėjo ir geto pirmosios ambulatorijos vedėjo pareigas¹¹¹. Viena svarbiausių skyriaus įstaigų buvo viešoji val-

gykla, maitinusi skurdžiausius geto gyventojus. 1942 m. liepos mėn. ji nemokamai išdalijo 13 229 pietų porcijas ir dar 10 tūkst. porcijų buvo parduota sumažintomis kainomis. Per dieną valgykla vidutiniškai paruošdavo 780 porcijų. Valgyklos veiklos plėtrą stabdė maisto produktų stoka¹¹². Skyrius teikė pagalbą geto gyventojams ne tik maisto produktais, bet ir drabužiais, malkomis ir pan. 1942 m. liepos mėn. skyriaus tarnautojai išdalijo 792 vienetus drabužių, 21 m³ malkų, 180 kg anglies, 260 kg duonos. Skyrius taip pat įrengė nuosavą kepyklą, kurioje palankiomis sąlygomis gyventojams buvo leidžiama keptis duoną¹¹³.

Švietimo (mokyklų) skyrius buvo įsteigtas 1941 m. lapkričio 25 d. Tuomet jis vadinosi Kultūros ir švietimo skyriumi. Seniūnų taryba nutarė kartu su skyriumi įsteigti mokyklą 7–14 metų vaikams Ramygalos gatvėje. Šeštadieniais šioje mokykloje turėjo būti dėstomi tik religiniai dalykai¹¹⁴. Skyriaus vedėju paskirtas dr. Nachmanas Šapira, sekretore – Chaja Sniegienė, mokytojais dirbo 12 asmenų¹¹⁵. 1942 m. liepos pradžioje nacių valdžios įsakymu buvo mažinamas geto administracinis aparatas, dėl to kartu su kitomis įstaigomis buvo uždarytos dvi mokyklos¹¹⁶. Okupacinė valdžia, matydama geto dirbtuvių naudą, leido steigti profesinius kursus ir amatų mokyklas. Gete veikė mūrininkų, stalių, šaltkalvių, vandentiekio specialistų ir kitų specialybių kursai¹¹⁷. 1942 m. spalio mėn. geto amatų mokykloje šaltkalviais ir staliais mokėsi 79 mokiniai¹¹⁸.

Gyventojų registracijos skyrius. Tiksli skyriaus įsteigimo data nėra žinoma. 1942 m. sausio mėn. geto administracijoje veikė Gyventojų judėjimo ir kontrolės įstaiga, kurią sudarė metrikacijos punktas ir adresų biuras¹¹⁹. Ši įstaiga iš esmės atliko gyventojų registravimo ir statistikos biuro funkcijas. 1942 m. liepos 5 d. skyriaus vedėju buvo paskirtas žur-

nalistas Rudolfas Valsonokas¹²⁰. Vokiečių reikalavimu liepos mėn. skyrius sudarė visų geto gyventojų sąrašą. Skyriaus tarnautojai išdavinėjo geto administracijai ir gyventojams įvairius pažymėjimus, rengdavo statistines ataskaitas ir suvestines¹²¹. Pavyzdžiui, 1942 m. rugsėjo mėn. adresų biuras suteikė 2019 informacijų geto įstaigoms ir 265 informacijas privatiems asmenims. Tą patį mėnesį metrikacijos punktas gete užregistravo 18 santuokų, 3 gimimus ir 25 mirties atvejus¹²².

Geto savivaldoje kurį laiką veikė ir kiti skyriai (Juridinis, Technikos, Finansų), tačiau jie arba buvo panaikinti, arba prijungti prie kitų skyrių ir ryškesnio pėdsako geto istorijoje nepaliko.

Geto policija. Tvarkai gete palaikyti Seniūnų taryba 1941 m. rugpjūčio 6 d. nutarė steigti geto policiją. Savanorius pradėta registruoti rugpjūčio 10 d. Geto policijos viršininku Seniūnų taryba paskyrė M. Kopelmaną (jis taip pat buvo Seniūnų tarybos narys), jo pavaduotoju išrinktas kpt. Michailas Bramsonas. Į policiją pirmiausia buvo imami tarnavę kariuomenėje ir fiziškai stiprūs bei sveiki vyrai ir jaunuoliai. Geto policija pradėjo veikti rugpjūčio 15 d. Iš pradžių joje tarnavo tik 60 vyrų¹²³. Ilgainiui ji išaugo į gerai organizuotą, didelį ir drausmingą struktūrinį padalinį. Getas buvo suskirstytas į keturis policijos rajonus (nuovadas). Rajonų (nuovadų) viršininkais įvairiu laiku buvo Kopelis Gudinskis (šias pareigas ėjo iki 1943 m. vidurio), Chaimas Robinsonas (ėjo Mažojo geto rajono viršininko pareigas iki šio geto likvidavimo 1941 m. spalio 4 d.), Dovydas Tamšė, Jehošua (Ika) Grinbergas – pirmojo rajono vadas (1944 m. kovo 26 d. sušaudytas IX forte)*, Josifas Panemuskis (1944 m. kovo 26 d. sušaudytas IX forte). Geto kriminalinei policijai vadovavo

M. Bramsonas, geto vartų sargybai – Levas Aronovskis (sušaudytas 1944 m. kovo 26 d. IX forte). Geto policijos inspektoriumi kurį laiką dirbo Mošė Levinas (sušaudytas IX forte 1944 m. kovo 26 d.). Vyresniųjų policininkų buvo apie 15–20 žmonių¹²⁴. 1941 m. rugsėjo 1 d. geto policijoje tarnavo 172 žmonės, vėliau policininkų skaičius išaugo iki 220–230 žmonių. 1942 m. sausio 1 d. duomenimis, geto policijoje tarnavo:

- a) aktyvi tarnyba ir vadovybė – 158 žm.;
 - b) tardytojai, informacijos tarnybos darbuotojai ir prokurorai – 10 žm.;
 - c) kanceliarija – 12 žm.;
 - d) medicinos personalas – 3 žm.;
 - e) adresų biuras – 9 žm.;
 - f) kurjeriai – 6 žm.;
 - g) kiti – 10 žm.
- Iš viso – 208 žm.¹²⁵

Įvyko permainų ir policijos vadovybėje. Nauju geto policijos vado M. Kopelmano pavaduotoju 1941 m. gruodžio 1 d. buvo paskirtas buvęs 3-iojo policijos rajono vadas Jehuda Zupovičius (šias pareigas ėjo iki 1942 m. birželio pabaigos, vėliau jį pakeitė buvęs geto teismo teisėjas Jakovas Abramovičius, o J. Zupovičius buvo perkeltas į policijos inspektorius pareigas). Policijos inspektoriumi buvo paskirtas I. Grinbergas, kanceliarijos viršininku – Abromas Šulmanas¹²⁶. Nauja policijos vadovybė ryžtingai ėmėsi darbo ir reformų.

1941 m. gruodžio mėn. buvo priimtas geto policijos statutas, nustatyti laipsniai ir skiriamieji ženklai, įsteigtas kalėjimas. Policija turėjo teisę neklusniems geto gyventojams taikyti fizinio poveikio priemones, bausti juos piniginėmis bausmėmis (iki 100 rb) ir uždaryti į kalėjimą (iki 7 parų)¹²⁷.

Iš policijos buvo atleisti pagyvenę, fiziškai silpni ir kiti šiai tarnybai netinkami asmenys. Buvo priimta daug jaunų ir energin-

* Pagal kitus šaltinius geto policininkai buvo sušaudyti IX forte 1944 m. kovo 27 d.

gų žmonių. 1941 m. gruodžio mėn. gete buvo įkurta kriminalinė policija. Joje iš pradžių dirbo 17 policininkų (viršininkas – M. Bramsonas, pavaduotojas – Perecas Padisonas)¹²⁸.

Viena iš geto policijos funkcijų buvo kova su nelegaliais geto gyventojų išėjimais už geto ribų. Budintis geto policininkas vos ne kasdien apie tai raportuodavo savo viršininkams, o pastarieji – Seniūnų tarybos pirmininkui. 1942 m. sausio 25 d. budintis policijos viršininkas pranešė Seniūnų tarybos pirmininkui, kad sausio 22 d. į 3-iąją policijos nuovadą geto vokiečių sargyba pristatė sulaikytą 13 metų berniuką Henri Volfsoną, kuris mėgino išeiti už geto ribų. „Pagal mano baudžiamąjį nutarimą Nr. 122, – rašo policijos budintis, – pil. Volfsonas nubaustas 3 parom arešto [...]“¹²⁹.

1942 m. vasario 8 d. budintis geto policininkas persiuntė 1-osios nuovados viršininkui 15 pabėgusių kalinių sąrašą ir įsakė „tuoju griebtis priemonių ir patalpinti kalėjiman“¹³⁰.

Geto policija kasdien pranešdavo apie įvykius, susijusius su getu ir jo gyventojais. 1942 m. birželio 15 d. budintis policininkas pranešė, kad tą dieną Panerių gatvėje vokiečių sargybinis nušovė per tvorą bandantį išeiti 50 metų Moisiejų Rozenbergą¹³¹.

1942 m. kovo 29 d. Seniūnų tarybai pranešta apie vokiečių sargybinių aerodrome kovo 23 d. nušautus du žydų darbininkus – Nachmaną Sroką ir Joselį Fridą. Abu nušauti už mėginimą nusipirkti maisto produktų. Lavonai buvo atvežti į getą ir palaidoti geto kapinėse¹³².

Geto teismas buvo įsteigtas Seniūnų tarybos nutarimu 1941 m. spalio 24 d. Svarbiausias jo tikslas – teisti tuos žydus, kurie piktybiškai vengė vykdyti darbo prievolę ir tuo kėlė pavojų visam getui. Teismas galėjo nusižengusius asmenis įkalinti iki vieno mėnesio daboklėje¹³³. Po „Didžiosios akcijos“ teismas

daugiausia nagrinėjo turtinius ginčus. Po akcijos dažnai kildavo konfliktų dėl nužudytųjų palikto turto, į kurį pretenduodavo ir giminės, ir kaimynai. Geto teismas nustatė taisyklę: nužudyto ar dingusio geto gyventojų turtas priklauso jo vaikams ar anūkams. Jei tokių nėra, turtas atitenka tėvams, jei ir tokių nėra – broliams ir seserims, jų nesant – Seniūnų tarybai. Pastaroji be paveldėtojų likusį turtą dažniausiai paskirstydavo vargingiausiai gyvenantiems arba sunkiausius darbus dirbantiems geto gyventojams. Teismas taip pat nagrinėjo kriminalines bylas (vagystės, muštynės ir pan.). Geto teismo pirmininku dirbo žymus teisės specialistas prof. Simonas Beliačinas (jis vėliau susirgo depresija ir buvo nužudytas 1944 m. kovo 27 d. per „vaikų akciją“ IX forte). Pirmininko pavaduotoju dirbo advokatas Jakovas Abramovičius, teismo nariais – Mošė Tabačnikas, Mošė Zakas, Isakas Černis, Efraimas Buchas (pastarasis ėjo ir prokuroro pareigas). Tokios sudėties teismas egzistavo iki 1942 m. liepos 5 d., kai vokiečių įsakymu geto teismas buvo likviduotas. Teismo dokumentai buvo perduoti Seniūnų tarybos sekretoriatui. Vėliau buvo įsteigta teisminė komisija prie geto policijos¹³⁴.

1943 m. liepos 14 d. Seniūnų taryba patvirtino geto žydų policijos nuobaudų skyriaus (t. y. teismo) nuostatus. Pagal juos geto žydų policija buvo įgaliota spręsti civilinius ir kriminalinius geto gyventojų reikalus. Geto policijos vadovybėje tuo tikslu ir buvo įsteigtas nuobaudų skyrius, kurį turėjo sudaryti trys policijos tarnautojai, savo laipsniais atitinkantys rajono vado pareigas. Šis skyrius bylas nagrinėjo remdamasis Lietuvos Respublikos įstatymais ir procedūromis bei Seniūnų tarybos potvarkiais ir instrukcijomis. Nuobaudų skyrius nagrinėdavo bylas, kurias jam pateikdavo geto policijos kriminalinis skyrius, nuovadų vadai ir Seniūnų tarybai pavaldžių kitų įstaigų vadovai, taip pat privačių asmenų skundus ir pareiškimus. Jo

sprendimus buvo galima apskųsti Seniūnų tarybos skundų komitetui. Šio komiteto sprendimai buvo galutiniai¹³⁵.

Visas nuobaudų skyriuje ir skundų komitete svarstomas bylas nagrinėjo trys teisėjai, paeiliui eidavę pirmininko pareigas. Nuobaudų skyriaus nariais buvo advokatas E. Buchas, advokatas M. Zakas ir I. Černis. Skundų komiteto nariais buvo advokatai Izraelis Bernšteinas, Mošė Tabačnikas ir Natanas Markovskis. Geto teismas (vėliau nuobaudų skyrius) iš esmės dirbo nelegaliai, kadangi gestapas uždraudė jo veiklą, nes save laikė vienintele institucija, galinčia teisti žydus. Pradiniu geto egzistavimo laikotarpiu labai dažnai buvo nagrinėjamos bylos dėl gyvenamojo ploto. Butų skyrius nepajėgė ap rūpinti visus į getą atkeltus žydus gyvenamuoju plotu, tad šiuos ginčus perduodavo spręsti teismui. Teismas griežčiau baudavo tuos asmenis, kurie užgrobavo nužudytųjų ar išvežtųjų butus ir kitą nuosavybę. Geto teismo veikla turėjo įtakos geto gyventojų moralės stiprinimui ir nusikalstamumo mažinimui¹³⁶.

Administracine tvarka nubaustų geto gyventojų skaičius nuolat augo. Tai liudijo, kad atskleistų nusizengimų ir nusikaltimų procentas didėjo. 1941 m. rugpjūčio mėn. už įvairius nusizengimus (pvz., geto policijos ir administracijos darbuotojų įžeidimus, darbo prievolės vengimą, muštynes ir t. t.) buvo nubausti 6 geto gyventojai, rugsėjo – 12, spalio – 21, lapkričio – 111 (ši mėnesį už sanitarinės priežiūros pažeidimus buvo nuteista net 80 žmonių), gruodžio – 92, 1942 m. sausio mėn. – 86, vasario – 207 žmonės¹³⁷.

Geto teisėsaugos sistemoje svarbų vaidmenį vaidino prokuroras ir kalėjimas (daboklė). Prokuroras (šias pareigas ėjo E. Buchas) buvo pavaldus geto policijos viršininkui. Jis nagrinėdavo visas policijos rajonų ir kriminalinės policijos vedamas bylas, rašydavo kaltinamuosius aktus ir perduodavo juos geto teismui. Prokuroras turėjo teisę kontro-

liuoti visus tardymo organus (taip buvo iki 1943 m. liepos pabaigos, kai buvo įsteigtas nuobaudų skyrius)¹³⁸.

Po „Didžiosios akcijos“ (1941 m. spalio 29 d.) gete buvo įsteigtas kalėjimas. Jis buvo reikalingas drausmei ir tvarkai palaikyti. Į kalėjimą dažniausiai buvo sodinami vengiantys darbo ir kriminalinius nusikaltimus įvykdę asmenys. Įsteigus kalėjimą sumažėjo šių nusizengimų, nes juos darantys asmenys suprato galį sulaukti realios bausmės. Kalėjimas, kaip atskiras administracijos vienetas, buvo pavaldus geto policijos viršininkui. Kalėjimas (daboklė) buvo įsteigtas 2-ojo policijos rajono teritorijoje, po „Didžiosios akcijos“ ištuštėjusiame pastate. Oficialiai kalėjimas pradėjo veikti 1941 m. gruodžio 5 d. Kalėjimo administracijoje dirbo 6 asmenys: kalėjimo viršininkas, sekretorius, vachmistras ir trys prižiūrėtojai. Administracija dirbo pagal geto policijos viršininko patvirtintą statutą ir instrukcijas. Daboklėje moterys ir vyrai buvo laikomi atskirose kamerose. Suimtieji turėjo per dieną dirbti 8 valandas. Ilgesniam laikui nuteisti asmenys turėjo teisę į vieną 15 min. trukmės pasimatymą per savaitę. Daboklės vidaus tvarką pažeidžiantys asmenys galėjo būti baudžiami tokiomis bausmėmis: pasivaikščiojimų uždraudimu, maisto normos sumažinimu, pasimatymų uždraudimu ir karceriu. Sulaikytieji turėjo teisę kalėjimo administracijos darbuotojų veiksmus apskųsti daboklės viršininkui (kurį laiką kalėjimo viršininku buvo Judelis Aronovskis)¹³⁹.

1942 m. lapkričio 1 d. geto policininkai davė priesaiką. Tą dieną ješivos salėje įvyko iškilminga priesaikos davimo ceremonija. Čia susirinko 152 žydų policininkai, Seniūnų tarybos nariai ir kiti geto administracijos atstovai. Seniūnų tarybos sekretoriaus pavaduotojas skaitė priesaikos tekstą hebrajų ir jidiš kalbomis, o policininkai jį kartojo: „Aš, Vilijampolės geto žydų policijos darbuotojas, Žydų tarybos pirmininko ir policijos vado akivaizdoje iškilmingai pasižadu:

- nepaisydamas pavojų ir negailėdamas laiko vykdyti man patikėtas pareigas;
- nesiekti naudos iš užimamų pareigų nei sau, nei draugams, nei pažįstamiems;
- griežtai saugoti tarnybos paslaptis;
- visas savo jėgas ir žinias skirti geto žydų bendruomenės labui¹⁴⁰. Po to visi ceremonijoje dalyvaujantys policininkai ėjo prie stalo ir pasirašinėjo po priesaikos tekstu. Priesaikos priėmimo ceremonijai vadovavo tuometinis geto policijos vado pavaduotojas J. Zupovičius. Išskilmėms baigiantis visi susirinkusieji sugiedojo sionistų himną „Hatikva“¹⁴¹. 1942 m. pradžioje prie geto policijos buvo įsteigtas orkestras („Viltis“). Jo dirigentu buvo Michelis Hofmekleris, o koncertmeistriu – smuikininkas Abromas Stupelis¹⁴².

1944 m. kovo 27 d. vokiečiai apkaltino geto policiją ryšiais su pogrindžiu ir pabėgimų organizavimu. Policininkai buvo išvežti į Kauno IX fortą ir tardomi, reikalaujant parodyti geto gyventojų slėptuves („malinas“). Tardymui vadovavo oberšarfiureris Bruno Kitelis. Po kvotos buvo sušaudyti 34 policininkai, atsisakę pranešti gestapui apie gete esančias slaptavietes. Likusieji policininkai gražinti į getą. Geto policija buvo reorganizuota į tvarkos tarnybą, o jos viršininku paskirtas glaudžius ryšius su gestapu palikęs B. Lipceris, pavaduotojais – Tanchumas Aronštas ir Chaimas Grosmanas. Tvarkos tarnyba (43 žmonės) veikė iki Kauno geto likvidavimo.

Dauguma geto gyventojų žydų policijos nemėgo. Geto policija privalėjo vykdyti okupacinės valdžios ir Seniūnų tarybos nurodymus, kurie dažnai būdavo skausmingi ir nemalonūs geto gyventojams: vykdyti prievartines mobilizacijas darbams, išvežti už geto ribų (pvz., 1942 m. vasario mėn. į Rygą), eiti įvairias sargybas, vykdyti areštus ir kratas, persekioti nustatytą geto vidaus tvarką pažeidusius asmenis. Dažnai geto policininkai naudodavosi tarnybine padėtimi (pvz., reikalaudavo, kad grįžtantys iš miesto žydai duo-

tų jiems maisto produktų, per kratas konfiskuodavo ir pasisavindavo įvairius geto gyventojų daiktus), mušdavo savo tautiečius¹⁴³.

Vis dėlto tarp geto policininkų buvo daug sąžiningų ir dorų žmonių, kurie stengdavosi kiek įmanoma padėti kenčiantiems savo tautiečiams; nemažai policininkų rėmė antifašistinį geto pogrindį arba patys dalyvavo jo veikloje. Dėl to daug policininkų buvo sušaudyta IX forte (J. Zupovičius, J. Grinbergas ir kt.).

Kaip rašė buvusi Kauno geto kalinė S. Ginaitė-Rubinsonienė, net ir geto sąlygomis valdžios aparatas veikė pagal jam būdingus biurokratijos dėsnius: „Administracijos aparato darbuotojai ir jų giminės bei artimieji naudojos įvairiomis privilegijomis ir lengvatomis. Dažnai savo kėdėse jie jautėsi esą visagaliai valdovai. Su lankytojais ir prašytojais jie elgėsi išūliai ir arogantiškai. Tarybos nariai, administracijos aparato darbuotojai, darbo brigadų ir geto dirbtuvių vadovai sudarė Kauno geto privilegijuotą sluoksnį, jo elitą. [...]

Žydų administracija dėjo visas pastangas, kad išsaugotų getą ir pratęstų jo egzistavimą. Tačiau labai dažnai tai buvo vykdoma atskirų geto gyventojų grupių sąskaita. Žydų administracija, vokiečiams reikalaujant, didindavo dirbančiųjų skaičių, ragino vykdyti vokiečių įsakymus ir neprieštarauti jiems, laikytis visų vidaus gyvenimo taisyklių. Vokiečiams reikalaujant, jie buvo priversti sudarinėti deportuojamų asmenų sąrašus, organizuoti jų suėmimą ir perduoti savo aukas vokiečiams. Todėl dažnai žydų administracija nacių verčiama turėjo priimti nelengvą sprendimą: kas turėjo būti pasmerktas deportavimui ir kam laikinai dar buvo leidžiama gyventi. Nekelia abejonių, kad, gyvendami gete, žydų administracijos darbuotojai buvo verčiami vienaip ar kitaip bendradarbiauti su naciais. Tačiau žydų administracijai, kaip ir visiems kitiems geto kaliniais, grėsė mirtis ir jų laukė vienodas su kitais likimas“¹⁴⁴.

GETO PERTVARKYMAS Į KONCENTRACIJOS STOVYKLĄ

1943 m. rudenį Kauno geto gyvenime įvyko didelės permainos: getas buvo pertvarkytas į koncentracijos stovyklą. Tų metų birželio 21 d. H. Himmleris įsakė Ostlando SS ir policijos vadui F. Jeckelnui iki rugpjūčio 1 d. visus Ostlande esančius getus pertvarkyti į koncentracijos stovyklas. Žydams turėjo būti uždrausta dirbti už stovyklos ribų, dalis getuose kalinamų žydų turėjo būti išsiųsti dirbti į skalūnų kasyklas Estijoje, darbui netinkami žydai (seneliai, ligoniai, mažamečiai vaikai) turėjo būti sunaikinti¹⁴⁵. Geto valdymą iš civilinės valdžios (miesto komisariato) turėjo perimti SS. Getas buvo svarbus vokiečių civilinės valdžios pajamų ir pasipelnymo šaltinis, todėl civilfervaltungas stengėsi kuo ilgiau uždelsti geto perdavimą SS valdžion. Kauno getą SS į savo rankas perėmė tik 1943 m. rugsėjo–spalio mėn. Kauno koncentracijos stovyklos komendantu buvo paskirtas SS oberšturbambfiureris Wilhelmas Göcke. Žydų kontrolė dar labiau sugriežtėjo. Namai vėl buvo sunumeruoti, kiekvieno namo (bloko) seniūnas privalėjo kasdien tikrinti gyventojų skaičių. Aleksoto ir Šančių stovyklų žydai buvo aprenkti dryžuotais drabužiais¹⁴⁶. Buvo įsteigta koncentracijos stovyklos komendantūra (komendantas – W. Göcke, apsaugos viršininkas – SS unteršarfiureris Josefas Pilgramas, darbo jėgos panaudojimo viršininkas – SS oberšarfiureris Franzas Aueris). Žydai turėjo dirbti tik izoliuotose stovyklose; civilinėse įstaigose mieste dirbti buvo draudžiama¹⁴⁷. Geto pavertimas koncentracijos stovykla sukėlė žydams didelę baimę ir nerimą. Daug kas manė, kad Kauno getas netrukus bus likviduotas, kaip tai padaryta su Vilniaus getu (1943 m. rugsėjo mėn.). Vis dėlto Kauno getas išliko iki pat nacių okupacijos pabaigos. Apie 4 tūkst. geto kalinių buvo paskirstyti darbo stovyklose už geto ribų – Aleksote ir Šančiuose. Gete

liko apie 8 tūkst. žmonių, didesnė pusė dirbo geto dirbtuvėse¹⁴⁸.

1944 m. kovo 27 d. gete buvo įvykdyta nepaprastai žiauri vaikų atėmimo akcija, kuriai vadovavo oberfiureris Wilhelmas Fuchsas, hauptšturmfiureris Špicas ir oberšarfiureris B. Kitelis. Akcija įvykdyta tuo pretekstu, kad koncentracijos stovykloje turėjo būti kalinami tik darbingi žmonės, o vaikai ir seneliai turėjo būti likviduoti. Į getą įsiveržę esesininkai ir ukrainiečių policininkai (vlasovininkai) vaikščiojo po namus, atiminėjo iš motinų vaikus iki 12 metų ir mėtė juos į autobusus ir sunkvežimius. Pasipriešinusias motinas mušė šautuvų buožėmis ir užsiundė šunimis. Taip pat buvo suiminėjami ir nedarbingi seneliai. Iš viso suimta apie 1,7 tūkst. vaikų ir senelių. Tą pačią dieną suimta ir apie 130 geto policininkų: 34 sušaudyti IX forte, kiti sugražinti į getą. Išvežtų vaikų ir senelių likimas nėra tiksliai žinomas. Greičiausiai jie buvo išvežti į Osvencimo arba Maidaneko koncentracijos stovyklas¹⁴⁹. Gestapas intensyviai ieškojo gete įrengtų slėptuvių. Dalis suimtų žydų policininkų išdavė jiems žinomas slėptuves. Nuo 1944 m. kovo 27 d. iki balandžio vidurio gestapas gete surado ir sunaikino 25 gerai įrengtas slėptuves (bunkerius). Kai kurie bunkeriai buvo šildomi, turėjo elektros šviesą, vandenį ir buvo ilgam laikui aprūpinti maisto atsargomis. Be to, juose rasta ginklų ir šaudmenų. Vokiečių saugumo policijos ir SD 1944 m. balandžio 19 d. pranešime RSHA rašoma, jog, apytikriais apskaičiavimais, iš Kauno geto koncentracijos stovyklos ir jos filialų kitose Lietuvos vietovėse pabėgo mažiausiai 1,5 tūkst. žydų, dėl to pietvakarinėse Lietuvos apskrityse labai suaktyvėjo sovietų partizanai¹⁵⁰.

Geto reorganizavimas į koncentracijos stovyklą reiškė dar didesnę SS kontrolę ir drausmės stiprinimą, geto savivaldos apribojimą (Seniūnų tarybos paleidimas, geto policijos pavaldumas SS komendantūrai), geto decentralizavimą (išskaidymas į mažesnes

stovyklas), gestapui ir SS patikimų asmenų skyrimą į atsakingus postus (pvz., B. Lipce-rio paskyrimas „žydų tvarkos“ tarnybos viršininku)¹⁵¹.

GETO LIKVIDAVIMAS IR KAUNO ŽYDŲ KALINIMAS VOKIETIJOS KONCENTRACIJOS STOVYKLOSE

Frontui artėjant prie Kauno, naciai nusprendė galutinai likviduoti žydų stovyklas. 1944 m. liepos 5 d. getą apsupo sustiprinti esesininkų būriai. Dalis geto kalinių nenorėjo išvykti ir slapstėsi rūsiuose. Liepos 8 d. baržomis išplukdyta apie 1200 žydų, liepos 10 d. traukiniu išvežta dar 900. Paskutinė partija išvežta liepos 13 d. Liepos 12 d. vokiečiai ėmė padeginėti geto namus. Bėgantys žmonės buvo šaudomi, buvo sudeginti beveik visi gyvenamieji namai ir dirbtuvės. Šimtai žmonių žuvo liepsnose arba nuo kulų. Iš Kauno buvo išvežta apie 6–7 tūkst. žydų, geto likvidavimo metu nužudyta apie 1 tūkst. ir išsigelbėjo apie 300–400 žydų. Gaisrai geto teritorijoje liepsnojo iki liepos 29 d. Iš geto liko tik griuvėsiai su kaminais, visur mėtėsi geto gyventojų rakandai, gulėjo apdegę lavonai ir tvyrojo „mirties bei puvimo kvapas“¹⁵².

1944 m. rugpjūčio 1 d. Kauną užėmė sovietų armija. Netrukus buvo įvykdyta žydų registracija. Iš viso užregistruoti 634 žydai¹⁵³. Tiek beliko iš daugiau kaip 30 tūkst. iki karo Kaune gyvenusių žydų.

Kauno geto žydų vyrai buvo išsiųsti į Dachau koncentracijos stovyklą, o moterys – į Štuthofą. Apie 2 tūkst. vyrų uždaryta Dachau 1-ojoje stovykloje. Tai buvo naujai įsteigta stovykla, iki Kauno žydų atgabenimo kalinių joje dar nebuvo. Stovykla buvo kvadrato formos, apsupta dviejų eilių spygliuota viela su sargybos bokštais. Nedideliuose faneriniuose barakuose gyveno po 18–20 kalinių. Atvežti Kauno žydai statė požeminę aviacijos

gamyklą „Messerschmitt“ ir dirbo kitus darbus. Rangovu buvo privati Leonardo Mollio firma. Nuo išsekimo kasdien mirdavo keli kaliniai. Ypač didelis mirtingumas buvo 1944 m. spalio ir lapkričio mėn.¹⁵⁴ Dachau koncentracijos stovykloje 1944 m. mirė ir buvęs Kauno geto Seniūnų tarybos pirmininkas E. Elkesas. Nusilpę kaliniai stovyklos gydytojo ir jo padėjėjų buvo siunčiami į Dachau 4-ąją ir 7-ąją stovyklas. Ten buvo laikomi negalintys dirbti, nusilpę ir sergantys kaliniai. Sergančiųjų skaičius darbo stovykloje negalėjo viršyti 10–15 proc. Jei šis procentas būtų didesnis, darbo stovyklai būtų perpus mažinamas maisto davinys. Taip atsitiko su Dachau 2-ąja stovykla. Dachau 1-ojoje stovykloje dirbo buvęs Kauno geto Sveikatos skyriaus viršininkas chirurgas B. Zacharinas. Jis labai stengėsi padėti sergantiems kaliniams ir Dachau koncentracijos stovykloje sunkiomis sąlygomis atliko kelis šimtus chirurginių operacijų¹⁵⁵. Baigiantis karui (1945 m. balandžio 30 d.) Dachau koncentracijos stovyklos kalinius išlaisvino amerikiečių kariuomenė. Išvadavimo sulaukė apie 1 tūkst. Dachau kalėjusių Lietuvos žydų. Apie 100 jų grįžo į Lietuvą, kiti pasiliko Vakaruose¹⁵⁶.

Kauno geto moterys ir vaikai iš pradžių buvo atvežti į Štuthofą koncentracijos stovyklą. 1944 m. liepos 19 d. čia uždaryta 1208 moterys ir vaikai¹⁵⁷. Į Štuthofą atvežtos Kauno geto moterys iš pradžių buvo laikomos 19-ajame bloke. Vėliau jos paskirstytos po įvairias darbo brigadas, kurios dirbo už Štuthofą koncentracijos stovyklos ribų (aplinkiniuose kaimuose ir miesteliuose)¹⁵⁸. Liepos 26 d. iš Štuthofą į Osvencimo koncentracijos stovyklą buvo išvežti 1893 Kauno ir Šiaulių getų žydai (801 moteris, 546 mergaitės ir 546 berniukai)¹⁵⁹. Tik labai mažai kam pavyko čia išgyventi ir sulaukti išlaisvinimo. Dalis Kauno žydų moterų Štuthofe buvo kalinamos iki išlaisvinimo. 1945 m. gegužės 3 d., priartėjus sovietų kariuomenei, vokiečiai pradėjo evakuoti stovyklą. Kaliniai baržomis buvo išplukdyti į

Baltijos jūrą ir plaukė į Vakarų. Tarp jų buvo ir Kauno žydų. Prie Noištato miesto evakuojamus kalinius išlaisvino anglų kariuomenė.

KAUNO GETO ŽYDŲ ANTIFAŠISTINIS PASIPRIEŠINIMAS

Ne visi Kauno žydai nuolankiai leidosi žudomi, dalis (ypač jaunimas) įvairiais būdais ir kiek įmanoma bandė priešintis nacistiniams okupantams ir holokaustui. 1941 m. pabaigoje Kauno gete stichiškai kūrėsi komunistinės ir sionistinės pakraipos nelegalios pasipriešinimo grupės. Gete veikę slapti komunistinės prosovietinės orientacijos būreliai ir grupės rašytojo Chaimo Jelino* iniciatyva susijungė į bendrą pasipriešinimo organizaciją – Antifašistinę kovos organizaciją (toliau – AKO). Ch. Jelinas parengė AKO programą, įstatus, konspiracijos taisykles ir pasižadėjimo tekstą. Per pirmąjį posėdį buvo išrinkta AKO vadovybė – komitetas. Komiteto vadovu (sekretoriumi) išrinktas Ch. Jelinas (Vladas), nariais – Alfa Boruchovičiūtė-Teperienė, Peisachas Gordonas, Moisiejus Šermanas ir Meira Lanaitė. 1942 m. į komitetą buvo įtrauktas D. Gelpernas, jis paskirtas Ch. Jelino pavaduotoju ir propagandos skyriaus vadovu. Vėliau į komitetą buvo įtraukti L. Cimermanienė, M. Grinbergas, D. Markauskas, Š. Ratneris ir P. Šateris. Miša Robinsonas buvo paskirtas geto komjaunimo organizacijos sekretoriumi ir jaunimo sekcijos vadovu¹⁶⁰. AKO sudarė du sektoriai – kovos ir pagalbos. Į pirmąjį buvo priimami būsimi partizanai, antrojo sektoriaus uždavinys (į jį daugiausia buvo priimami netinkami ginkluotai kovai asmenys) buvo aprūpinti organizaciją materialiniais ištekliais. AKO buvo kuriama trejetų principu. Septyni trejetai sudarė būrį. Svarbiausias AKO tikslas – aktyvi ginkluota

kova su naciais. Organizacija siekė kuo daugiau savo narių išvesti į partizanų būrius, kenkti okupantams diversijomis ir sabotazo aktais, verbavo naujus narius, kaupė ginklus, informavo geto gyventojus apie padėtį frontuose ir Lietuvoje. AKO įsigijo radijo imtuvą, užrašinėdavo išgirstas naujienas ir leido informacinį biuletinį. Per visą geto egzistavimo laikotarpį AKO priklausė apie 500 narių (tarp jų – 21 komunistas ir apie 50 komjaunuolių)¹⁶¹.

1943 m. pabaigoje AKO pradėjo siųsti savo narius į sovietų partizanų būrius. Iš pradžių Kauno geto pagrindininkus planuota siųsti į Augustavo miškuose esančias partizanų bazes (apie 160 km už Kauno). Tačiau šiai akcijai nebuvo tinkamai pasirengta, be to, partizaninio veikimo sąlygos Augustavo miškuose buvo labai nepalankios (toli nuo Kauno geto, nepalankus vietos gyventojų požiūris į raudonuosius partizanus, didelė karinių ir policinių dalinių koncentracija). Pirmoji geto kovotojų grupė į Augustavo miškus išėjo 1943 m. spalio 21 d., paskutinioji – spalio 28 d. Abi šios grupės buvo iš esmės sunaikintos. Iš 71 partizano per susidūrimus su policija žuvo 3 partizanai, 35 suėmė gestapas ir nugabeno į IX fortą, kiti sugrįžo į getą. Nurodytą dislokacijos vietą pasiekė tik 3 geto kovotojai: Nechemija Endlinas, Šmulikas Morkovskis ir Ida Pilovnikaitė-Vilenčiukienė¹⁶². Po šių nesėkmių AKO gavo LKP(b) Pietų srities pagrindinio komiteto ir partizanų junginio vado Genriko Zimano (Jurgio) leidimą siųsti savo narius į Rūdninkų girioje formuojamą partizanų būrį „Mirtis okupantams“. Jo branduolį sudarė AKO nariai. Šis būrys pradėtas formuoti 1943 m. spalio mėn. Būrio vadu buvo paskirtas iš Muravos kaimo kilęs į Lietuvą parašiotu nuleistas sovietų desantininkas Kostas Radionovas (kapitonas Smirnovas),

* Ch. Jelina gestapas suėmė Kaune 1944 m. balandžio 6 d. ir nužudė balandžio pabaigoje.

komisaru – buvęs karo belaisvis Dimitrijus Parfionovas. Būrys bazavosi Rūdninkų girioje, Žagarinės ir Senosios Macėlės kaimų rajone. Būrį nuolatos papildydavo iš Kauno geto atvykstantys AKO nariai¹⁶³. Nors pirmos kovotojų grupės išsiuntimas iš geto į Rūdninkų girią (1943 m. lapkričio 23 d. išsiųsta L. Olkino ir M. Upnickio grupė) baigėsi nesėkme, tačiau vėlesnės grupės išsiųstos gana sėkmingai – jos važiovo sunkvežimiais pagal suklastotus dokumentus. 1943 m. gruodžio 14 d. iš Kauno geto į Rūdninkų girią išvažiavo 17 pagrindininkų. Tarp jų buvo AKO komiteto nariai P. Gordonas ir M. Šermanas, jaunimo vadovas M. Robinsonas, S. Ginaitė-Rubinsonienė ir kt. Grupė sėkmingai pasiekė partizanų būrį¹⁶⁴. Nesėkmingas buvo tik paskutinio sunkvežimio išvykimas į Rūdninkų girią 1944 m. balandžio 15 d. Dėl vairuotojo išdavystės į gestapo pasalą patekę geto kovotojai stojo į nelygią kovą Kauno mieste. Per susišaudymą žuvo septyni AKO nariai. Iš viso į sovietų partizanų bazes buvo išgabenta apie 250 Kauno geto pagrindininkų¹⁶⁵.

Prie antifašistinio pasipriešinimo akcijų galima priskirti ir legendinį 64 kalinių pabėgimą iš IX forto gruodžio 25-osios naktį į 26-ąją. 14 bėglių pasislėpė Kauno gete, čia pasirašė aktą apie nacių nusikaltimus ir 1944 m. sausio pradžioje išvyko pas partizanus¹⁶⁶.

Kaip ir kiti sovietų partizanų būriai, „Mirtis okupantams“ sprogdino geležinkelius, užpuldinėjo policijos atramos punktus, vykdė kitas kovines operacijas, taip pat nevengė civilių gyventojų rekvizicijų. Didžiausia operacija įvykdyta 1944 m. balandžio 10 d. „Mirtis okupantams“ kartu su kitais būriais puolė Vėčioriškių kaime įsitvirtinusių vokiečių ir latvių įgulą. Atkakliame mūšyje vokiečių įgulą nuo sunaikinimo išgelbėjo iš Vilniaus atskubėjusi sunkvežimių kolona. Partizanai taip pat patyrė nemažų nuostolių. Šiose kautynėse žuvo buvę AKO nariai Ch. Bermanas, Š. Birgeris, Š. Eidelsonas, L. Ekmanas, J. Fabrovskis,

J. Holcmanas, Z. Kravecas, A. Maneiskinas, M. Raichmanas, D. Sandleris, J. Suskickis, M. Taratackis, T. Viniškytė ir Š. Volkas. Iš viso žuvo 16 partizanų¹⁶⁷. Savo kovos kelią „Mirtis okupantams“ baigė mūšiuose dėl Vilniaus 1944 m. liepos 11–13 d.¹⁶⁸ Iš viso apie 100 buvusių Kauno geto pagrindininkų žuvo kovodami partizanų būriuose¹⁶⁹.

Kauno gete organizavosi ir sionistinis pagrindis. Įvairios sionistinės grupės („Irguns“, „Beitar“, „Hašomer Hacair“, „Hechaluc Hacair“ ir kt.) 1942 m. balandžio mėn. įsteigė sionistinių grupių vadovybę – „MACOK“. Vadovybės nariais buvo I. Grinbergas, A. Melamedas, A. Skrebnickis, J. Šapiro ir kt. Sionistinio pagrindžio veiklos prioritetas buvo ne ginkluota kova, sabotžas ir diversijos, bet kultūrinis, šviečiamasis ir ideologinis darbas, kadru rengimas būsimai Izraelio valstybei, žydų slėpimas ir gelbėjimas. Dalis sionistinio jaunimo buvo nepatenkinti pasyvia šių organizacijų veikla ir ieškojo būdų pasitraukti iš geto ir įstoti į sovietų partizanų būrius. „MACOK“ 1943 m. pavasarį užmezgė ryšius su AKO. Geto administracija (Seniūnų taryba, geto policija), kurios vadovybėje buvo įsitvirtinę sionistai, ne tik netrukdė AKO veiklai, bet dažnai jai padėdavo. Gete buvo įsteigta „Karinė-techninė komisija“, kuri koordinavo visų pagrindinių organizacijų (ir komunistinių, ir sionistinių) veiklos klausimus. Geto administracija ėmė remti partizanų grupių pasirengimą ir išsiuntimą į miškus. Visos organizacijos suprato, kad nacizmas siekia sunaikinti visus žydus ir dėl to būtina drauge priešintis naciams¹⁷⁰.

IŠVADOS

Kauno žydų bendruomenės ir geto istoriją nacių okupacijos laikotarpiu galima suskirstyti į keletą etapų: 1) laikotarpis iki geto įsteigimo (1941 m. birželio 23 d.–rugpjūčio 15 d.); 2) masinių žudynių („akcijų“) gete

laikotarpis (1941 m. rugpjūčio 15 d.–spalis); 3) stabilizacijos laikotarpis (1941 m. lapkritis–1943 m. rugsėjis); 4) geto pertvarkymas į koncentracijos stovyklą (1943 m. spalio–1944 m. liepos vidurys); 5) Kauno geto (koncentracijos stovyklos) likvidavimas ir Kauno žydų kalinimas Vokietijos koncentracijos stovyklose (1944 m. liepos vidurys–1945 m. balandis).

Kauno žydų diskriminavimas ir persekiojimas prasidėjo jau pirmomis karo dienomis. Lietuvių antisovietiniai partizanai faktiškai jau 1941 m. birželio 23 d. ėmė kontroliuoti padėtį mieste. Atvykus į Kauną vokiečių saugumo policijos ir SD operatyvinės grupės vadui W. Stahleckeriui, nacių pastangomis 1941 m. birželio pabaigoje buvo suorganizuoti didžiausi Lietuvoje žydų pogromai. Didžiuliai pogromai vyko Vilijampolėje. Žydų žudynes vykdė vokiečių saugumui pavaldūs ginkluoti lietuvių būriai (vadinamieji partizanai, iš sovietų kalėjimo išsilaivinę kaliniai ir kriminaliniai elementai). Pogromų metu buvo nužudyta keli tūkstančiai žydų (tarp aukų buvo moterų ir vaikų). 1941 m. liepos pradžioje prasidėjo masinis žydų šaudymas Kauno VII forte. Žudynes vykdė vokiečių gestapininkai ir lietuvių Tautos darbo apsaugos bataliono (TDA) kareiviai. Nuo karo pradžios iki geto įsteigimo (1941 m. rugpjūčio 15 d.) Kaune galėjo būti nužudyta apie 8 tūkst. žydų. Masinės žudynės buvo tęsiamos ir po geto įsteigimo (1941 m. rugpjūčio 15 d.). Žydai buvo žudomi Kauno IV ir IX fortuose. Didžiausia žudynių akcija surengta 1941 m. spalio 29 d. IX forte: jos metu sušaudyta 9200 žydų. Šių akcijų metu buvo masiškai šaudomi ne tik žydų vyrai, bet ir moterys, vaikai ir seneliai. Žudynes vykdė vokiečių gestapininkai ir lietuvių 1-ojo (buvusio TDA) bataliono policininkai. Kartu su žydų areštais ir šaudymais buvo vykdoma teisinė ir turtinė žydų diskriminacija.

Po „Didžiosios akcijos“ (1941 m. spalio 29 d.) prasidėjo stabilizacijos laikotarpis,

trukęs iki 1943 m. rugsėjo mėn. Gete tuomet liko gyventi apie 17 tūkst. žydų (perpus mažiau, negu jų gyveno Kaune iki nacių–sovietų karo). Nacių supratimu, getas buvo „išvalytas nuo nereikalingų“, t. y. negalinčių dirbti vokiečių karo reikmėms žydų. Šiuo laikotarpiu masinės žydų žudynės nebuvo vykdomos. Stabilizacijos laikotarpiu buvo sukurta plati geto administracinė struktūra, kuriai vadovavo Seniūnų taryba. Getas tapo savotiška mikrovalstybe, turinčia savo valdžią, ekonomiką, dvasinio ir kultūrinio gyvenimo formas. Geto vadovybė ypač daug dėmesio skyrė žydų darbo jėgos panaudojimui, darbo intensyvumui, darbininkų ir darbo įstaigų skaičiaus didinimui. Seniūnų taryba laikėsi nuostatos, kad tol, kol getas vokiečiams ekonomiškai bus naudingas, naciai geto nelikviduos. Svarbiausi geto vidaus administracijos padaliniai buvo šie: Darbo, Ekonominis, Sveikatos apsaugos, Socialinės paramos, Maitinimo skyriai, žydų policija, teismas ir statistikos biuras.

Svarbiausias objektas, kuriam reikėjo daugiausia darbo jėgos, buvo Aleksoto aerodromas. 1943 m. iš maždaug 17 tūkst. Kauno geto kalinių 140-yje darboviečių kasdien dirbo apie 9,6 tūkst. žydų. Dauguma jų dirbo vermachtui reikalingus darbus ir vykdė įvairius karinius užsakymus.

1943 m. rudenį Kauno getas buvo pertvarkytas į SS koncentracijos stovyklą. Geto valdymą iš vokiečių civilinės valdžios perėmė SS. Žydų gyvenimo kontrolė buvo dar labiau sugriežtinta. Žydai galėjo dirbti tik izoliuotose stovyklose; darbo brigados civilinėse įstaigose buvo išformuotos. Apie 4 tūkst. geto gyventojų buvo iškelti į izoliuotas Aleksoto ir Šančių darbo stovyklas. Geto ramybės laikotarpis baigėsi 1944 m. kovo 26–27 d., kai buvo įvykdyta nepaprastai žiauri žydų vaikų atėmimo akcija. Iš geto buvo paimta ir išvežta sušaudyti apie 1700 vaikų ir senelių. Akciją vykdė esesininkai ir vlasovininkai. Gestapas taip pat išformavo žydų policiją (34 policininkai

buvo sušaudyti IX forte) ir sustabdė Seniūnų tarybos veiklą. Geto savivalda iš esmės buvo panaikinta ir SS kontrolė getui dar labiau sugriežtinta.

Artėjant frontui, 1944 m. liepos 8–13 d. Kauno getas buvo likviduotas – pastatai sudeginti, apie 6–7 tūkst. žydų išvežta į Vokietijos koncentracijos stovyklas (Dachau, Štuthofą ir kt.), apie 1 tūkst. buvo nužudyta geto likvidavimo metu; išsigelbėjo tik apie 300–400 geto kalinių. Karo pabaigos nacių koncentracijos stovyklose sulaukė vos keli šimtai Kauno žydų.

Ilgiausiai Lietuvoje veikė Kauno ir Šiaulių žydų getai (nuo 1941 m. liepos vidurio iki 1944 m. liepos vidurio). Nacių okupacijos laikotarpiu Kauno žydų bendruomenė patyrė ypač didelių nuostolių. Dėl spartaus vokiečių kariuomenės judėjimo pasitraukti į Rytus su-

gebėjo tik nedaug Kauno žydų. Jau pirmomis nacių okupacijos dienomis Kaune buvo įvykdyti vieni didžiausių Rytų Europoje žydų pogromai. Čia taip pat anksčiau negu kituose Lietuvos miestuose imta masiškai žudyti vietos žydus (šaudymai Kauno fortuose). Dėl blogesnių partizaninio veikimo sąlygų, lyginant su Vilniaus sritimi, iš Kauno geto į miškus pasitraukė mažiau antifašistinio pagrindo dalyvių negu iš Vilniaus geto. Kaunas buvo nacių okupuotos Lietuvos administracinis centras. Nacių supratimu, tokiuose miestuose žydai turėjo būti pirmiausia sunaikinti, kad būtų užtikrintas okupacinės valdžios saugumas ir sudarytos sąlygos vokiečiams vykdyti kolonizaciją ir germanizaciją. Visos šios priežastys lėmė, kad Kauno žydų bendruomenės nuostoliai buvo nepaprastai dideli, o išgyvenimo galimybės labai mažos.

Nuorodos

¹ Statistikos valdybos 1941 m. sausio 1 d. duomenys apie Lietuvos gyventojų tautinę sudėtį, Lietuvos centrinis valstybės archyvas (toliau – LCVA), f. R-743, ap. 5, b. 46, l. 172.

² Y. Arad, *Ghetto in Flames: The Struggle and Destruction of the Jews in Vilna in the Holocaust*, New York, 1982.

³ A. Tōry, *Kauno getas: diena po dienos*, V., 2000.

⁴ A. Faitelson, *Heroism and Bravery in Lithuania 1941–1945*, Jerusalem, 1996; A. Файтельсон, *Непокорившиеся: Летопись еврейского сопротивления*, Тель-Авив, 2001; E. Oshry, *The Annihilation of Lithuanian Jewry*, New York, 1995.

⁵ S. Ginaitė-Rubinsonienė, *Atminimo knyga: Kauno žydų bendruomenė 1941–1944 metais*, V., 1999.

⁶ W. Benz, M. Neiss, *Judenmord in Litauen: Studien und Dokumente*, Berlin, 1999; W. Benz, K. Kwiet, J. Matthäus, *Einsatz im „Reichsskommissariat Ostland“: Dokumente zum Völkermord im Baltikum und in Weißrussland 1941–1944*, Berlin, 1998; K. Stang, *Kollaboration und Massenmord: Die litauische Hilfspolizei, das Rollkommando Hamann und die Ermordung der litauischen Juden*,

Frankfurt am Mein, 1996; H. H. Wilhelm, *Die Einsatzgruppe A der Sicherheitspolizei und des SD 1941/42*, Frankfurt am Mein, 1996.

⁷ Ch. Dieckmann, „Das Ghetto und das Konzentrationslager in Kaunas 1941–1944“, *Die nationalsozialistischen Konzentrationslager – Entwicklung und Struktur*, S. 439–471; J. Matthäus, *Das Ghetto und das Konzentrationslager in Kaunas 1941–1944, Judenmord in Litauen*, Berlin, 1999, S. 97–112.

⁸ D. Klein, *The Hidden History of the Kovno Ghetto*, New York, 1997.

⁹ D. Porat, „The Justice System and Courts of Law in the Ghettos of Lithuania“, *Holocaust and Genocide Studies*, 1998, Vol. 12, Nr. 1, p. 49–65.

¹⁰ *Masinės žudynės Lietuvoje (1941–1944): Dokumentų rinkinys*, d. 1–2, V., 1965, 1973; M. Eglinis, *Mirties frontuose*, V., 1958; M. Elinas, D. Gelpernas, *Kauno getas ir jo kovotojai*, V., 1969; *Ir be ginklo kariai*, V., 1967; *Kaltina nužudytieji*, V., 1963; O. Kaplanas, *Devintasis fortas kaltina*, V., 1962; M. Kurganovas, *Mirties akivaizdoje: Apie Kauno IX fortą ir koncentracijos stovyklas Lietuvoje hitlerinės okupacijos metu*, V., 1960.

¹¹ A. Eidintas, *Žydai, lietuviai ir holokaustas*, V., 2002; S. Atamukas, *Lietuvos žydų kelias: Nuo XIV amžiaus iki XX amžiaus pabaigos*, V., 1998; V. Brandišauskas, *Siekiai atkurti Lietuvos valstybin-*

gumą (1940 06–1941 09), V., 1996; A. Bubnys, *Vokiečių okupuota Lietuva (1941–1944)*, V., 1998; S. Vaintraubas (sudar.), *Garažas: Aukos, budeliai, stebėtojai*, V., 2002; A. Faitelsonas, *Pabėgimas iš IX forto*, Kaunas, 1998; J. Beilesas, *Judkė*, V., 2001; D. Gelpernas, „Kai kurie pasipriešinimo Kauno gete nušvietimo klausimai“, *Atminties dienos*, V., 1995, p. 324–334; S. Knezys, „Kauno karo komendantūros Tautinio darbo batalionas 1941 m.“, *Genocidas ir rezistencija*, 2000, Nr. 1(7), p. 122–168.

¹² Žr. A. Файтельсон, op. cit., c. 21, 26.

¹³ Cit. iš *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 2, p. 19.

¹⁴ „Kauno geto žydų policijos istorija“, Lietuvos ypatingasis archyvas (toliau – LYA), nenustatytos priklausomybės bylų apyrašas (be numerio), b. 345, l. 5.

¹⁵ A. Файтельсон, op. cit., c. 26.

¹⁶ Cit. iš S. Vaintraubas, op. cit., p. 51–52.

¹⁷ A. Vitkausko 1951 m. balandžio 22 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 43080/3, l. 22.

¹⁸ Ibid., l. 33.

¹⁹ Ch. Jodo 1945 m. lapkričio 20 d. apklausos protokolas, ibid., b. 336/3, l. 18–19.

²⁰ „Žydų padėtis vokiečių okupacijos metu Kaune“, ibid., ap. 1, b. 438, l. 114.

²¹ H. Krausnick, *Hitlers Einsatzgruppen: Die Truppe des Weltanschauungskrieges 1938–1942*, Frankfurt am Main, 1985, S. 396; A. Файтельсон, op. cit., c. 42–43.

²² *Lietuvos laikinoji vyriausybė: Posėdžių protokolai*, V., 2001, p. 17–18.

²³ *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 2, p. 20.

²⁴ *Lietuvos laikinoji vyriausybė: Posėdžių protokolai*, p. 18.

²⁵ Kauno karo komendanto 1941 m. birželio 28 d. įsakymas Nr. 9, LCVA, f. R-1344, ap. 2, b. 1, l. 28.

²⁶ *Lietuvos laikinoji vyriausybė: Posėdžių protokolai*, p. 19–20.

²⁷ 1941 m. liepos 7 d. įsakymas Nr. 7 TDA batalionui, LCVA, f. R-1444, ap. 2, b. 1a, l. 6–12.

²⁸ K. Stang, op. cit., S. 100–101.

²⁹ *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, p. 131.

³⁰ Pranešimai iš SSRS, Nr. 14, Bundesarchivabteilung Potsdam (toliau – BAP), R 58/214, S. 83–84.

³¹ Ibid., S. 115.

³² Pranešimai iš SSRS, Nr. 19, ibid., S. 125–126.

³³ S. Knezys, op. cit., p. 133.

³⁴ P. Tąparausko 1968 m. sausio 12 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47588/3, t. 1,

l. 27–28; J. Vosylius 1961 m. balandžio 10 d. tardymo protokolas, ibid., b. 47337/3, t. 1, l. 40–42.

³⁵ J. Palubinsko paaiškinimas Kaune 1962 m. rugsėjo 26–spalio 4 d. vykusiame teismo procese, ibid., b. 47307/3, t. 2, l. 78–80.

³⁶ 1941 m. liepos 7 d. įsakymas Nr. 3 TDA batalionui, LCVA, f. R-1444, ap. 1, b. 1, l. 19.

³⁷ Z. Juodžio 1961 m. rugsėjo 3 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47337/3, t. 8, l. 204–205.

³⁸ P. Matiuko 1961 m. spalio 5 d. apklausos protokolas, ibid., t. 1, l. 176–177.

³⁹ P. Matiuko 1961 m. gruodžio 3 d. apklausos protokolas, ibid., l. 212.

⁴⁰ M. Eglinis, op. cit., p. 17; A. Файтельсон, op. cit., c. 51, 66; S. Ginaitė-Rubinsonienė, op. cit., p. 40.

⁴¹ A. Файтельсон, op. cit., c. 50–51.

⁴² S. Ginaitė-Rubinsonienė, op. cit., p. 38.

⁴³ A. Vaivados 1968 m. rugpjūčio 26 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47588/3, t. 1, l. 3–4.

⁴⁴ *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, p. 132; 1941 m. liepos 14 d. slapta įsakymas Nr. 4 TDA batalionui, LCVA, f. R-1444, ap. 1, b. 1, l. 24–25 a. p.

⁴⁵ S. Knezys, op. cit., p. 133–134.

⁴⁶ *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, p. 132.

⁴⁷ J. Vosylius 1961 m. balandžio 10 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47337/3, t. 1, l. 29–33.

⁴⁸ A. Tory, op. cit., p. 32.

⁴⁹ P. Zelionkos 1968 m. lapkričio 29 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47588/3, t. 2, l. 224–226; *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, p. 132.

⁵⁰ A. Tory, op. cit., p. 34.

⁵¹ M. Eglinis, op. cit., p. 19.

⁵² A. Tory, op. cit., p. 39.

⁵³ Ibid., p. 39–40; „Kauno geto žydų policijos istorija“, LYA, f. K-1, ap. be numerio, b. 345, l. 35–36; *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, p. 135.

⁵⁴ J. Barkausko 1944 m. lapkričio 30 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47337/3, t. 10, l. 115.

⁵⁵ A. Tory, op. cit., p. 40–44.

⁵⁶ V. Barausko 1968 m. rugpjūčio 21 d. apklausos protokolai, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47588/3, t. 1, l. 9–23.

⁵⁷ *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, p. 135.

⁵⁸ A. Tory, op. cit., p. 45–49.

⁵⁹ *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, p. 251.

⁶⁰ P. Matiuko 1962 m. sausio 15 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47337/3, t. 1, l. 226–237; *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, p. 135; A. Tory, op. cit., p. 59; J. Beilesas, op. cit., p. 39–42.

⁶¹ A. Tory, op. cit., p. 9–10.

⁶² Ibid., p. 15–16.

⁶³ Kauno komendanto ir Kauno miesto burmistro 1941 m. liepos 10 d. įsakymas Nr. 15, LCVA, f. R-1444, ap. 1, b. 6, l. 5; Tarpžinybinio pasitarimo, įvykusio 1941 m. liepos 25 d. Kaune dėl žydų perkėlimo į Vilijampolę, protokolas, ibid., l. 2–4.

⁶⁴ A. Tory, op. cit., p. 25; „Kauno geto žydų policijos istorija“, LYA, f. K-1, ap. be numerio, b. 345, l. 7.

⁶⁵ Ch. Dieckmann, op. cit., S. 443.

⁶⁶ A. Tory, op. cit., p. 26–27.

⁶⁷ *Amtsblatt des Generalkommissars in Kauen*, 1941 m. lapkričio 1 d., Nr. 2, p. 1.

⁶⁸ Ibid., p. 1–2.

⁶⁹ A. Tory, op. cit., p. 27–30.

⁷⁰ T. Aronštamo 1944 m. rugsėjo 22 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 11236/3, t. 1, l. 34–35; A. Tory, op. cit., p. 32; *Einsatz im „Reichskommissariat Ostland“*, S. 185.

⁷¹ Vilijampolės žydų geto bendruomenės įstatai (be datos), LCVA, f. R-973, ap. 2, b. 2, l. 10–11.

⁷² Seniūnų tarybos pirmininko įsakymai Nr. 1, Nr. 2, Nr. 3, Nr. 5, ibid., ap. 3, b. 4, l. 17, 18, 20, 23.

⁷³ Seniūnų tarybos įstaigų ir skyrių pareigūnų darbo taisyklės. 1941 m. rugpjūčio 18 d., ibid., ap. 2, b. 2, l. 10.

⁷⁴ Pažyma apie vokiečių okupantų įvykdytas piktadarybes žydams Kauno mieste, LYA, f. K-1, ap. 10, b. 16, l. 91–93; A. Tory, op. cit., p. 30–31; A. Файтельсон, op. cit., c. 98.

⁷⁵ S. Ginaitė-Rubinsonienė, op. cit.; A. Tory, op. cit., p. 90; *Einsatz im „Reichskommissariat Ostland“*, S. 185–186.

⁷⁶ Ch. Dieckmann, op. cit., S. 457.

⁷⁷ Ibid., S. 457.

⁷⁸ Seniūnų tarybos 1942 m. rugpjūčio mėn. veiklos ataskaita, LCVA, f. R-973, ap. 2, b. 40, l. 53.

⁷⁹ Ibid., l. 54.

⁸⁰ „Kauno geto žydų policijos istorija“, LYA, f. K-1, ap. be numerio, b. 345, l. 8–9.

⁸¹ Ibid., l. 30–33.

⁸² A. Tory, op. cit., p. 37, 39.

⁸³ Ch. Dieckmann, op. cit., S. 449.

⁸⁴ „Kauno geto žydų policijos istorija“, LYA, f. K-1, ap. be numerio, b. 345, l. 58–61.

⁸⁵ P. Margolio 1944 m. gruodžio 13 d. parodymai Kauno įgulos Karo tribunolo teismo posėdyje, ibid., ap. 8, b. 198, l. 171; A. Tory, op. cit., p. 458.

⁸⁶ „Kauno geto žydų policijos istorija“, LYA, f. K-1, ap. be numerio, b. 345, l. 87–88.

⁸⁷ A. Tory, op. cit., p. 80–86.

⁸⁸ *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, p. 243.

⁸⁹ Ch. Dieckmann, op. cit., S. 451.

⁹⁰ Vokiečių saugumo policijos ir SD 1943 m. rugsėjo mėn. pranešimas RSHA Berlyne, LCVA, f. R-1399, ap. 1, b. 62, l. 60–61.

⁹¹ A. Tory, op. cit., p. 67–68.

⁹² B. Zacharino 1950 m. liepos 21 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 34423/3, l. 44, 47.

⁹³ A. Tory, op. cit., p. 146–147.

⁹⁴ Ibid., l. 46; Ch. Gordono 1944 m. rugpjūčio 18 d. parodymai, Mokslų akademijos bibliotekos Rankraščių skyrius (toliau – MAB RS), f. 159–25, l. 4 a. p.; Ch. Dieckmann, op. cit., S. 455.

⁹⁵ B. Zacharino 1950 m. liepos 21 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 34423/3, l. 38.

⁹⁶ A. Tory, op. cit., p. 43–44.

⁹⁷ Ibid., p. 140–142.

⁹⁸ Ibid., p. 226–228.

⁹⁹ Seniūnų tarybos 1942 m. birželio mėn. veiklos ataskaita, LCVA, f. R-973, ap. 2, b. 40, l. 76.

¹⁰⁰ Seniūnų tarybos 1942 m. rugsėjo ir 1943 m. liepos mėn. ataskaitos, ibid., l. 1, 49.

¹⁰¹ Seniūnų tarybos 1941 m. rugpjūčio 18 d. įsakymas Nr. 2 ir 1942 m. liepos 5 d. įsakymas Nr. 34, ibid., ap. 2, b. 4, l. 6; ap. 3, b. 4, l. 43.

¹⁰² Seniūnų tarybos 1941 m. rugpjūčio 18 d. posėdžio protokolas Nr. 2, ibid., ap. 3, b. 4, l. 150.

¹⁰³ Maitinimo skyriaus 1941 m. rugpjūčio 28 d. raštas Maitinimo valdybai, ibid., ap. 2, b. 4, l. 6.

¹⁰⁴ Seniūnų tarybos pirmininko 1941 m. rugsėjo 14 d. įsakymas Nr. 15 ir 1942 m. kovo 15 d. įsakymas Nr. 2, ibid., ap. 3, b. 4, l. 23, 34.

¹⁰⁵ Seniūnų tarybos pirmininko 1942 m. liepos 5 d. įsakymas Nr. 36, ibid., l. 44.

¹⁰⁶ Seniūnų tarybos 1942 m. liepos mėn. veiklos ataskaita, ibid., ap. 2, b. 40, l. 65.

¹⁰⁷ Seniūnų tarybos 1942 m. rugsėjo mėn. veiklos ataskaita, ibid., l. 51.

¹⁰⁸ Seniūnų tarybos pirmininko 1942 m. liepos 5 d. ir 1942 m. rugpjūčio 11 d. įsakymai Nr. 53 ir 64, ibid., ap. 3, b. 4, l. 40, 52.

¹⁰⁹ Seniūnų tarybos 1942 m. birželio mėn. veiklos ataskaita, ibid., ap. 2, b. 40, l. 75.

¹¹⁰ Seniūnų tarybos 1942 m. liepos mėn. veiklos ataskaita, ibid., l. 64.

¹¹¹ Seniūnų tarybos pirmininko 1942 m. kovo 15 d. įsakymas Nr. 2, *ibid.*, ap. 3, b. 4, l. 34.

¹¹² Seniūnų tarybos 1942 m. liepos mėn. veiklos ataskaita, *ibid.*, ap. 2, b. 40, l. 62.

¹¹³ *Ibid.*, l. 63.

¹¹⁴ Seniūnų tarybos 1941 m. lapkričio 25 d. protokolas Nr. 21, *ibid.*, ap. 3, b. 4, l. 162.

¹¹⁵ Seniūnų tarybos pirmininko 1942 m. liepos 5 d. įsakymas Nr. 32, *ibid.*, l. 42; N. Šapira 1942 m. rugsėjo mėn. buvo paskirtas ir amatų kursų inspektoriumi. Okupacijos pabaigoje kartu su žmona ir sūnumi sušaudytas IX forte.

¹¹⁶ Seniūnų tarybos 1942 m. liepos mėn. veiklos ataskaita, *ibid.*, ap. 2, b. 40, l. 61.

¹¹⁷ *Ibid.*, l. 65.

¹¹⁸ Seniūnų tarybos 1942 m. spalio mėn. veiklos ataskaita, *ibid.*, l. 39.

¹¹⁹ Gyventojų judėjimo ir kontrolės įstaigos personalinė sudėtis, 1942 m. sausis, *ibid.*, ap. 1, b. 1, l. 301.

¹²⁰ Seniūnų tarybos pirmininko 1942 m. liepos 5 d. įsakymas Nr. 38, *ibid.*, ap. 3, b. 4, l. 44.

¹²¹ Seniūnų tarybos 1942 m. liepos mėn. veiklos ataskaita, *ibid.*, ap. 2, b. 40, l. 64.

¹²² Seniūnų tarybos 1942 m. rugsėjo mėn. veiklos ataskaita, *ibid.*, l. 51.

¹²³ „Kauno geto žydų policijos istorija“, LYA, f. K-1, ap. be numerio, b. 345, l. 11–13.

¹²⁴ M. Kopelmano 1944 m. rugsėjo 4 d. tardymo protokolas, *ibid.*, ap. 58, b. 11236/3, t. 1, l. 75–76; T. Aronštamo 1944 m. rugpjūčio 16 d. tardymo protokolo išrašas, *ibid.*, ap. 8, b. 198, l. 151.

¹²⁵ „Kauno geto žydų policijos istorija“, *ibid.*, ap. be numerio, b. 345, l. 98–100.

¹²⁶ *Ibid.*, l. 91; A. Tory, op. cit., p. 99–100.

¹²⁷ „Kauno geto žydų policijos istorija“, LYA, f. K-1, ap. be Nr., b. 345, l. 104.

¹²⁸ *Ibid.*, l. 95–96.

¹²⁹ Žydų geto policijos budinčiojo 1942 m. sausio 25 d. raportas Seniūnų tarybos pirmininkui, LCVA, f. R-973, ap. 2, b. 33, l. 546.

¹³⁰ Geto policijos budinčiojo 1942 m. vasario 8 d. raportas 1-osios nuovados viršininkui, *ibid.*, l. 453.

¹³¹ Geto policijos budinčiojo 1942 m. birželio 15 d. raportas geto policijos viršininkui, *ibid.*, b. 34, l. 109.

¹³² Geto policijos savaitinės žinios (1942 m. kovo 23–29 d.), *ibid.*, b. 33, l. 15 a. p.

¹³³ A. Tory, op. cit., p. 66.

¹³⁴ T. Aronštamo 1944 m. rugpjūčio 21 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 8, b. 198, l. 159; Seniūnų tarybos pirmininko 1942 m. liepos 5 d. įsakymas Nr. 43, LCVA, f. R-973, ap. 3, b. 4, l. 46.

¹³⁵ A. Tory, op. cit., p. 424.

¹³⁶ *Ibid.*, p. 425–427.

¹³⁷ „Kauno geto žydų policijos istorija“, LYA, f. K-1, ap. be numerio, b. 345, l. 118–123.

¹³⁸ *Ibid.*, l. 102.

¹³⁹ *Ibid.*, l. 116–116; T. Aronštamo 1944 m. rugpjūčio 16 d. tardymo protokolas, *ibid.*, ap. 58, b. 11236/3, t. 1, l. 16 a. p.

¹⁴⁰ Cit. iš J. Beilesas, *Judkė*, p. 128.

¹⁴¹ *Ibid.*, p. 127.

¹⁴² M. Kopelmano 1944 m. rugsėjo 3 d. savarankiški parodymai, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 11236/3, l. 72.

¹⁴³ *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 2, p. 336; T. Aronštamo 1944 m. rugpjūčio 16 d. tardymo protokolo išrašas, LYA, f. K-1, ap. 8, b. 198, l. 153–154.

¹⁴⁴ S. Ginaitė-Rubinsonienė, op. cit., p. 69–70.

¹⁴⁵ Ch. Dieckmann, op. cit., S. 453.

¹⁴⁶ BAP, R 58/1027, S. 313; *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, p. 251–252.

¹⁴⁷ Ch. Dieckmann, op. cit., S. 455.

¹⁴⁸ *Ibid.*, S. 456.

¹⁴⁹ LYA, f. K-1, ap. 10, b. 16, l. 94.

¹⁵⁰ LCVA, f. R-1399, ap. 1, b. 102, l. 217.

¹⁵¹ Ch. Dieckmann, op. cit., S. 458.

¹⁵² LYA, f. K-1, ap. 10, b. 102, l. 217; Ch. Gordon 1944 m. rugpjūčio 12 d. parodymai, MAB RS, f. 159–25, l. 5 a. p.

¹⁵³ 1944 m. rugsėjo 6 d. pažyma apie Kauno žydų sunaikinimą vokiečių fašistinės okupacijos metais, LYA, f. K-1, ap. 46, b. 1251, l. 12.

¹⁵⁴ *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, p. 247–248.

¹⁵⁵ B. Zacharino 1950 m. birželio 23 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 34423/3, l. 52–54.

¹⁵⁶ *Ibid.*, l. 71.

¹⁵⁷ 1944 m. liepos 20 d. kalinių sąrašas, Štuthofo muziejaus archyvas (Archiwum Muzeum Stutthof), Sygn. I–II B-10, S. 169–189.

¹⁵⁸ L. Levinos 1953 m. sausio 5 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 24994/3, l. 21.

¹⁵⁹ Štuthofo muziejaus archyvas, Sygn. I–II C-3, S. 43–67.

¹⁶⁰ D. Gelpernas, op. cit., p. 325; S. Ginaitė-Rubinsonienė, op. cit., p. 100.

¹⁶¹ *Ibid.*, p. 101; Pažyma apie partinę ir komjaunimo organizacijas, veikusias Kauno gete 1941–

1944 m., 1958 m., LYA, f. 15409, ap. 1, b. 1, l. 25.

¹⁶² S. Ginaitė-Rubinsonienė, op. cit., p. 119; Я. Иосаде, „Борцы Каунасского гетто“, *Черная книга*, Вильнюс, 1993, с. 293.

¹⁶³ S. Ginaitė-Rubinsonienė, op. cit., p. 139–141.

¹⁶⁴ Ibid., p. 128–129.

¹⁶⁵ Žr. M. Elinas, D. Gelpernas, op. cit., p. 52–95.

¹⁶⁶ A. Tory, op. cit., p. 513–524; А. Файтельсон, op. cit., с. 340–378.

¹⁶⁷ S. Ginaitė-Rubinsonienė, op. cit., p. 168–169; А. Файтельсон, op. cit., с. 477–483.

¹⁶⁸ S. Ginaitė-Rubinsonienė, op. cit., p. 175–176.

¹⁶⁹ „Kowno“, *Enzyklopedie des Holocaust: Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden*, München–Zürich, 1995, Bd. II, S. 806.

¹⁷⁰ S. Ginaitė-Rubinsonienė, op. cit., p. 103–104.

Gauta 2004 09 27

Lietuvos istorijos institutas,

Kražių g. 5, Vilnius

Arūnas Bubnys

THE KAUNAS GHETTO (1941–1944)

Summary

The history of the Kaunas Jewish community and the ghetto during the Nazi occupation may be divided into several stages: 1) the period before the establishment of the ghetto (23 June–15 August 1941); 2) the period of mass slaughter (“actions”) in the ghetto (15 August–October 1941); 3) the period of stabilization (November 1941–September 1943); 4) reorganization of the ghetto as a concentration camp (October 1943 until mid-June 1944); 5) liquidation of the Kaunas ghetto (concentration camp) and imprisonment of the Jews in German concentration camps (mid-July 1944–April 1945).

Discrimination and persecution of Kaunas’ Jews began in the first days of the war. When the head of German security police and SD squad, W. Stahlecker, arrived in Kaunas, the Nazis organized large-scale pogroms of Jews in Lithuania at the end of June 1941. Such pogroms were carried out in Viliampolė where Jews were massacred by armed Lithuanian squads subordinate to German security forces (the so-called Lithuanian partisans: prisoners who had returned from the Soviet prison and criminal elements). Several thousand Jews were massacred during the pogroms, including women and children. At the beginning of July 1941, mass shootings of Jews were carried out in Kaunas’ Seventh Fort by soldiers of the Lithuanian National Work Security Battalion (TDA). About 8,000 Jews may have been massacred in Kaunas from the beginning of the war until the establishment of the ghetto on 15 August 1941. Mass slaughter continued after the establishment of the ghetto. Jews were slaughtered in the Fourth and Ninth Forts of Kaunas as well.

After the “Grand Action” of 29 October 1941, the situation stabilized until September 1943. About 17,000 Jews remained in the ghetto at that time or about half of the Jews who had lived in Kaunas before the Nazi-Soviet war. According to the Nazis, the ghetto was “cleaned from unnecessary” elements, that is, Jews who were unable to work and satisfy the military needs of the Germans. During this period mass slaughter of Kaunas Jews was discontinued.

During the stabilization period, a broad administrative structure of the ghetto was created and managed by the Board of Elders. The ghetto became kind of a microstate, with its own government, economy and forms of spiritual and cultural life. The management of the ghetto especially paid particular attention to the use of Jewish labor, productivity and the increase in the number of workers and labor institutions.

In autumn 1943, the Kaunas ghetto was reorganized as an SS concentration camp. The SS took over the management of the ghetto from the German civil government. The control of the Jews became stricter. Jews were allowed to work only in isolated camps; work brigades in civilian institutions were discontinued. Self-rule in the ghetto was liquidated and the SS control over the ghetto tightened even more.

As the front crossed into Lithuania, on 8–13 July 1944, the Kaunas ghetto was liquidated. Buildings were burned and about 6,000–7,000 Jews were transferred to German concentration camps such as Dachau, Stuthof and other places. About 1,000 of these Jews were killed during the liquidation of the ghetto: only some 300–400 ghetto prisoners managed to escape. Only a few hundred Kaunas Jews survived the war in the Nazi concentration camps, a tiny remnant from more than 30,000 who had lived there before the Nazi-Soviet war.

The Kaunas and Šiauliai ghettos survived the longest, from mid-July 1941 until mid-July 1944. During the Nazi occupation, Kaunas’ Jewish community suffered huge losses. Due to the weaker partisan movement in the area, compared with the situation in the Vilnius region, fewer members of Kaunas’ ghetto antifascist underground were able to escape into the forests. Kaunas was the administrative centre of Nazi-occupied Lithuania. The Nazis believed that Jews in such cities should be decimated first, in order to secure the occupation and create conditions for carrying out colonization and Germanisation policies. Due to all these reasons, the losses of Kaunas’ Jewish community were especially great, and their possibilities for survival very slim.

Komunistų partijos ideologinė apologetika slopinant tautos pasipriešinimą (1944–1953 m.)

Šiame darbe, remdamasis išlikusiais komunistų partijos ir KGB struktūrų archyviniais dokumentais, kitų istorikų atliktais darbais, autorius tyrinėja komunistų partijos ir represinių struktūrų ideologinę apologetiką 1944–1953 m. slopinant tautos pasipriešinimą ir dvasinį gyvenimą, atskleidžia šių struktūrų bendrus siekius sovietizuojant kraštą.

Pasibaigus Antrajam pasauliniam karui, vyko Europos šalių politinio gyvenimo pertvarkymas, buvo naikinamos fašizmo liekanos, žmonės grįžo prie takaus kūrybinio darbo, tačiau Lietuva, tapusi didžiųjų valstybių šamokslo ir sovietų okupacijos auka, pergyveno vieną sudėtingiausių savo istorijos momentų. Vis toliau į Vakarus traukiantis Raudonajai armijai, aktyvėjo tautinis pogrindis, keitėsi jo organizacijų veiklos metodai ir kryptys. Nacių okupacijos metais pogrindyje veikusios ir naujai susikūrusios pasipriešinimo organizacijos plėtė kovą dėl gyvybinių lietuvių tautos interesų – laisvės ir nepriklausomybės, kūrė partizanų būrius, kurie priešinosi sovietų režimo įtvirtinimui, krašto sovietizavimui. Sovietų režimas įtikinėjo pasaulio visuomenę, kad Baltijos šalių okupacija teisėta, visais galimais būdais siekė demonstruoti tariamą šių šalių gyventojų pritarimą sovietinei santvarkai. Kalinimas, trėmimai ir didžiulės represinės pajėgos, agresyvi dvasinio gyvenimo cenzūra ir propaganda tapo tautos pasipriešinimo slopinimo

ir tautiškumo naikinimo įrankiais, kuriais manipuliavo režimą ginanti komunistų partija ir sovietų valdžios represinės struktūros. Intensyviai buvo diegiamos bolševikinės ideologinės nuostatos, kuriomis stengtasi sunaikinti tautos mentalitetą, per amžius susiformavusias tautos dvasines vertybes pakeisti sovietų režimą šlovinančiomis nuostatomis. Komunistų partijos ir represinių struktūrų ideologinė veikla buvo viena iš daugelio krypčių slopinant tautos fizinį ir dvasinį pasipriešinimą, naikinant tautos dvasinį gyvenimą, klastojant tautos valstybingumo atkūrimo ir laisvės siekius. Ši sudėtinga Lietuvos istorijos problema dar nesulaukė didesnio tyrėjų dėmesio. Jos tyrimas padėtų ne tik nuodugniau atskleisti sudėtingas praeities problemas, bet ir spręsti iškilusius šiandienio tautos gyvenimo klausimus.

Komunistų partijų ir represinių struktūrų ideologinės veiklos problemas palietė jau pirmieji totalitarinio režimo tyrėjai Vakaruose Channy Arendt, Zbignevas Brzezinskis ir kt.¹ Kai kurių užsienio autorių darbuose, skirtuose pokarinės Europos ir totalitarizmo problemoms, paliesti ir pokario metų Lietuvos politinio bei dvasinio gyvenimo klausimai².

Sovietų istorikai, vadovaudamiesi komunistų partijos politinėmis nuostatomis, stengėsi primesti visuomenei režimui palankų tautos pasipriešinimo slopinimo ir dvasinio gyvenimo naikinimo traktavimą. Lietuvių tautos kova dėl laisvės ir valstybinės nepri-

klausomybės buvo vadinama „buržuazinių nacionalistinių gaujų ir banditų siautėjimu“. Diegiamu „banditizmo“ terminu norėta užmaskuoti tikruosius tautos siekius ir pasipriešinimo judėjimui priskirti nusikalstamą pobūdį. Ilgainiui komunistų partijos ideologinėje apologetikoje pasipriešinimo judėjimas ir su juo susiję procesai buvo apibūdinami kaip klasių kova, tuo siekiant tautos kovą dėl laisvės parodyti kaip kovą tarp priešingų socialinių grupių³. Pasipriešinimo organizacijų narius imta vadinti „politiškai nesubrendusiais ir buržuazinės propagandos suklaidintais asmenimis“.

Dvidešimtojo amžiaus paskutiniame dešimtmetyje, pasikeitus politinėms aplinkybėms, sovietų režimo problemas, totalitarizmo esmę ir jo viešpatavimo padarinius SSRS ir Lietuvoje imta tyrinėti be išankstinių ideologinių nuostatų. Šia problematika nemažai darbų paskelbė Rusijos mokslininkai ir kt.⁴ Konkrečius pokario istorijos klausimus tyrinėja Lietuvos istorikai. Arvydas Anušauskas, Nijolė Gaškaitė, Dalia Kuodytė, Juozas Starkauskas, Vytautas Tininis, Liudas Truska, Inga Petravičiūtė ir kiti autoriai⁵ parengė darbų, kuriuose atskleidžiama partizaninės kovos istorija, antisovietinių organizacijų veikla keliant laisvės ir valstybingumo problemas, NKVD–NKGB struktūrų represijos. Komunistų partijos ideologinė veikla slopinant tautos pasipriešinimą juose plačiau negvildinama. Nepakankamas tautos pasipriešinimo slopinimo ir jos mentaliteto naikinimo ideologinių aspektų nušvietimas ir paskatino autorių gilintis į šias problemas, pažvelgti į jas per komunistų partijos ir represinių struktūrų ideologinę apologetiką.

Karo metais Lietuvoje dideli laisvės lūkesčiai buvo siejami su 1941 m. rugpjūčio 14 d. pasirašytos Atlanto chartos idėjų įgy-

vendinimu. Pagal ją JAV, Didžioji Britanija ir prie chartos prisijungusi SSRS buvo įsipareigojusios nesiekti teritorinio ar kitokio padidėjimo, nepritarti jokiam teritorijų pakeitimui, jeigu jis nesuderintas su tautų laisvai pareikšta valia. Tačiau dar nacių okupacijos metais Lietuvos tautinio pasipriešinimo organizacijų vadovus pasiekiančios žinios apie tarptautinius susitarimus pradėjo kelti nerimą. Teherano konferencijoje, vykusioje 1943 m., Josifas Stalinas ir jo aplinka pasiekė, kad teritorijos, kurias Raudonoji armija užims karo metu, liks Sovietų Sąjungos inkorporacijos ar įtakos sferoje. Vėliau vykusios kitos dvi – Jaltos ir Potsdamo – konferencijos nulėmė Vidurio ir Pietryčių Europos priklausomybę nuo Sovietų Sąjungos. Tarptautiniuose susitarimuose SSRS okupuotų Baltijos valstybių klausimas tiesiogiai nebuvo keliamas. J. Stalino ir kitų pasaulio politinių veikėjų kalbos karo metais leido padaryti išvadą, kad „Baltijos kraštai užrašyti Maskvai“, kad SSRS neketina atsisakyti karo išvakarėse ir per karą užgrobtų žemių. „Pravda“ 1943 m. viename iš vedamųjų paskelbė, kad SSRS nesirengia svarstyti savo sienų klausimo⁶. Šie ir kiti pareiškimai sukėlė didelį atgarsį Lietuvoje ir pasaulio lietuvių bendruomenėje. Lietuvos, Latvijos ir Estijos pasipriešinimo organizacijos išplėtojo aktyvią propagandinę kampaniją savo šalyse ir užsienyje prieš Sovietų Sąjungos ketinimus išlaikyti okupuotomis Baltijos šalis. SSRS Sovietinio informacijų biuro viršininko pavaduotojas A. Lozovskis 1943 m. lapkričio 25 d. slaptu raštu kreipėsi į VKP(b) CK sekretorių ir Sovietinio informacijų biuro viršininką Aleksandrą Ščerbakovą su pasiūlymais sustiprinti sovietinę propagandą Baltijos šalyse, siekiant jas išlaikyti SSRS okupuotas. Šiame rašte sakoma, kad „Estijoje, Latvijoje ir Lietuvoje vokiečiai išvystė demagoginę kampaniją prieš drg. Stalino pra-

nešimą*. Talino, Rygos ir Kauno radijo stotys kasdien perduoda estų, latvių ir lietuvių hitlerininkų atsišaukimus, organizuoja mitingus, kuriuose darbininkų vardu kalba gestapo agentai ir t. t. Visas vokiečių triukšmas turi tikslą paveikti ne tik Estijos, Latvijos ir Lietuvos liaudies mases, bet taip pat Švediją ir ypač išeivius iš Baltijos respublikų, gyvenančius JAV. Aš manau, kad mes per silpnai atsakome į įnirtingą demagogišką vokiečių propagandą. Todėl aš surengiau pasitarimą, kuriame dalyvavo Latvijos, Lietuvos ir Estijos Centro Komitetų Sekretariai drg. Kalnberzinis, Sniečkus ir Karotamas, taip pat šių Centro Komitetų propagandos vedėjai. Pasitarime buvo nuspręsta, kad visi trys CK kartu parengs pasiūlymus dėl mūsų propagandos išplėtimo į Baltijos respublikas, Švediją ir JAV⁷.

Lietuvos, Latvijos ir Estijos komunistų partijų Centro komitetai VKP(b) CK reikavimu suplanavo ir vykdė plačią propagandinę kampaniją dėl Lietuvos, Latvijos ir Estijos išlaikymo Sovietų Sąjungos priklausomybėje, menkino tautinį pasipriešinimo judėjimą ir jo organizatorius. Į šią kampaniją buvo siekiama įtraukti Sovietų Sąjungoje, evakuacijoje gyvenančius žinomus Baltijos šalių visuomenės veikėjus, tarp jų netgi prieš karą represuotus asmenis. Visa ši propagandinė kampanija dėl Baltijos šalių okupacijos išlaikymo tapo viena svarbiausių krypčių, kuria vadovavosi Maskvoje veikęs LKP(b) CK ir kitos ideologinės struktūros, taip pat sovietiniai partizanai Lietuvoje.

Suprantama, esant tokiai politinei padėčiai, nacių išvijimas iš Lietuvos ir sovietinės armijos sugrįžimas nesukėlė gyventojams didelio entuziazmo. Įstaigų tarnautojai ir inteligentija, prisimindami prieškario represijas, neskubėjo grįžti į miestus. Ūkininkams didelę baimę kėlė kalbos apie galimus naujus trėmimus, kolūkių kūrimą.

Lietuvos gyventojai nuogąstavo ne be pagrindo. Vos tik sugrįžus sovietinei armijai, jie iškart pajuto naujos sovietų okupacijos sunkumus. Dangstydamiesi kovos su vokiečių armijos likučiais, banditizmu ir dezertyrais šūkiu NKVD užnugario apsaugos daliniai vykdė neregėto masto Lietuvos gyventojų represijas. Kariškiai plėšė maisto sandėlius, grobė įmonių, gamyklų įrenginius, naikino kultūros vertybes. Daugelis nusikaltimų buvo „akiplėšiški ir ciniški, susiję su savavaliavimu ir civilių gyventojų prievartavimu. Dažnai kariškiai nusikaltėliai girti, ginkluoti šaunamaisiais ir šaltaisiais ginklais, dieną ir naktį grupėmis įsiverždavo į gyventojų namus, užpuldinėjo žmones gatvėse ir keliuose, vykdė žmogžudystes, kėlė muštynes, plėšikavo, chuliganiškai elgėsi ir prievartavo moteris“⁸, – rašoma LSSR vidaus reikalų komisaro pranešime LKP(b) CK. Kariškiai vogtus daiktus per tuo metu egzistavusius karo lauko paštus siuntė į Rusiją⁹.

Lietuvoje siautėjo ne tik kariškiai, bet ir nauji atvykę kitataučiai pareigūnai. Formuojamų NKVD ir NKGB organų pareigūnai apskrityse laikė save aukštesniais už vietinę valdžią ir visiškai nesiskaitė su partiniais ir sovietiniais darbuotojais. Viena iš pranešimų LKP(b) CK sakoma, kad „kovą su banditizmu, sovietų valdžios autoriteto įtvirtinimą sunkina neleistini, kartais nusikaltami kai kurių sovietų valdžios pareigūnų, dažniausiai NKVD ir NKGB organų darbuotojų veiksmai. Kai kurie darbuotojai rusai kursto nacionalinę nesantaiką, atsiųsti rusai vietos gyventojus visus be išimties laiko banditais arba susijusiais su jais, o vietinis aktyvus draugas rusus laiko girtuokliais. Kaimuose sovietų valdžia vadinama rusų valdžia. Rusai visur proteguoja tik rusus, visur kalbama tik rusiškai“¹⁰. Tai nebuvo at-

* Turimas omenyje J. Stalino pranešimas minint 1917 m. spalio perversmo metines 1943 m.

sitiktinis reiškiny. Viename susitikime su užsienio atstovais į priekaištus dėl Raudonosios armijos karių elgesio užimtuose kraštuose J. Stalinas atsakė: „Ir Raudonoji armija nėra ideali. Svarbu, kad ji muštų vokiečius – o ji juos muša gerai; visa kita – antraeilis dalykas“¹¹.

Atkurtų represinių struktūrų veiksmai dėjo pagrindus ne tik tautos pasipriešinimo slopinimui, bet ir jos dvasinio gyvenimo naikinimui. Jos aktyviai vykdė dar karo išvakarėse J. Stalino pradėtą centro ir sąjunginių respublikų vadovaujančiųjų ir vietinių kadro pakeitimo rusais politiką¹². Lietuvos gyventojus įstaigose ir organizacijose keitė atvykėliai, atvirai priešiška nusiteikę prieš Lietuvos gyventojus. NKVD ir NKGB darbuotojai išdrįsdavo netgi centrinių įstaigų lietuvius vadovus ir tarnautojus vadinti banditais, nacionalistais, grasindavo pasodinsią į kalėjimą ir t. t. NKGB rinko informaciją apie visų socialinių sluoksnių nuotaikas, apie gyventojų atsiliėpimus į vieną ar kitą komunistų partijos surengtą politinę kampaniją, stebėjo, kaip vietiniai partiniai organai organizuoja savo veiklą, ir informavo sovietines ir partines struktūras Maskvoje, pateikdami savas tendencingas išvadas. Tokiais pranešimais buvo siekiama pabrėžti ne tik sudėtingą politinę padėtį, bet iškelti savo reikšmingumą ir visavaldiskumą, priversti partines struktūras paklusti NKGB diktatui.

NKVD–NKGB struktūros buvo praktiškai savarankiškos „valstybės valstybėje“. Jos sprendė ne tik politinius, karinius, bet ir ekonominius, kultūrinius klausimus. A. Avtorchanovas, apibūdindamas stalinizmo epochą knygoje „Stalinas valdžioje“, stebėjosi, kodėl KGB pyksta ant jo, juk tai, ką „aš rašiau ten [knygoje „Stalinas valdžioje“. – J. B.], šios unikalios įstaigos ausyse turėtų skambėti kaip didžiausias komplimentas. Štai: netiesa, kad SSRS yra „proletariato diktatūra“. Netgi daugiau. SSRS nėra ir Sovietų valdžios. Tiesa tik tai, kad egzistuojantis reži-

mas iš tradicijos vadina save „Sovietų valdžia“ [...]. Toks pavadinimas tik naudingai maskuoja tikrąją stalininio režimo esmę. Nėra SSRS ir komunistų partijos diktatūros [...]. Tiesa tik tai, jog patys bolševikai komunistų partiją vadina „SSRS darbo žmonių avangardu“, kad užmaskuotų nuo liaudies tikrąjį „avangardo“ veidą [...]. Netiesa, kad VKP(b) CK politinis biuras yra visagalė superjėga [...]. Politinis biuras, nors ir ryški jėga, bet vis dėlto yra tik šešėlis tos tikrosios superjėgos, kuri stovi už kiekvieno politinio biuro nario [...]. Šios jėgos vardas yra NKVD–MVD–MGB. Stalininis režimas laikosi ne Sovietų organizacija, ne partijos idealais, ne politinio biuro valdžia, ne Stalino asmenybe, o sovietinės politinės policijos organizacija ir technika, kurioje pačiam Stalinui priklausio pirmojo policininko vaidmuo“. Toliau autorius pabrėžia, kad pasakymas, jog NKVD yra „valstybė valstybėje“, sumažintų NKVD reikšmę, nes pats pasakymas jau reikštų, kad yra dvi jėgos: normalios valstybės ir supernormalios NKVD, tuo tarpu tėra viena jėga – universalus čekizmas. „Valstybinis čekizmas, partinis čekizmas, kolektyvinis čekizmas, individualus čekizmas. Čekizmas ideologijoje, čekizmas praktikoje. Čekizmas nuo viršaus iki apačios“¹³.

Lietuvoje represinės struktūros buvo padėties viešpačiais, o atsikūrusios valdžios ir partinės institucijos tai toleravo, nes augantis tautos pasipriešinimas kėlė grėsmę jų egzistavimui. Komunistų partijos apskričių komitetai bijodami partizanų patys skatino respublikos partinę vadovybę imtis teroro prieš „liaudies priešų šeimas“, vykdyti „generalinių kaimų, miškų ir vienkieminių valymą, naudojant prieš banditų grupes aviaciją“, „į visus valsčius, apimtus banditizmo, įvesti igulas ir duoti joms uždavinį išgaudyti visus banditus, likusius po generalinio gaudymo“¹⁴. Atsikūrusioms komunistų partijos struktūroms pasipriešinimo judėjimo slopinimas ir tautos mentaliteto naikinimas tapo

vienu pagrindinių uždavinių. Daug kur komunistų partijos vadovai patys įsitraukė į aktyvią kovą su partizaniniu judėjimu. Atkuriant partinius organus, buvo įsteigti ir jų struktūriniai padaliniai – kariniai skyriai, kurie tiesiogiai vadovavo kovos su partizanais organizavimui, steigė stribų būrius, bendradarbiavo su karinėmis ir represinėmis struktūromis organizuojant kovą su partizanais. Partiniai organai priiminėjo specialius nutarimus, į valsčius ir apylinkes siuntė direktyvas, kuriose reikalavo aktyvinti kovą su tautiniu pogrindžiu, plėsti komunistinių idėjų propagandą.

* * *

Lietuvos komunistų organizacijų veiklą kontroliavo VKP(b) CK, kuris priiminėjo nutarimus, reikalaujančius sutelkti pastangas siekiant slopinti tautos pasipriešinimą sovietų režimui. Tiesiogiai Lietuvos komunistų veiklą kontroliavo ir ją norima linkme kreipė specialiai sukurtas VKP(b) CK Lietuvos biuras, veikęs iki 1947 m., kuriam vadovavo Michailas Suslovas ir kt. Maskvos emisarai. VKP(b) CK Lietuvos biuras tapo pagrindiniu krašto sovietizavimo, partizanų ir jų organizacijų naikinimo, represinių ir ideologinių priemonių įgyvendinimo įrankiu. Klostantis Lietuvoje sovietų režimui nepalankiai politinei padėčiai, M. Suslovas 1945 m. birželio 20 d. informavo VKP(b) CK sekretoriatą apie jo vadovaujamo VKP(b) CK Lietuvos biuro veiklą. Nutarta išklausti Antano Sniečkaus ataskaitą apie politinę padėtį Lietuvoje. Išklauses jo pranešimą VKP(b) CK 1945 m. rugpjūčio 15 d. priėmė nutarimą „Dėl Lietuvos KP(b) CK veiklos trūkumų ir klaidų vadovaujant partiniam ir politiniam darbui“. Nutarimas buvo persmelktas dideliu nepasitikėjimu Lietuvos partinėmis struktūromis, jame reikalaujama sutelkti visas pastangas kovai su partizanais ir tautos pasipriešinimo judėjimu. VKP(b) CK kaltino LKP(b) CK neryžtingumu ir opera-

tyvumo stoka „kovoje su lietuvių nacionalistiniu pogrindžiu ir jo ginkluotomis gaujomis“, priekaištavo, kad „LKP(b) CK nepaėmė į savo rankas vadovavimo kovai su banditizmu“, o „partijos apskričių komitetai kovą su banditizmu paliko tik NKVD–NKGB organams“¹⁵.

Priimti nutarimai skatino toliau didinti represijas, naikinti tautos dvasinį gyvenimą. LKP(b) CK plenumė svarstant minėtą dokumentą M. Suslovas pareiškė, kad „kovoje su buržuaziniais nacionalistais buvo galima išvengti daug trūkumų ir pasiekti geresnių rezultatų, jeigu partinės organizacijos bolševikiškai vadovautų šiai kovai. Užuo organizavusios kovą su buržuaziniais nacionalistais visomis priemonėmis ir visose srityse ir operatyviai vadovavusios šiai kovai, mūsų partinės organizacijos apsiribojo beveik vien tik politiniu masiniu darbu, kuris, kaip sakytą, taip pat nebuvo vykdomas pakankamai aukštu lygiu“¹⁶. LKP(b) CK plenumas reikalavo, kad apskričių komitetų pirmieji ir antrieji sekretoriai ir NKVD–NKGB viršininkai kiekvieną dieną, blogiausiu atveju – kas antrą dieną susirinktų apsvaistyti politinę padėtį apskrityje ir imtųsi operatyvinių priemonių kovoje su ginkluotuoju pasipriešinimo judėjimu. LKP(b) CK skelbė, kad „banditizmo negalima pašalinti ir buržuazinio nacionalistinio pogrindžio negalima sėkmingai demaskuoti [...] nesukėlus į kovą plačiųjų masių, neskiriant šiam dalykui visų mūsų partinių ir sovietinių jėgų“¹⁷. VKP(b) CK įpareigojo į kovą su ginkluotuoju pasipriešinimu plačiau įtraukti vidutiniuosius valstiečius ir valstiečius, gavusius iš ūkininkų atimtos žemės, suaktyvinti politinį darbą stribų batalionuose, paskiriant jiems politinius vadovus, pagerinti jų materialinę padėtį, geriau aprūpinti juos maisto produktais, apranga, mokėti atlyginimus pagal SSRS valstybinio gynybos komiteto nurodymus. Buvo keliama mintis apginkluoti „patikimą ir patikrintą aktyvą, naujakurius labiausiai ban-

ditizmo apimtose apylinkėse“, tarybiniuose ūkiuose ir MTS turėti naikintojų grupes (iš pradžių bent 5–7 žmonių), dalį valsčių stribų pasiūsti į apylinkes¹⁸. Partinėms struktūroms toli gražu nebuvo taip paprasta įgyvendinti šiuos reikalavimus, nes dauguma gyventojų vengė bet kokių ryšių su sovietinėmis struktūromis – vieni dėl to, kad tikėjo laisvos Lietuvos ateitimi ir rėmė partizanus, kiti – nedidelė dalis – iš baimės.

LKP(b) CK sekretorius A. Sniečkus 1945 m. rugpjūčio 31 d. išsiuntinėjo visiškai slaptą direktyvą LKP(b) apskričių komitetų sekretoriams, kurioje nurodoma, kad, siekiant kuo greičiau sunaikinti respublikoje partizanų būrius, kartu su NKVD ir NKGB apskričių skyrių viršininkais būtina parengti partizanų grupių likvidavimo apskrityse konkretų planą. Jame, be operatyvinių represinių priemonių, reikalaujama atskira dalimi išdėstyti, kaip numatoma gerinti partinį ir politinį darbą, kokiomis priemonėmis apylinkių tarybos ir valsčių vykdomieji komitetai, pirminės partinės organizacijos stiprins kovą su tautos pasipriešinimu. Ypač buvo atkreipiamas dėmesys į tas apylinkes ir valsčius, kuriuose labiausiai priešinamasi sovietų režimui. Čia turėjo būti aktyvinamas propagandinis darbas, siunčiamos specialios propagandininkų grupės, kurioms buvo keliamas reikalavimas agitaciniame ir propagandiniame darbe remtis konkrečiais neigiamais partizanų kovų faktais, parodant juos kuo tamsesnėmis spalvomis¹⁹. Politinės ir propagandinės priemonės buvo derinamos su ekonominėmis represijomis. Plačiai turėjo būti taikomas LSSR LKT ir LKP(b) CK 1944 m. gruodžio 22 d. nutarimas dėl žemės, gyvulių, pastatų, inventoriaus ir derliaus konfiskavimo iš partizanams priklausiusių ūkių, kartu su šiomis priemonėmis turėjo būti vykdomas partizanų šeimų šantažas reikalaujant įtikinti jų narius partizanus nutraukti ginkluotą pasipriešinimą arba net tapti išdavikais²⁰.

Besiplečiantis pasipriešinimo mastas trukdė sovietų režimui mulkinti pasaulio visuomenę ir skleisti dezinformaciją apie „savanorišką lietuvių liaudies pasirinktą socializmo kelią“. NKVD–NKGB organams buvo duota užduotis užgniaužti bet kokias tautinio pasipriešinimo apraiškas visomis galimomis fizinėmis ir ideologinėmis priemonėmis. Partinės struktūros ėmėsi visų galimų būdų parodyti sąjungininkams, pasauliui, jog Lietuvos gyventojai palankiai sutiko Raudonąją armiją ir sovietų valdžios sugrįžimą. Gyventojai buvo verčiami šlovinti sovietinę armiją, J. Staliną ir kitus komunistų partijos vadovus, dalyvauti tariamose liaudies sovietinėse iniciatyvose, kurių tikslas – teikti materialinę paramą armijai (pasirašinėti karines paskolas, rinkti lėšas tankų, lėktuvų gamybai); buvo organizuojamos raudonosios gurguolės ir kitos politinės propagandinės kampanijos siekiant stiprinti sovietų valdžią, demonstruoti tariamą „visaliaudinių pritariamą“ vykdomai politikai. Sovietinei armijai grįžus į Lietuvą, komunistų partijos, komjaunimo miestų ir apskričių komitetai spekuliuodami patriotiniais jausmais skelbė komunistine dvasia persmelktus atsišaukimus, kuriuose buvo raginama kovoti su nacių likučiais ir „vokiškaisiais-lietuviškaisiais nacionalistais“. Partinių ir komjaunimo organizacijų sekretoriams buvo rengiami seminarai tema „Kovos su banditizmu organizavimas ir liaudies gynėjų būrių stiprinimas“ bei kitomis panašiomis temomis.

Sovietų režimas didžiulėmis propagandinėmis ir ideologinėmis pastangomis siekė įteisinti ir pateisinti Lietuvos okupaciją ir aneksiją, sudaryti tautos apsisprendimo regimybę. Sovietinei propagandai buvo keliamas uždavinys sugriauti Lietuvos nepriklausomybės idėją. To buvo siekiama menkinant nepriklausomos Lietuvos ekonominio ir politinio gyvenimo laimėjimus, skelbiant tendencingai parinktą ir apdorotą medžiagą apie

„katastrofišką darbininkų ir valstiečių padėtį, dirbančiųjų politinį beteisiškumą, buržuazinės „nepriklausomybės“ iliuzoriškumą“²¹. Komunistų partija demagogiškai skelbė, kad „iki sovietų valdžios įvedimo Lietuvoje lietuvių liaudis niekada neturėjo savo tikrosios nepriklausomybės“²². A. Sniečkus įrodinėjo, kad „buržuazinių nacionalistų melas apie „nepriklausomybę“ tėra vienas iš vokiečių ir jų samdinių lietuviškųjų-vokiškųjų nacionalistų apgavikiškos demagogijos būdų“²³.

Diegiama komunistinė dvasinių vertybių sistema turėjo iš visuomenės gyvenimo pašalinti per amžius susiformavusias lietuvių tautos dvasines vertybes ir pakeisti jas sovietų režimą įtvirtinančiomis komunizmo dogmomis, ideologiškai pagrįsti pasipriešinimo slopinimą ir Lietuvos valstybingumo sunaikinimą. Pirmiausia buvo bandoma paneigti realias kovos dėl laisvės kilimo aplinkybes. Komunistų partijos ideologai įrodinėjo, kad Lietuvos gyventojai „daugelį metų patyrė buržuazinės nacionalistinės ideologijos poveikį, trejus metus buvo veikiami hitlerinės propagandos“. Šią propagandą, anot A. Sniečkaus, toliau skleidė „buržuaziniai nacionalistai“, todėl juos reikia „izoliuoti nuo visos sovietinės liaudies“²⁴. Partinės organizacijos ne tik turėjo „demaskuoti lietuviškųjų-vokiškųjų buržuazinių nacionalistų liaudžiai priešišką ideologiją ir veiklą“, bet ir „telkti liaudį apie bolševikų partiją“, propaguoti „socializmo pranašumus“, „Raudonosios armijos nugalimumą“, „didžiojo tautų vado nuopelnus pasiekiant pergalę prieš fašizmą“. Komunistų partijos dokumentuose ypač pabrėžiama, jog būtina iš vidaus griauti partizanų būrius, propagandinėmis priemonėmis skatinti partizanus legalizuotis, taip pat klastoti pasipriešinimo esmę, kompromituoti partizanus ir jų vadus. LKP(b) CK, NKVD–NKGB reikalavo, kad jų struktūrų daromuose pranešimuose apie

einamuosius įvykius, komunistų partijos ir sovietinės vyriausybės nutarimus būtų demaskuojami „provokaciniai nacionalistinio pagrindžio ir jų gaujų prasimanymai“, parodomas „banditizmo neperspektyvumas ir kad jis pasmerktas žūti“²⁵. Viena didesnių agitacinių propagandinių kampanijų prasidėjo 1945 m. birželio mėn. Visose apskrityse, valsčiuose ir apylinkėse buvo rengiami gyventojų susirinkimai, kuriuose buvo skaitomi pranešimai apie SSRS tarptautinę ir vidaus padėtį, koneveikiami partizanai, pasipriešinimo organizacijų dalyviai, stengiantis juos parodyti „pikčiausiais lietuvių liaudies priešais“²⁶. Taip stengtasi paneigti ir sumenkinti partizaninės kovos ir viso pasipriešinimo judėjimo prasmę, tikslus ir uždavinius, griauti partizanų ir gyventojų tikėjimą Lietuvos valstybingumo atkūrimo, pasitraukimo iš SSRS galimybe, paskatinti partizanus nutraukti ginkluotą pasipriešinimo kovą. Šį antipatriotinį darbą buvo verčiami atlikti gyventojų pasitikėjimą turintys mokytojai, dėstytojai, buvę Lietuvos kariuomenės karininkai, rašytojai, žurnalistai, gydytojai, taip pat legalizavęsi ir moraliai palaužti partizanai.

Įgyvendindama savo ideologinius tikslus – slopinti Lietuvos valstybingumo idėją, komunistų partija pirmiausia siekė visiškai sunaikinti Lietuvos Respublikos politinių struktūrų likučius. Buvo susidorojama su nepriklausomoje Lietuvoje veikusių partijų ir politinių organizacijų buvusiais nariais ir prijaučiančiais, visais tais, kurie bent kiek buvo susiję su nepriklausomos Lietuvos politiniu ir dvasiniu gyvenimu. Komunistai ypač neapkentė tautininkų ir šaulių sąjungos, jaunaliuvių ir kitų organizacijų narių. Jie buvo persekiojami NKGB agentų, šalinami iš darbo kadrų valymų metu. Šių organizacijų nariai buvo įvardijami kaip galimi kontrrevoliucinių organizacijų kūrėjai ir dalyviai. M. Suslovas 1944 m. gruodžio mėn. kalbėjo: „Lietuvos SSR partiniai ir sovietiniai organai nepakankamai ryžtingai demaskuoja tautininkus, šaulius ir kitus

lietuviškuosius-vokiškuosius nacionalistus“²⁷. Šių organizacijų narių persekiojimai niekada nesiliovė. 1952 m. LKP CK, apsvaistę SSKP gretų augimo ir darbo su partijos kandidatais klausimą, nurodė, jog partinėse organizacijose yra faktų, kad į partiją priimami asmenys, buvę vokiečių nelaisvėje, repatrijuoti, buvę šauliai, tautininkai, sionistinių organizacijų nariai. Vien 1951–1952 m. iš partijos pašalinta 554 žmonės, iš jų 168 politiniais motyvais ir „kaip svetimi klasiniai elementai“²⁸. Rengiant LKP(b) ir NKGB kovos su tautos pasipriešinimu planus buvo numatoma informuoti valsčių vykdomuosius komitetus apie visus asmenis, prisidėjusius prie 1941 m. Birželio sukilimo, vienaip ar kitaip kovojusius dėl Lietuvos nepriklausomybės, kad jiems būtų galima pritaikyti SSRS taikomas represines ir ekonomines priemones.

Pasipriešinimo judėjimo slopinimui ir tautos dvasios naikinimui pateisinti, skleisti baimę buvo randama vis naujų pretekstų, organizuojamos politinės kampanijos, skatinusios permanentinę priešų paiešką. Nuolatinei įtampai palaikyti buvo patogūs J. Stalino teiginiai apie tai, kad stiprėjant socializmui „stiprės ir žūstančių klasių liekanų pasipriešinimas“. Jais remiantis buvo bandoma pateisinti represijas ir kiekvienu momentu prireikus pradėti naują represijų bangą. 1944–1953 m. nuolat iškildavo tai viena, tai kita kampanija, nukreipta tai prieš mokytojus, tai prieš rašytojus, tai prieš mokslininkus. Po 1945–1946 m. vykusio kadrų ideologinio valymo 1947 m. buvo paskelbta „klasinių smūgių kryptingumo“ kampanija, pradedant iš dešinės ir einant į kairę – prieš dvasininkus, buvusius Lietuvos Respublikos politinius ir valstybės veikėjus ir t. t. Nuo 1953 m. kovo mėn. labai padaugėjo Karo tribunolui pateikiamų bylų dėl partizanų rėmimo praeityje, 1945–1950 m. Pavyzdžiui, 1953 m. buvo teisiami žmonės už tai, kad 1946 m. atėjusiems partizanams davė maisto, kad 1947 m. pranešė partizanams apie tai, kur yra sribai ir pan.²⁹ Šiuo laikotarpiu neliko nė vienos visuome-

nės socialinės grupės, kurios nebūtų palietusios represijos ir su jomis susijusios ideologinės kampanijos. Ne išimtis net ir pačių represinių bei politinių struktūrų darbuotojai, kurie tapdavo savo pačių kuriamos sistemos aukomis. Teroro politika gimdė dvasinio ir fizinio pasipriešinimo sąjūdžius ir organizacijas. Stiprėjo tautos dvasinė atspara, formavosi nauja moralinė aplinka, kurioje „tauta, istorijos supurtyta, įgauna savo naujų galimybių, savo naujo likimo sąmonę“³⁰.

Matydami, jog vien fiziniu teroru nepavyks palaužti tautos pasipriešinimo, sužlugdyti kovą dėl laisvės, okupantai represines priemones vis dažniau derino su moraliniu ir psichologiniu poveikiu. Buvo skelbiami kreipimaisi į ginkluotojo pagrindžio dalyvius, žadamos amnestijos. Siekiant įbauginti gyventojus, paniekinti partizanus, iš kautynių vietų imta gabenti ir miestelių, bažnytkaimių aikštėse guldyti nukautų partizanų kūnus ir kuo žiauriausiai juos niekinti. Ten jie neretai išgulėdavo po keletą dienų. NKGB pareigūnai stebėdavo gyventojų reakciją, bandydavo nustatyti su nukautaisiais partizanais susijusius asmenis. NKVD kariuomenės dalinių politiniai skyriai, vietiniai enkavėdistai turgavietėse ar šventoriuose dirbo „aiškinamąjį darbą“, prie nukautų partizanų lavonų rengdavo pasityčiojimo mitingus, į kuriuos suvarydavo vietos gyventojus, dažniausiai atvykusius į turgų ar į bažnyčią. Tuose mitinguose enkavėdistai ne tik tyčiojosi iš partizanų, bet ir vertė gyventojus atiduoti ginklus, stoti į Raudonąją armiją, pasirašyti paskolas, vykdyti reikalaujamas prievoles, o partizanus ragino išeiti iš miško ir pan. Slaptame NKVD Pabaltijo apygardos vidaus kariuomenės politinio skyriaus viršininko plk. Kirilovo 1945 m. liepos 6 d. pranešime SSRS vidaus reikalų liaudies komisaro pavaduotojui gen. plk. Arkadijui Apolonovui rašoma, kad Telšių apskrityje birželio 25–27 d. įvykdžius opera-

ciją buvo nukauta 18 partizanų. NKVD dalinių politiniai darbuotojai vykdydami „agitacinį propagandinį darbą tarp vietos gyventojų“ Luokės miestelio aikštėje prie žuvusių partizanų kūnų suorganizavo susirinkimą, kuriame kalbėjo 261-ojo pulko 2-ojo bataliono vado pavaduotojas Volkovas³¹. Tačiau enkavedistų ir enkagėbistų „aiškinamasis darbas“, partizanų kūnų niekinimas kėlė tik dar didesnę neapykantą budeliams ir tautos ryžtą tęsti kovą dėl laisvės.

Slopinant tautos pasipriešinimą, siekiant įbauginti gyventojus ir kompromituoti ginkluotojo pasipriešinimo dalyvius komunistų partijos struktūrų iniciatyva pradėti rengti atviri partizanų teismai. Dar 1944 m. pabaigoje LKP(b) CK sekretorius A. Sniečkus LKP(b) CK IV plenumo pareiškė, kad „būtina organizuoti atvirus procesus prieš lietuviškuosius-vokiškuosius nacionalistus, banditus, vokiškųjų fašistinių okupantų bendrininkus, turint tikslą demaskuoti lietuviškuosius-vokiškuosius nacionalistus kaip vokiečių bendrininkus“³², tačiau tokių teismo procesų organizavimas vyko vangiai. Juos teisiamieji panaudodavo režimui demaskuoti ir tikriesiems pasipriešinimo tikslams – kovai dėl laisvės – atskleisti. Vis dėlto ir toliau skatinta organizuoti tokius procesus. VKP(b) CK Lietuvos biuras 1945 m. gegužės 24 d. priėmė nutarimą, įpareigojantį vidaus reikalų ir valstybės saugumo liaudies komisarus, Lietuvos SSR prokurorą ir NKVD karo tribunolo pirmininką organizuoti atvirus parodomuosius teismo procesus „užkietėjusiems banditams ir teroristams“, tačiau šio nutarimo vykdymas irgi netenkinio partinių struktūrų. VKP(b) CK Lietuvos biuras 1945 m. liepos 24 d. priėmė naują nutarimą „Dėl atvirų teismo procesų organizavimo“. Jame atkreipė „drg. Bartašiūno, drg. Guzevičiaus ir drg. Chaliavino dėmesį“, kad jie neįvykdė VKP(b) CK Lietuvos biuro nutarimo „dėl atvirų procesų organizavimo prieš banditus ir teroristus“, ir

įpareigojo Lietuvos SSR vidaus reikalų liaudies komisarą Juozą Bartašiūną, valstybės saugumo liaudies komisaro pavaduotoją Dmitrijų Jefimovą „per dvi savaites peržiūrėti visas NKVD–NKGB organuose esančias partizanų ir pasipriešinimo organizacijų dalyvių ir rėmėjų tardymo bylas, iš jų atrinkti bylas nagrinėjimui viešuose teismo procesuose apskričių ir valsčių centruose“³³. LKP(b) CK sekretorius A. Sniečkus po kelių dienų LKP(b) CK plenumo pareiškė, kad trūkumu „kovoje su buržuaziniais nacionalistais“ reikia laikyti tai, jog „mes dar nesugebėjome organizuoti įtikinamų teismo procesų demaskuojant išdavikus ir priešus“³⁴. Jo išsiuntinėtoje visiškai slaptoje 1945 m. rugpjūčio 3 d. direktyvoje LKP(b) apskričių komitetų sekretoriams nurodoma, kad siekiant kuo skubiau ir trumpiausiu laiku sunaikinti partizanų būrius respublikoje, kartu su NKVD ir NKGB apskričių skyrių viršininkais būtina organizuoti atvirus teismų procesus.

Po primygtinių reikalavimų komunistų partijos ir represinės struktūros 1945 m. surengė 22 atvirus partizanų teismų procesus³⁵. Procesai įvyko 10 apskričių: Šiaulių – 2, Mažeikių, Alytaus – po 3, Raseinių, Kauno, Ukmergės, Utenos, Trakų – po 2 ir t. t. Tokių teismų metu teisiamiems partizanams dažniausiai buvo skiriamos mirties bausmės arba ilgi kalėjimo metai. Minėtuose procesuose buvo teisiamas 41 žmogus, iš jų sušaudyti nuteisti 25 žmonės, katorgos darbams – 13, kalėti lageriuose – 2, vienas išteisintas³⁶. Teisiamieji prieš teismą buvo fiziškai ir psichologiškai prievartaujami, kad teisme elgtųsi taip, kaip to reikalavo represinės struktūros. Antai LKP(b) Klaipėdos srities komiteto 1951 m. lapkričio 9 d. pranešime apie partizanų teismo procesą Plungėje pabrėžiama, jog MGB darbuotojai padarė viską, kad teisiamieji prisipažintų padarę visus jiems inkriminuosimus nusikaltimus. Teismo procesų metu buvo pabrėžiama, kad partizanų būrių kovotojai kilę iš buožių arba yra buožės; tuo norėta patvirtinti vykusios kovos „klasi-

nį“ pobūdį. Teismuose buvo siekiama sumenkinti partizanus, tačiau tai ne visada pavykdavo padaryti. Minėtame LKP(b) Klaipėdos srities komiteto pranešime apgailestaujama, kad teismo procese nepakankamai atsispindėjo „eilinių sovietinių žmonių heroizmas“, kad MGB darbuotojai nepabrėžė, jog „sovietiniai žmonės nesudrebėjo nei prieš, nei mirties akivaizdoje, neatsisakė savo ištikimybės partijai, sovietų valdžiai, draugui Stalinui, nepabijojo išreikšti savo panieką kruviniesiems budeliams“³⁷. Į kiekvieną tokią teismą iš aplinkinių kaimų, kur veikė vienas ar kitas teisiamas partizanas, buvo suvaromi šimtai gyventojų. Po teismų buvo rengiami mitingai, kuriuose kalbėdavo vietiniai partiniai ir sovietiniai darbuotojai, valdžios gąsdinimais priversti valstiečiai, sovietiniai naujakuriai. Teismų organizatorių parengtose kalbose jie turėjo pritarti paskelbtiems nuosprendžiams, smerkti partizanus, reikauti vykdyti represijas prieš partizanus ir jų rėmėjus. Mitinguose buvo priverčiami atgailauti ir kai kurie morališkai palaužti partizanai. Apie tokius procesus buvo rašoma apskričių spaudoje, kai kurie procesai buvo aprašomi ir respublikiniuose laikraščiuose, tačiau daug rečiau, nes baimintasi, kad apie represijas gali sužinoti pasaulis. Reportažai iš partizanų teismų procesų ilgai buvo spausdinami tik dienraštyje „Sovetskaja Litva“, kurį daugiausia skaitė vien rusiškai kalbantys Lietuvos gyventojai. Kai kuriuos straipsnius persispausdindavo kitų SSRS regionų spauda³⁸.

Tokie teismų procesai gyventojų ne tik neskaitino nutraukti pasipriešinimą, bet kėlė dar didesnę neapykantą okupantams, juolab kad tarp tokių teismų teisėjų nebuvo lietuvių ir teismo procesai vyko rusų kalba, dalyvaujant vertėjui³⁹. Nuo 1945 m. liepos iki 1946 m. pabaigos buvo surengti 86 atviri teismo procesai prieš pasipriešinimo dalyvius. Jų metu nužudyti 143 žmonės. Iš jų 78 sušaudyti, 28 nužudyti katorgos darbams, 37 – kalėti⁴⁰.

Atviri partizanų teismų procesai vyko per visą ginkluotojo pasipriešinimo laikotarpį, juose aktyviai dalyvavo komunistų partijos struktūros, kurioms reikėjo daug pastangų, kad juos suorganizuotų. LKP(b) CK buvo priverstas nuolat skatinti represines ir partines struktūras organizuoti tokius teismus. Jais norėta palaužti tautos moralinę dvasią, diegti nepasitikėjimą partizanais, parodyti kovos su partizanais „visaliaudinį pobūdį“, tačiau šių tikslų pasiekti nepavyko. Partizanų kova tęsėsi, o jų rėmėjų nemažėjo. Vyko atvirkštinis procesas – sovietų režimo demaskavimas ir gyventojų neapykantos didėjimas.

Visa šalies vidaus politika buvo pagrįsta mirties baime, o dvasiniame pasaulyje viešpatavo neapykantos dėsniai. Neapykanta – viena iš daugelio žmogaus dvasinio pavergimo priemonių, nuosekliai skatinta bolševikų partijos. Komunistai buvo suinteresuoti ją diegti visuomenei, nes niekas taip neapaki-na jos, kaip masinė, su isterija besiribojanti neapykanta. „Ir 70 metų Tarybų Sąjunga, kuri atsirado kaip neapykantos padarinys, buvo virtusi juodžiausios neapykantos mokykla“⁴¹. Komunistinės ideologijos skleidėjai ragino mases neapkęsti išnaudotojų, dvasininkų, buržuazinių nacionalistų, buožių, Vakarų pasaulio politinių veikėjų ir jų vadovaujamų valstybių. Sovietų valdžia kurstė žmones prieš tikruosius ir tariamus kenkėjus, sabotuotojus, išdavikus ir prieš visus tuos, kurie buvo įvardijami nepatikimaisiais, liaudies priešais. Mečislovas Gedvilas 1944 m. kalbėjo: „Daugeliui mūsų sovietinių ir partinių darbuotojų iki šiol nuolat stigo aršios neapykantos klasiniam priešui. Dėl to atsirado ir mūsų susitaikėliškas požiūris į nacionalistus, ir bendras mūsų minkštakūniškumas, ir politinis trumparegiškumas, ir nepatenkinamas įstatymo dėl vokiečių okupacijos padarinių likvidavimo žemės ūkyje įgyvendinimas, ir

pagaliau nepakankamai energingi darbo tempai visose liaudies ūkio srityse⁴². Pratęsdamas M. Gedvilo mintis VKP(b) CK Lietuvos biuro pirmininkas M. Suslovas kalbėjo: „CK nekritikuoja vadovaujančiųjų darbuotojų, susitaikiusių su buržuaziniu nacionalizmu ir jo ideologija. Naudodamiesi politiniu minkštaširdiškumu, buržuaziniai nacionalistai prasiskverbė į kai kurias valstybinio aparato grandis, o buržuazinės nacionalistinės pažiūros pradeda ryškėti ir tarp kai kurių partinių ir sovietinių darbuotojų, negaudamos atkirčio iš partinių organizacijų⁴³.

Neapykantai visuomenėje skleisti buvo palanki klasių kovos idėja. Dangstantis klasių kova buvo keliamas reikalavimas stiprinti terorą prieš pasipriešinimo judėjimo dalyvius. M. Suslovas 1944 m. reikalavo „už vieną sovietinio patrioto galvą dešimt banditų galvų nuimti⁴⁴. Apibendrinęs Lietuvos partinių organizacijų ideologinį darbą VKP(b) CK 1946 m. pažymėjo, kad „visuose LKP(b) CK nutarimuose agitacijos ir propagandos klausimais kalbama tik apie politinio darbo tarp gyventojų naudą, apie būtinumą organizuoti idėjinį ir politinį kadro auklėjimą, bet nenurodoma, kad pagrindinis Lietuvos respublikos klausimas yra klasių kova, kad darbininkai, samdiniai, varguomenė ir vidutinieji valstiečiai sudaro pagrindinę partijos ir sovietų valdžios jėgą kovoje su buožėmis ir jų pagalbininkais ir todėl bet koks agitacinis propagandinis darbas turi būti nukreiptas viena linkme – vadovauti klasių kovai⁴⁵.

Iš partinių ir komjaunimo darbuotojų buvo reikalaujama, kad jaunimas, moksleiviai, ypač kaimo, NKGB išdavinėčių partizanus, sektų vienas kitą. NKGB parankiniais buvo siekiama padaryti kaimo inteligentiją: mokytojus, gydytojus, žemės ūkio specialistus. Didelio politinio budrumo ypač reikalauta iš komunistų, atsakingų partinių, sovietinių ir ūkinių darbuotojų. Komunistų partijos struktūros privalėjo sekti, kad kiekvienas partijos narys, kiekvienas komjaunuolis visur ir visada matytų „liaudies priešus“, visur ieškotų

nors ir nematomų priešų. Viename iš komunistų partijos Centro komiteto plenumų buvo aiškinama: „Kiekvienas mano, kad jeigu miške mato banditą, tai jis ir yra banditas, bet jei jis jį mato čia, tai laiko jį geru žmogumi. Nematome priešo, jei jis turi 80 hektarų žemės ir dabar dirba, užima postą, melia žiūrėti į akis. Reikia suprasti, kad jis gali šauti į tave, kad tai priešas, kad jis ne tik miške, o greta su tavimi. Man atrodo, kad mūsų partinei organizacijai, mūsų komunistams, be to, kiekvienam reikia ugdyti pyktį ir neapykantą priešui, matyti priešą ne tik miške, kur jis atvirai kovoja, bet matyti ir užsimaskavusį priešą, kuris tave kiekvienu momentu gali nušauti nebūdamas miške⁴⁶. Tos partinės organizacijos ir jų vadovai, kurie nepakankamai veikliai ugdė neapykantą tautiniam pagrindžiui ir partizanams, jų rėmėjams ir išvis viskam, kas lietuviška, buvo kritikuojami, svarstomi ir šalinami iš darbo. Tam buvo rengiamos kadro valymo kampanijos. LKP(b) CK plenumo 1945 m. M. Suslovas priekaištavo, kad LKP(b) CK neišplėtojo kritikos prieš susitaikėlius su buržuazine nacionalistine ideologija. „LKP(b) CK biuras ir apskričių komitetai iki šiol dar nesugebėjo išaiškinti kiekvienam partijos nariui, kad kova su susitaikėliais yra neatskiriamas dalis kovos su buržuaziniais nacionalistais, dar daugiau, kad kova su susitaikėliais yra būtina sėkmingos kovos su nacionalistais sąlyga“. Toliau jis aiškino, kad „išplėsti ryžtingą susitaikėlių kritiką mums dažnai trukdo neteisingas, siauras požiūris į tai, kas yra susitaikėlis. Yra draugų, kurie laiko susitaikėliu tik tą sovietinės ir ūkinės organizacijos vadovą, kuris nesiima priemonių pašalinti iš savo aparato jau atskleisto svetimo elemento. Mes turime kategoriškai pabrėžti, kad susitaikėliu buržuazinių nacionalistų atžvilgiu yra toks vadovas, kuris, turėdamas savo aparate nepatikrintų žmonių, nerodo iniciatyvos ir nesiima priemonių atskleisti ir pašalinti svetimą elementą, kuris netikrina savo aparato darbuotojų pagal jų darbą ir mano, kad

aparato valymas nuo priešiško elementų yra tik valstybės saugumo organų reikalas“. Susitaikėlių kategorijai buvo priskirti ir tie vadovai, kurie nuolaidžiauja „buržuaziniams nacionalistams ideologijos srityje, kurie patys patenka į buržuazinės nacionalistinės ideologijos nelaisvę“⁴⁷. Susitaikėlio etiketės prisiėmimas buvo patogi priemonė susidoroti su tais organizacijų ir įstaigų vadovais, kurie dėl vienokių ar kitokių priežasčių nenorėjo atleisti iš darbo tautiškai nusiteikusių, NKGB nepatikusių asmenų. Represinės struktūros reikalavo, kad dėl politinio budrumo susilpnėjimo ir blogo masinio politinio darbo atlikimo atsakytų universitetų, gimnazijų, kursų, valsčių ir apskričių administracija, partinių, komjaunimo organizacijų vadovai⁴⁸. Priežasčių apkaltinti vadovus nuolaidžiuojimu buržuazinei ideologijai buvo surandama labai daug ir įvairių, ypač jei vadovas kuo nors neįtikėjo aukštesnei valdžiai arba turėjo savo požiūrį į vieno ar kito klausimo sprendimą. Nepritarimas partinių struktūrų nutarimams politiniais ir ūkiniais klausimais, tautos kultūros saugojimas buvo traktuojamas kaip „nacionalistinių nuotaikų pasireiškimas“, „nuolaidžiuojimas buržuaziniams nacionalistams“. Reikalavimai stiprinti politinį budrumą kūrė tautos dvasinio gyvenimo ir tautinio mentaliteto naikinimo pagrindus, formavo tokią atmosferą, kuri buvo palanki vieniems kitus išdavinėti ir skųsti.

Pasibaigus Antrajam pasauliniam karui, Lietuva pergyveno vieną kraupiausių savo istorijos momentų. Represinės struktūros buvo padėties viešpačiais, o atsikūrusios partinės ir sovietų valdžios institucijos tai tolera-

vo, nes augantį tautos pasipriešinimą laikė grėsme savo egzistavimui. Lietuvos komunistinių organizacijų veiklą kontroliavo VKP(b) CK, kuris priiminėjo nutarimus, reikalaujančius sutelkti pastangas kraštui sovietizuoti, tautos dvasiniam gyvenimui naikinti. Tiesiogiai Lietuvos komunistų veiklą kontroliavo ir direktyvas jiems skelbė specialiai sukurtas VKP(b) CK Lietuvos biuras.

Matydami, jog vien fiziniu teroru nepavyks palaužti tautos pasipriešinimo, sužlugdyti kovą dėl laisvės, represiniai organai greta represinių priemonių taikė psichologinio ir moralinio poveikio priemones. Sovietų režimas didžiulėmis ideologinėmis pastangomis siekė paneigti realias valstybingumo atkūrimo galimybes, įteisinti ir pateisinti Lietuvos okupaciją ir aneksiją. Sovietų vykdoma propaganda tapo tautos pasipriešinimo slopinimo ir tautiškumo naikinimo įrankiais, kuriais manipuliavo režimą ginanti komunistų partija ir sovietinės represinės valdžios struktūros. Diegiama komunistinės moralės sistema turėjo iš visuomenės gyvenimo pašalinti per amžius susiformavusias lietuvių tautos dvasines vertybes, paneigti realias valstybingumo atkūrimo galimybes. Skelbiamos politinio budrumo stiprinimo kampanijos skatino įskundinėjimus ir išdavimus, formavo visuotinio nepasitikėjimo atmosferą. Neapykanta – viena iš daugelio žmogaus dvasinio pavergimo priemonių, nuosekliai skatinta bolševikų partijos ideologinėje apologetikoje. Su jos diegimu susijusios politinio budrumo stiprinimo kampanijos. Kiekvienas komunistas, komjaunuolis privalėjo visur ir visada matyti „liaudies priešus“. Susitaikėlių smerkimas buvo įvardijamas kaip kovos su „buržuaziniais nacionalistais“ dalis.

Nuorodos

¹ H. Arendt, *The Origins of Totalitarianism*, New York, 1951; C. E. Fridrich, Z. K. Brzezinski, *Totalitarian Dictatorship and Autocracy*, Cambridge,

1956; А. Реймон, *Демократия и тоталитаризм*, Москва, 1993, ir kt.

² E. Hobsbawn, *Kraštutinių amžių. Trumpasis XX amžius: 1914–1991*, V., 2000; W. Laquer, *Europa mūsų laikais, 1945–1992*, V., 1995, ir kt.

³ A. Augus, *Lietuvos komunistų partijos kova prieš buržuazinį nacionalizmą socializmo statybos metais: Disertacija istorijos mokslų kandidato laipsniui įgyti*, V., 1972; P. Stanislovaitytis, *Осуществление функции подавления сопротивления свергнутых классов в Советской Литве в 1940–1950 гг.: Дисс. канд. юрид. наук*, V., 1972; A. Rakūnas, *Klasių kova Lietuvoje 1940–1951 metais*, V., 1976; *Buržuazinių emigrantų koncepcijų Lietuvos TSR istorijos klausimais kritika*, V., 1986, ir kt.

⁴ E. Зубкова, *Общество и реформы, 1945–1964*, Москва, 1993; К. Катанян, *Конституционный „процесс века“ в России*, Москва, 1999; В. Кожин, *Россия, век XX (1939–1964)*, Москва, 1999; Ф. Рудинский, *„Дело КПСС“ в Конституционном суде: Записки участника процесса*, Москва, 1999; П. Судоплатов, *Спецоперации. Лубянка и Кремль, 1930–1950 годы*, Москва, 1997; *Тоталитаризм. Исторический опыт Восточной Европы. „Демократическое интермеццо“ с коммунистическим финалом, 1944–1948*, Москва, 2002, ir kt.

⁵ A. Anušauskas, *Lietuvių tautos sovietinis naikinimas 1940–1958 metais*, V., 1996; N. Gaškaitė, *Pasipriešinimo istorija, 1944–1953 metai*, V., 1997; *Laisvės kovos 1944–1953 metais: Dokumentų rinkinys* (sud. D. Kuodytė, A. Kašėta), K., 1996; J. Starkauskas, *Čekistinė kariuomenė Lietuvoje 1944–1953 metais: NKVD–MVD–MGB kariuomenė partizaninio karo laikotarpiu*, V., 1998; V. Tininis, *Komunistinio režimo nusikaltimai Lietuvoje 1944–1953 m.: istorinė studija ir faksimilinių dokumentų rinkinys*, V., 2003; L. Truska, *Lietuva 1938–1953 metais*, K., 1995; L. Truska, A. Anušauskas, I. Petravičiūtė, *Sovietinis saugumas Lietuvoje 1940–1953 metais*, V., 1999, ir kt.

⁶ *Eltos biuletenis*, 1943, Nr. 6, Lietuvos ypatingasis archyvas (toliau – LYA), f. 3377, ap. 58, b. 267, l. 87.

⁷ Sovietinio informacijų biuro pirmininko pavaduotojo A. Lozovskio raštas VKP(b) CK sekretoriui, Sovietinio informacijų biuro pirmininkui A. Ščerbakovui dėl propagandos Pabaltijo klausimu ryšium su J. Stalino kalba Maskvoje 1943 m. lapkričio 25 d., Rusijos valstybinis socialinės politinės istorijos archyvas (toliau – RGASPI), f. 17, ap. 125, b. 136, l. 144–145.

⁸ LSSR vidaus reikalų liaudies komisaro J. Bartaišūno 1945 m. rugsėjo 23 d. pranešimas LKP(b) CK sekretoriui A. Sniečkui (rusų k.), LYA, f. 1771, ap. 8, b. 193, l. 1.

⁹ J. Macevičiaus 1945 m. spalio mėn. pranešimas Lietuvos SSR Aukščiausajai Tarybai, *ibid.*, b. 158, l. 64.

¹⁰ F. Bieliausko 1945 m. birželio 29 d. pranešimas LKP(b) CK sekretoriui K. Preikšui apie agitaci-

nį propagandinį darbą Kauno apskrities valsčiuose (rusų k.), *ibid.*, b. 177, l. 47.

¹¹ Д. Милован, *Лицо тоталитаризма*, Москва, 1992.

¹² О. Платонов, *Терновый венец России. История русского народа в XX веке*, т. 2, Москва, 1997.

¹³ Интервью с политологом А. Авторхановым, *Посев*, 8 октября 1950, с. 13–14.

¹⁴ Iš LKP(b) Zarasų apskrities komiteto sekretoriaus Kabanovo 1945 m. gegužės 21 d. informacijos LKP(b) CK (rusų k.), LYA, f. 1771, ap. 8, b. 246, l. 145.

¹⁵ LKP(b) CK VII plenumo 1945 m. rugpjūčio 23–24 d. stenograma (rusų k.), *ibid.*, b. 14, l. 4–5.

¹⁶ *Ibid.*, l. 170.

¹⁷ *Ibid.*, l. 6–8.

¹⁸ *Ibid.*, l. 8–9.

¹⁹ LKP(b) CK 1945 m. rugpjūčio 31 d. nurodymai komunistų partijos apskričių komitetų sekretoriams dėl kovos su partizanais (rusų k.), *ibid.*, b. 177, l. 79–81.

²⁰ *Ibid.*, l. 79.

²¹ LKP(b) CK IV plenumo 1944 m. gruodžio 27–30 d. stenograma (rusų k.), *ibid.*, ap. 7, b. 11, l. 95–96.

²² LKP(b) CK sekretoriaus A. Sniečkaus 1944 m. gruodžio 27 d. pranešimas LKP(b) CK IV plenumo (rusų k.), *ibid.*, b. 14, l. 8.

²³ LKP(b) CK sekretoriaus A. Sniečkaus kalba Vilniaus partinio aktyvo pasitarime 1945 m. vasario 11 d. (rusų k.), *ibid.*, f. 16895, ap. 2, b. 56, l. 9.

²⁴ LKP(b) CK sekretoriaus A. Sniečkaus 1944 m. gruodžio 27 d. pranešimas LKP(b) CK IV plenumo (rusų k.), *ibid.*, b. 14, l. 39.

²⁵ LKP(b) CK, LSSR MGB ir MVD 1946 m. gruodžio 7 d. bendra direktyva LKP(b) apskričių komitetų sekretoriams, MVD ir MGB apskričių skyrių viršininkams (rusų k.), *ibid.*, ap. 9, b. 241, l. 79.

²⁶ M. Kučinsko 1945 m. liepos 10 d. informacija LKP(b) CK sekretoriui A. Sniečkui apie jo vadovaujamos brigados atliktą agitacinį masinį darbą Marijampolės, Vilkaviškio, Šakių ir Lazdijų apskrityse, *ibid.*, ap. 8, b. 177, l. 59.

²⁷ LKP(b) CK IV plenumo 1944 m. gruodžio 27–30 d. stenograma (rusų k.), *ibid.*, ap. 7, b. 11, l. 165.

²⁸ LKP CK II plenumo 1952 m. gruodžio 11–12 d. stenograma (rusų k.), *ibid.*, ap. 131, b. 45, l. 152, 222.

²⁹ Vilniaus srities karo tribunolo pirmininko 1953 m. balandžio 13 d. raštas LKP CK sekretoriui A. Sniečkui (rusų k.), *ibid.*, ap. 133, b. 53, l. 55.

³⁰ A. J. Greimas, *Iš arti ir iš toli: literatūra, kultūra, grožis: [straipsnių rinkinys]*, V., 1991, p. 304.

³¹ Cit. pagal H. Šadžius, „1944–1945 metai: sovietinė prievartos mašina prieš ginkluotą pagrindį Lietuvoje“, *Lietuvos rytas*, 1994, balandžio 9, Nr. 69, p. 20.

³² LKP(b) CK sekretoriaus A. Sniečkaus pranešimas LKP(b) CK IV plenumo 1944 m. gruodžio 27 d. (rusų k.), LYA, f. 1771, ap. 7, b. 14, l. 28–29.

³³ VKP(b) CK Lietuvos biuro posėdžio 1945 m. liepos 24 d. nutarimas „Dėl atvirų teismo procesų organizavimo“, RGASPI, f. 597, ap. 1, b. 1, l. 135.

³⁴ LKP(b) CK VI plenumo 1945 m. liepos 26–28 d. stenograma (rusų k.), LYA, f. 1771, ap. 8, b. 9, l. 220.

³⁵ LKP(b) CK 1945 m. lapkričio 26 d. ataskaita VKP(b) CK (rusų k.), *ibid.*, b. 151, l. 85.

³⁶ LSSR MVD kariuomenės karo tribunolo pirmininko S. Chaliavino 1945 m. raštas apie atvirus teismų procesus, *ibid.*, b. 183, l. 169.

³⁷ LKP(b) Klaipėdos srities komiteto 1951 m. lapkričio 9 d. pranešimas apie partizanų teismo procesą Plungėje (rusų k.), *ibid.*, ap. 108, b. 22, l. 203, 208.

³⁸ A. Terleckas, *Didysis sąmokslas prieš Lietuvą*, V., 1996, p. 23.

³⁹ LKP(b) CK 1945 m. lapkričio 26 d. ataskaita VKP(b) CK (rusų k.), LYA, f. 1771, ap. 8, b. 151, l. 85.

⁴⁰ LSSR MVD kariuomenės karo tribunolo pirmininko S. Chaliavino pažyma apie atvirus teismų procesus, *ibid.*, ap. 9, b. 269, l. 70; LSSR MVD kariuomenės karo tribunolo pranešimas apie darbą 1946 m. IV ketvirtį, *ibid.*, ap. 10, b. 293, l. 138.

⁴¹ A. Piročkinas, „Neapykanta – ne išeitis. Mintys apie savitą LDDP poziciją“, *Tiesa*, 1991, birželio 25.

⁴² LKP(b) CK IV plenumo 1944 m. gruodžio 27–30 d. stenograma (rusų k.), LYA, f. 1771, ap. 7, b. 11, l. 140.

⁴³ *Ibid.*, l. 172–173.

⁴⁴ *Ibid.*, l. 170.

⁴⁵ VKP(b) CK 1946 m. pažyma „Dėl LKP(b) CK vadovavimo agitaciniam-propagandiniam ir ideologiniam darbui“, RGASPI, f. 597, ap. 1, b. 23, l. 119.

⁴⁶ LKP(b) CK IV plenumo 1944 m. gruodžio 27–30 d. stenograma (rusų k.), LYA, f. 1771, ap. 7, b. 11, l. 25–26.

⁴⁷ LKP(b) CK V plenumo 1945 m. rugpjūčio 23–24 d. stenograma (rusų k.), *ibid.*, ap. 8, b. 14, l. 171–178.

⁴⁸ Apžvalginis pranešimas apie specialaus teistumo 1948 m. IV ketvirčio bylas, *ibid.*, ap. 52, b. 47, l. 175.

Gauta 2004 09 28

Lietuvos gyventojų genocido
ir rezistencijos tyrimo centras,
Didžioji g. 17/1,
Vilnius

Juozapas Romualdas Bagušauskas

IDEOLOGICAL APOLOGETICS OF THE COMMUNIST PARTY IN SUPPRESSING NATIONAL RESISTANCE (1944–1953)

Summary

After the Second World War, Lithuania suffered one of the most terrible periods in the country's history. Repressive structures were dominant. The restored party and government institutions tolerated this situation, because they considered the growing national resistance movement a threat to their very existence. The activities of Lithuanian Communist organisations were controlled by the VKP(b) (*All-Union Communist (Bolshevik) Party*) CC (*Central Committee*), which approved decisions intended to sovietise the country and destroy the spiritual life of the nation. A special Lithuanian bureau of the VKP(b) CC directly controlled the activities of Lithuanian Communists and issued directives in their name.

Realizing that physical terror was not enough to break the nation's resistance and defeat the fight for freedom, the repressive structures utilized psychological and moral influence in addition to outright repression. With such enormous ideological efforts, the Soviet regime strove to deny any possibility of the restoration of the Lithuanian state, as well as

to legalize and justify the country's occupation and annexation. Soviet propaganda was utilized to suppress national resistance and destroy national values. This propaganda was manipulated by the Communist Party and Soviet repressive structures, thus defending the regime. The moral system of Communism, which was being implemented, aimed to remove from public life Lithuanian spiritual values, which had emerged over centuries, and thus prevent any possibility of restoring Lithuanian statehood. Campaigns for the strengthening of political vigilance were organised; they encouraged denunciations and betrayals, forming an atmosphere of national distrust. Hate – one of many means to subdue a person spiritually, was consistently used in the ideological apologetics of the Communist Party. Campaigns for raising the level of political vigilance were utilized to achieve ideological purposes. Each Communist and member of Komsomol was obliged to see “enemies of people” everywhere. Condemnation of opportunists and enemies was considered part of the fight against “bourgeois nationalists”.

Kontroversiški V. Krėvės-Mickevičiaus parodymai apie 1940 m. Lietuvos okupaciją JAV Ch. J. Kersteno komitetui po Antrojo pasaulinio karo

Straipsnyje pateikiami buvusio prosovietinės vyriausybės vadovo ir užsienio reikalų ministro Vinco Krėvės-Mickevičiaus kontroversiški parodymai apie 1940 m. Lietuvos okupaciją, duoti 1953 m. rugsėjį JAV Kongreso sudarytam Ch. J. Kersteno komitetui, tyrusiam Baltijos valstybių prievartinį inkorporavimą į Sovietų Sąjungą. Remiamasi Lietuvos pasiuntinybės Vašingtone, konsulato Niujorke surinkta medžiaga, diplomatų tarpusavio korespondencija. Iš šios medžiagos galima nustatyti, kaip į V. Krėvės parodymus reagavo lietuvių diplomatai ir Ch. J. Kersteno komitetas.

„Tamsta rašai: „1940 m. birželio 15 d. įvykiai tebėra dar migloti“. Teisybė... Bet teisybė ir tai, yra įtakingų lietuvių, srovėms atstovaujančių, kurie bijo, kad šviesa neišsklaidytų tų miglų. Šviesos tvinkstelėti jie primerktų savo akis“ (iš A. Smetonos 1943 m. balandžio 28 d. laiško Lietuvos pasiuntiniui JAV P. Žadeikiui, *Antano Smetonos korespondencija 1940–1944*, K., 1999, p. 605).

1953 m. rudenį JAV kongresmeno Ch. J. Kersteno vadovaujamas komitetas ėmėsi sunkaus darbo – ištirti Lietuvos, Latvijos ir Estijos prievartinį inkorporavimą į Sovietų Sąjungą bei įvykdytus žiaurumas pirmuoju sovietmečiu. Pirmą kartą atsirado galimybė organizuotai tarptautiniu mastu atskleisti bolševikų veiklos mechanizmą, metodus, padarinius,

įvardyti tikruosius 1940 m. Lietuvos tragedijos kaltininkus. Žymiausios JAV lietuvių organizacijos Amerikos lietuvių taryba (ALT), Lietuvių laisvės komitetas (LLK) bei Lietuvos pasiuntinybės (LP) diplomatai stengėsi pasinaudoti šia galimybe ir užtikrinti efektyvų Ch. J. Kersteno komiteto darbą.

Pasitaikiusi proga iš dalies išnaudota. Nesuspėta apklausti visų pagrindinių liudytojų, anksčiau išvardytos JAV lietuvių organizacijos vykstant tyrimui nuolatos konfliktavo tarpusavyje, nesutardamos, kuri turi vadovauti pristatant medžiagą ir liudytojus Ch. J. Kersteno komitetui. Savo ambicijų neslėpė ALT, kurios pastangomis JAV Kongrese nutarta pradėti organizuoti Baltijos valstybių okupacijos tyrimą. Nemažai priekaištų galima pateikti ir pačiam komitetui. Liudijimais iš anksto siekta gana vienašališkai išryškinti vien komunistų blogus darbus. Visą kaltę organizatoriai tarsi iš anksto suvertė okupantui. Apklaustieji Ch. J. Kersteno komitetui liudijo, kaip jie nukentėjo nuo bolševikų 1940–1941 m. Pačių apklaustųjų aktyviais veiksmais menkai pasidomėta. Pro pirštus žiūrėta į tuos, kurie minėtu laikotarpiu kolaboravo su okupantu, nesigilinta į tokios veiklos priežastis. Tokia komiteto laikysena apklaustuosius tarsi iš anksto prilygino patriotams. Atskleisti tikruosius pastarųjų darbus nesistengė ir patys JAV lietuvių organizacijų ALT, LLK atstovai, diplomatai. Sąmoningai, susitarę su amerikie-

čių komitetu, kai kurių svarbių parodymų neįtraukė į vėliau išleistus atskirus komiteto leidinius. Neįtraukta vieno iš pagrindinių lemtingų įvykių dalyvio, buvusio Liaudies vyriausybės vadovo ir užsienio reikalų ministro Vinco Krėvės-Mickevičiaus pateikta medžiaga. Prieš kelerius metus lietuviškai išleistoje knygoje apie Baltijos valstybių liudijimus Ch. J. Kersteno komitetui įdėtas tik V. Krėvės pasikalbėjimas su Viačeslavu Molotovu Maskvoje¹. Vienas pirmųjų į tai dėmesį atkreipė Tomas Remeikis². Ši medžiaga – tai ne liudijimas Ch. J. Kersteno komitetui, o buvusio Liaudies vyriausybės vadovo atsiminimai, rašyti emigracijoje, raginant Lietuvos įgaliotam ministrui JAV Povilui Žadeikiui. Knygoje įdėta atsiminimų medžiaga paimta iš LP Vašingtone archyvo³. Dar prieš Ch. J. Kersteno komiteto darbą publikacija apie V. Krėvės pasikalbėjimą Maskvoje su V. Molotovu buvo išspausdinta JAV lietuvių žurnale „Aidai“⁴. Tai ne klaida. V. Krėvės liudijimas komitetui pasirodė kontroversiškas, daug kuo nesutampantis su kitų parodymais. Nutarta pastarojo ir panašaus pobūdžio liudijimų nedėti į specialius komiteto leidinius. Tai galėjo sukelti sumaištį komiteto darbe ir lietuvių diplomatų įstumti į nepavydėtiną padėtį. Paradoksalu, tačiau V. Krėvė amerikiečių komitetui ir lietuvių diplomatams tapo susikompromitavusių liudytojų etalonu. Apklauskos metu nuolat vartotas posakis: „a la Krėvė“⁵, tai yra liudytojas kalba kaip Krėvė, sako netiesą.

Istoriografijoje V. Krėvės parodymai 1953 m. Ch. J. Kersteno komitetui apie sovietų agresiją 1940 m. ir prosovietinės Liaudies vyriausybės sudarymą beveik nežinomi. Išimtį sudaro jau minėtas T. Remeikio straipsnis⁶, kuriame pateikiami V. Krėvės parodymai, duoti išvakarėse lietuvių diplomatams parengiamojoje apklausoje. Kaip pažymėjo autorius, jau tuomet susirinkusiems kilo daug abejonių dėl V. Krėvės pateiktos įvykių versijos, kuri prieštaravo kitų duotai informacijai. Neslėpė pasipiktinimo

Vaclovas Sidzikauskas, Vincas Mašalaitis, Jonas Budrys ir kiti. V. Krėvė tuomet teigė, kad sudarant Liaudies vyriausybę nebuvo jokios prievartos, jo turėta valdžia buvo legali. Klausinėtojams kilo ir kitų abejonių. Daugiausia nerimo kėlė kitą dieną įvyksianti V. Krėvės apklausa Ch. J. Kersteno komitete. T. Remeikiui nepavyko sužinoti, kokius parodymus tuomet davė V. Krėvė. Taip pat keista, kad visą tyrimą koordinavusių anksčiau minėtų lietuvių organizacijų narių ir diplomatų atsiminimuose svarbūs liudijimai Ch. J. Kersteno komitetui apeinami ar pasitenkinama tik jų paminėjimu⁷. V. Krėvė visiškai nepaminėtas. Tas pats ir 1997 m. Lietuvoje išleistoje knygoje apie Ch. J. Kersteno komitetui duotus lietuvių liudijimus⁸. Kapitaliniame veikale sudėta ne visa medžiaga, įvade nenurodyti anksčiau minėti keblumai apklausiant pagrindinius liudytojus, neužsiminta apie JAV lietuvių organizacijų tarpusavio nesutarimus, kai kurių liudytojų kontroversiškus parodymus, apklausos organizavimo eigą. Recenzentai Ch. J. Kersteno komiteto darbe išvelgė tik pozityvią veiklą, visiškai nenurodė daugelio jau pradžioje išvardytų bei kitų nesklandumų⁹.

Istoriografijoje vyraujantys netikslumai ir siekis plačiau nušviesti V. Krėvės liudijimus Ch. J. Kersteno komitetui apie pirmąją Lietuvos okupaciją bei aptikta gausi dokumentinė medžiaga Lietuvos centriname valstybės archyve (LCVA) nulėmė šios publikacijos atsiradimą. Siekiama: 1) trumpai nušviesti V. Krėvės politinių atsiminimų vertinimą iki Ch. J. Kersteno komiteto apklausos; 2) pateikti buvusio Liaudies vyriausybės vadovo ir užsienio reikalų ministro V. Krėvės parodymus JAV Ch. J. Kersteno komitetui apie 1940 m. Lietuvos politinius įvykius; 3) palyginti V. Krėvės liudijimą su kitais istoriniais šaltiniais ir įvertinti liudytojo politinius žingsnius praktikoje žlungant Lietuvos valybei. Daugiausia remiamasi Lietuvos pasiuntinio JAV P. Žadeikio ir Lietuvos gene-

ralinio konsulo Niujorke J. Budrio „Pro memoria“, jų susirašinėjimu su kitais diplomatais, pagrindinėmis JAV lietuvių organizacijomis ir Ch. J. Kersteno komitetu. Prieduose pateikiami svarbūs dokumentai.

V. KRĖVĖS POLITINIŲ ATSIMINIMŲ VERTINIMAS IKI CH. J. KERSTENO KOMITETO APKLAUSOS

Lietuvių visuomenė su buvusio Liaudies vyriausybės vadovo ir užsienio reikalų ministro V. Krėvės politiniais atsiminimais pirmą kartą susipažino nacių okupacijos metais. 1942 m. rugpjūčio 30 d. V. Krėvė kartu su keliais buvusiais Liaudies seimo nariais paskelbė viešą antisovietinį atsišaukimą, kuriuo demaskavo sovietų klastą įjungiant Lietuvą į Sovietų Sąjungą. Kitą dieną visų pranešimai buvo išspausdinti laikraštyje „Į laisvę“. Vokiečių cenzūra kiek pakoregavo prelegentų pranešimų tekstus, tačiau, kaip rašė minėtas laikraštis, visuomenė V. Krėvės ir kitų pranešimus priėmė palankiai. Kartu minėtame leidinyje buvo įdėta bendra V. Krėvės ir dalies buvusių Liaudies seimo narių rezoliucija, smerkianti okupantų veiksmus 1940 m. vasarą¹⁰. Minėta rezoliucija ir visų pranešimai buvo perspausdinti 1942 m. atskirame dokumentų rinkinyje „Lietuvių archyvas. Bolševizmo metai“, 3-iajame tome. Greta įdėti iš įvairių to meto lietuviškų laikraščių paimti palankūs vertinimai, kuriuose pabrėžiama, jog atsišaukimai įrodo, kad „lietuvių tauta niekada laisvu noru nebūtų dėjusis prie Sovietų Sąjungos“¹¹. Į tai neigiamai reagavo sovietai. 1942 m. Maskvoje leidžiamas laikraštis „Tiesa“ V. Krėvę įvardijo kaip „šiaudadūšį, veidmainį, išdaviką“¹².

Baigiantis Antrajam pasauliniam karui, baimindamasis sovietų keršto, V. Krėvė pasitraukė į Vakarų. Iš pradžių jis apsigyveno pabėgėlių stovykloje Austrijoje, o 1947 m. persikėlė į JAV, kur toliau rašė atsiminimus apie 1940-uosius raginamas Lietuvos pasiuntinio

JAV P. Žadeikio¹³. Pastarasis, turėdamas kitų asmenų liudijimus apie tuos pačius įvykius, dar gerokai prieš Ch. J. Kersteno komiteto veiklą V. Krėvės atsiminimuose išvelgė tam tikrų netikslumų. 1949 m. vasario 26 d. laiške buvusiam Liaudies vyriausybės finansų ministrui Ernestui Galvanauskui jis rašė: „Šiuo laiku netolimais sostinės yra apsigyvenęs prof. Krėvė. Jis kai ką rašo apie 10 metų atgal išgyventas dienas, bet kaipo pasakorius jis dar įdomesnis. Kai kurie dalykai apie Lietuvos krizę jo pasakojime nesiderina su pasakojimais kitų asmenų, kuriems yra tekę būti tų įvykių liudininkais [mano pabraukta – M. T.]. Pavyzdžiui, mes tebeturime dvi ar tris versijas apie įvykius birželio 12–15 d. 1940. Aš būčiau Tamstai be galo dėkingas už nušvietimą to laikotarpio įvykių chronologiškai, jei Tamstai tas būtų įmanoma. Ką ir kaip veikė Ministrų Kabinetas 14 ir 15 birželio dienomis? Kaip jautėsi ir ką eventualiai nuveikė Respublikos Prezidentas? Koks buvo duotas atsakymas į Kremliaus ultimatumą etc.? Tie klausimai turi mums ne tik istorinės vertės, bet turi ir praktiškos reikšmės“¹⁴. Po metų išleistus V. Krėvės atsiminimus prieštaringai vertino JAV lietuvių išeivija.

1950 m. JAV lietuvių žurnalas „Nemunas“ paskelbė V. Krėvės politinių atsiminimų dalį „Vyriausybės sudarymas“¹⁵, kuri įdėta, kaip ir kitos dalys, 1992 m. išleistoje atskiroje atsiminimų knygoje¹⁶. Šioje dalyje autorius labai neigiamai nušvietė paskutiniųjų metų Antano Smetonos autoritarinio valdymo laikotarpį, pacitavo paskutiniojo pirmosios Lietuvos Respublikos ministro pirmininko Antano Merkio neigiamus atsiliepinimus apie A. Smetoną, kuriuos, autoriaus teigimu, jam lemiamomis akimirkomis teko pačiam išgirsti. V. Krėvė „Nemune“ paskelbtoje atsiminimų dalyje supainiojo paskutiniuosius vyriausybių kabinetų sudėčių pasikeitimus, daugelyje vietų klaidingai nurodė aprašomų įvykių chronologiją, neigiamai vertino didžiąją dalį Liaudies vyriausybės ministrų, su kuriais

jam kelerius metus iki okupacijos teko kartu dirbti „Lietuvių draugijoje TSRS tautų kultūrai pažinti“ (toliau – Draugija) (plačiau žr. priedą Nr. 1). „Nemuno“ redakciją sudarė liberalių pažiūrų asmenys, tarp jų ir buvę tautininkai Vincas Rastenis, Bronys Raila. Tarp jų ir „Nemuno“ vyriausiojo redaktoriaus Liudo Dovydeno, įdėjusio savo iniciatyva nepasitarus su žurnalo redakcija V. Krėvės atsiminimų straipsnį, kilo nesutarimai. Iš pradžių V. Rastenis leidinyje „Dirva“ dviejuose straipsniuose atvirai kritikavo buvusio Liaudies vyriausybės vadovo V. Krėvės atsiminimus, pagrįstai nurodydamas jų spragas ir klaidas. V. Rastenis rašė: „Tokios klaidos ir spragos pasakojime apie istorinės reikšmės įvykius labai nuvertina visų atsiminimų, kaip istorinės medžiagos, reikšmę, nes **sumažina pasitikėjimą viskuo, kas yra sakoma**“ [tamsesnis šriftas originale. – M. T.]¹⁷. Kitame straipsnyje jis dar kritiškiau teigė, kad „yra dalykų, kurie visiems labai gerai žinomi ir dokumentais patikrinami, kuriuos tačiau prof. V. Krėvė atpasakoja **nuostabiai klaidingai**“ [tamsesnis šriftas originale. – M. T.]. V. Rastenis pagrįstai nurodė, kad dirbtinai „baltintis“ prof. V. Krėvei nėra būtino reikalo. Priešingai, tendencingai juodindamas aplinką, jis tik sukelia daugiau nepasitikėjimo jo paties tos padėties „baltinimu“ ir „pastato jį daug dviprasmiškesnėj šviesoje“. Esą jo atsiminimuose daugiau fikcijos negu faktų¹⁸.

Tarp V. Rastenio ir L. Dovydeno kilo atviras nesutarimas. L. Dovydenas gynė V. Krėvės atsiminimų objektyvumą, o V. Rastenis pyko, kad šis „nuostabiai klaidingas“ atpasakojimas paskelbtas „Nemune“. B. Raila laikėsi analogiškos pozicijos ir „Dirvai“ atsiuntė savo komentarą dėl L. Dovydeno ir jo savo nuožiūra paskelbtų „Nemune“ atsiminimų. B. Raila teigė, jog „iš to, kas per spaudos diskusijas teko skaityti, nedrįsčiau teigti, kad Krėvės oponentų pasisakymas buvo netaiklus ar juo labiau **n e t a k t i n g a s**. Tokios rūšies

pastaba greičiau pritiktų vienam kitam „liaudies vyriausybės“ laikotarpio atsiminimų autoriaus tezių gynėjui“¹⁹. Pasak istorikės Dainos Dapkutės, šis „Nemuno“ redakcijos narių tarpusavio ginčas dėl paskelbtų V. Krėvės atsiminimų nemažai prisidėjo prie šio leidinio uždarymo²⁰. Bronius Nemickas argumentuotai įrodė, jog V. Krėvės Liaudies vyriausybė teisiškai buvo ne legali Lietuvos vyriausybė, o sovietų padiktuota²¹.

Pats V. Krėvė į kritiką neatsakė. Albertas Zalatorius po Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo parengtos V. Krėvės atsiminimų knygos pratarinėje tokį rašytojo poelgį gynė, o kritikus – minėtus B. Nemicką, B. Railą ir R. Rastenį – vertino neigiamai, jų akciją pavadino „puldinėjimu“²². „Puldinėjimus“ stengėsi atremti artimi V. Krėvės bičiuliai: Vincas Mykolaitis, Konstantinas Žukas; jie V. Krėvės politiką 1940 m. apibūdino kaip patriotinę, o patį V. Krėvę vadino Lietuvos gelbėtoju²³. Šie autoriai pasiklioję V. Krėvės atsiminimais ir juos priėmė nekritiškai. Nesigilinta į tikruosius kaltinimų motyvus. V. Krėvės autoritetas „advokatų“ dėka nesusvyravo. Nebuvo atsižvelgta į vertingus V. Rastenio priekaištus.

1951 m. pradžioje Jonas Mašiotas JAV lietuvių laikraštyje „Laisvoji Lietuva“ paskelbė straipsnį, kuriame neigiamai vertino V. Krėvės veiklą Draugijoje XX a. ketvirtajame dešimtmetyje. J. Mašio teigimu, V. Krėvės dalyvavimas joje ir glaudūs santykiai su sovietų diplomatais, tarp jų Nikolajumi Pozdniakovu, nulėmė tai, kad pastarasis 1940 m. dėsningai atsidūrė prosovietinėje Liaudies vyriausybėje. V. Krėvė atvirame laiške „Laisvosios Lietuvos“ redaktoriui rašė, kad J. Mašio publikacijoje tėra prasimanymai, ir neigė bet kokius savo glaudžius santykius su sovietais bei kita užsienio valstybe²⁴. Tuomet apsiginta, tačiau po dvejų metų savo atsiminimuose pateiktą 1940 m. įvykių versiją V. Krėvė, prašomas LP, turėjo pateikti gyvai liudydamas

lietuvių diplomatų ir JAV Ch. J. Kersteno komiteto akivaizdoje.

PARODYMAI JAV CH. J. KERSTENO KOMITETUI

Ch. J. Kersteno komitetui LP, ALT ir LLK iš pradžių stengėsi pristatyti pagrindinius 1940 m. Lietuvos tragedijos įvykių dalyvius, kurie buvo apsigyvenę JAV. Visų dėmesys nukrypo į buvusį Liaudies vyriausybės vadovą ir užsienio reikalų ministrą V. Krėvę. Jam dabar reikėjo kiek anksčiau pateiktus atsiminimuose teiginius 1953 m. rudenį patvirtinti asmeniškai žodžiu Ch. J. Kersteno komitetui. Iki šiol V. Krėvė pateikdavo atsiminimus raštu, todėl neskubėdamas galėjo apgalvoti kiekvieną sakinį, tuo tarpu Ch. J. Kersteno komitetui privalėjo liudyti gyvai, atsakinėti į klausimus, kurių komitetas iš anksto nepateikdavo. Į pateiktus klausimus reikėjo iš karto atsakyti. Netikslumus, abejones tekdavo patvirtinti ar paneigti papildomai atsakinėjant. Taigi komitetas galėjo paklausti ir nenumatytų dalykų. Lietuvių diplomatai JAV P. Žadeikis, J. Budrys ir kiti, pvz., LLK vadovas V. Sidzikauskas, siekdami užtikrinti liudytojų parodymų prasmingumą ir išvengti įvairių kuriozų, dar prieš Ch. J. Kersteno komiteto apklausą iš pradžių patys apklausdavo būsimuosius liudytojus, o kitą dieną juos pristatydavo į parengiamąją apklausą duoti parodymų Ch. J. Kersteno komitetui.

1953 m. rugsėjo 20 d. pačių lietuvių diplomatų buvo apklausti numatyti pagrindiniai liudytojai V. Krėvė ir V. Mašalaitis, buvęs A. Merkio ir V. Krėvės ministrų kabinetų sekretorius. Pastarasis iš arti matė valdžių pasikeitimą, dalyvavo vyriausybių posėdžiuose ir protokolavo priimtus sprendimus. Abiejų liudytojų parodymai skyrėsi esminiais klausimais. V. Krėvė visur pabrėžė, kad jo valdžia buvo legali, kategoriškai neigė jau pirmuose posėdžiuose svarstytus tris klausimus:

1) Konkordato su Vatikanu nutraukimas; 2) sovietų sargybos pastatymas prie sienos su Vokietija ir 3) leidimas rubliui kursuoti šalia lito. Tuo tarpu V. Mašalaitis tam kategoriškai prieštaravo²⁵. J. Budrys, V. Sidzikauskas ir kiti dalyvavę parengiamojoje apklausoje nusivylė V. Krėvės parodymais, baiminosi dėl rytdienos. Beje, lietuviai diplomatai V. Krėvei pateikė tik su Liaudies vyriausybės veikla susijusius klausimus, nieko nebuvo užsiminta apie jo ankstesnę politinę veiklą, taip pat priklausymą Draugijai. Į nenumatytus klausimus teko atsakinėti Ch. J. Kersteno komiteto parengiamojoje apklausoje.

1953 m. rugsėjo 21 d. atvyko Ch. J. Kersteno komiteto techniniai darbuotojai: p. William Allen, p. Richard Walsch, p. Charles Baroch ir p. Jean Ruffin. JAV Ch. J. Kersteno komiteto parengiamojoje apklausoje tą pačią dieną pirmieji liudijo V. Sidzikauskas, P. Mašalaitis, V. Krėvė ir gen. Stasys Pundzevičius. V. Krėvė dėl menko anglų kalbos mokėjimo komitetui parengiamuosius parodymus davė per vertėją, kuriuo buvo vicekonsulas Anicetas Simutis. Nors parodymai buvo įrašomi, tačiau V. Krėvės liudijimų bei daugumos kitos medžiagos likimas, anot T. Remeikio, nėra aiškus²⁶. Apie V. Krėvės parodymus daugiausia informacijos suteikia vicekonsulo A. Simučio „Pro memoria“ (plačiau žr. priedą Nr. 2). Iš jos paaiškėja, kad V. Krėvė pakartojo vakarykščius parodymus, duotus lietuvių diplomatams. Kaip ir tada, taip ir dabar jo parodymai akivaizdžiai skyrėsi nuo V. Mašalaičio parodymų. Apklausos metu V. Krėvei teko plačiau nušviesti savo veiklą Draugijoje, dėl kurios kiek anksčiau kilo polemika su J. Mašiotu. Nestigo kuriozų. Liudydamas apie Draugiją V. Krėvė 1) iš pradžių neprisiminė, kaip vadinosi Draugija, kuriai pats priklausė ir buvo vienas iš vadovų vienuolika metų, nuo pat jos įkūrimo pradžios; 2) pakartojo ankstesnius teiginius, kad Draugija įkurta tuometi-

nio Lietuvos užsienio reikalų ministro Stasio Lozoraičio iniciatyva, o jos veikla buvo menka, pati organizacija „nebuvo prokomunistinė“; 3) teigė, kad tarp jos ir Liaudies vyriausybės nėra jokio ryšio. Esą nė vienas Draugijos narys neįėjo į Liaudies vyriausybę; 4) save pristatė tik Draugijos vicepirmininku. Kartu V. Krėvė pateikė kitų naujų faktų: save įvardijo kaip „Vakarų kultūros žmogų“, A. Merkį pavadino „artimu bičiuliu“, nurodė dar keistesnę savo vizito pas V. Molotovą 1940 m. vasarą tikslą – „prašyti Molotovą, kad sudraustų Lietuvoje raudonosios armijos saugumą“. V. Krėvė paminėjo, kad grįžęs iš Maskvos gavo vieną mėnesį atostogų, „po kurių į vyriausybę ir nebegrįžęs“. Tuo tarpu 1942 m. viešame atsišaukime pats rašė: „[...] grįžau likviduoti Užsienio reikalų ministeriją ir rūpintis surasti darbo buvusiems tos ministerijos bendradarbiams“²⁷.

Tuometinė lietuvių diplomatų ir JAV Ch. J. Kersteno komiteto reakcija į V. Krėvės parodymus daugiau nei pritrenkianti. Vienas svarbiausių liudytojų nuvydė iš pradžių pačius lietuvius, o kitą dieną – amerikiečius. Atkreiptinas dėmesys, jog V. Krėvė nedavė parodymų visiems Ch. J. Kersteno komiteto nariams, o tik daliai, vadinamajai parengiamajai apklausai. Tikrasis Ch. J. Kersteno komiteto darbas turėjo prasidėti tik sugrįžus iš Europos pačiam pirmininkui Ch. J. Kerstenui, kuris siekė panašią apklausą organizuoti už Atlanto. V. Krėvė apklausę JAV kongresmenai suvokė, kad apklausiamasis kalba netiesą. Apie tai byloja keletas svarių faktų, iškeltų Lietuvos diplomatų dokumentuose, daugiausia „Pro memoria“.

V. Krėvė Ch. J. Kersteno komiteto parengiamojoje apklausoje klaidingai nurodė, kad Draugija įkurta tuometinio Lietuvos užsienio reikalų ministro S. Lozoraičio iniciatyva. Iš tikrųjų Draugija įkurta 1929 m., o S. Lozoraitis užsienio reikalų ministru paskirtas 1934 m. Į klaidingus V. Krėvės teiginius pagrįstai reagavo Lietuvos diplomatijos šefas

S. Lozoraitis. 1953 m. lapkričio 30 d. laišku kreipdamasis į V. Krėvę jis ragino atitaisyti klaidingą liudijimą apie Draugijos įkūrimo laiką ir tariamai parodytą jo iniciatyvą įkuriant Draugiją. S. Lozoraitis norėjo, kad V. Krėvė savo klaidingą informaciją atšauktų Ch. J. Kersteno komitetui (plačiau žr. priedą Nr. 3). V. Krėvė su tuo kategoriškai nenorėjo sutikti. S. Lozoraitis 1954 m. vasario 2 d. laiške V. Krėvei vėl nurodė, kad šis atšauktų savo teiginius Ch. J. Kersteno komitetui. Laiške S. Lozoraitis pateikė svarių įrodymų, kad jis užsienio reikalų ministru paskirtas 1934 m. birželio 13 d., tad „toku būdu aš neturėjau ir negalėjau turėti nieko bendra su Draugijos steigimu nei Tamstos minimomis aplinkybėmis, nei kitu kuriuo būdu“²⁸. V. Krėvė ne tik visiškai nepaisė S. Lozoraičio argumentų, tačiau gyvenimo pabaigoje itin sensacingai reagavo į jam daromus priekaištus. 1954 m. balandžio mėn. laiške S. Lozoraičiui pakartodamas savo ankstesnius klaidingus teiginius V. Krėvė ne kartą pažymėjo, jog „raštas“, tai yra laiškas, „mane nustebino“, galiausiai nurodė, kad pats S. Lozoraitis neprisimena praeities įvykių, todėl pabaigoje dar kartą užtikrino savo objektyvumą, kurį linkęs paliudyti teisme: „Tikiuosi, kad Tamsta dabar tikrai prisiminsite, ką buvote pamiršę, ir neberekalausite, kad paklaustas savo pareiškimą, kurį gal teks pakartoti po priesaika, pakeičiau ir pasakyčiau su tiesa prasilenkdamas“ (plačiau žr. priedą Nr. 4). S. Lozoraitis negalėjo sutikti su absurdiškais V. Krėvės teiginiais ir jam daromais priekaištais. 1954 m. gegužės 15 d. Lietuvos diplomatijos šefas nusiuntė Ch. J. Kersteno komiteto pirmininkui laišką, kuriame paneigė V. Krėvės anksčiau pateiktus parodymus apie Draugijos įkūrimą. Laiške V. Krėvės versiją pavadino „klaida“²⁹. Nežinia, kaip į tai reagavo Ch. J. Kerstenas, tačiau aišku viena, kad jis visiškai pasitikėjo S. Lozoraičiu. Kitiems Ch. J. Kersteno komiteto nariams V. Krėvė dar 1953 m. rugsė-

jo 21 d. parengiamuoju liudijimu pasirašė sau nuosprendį – niekas juo netikėjo. Tai patvirtina lietuvių diplomatų dokumentai.

Rugsėjo 24 d. Lietuvos konsulas Niujorke J. Budrys, susipažinęs su A. Simučio pateiktais V. Krėvės parodymais, duotais Ch. J. Kersteno komiteto parengiamojoje apklausoje, „Pro memoria“ pateikė ir savo papildymus. Dokumente aptarti pirmieji liudijimai bei V. Krėvės parodymai. Trumpai pateikiama buvusio Liaudies vyriausybės vadovo charakteristika: „Po apklausinėjimo tardytojai pasidalino pirmais išpūdžiais. Visų parodymais buvo patenkinti. Dėl Krėvės sako: visų mūsų išpūdis, kad jis net ir dabar „Fellow Traveler“, todėl mes iš jo parodymų panaudosime tik jo pasikalbėjimą su Molotovu, viską kitą brauksime [...]. Šiandien, rugs. 24 d., iš ryto vėl klausinėjami estai, jei baigs, po pietų planuota apklausti latvius. Dr. A. Trimakui L. L. K-tas pavedė paruošti Henriką Kačinską, nes, iš vienos pusės, jis oficialiai kalba vienaip, o, sako, privačioje draugijoje, prie gėrimų – a la Krėvė“³⁰ [mano pabraukta. – M. T.]. H. Kačinskas, kaip ir V. Krėvė, artimai bendravo su Sovietų pasiuntinybe Kaune ketvirtojo dešimtmečio antroje pusėje. Jau minėtame 1942 m. vasarą paskelbtame bendrame buvusių Liaudies seimo narių antisovietiniame atsišaukime prelegentas, priešingai negu V. Krėvė, tai pripažino³¹. Panašiai V. Krėvės parodymus vertino Lietuvos pasiuntinys Vašingtone P. Žadeikis; aptardamas pirmuosius parengiamuosius parodymus, Lietuvos pasiuntiniui Londone Broniui Kaziui Balučiui jis rašė: „Kai p. Kersten’as sugrįš iš Europos, tai prasidės formalinis liudininkų apklausinėjimas. Tatai bus kas tai panašaus į tragikomediją“³².

Ch. J. Kersteno komiteto parengiamojoje apklausoje V. Krėvė „pažengė“ kur kas toliau, negu tai suvokė lietuvių diplomatai ir amerikiečiai kvotėjai. V. Krėvė sąmoningai klaidingai nurodė ne tik Draugijos atsiradimo aplinkybes, tačiau pateikė ir daugiau neteisingų parodymų. Kaip minėta, jis iš pirmo karto nepri-

siminė, kaip vadinosi Draugija, kuriai ne tik priklausė nuo jos įkūrimo 1929 m., tačiau iki 1940 m. buvo vienas iš jos vadovų: iki 1935 m. – vicepirmininkas, o nuo 1935 m., išskyrus mažą pertrauką, buvo jos pirmininku (plačiau žr. priedą Nr. 1). Komisijai V. Krėvė klaidingai nurodė, jog nė vienas asmuo, iki okupacijos priklausęs Draugijai, neįėjo į Liaudies vyriausybę. Tai akivaizdžiai neatitinka tiesos. Kaip matyti iš toliau pateiktos lentelės, Draugijoje, ypač nuo 1938 m., vadovaujančius postus užėmė vadinamieji „pažangūs“, kairiųjų pažiūrų inteligentai su V. Krėve ir Justu Paleckiu priešakyje. Net keturi iš jų 1940 m. vasarą, prasidėjus okupacijai, įėjo į Liaudies vyriausybę: J. Paleckis tapo prosovietinės vyriausybės vadovu, o A. Merkiui pasitraukus – prezidentu; pats V. Krėvė ėjo ministro pirmininko pavaduotojo ir užsienio reikalų ministro pareigas, J. Paleckiui perėmus prezidento postą, V. Krėvė tapo vyriausybės vadovu, Antanas Venclova – švietimo ministru, Povilas Pakarklis – teisingumo ministru. Nereikia užmiršti Liudo Giros, Petro Cvirkos, Juozo Žiugždos, kurie taip pat priklausė Draugijai, aukštų pareigų pirmuoju sovietmečiu.

Savo liudijimuose ir daugiau kaip dešimtmetį rašytuose atsiminimuose V. Krėvė niekur neįvardijo asmeninių glaudžių ryšių su Sovietų pasiuntinybe Lietuvos Respublikoje³³. Laiške S. Lozoraičiui jis nurodė vienintelį aktyvų Draugijos veiksmą – jos vadovybės profesorių išvyką į Sovietų Sąjungą. Deja, apie kitą aktyvią prosovietinę veiklą, taip pat ir savo, Lietuvos okupacijos išvakarėse 1939–1940 m., itin artimus ryšius su kairiaisiais inteligentais V. Krėvė nieko neužsiminė. Lietuvos saugumas tai gerai žinojo ir, kaip Antrojo pasaulinio karo metais nurodė buvęs prezidentas A. Smetona, V. Krėvę įtarė esant sovietų agentu³⁴. Tokie V. Krėvės veiksmai ir politinės nuotaikos dar ikiokupaciniu laikotarpiu jo tikrai neleidžia laikyti „Vakarų kultūros atstovu“. Amerikiečių komitetui V. Krėvė teigė, kad paskutinis Nepriklausomos Lietuvos vyriausybės vadovas A. Merkys buvo „jo artimas

bičiulis“. Keista. Apie tai niekur anksčiau neužsiminta. Nežinia, kuo tai galima paaiškinti. Veikiau priešingai. V. Krėvė, smerkdamas A. Smetonos autoritarinį režimą, vargu ar galėjo jo komandą laikyti savo draugais.

Kaip anksčiau minėta, V. Krėvės parodymai nesutapo su liudijusio prieš jį V. Mašalaičio parodymais. Neseniai spaudoje pateikti E. Galvanausko liudijimai patvirtina V. Mašalaičio parodymų objektyvumą³⁵. Su tuo linkę sutikti ir istorikai³⁶.

Čia pateikiami buvusio Liaudies vyriausybės vadovo ir užsienio reikalų ministro V. Krėvės tie neteisingi liudijimai, kurie tiesiogiai susiję su jo parodymais JAV Ch. J. Kersteno komiteto parengiamojoje apklausoje. Kaip anksčiau minėta, dalį jų nustatė lietuvių diplomatai ir Ch. J. Kersteno komitetas, tiksliau – tik tuos, kurie akivaizdžiai prieštaravo kitų parodymams. Kai kuriuos teiginius buvo sunku įrodyti neturint priėjimo prie pagrindinių dokumentų, likusių okupuotoje Lietuvoje bei Maskvoje. Tačiau ir tų parodymų, kuriuos pateikė V. Krėvė, užteko lietuvių diplomatomis ir JAV Ch. J. Kersteno komitetui suprasti, kad buvęs Liaudies vyriausybės vadovas sako netiesą. Paradoksalu, tačiau lietuvių diplomatai, žinodami V. Krėvės parodymų Ch. J. Kersteno komiteto parengiamojoje apklausoje tikrąją eigą, tylėjo ir apie tai neinformavo visuomenės. Kartu jie pasielgė gana kontroversiškai – į komiteto dokumentų leidinį įdėjo V. Krėvės pasikalbėjimą Maskvoje su V. Molotovu ir tuo toliau stiprino jo patrioto įvaizdį 1940 m. Lietuvos tragiškuose politiniuose įvykiuose³⁷. Tuo tarpu tarpusavyje laikytasi kitokios pozicijos. 1966 m. spalio 15 d. Filadelfijoje vykstant pamaldoms už V. Krėvę ir jo žmoną, Lietuvos pasiuntinys Vašingtone Juozas Kajeckas nutarė jose nedalyvauti. Taip pat pasielgė ir V. Sidzikauskas, J. Kajeckui paaiškinęs pagrindinį motyvą: „[...] tose pamaldose nedalyvausiu dėl kontroversinių aspektų, kas liečia velionės Krėvės okupanto sudarytojų vyriausybės dalyvavimą“³⁸. Diplomatus už-

kulisiuose laikyta informacija tautai tapo žinoma praėjus daugiau kaip penkiasdešimčiai metų, atsivėrus LP Vašingtone archyvui.

IŠVADOS

1. Lietuvių diplomatai ir JAV Ch. J. Kersteno komitetas jau parengiamojoje apklausoje išgirdo netikėtus liudytojų parodymus – kai kurie svarbių įvykių dalyviai liudijo melagingai. Didžiausias netikėtumas – buvusio Liaudies vyriausybės vadovo ir užsienio reikalų ministro V. Krėvės kontroversiniai liudijimai apie 1940 m. Lietuvos okupaciją. P. Žadeikio ir kitų diplomatų ankstesnės abejonės dėl V. Krėvės politinių memuarų pasitvirtino. Tendencingai liudiję kiti asmenys buvo prilyginami V. Krėvei.

2. Lietuvių diplomatai apie V. Krėvės parodymų tikrąsias detales neinformavo lietuvių visuomenės, o įdėdami į Ch. J. Kersteno komiteto leidinius V. Krėvės pasikalbėjimą su V. Molotovu toliau stiprino paties V. Krėvės atsiminimuose sukurtą mitą apie jo tik pozityvią veiklą 1940 m. Tokia diplomatų pozicija sunkiai pateisinama.

3. V. Krėvės „akla“ polemika su Lietuvos diplomatijos šefu S. Lozoraičiu dėl Draugijos įkūrimo laiko bei pastarojo laiškas pačiam Ch. J. Kerstenui, nurodant V. Krėvės nepagrįstus kaltinimus Lietuvos diplomatijos šefui, dar labiau pakenkė V. Krėvei ir patvirtino ankstesnę nuostatą – V. Krėvės liudijimais negalima pasitikėti.

4. Kaip rodo naujausi tyrimai, lietuvių diplomatai, negalėdami prieiti prie pagrindinių šaltinių, ne viską žinojo apie tikrąją V. Krėvės politinę veiklą ir nuotaikas dar ikiokupaciniu laikotarpiu, artimus ryšius su kairiaisiais inteligentais, sovietų diplomatais. Iš V. Krėvės parodymų ir kitų panašių asmenų liudijimų Ch. J. Kersteno komitetui galima daryti išvadą, kad ne tik svetimieji okupantai kalti dėl 1940 m. Lietuvos tragedijos.

Priedas Nr. 1

Lietuvių draugijos TSRS tautų kultūrai pažinti vadovybės sudėtis 1929–1940 m.*

1929 m. gruodžio 8 d. įvyko steigiamasis draugijos susirinkimas, kuriame išrinkta valdyba: pirmininkas – M. Biržiška, vicepirmininkas – V. Krėvė-Mickevičius, sekretorius – I. Jonynas, išdininkas – P. Augustaitis, bibliotekininkas – Vael. Biržiška. Kandidatais į valdybą išrinkti: B. Sruoga, J. Paleckis. Revizijos komisijos nariais išrinkti: P. Šalčius, O. Mašiotienė, S. Šilingas.

1936 m. vasario 2 d. po šešerių metų pertraukos sušauktame susirinkime išrinkta nauja valdyba:

pirmininkas – V. Krėvė-Mickevičius, vicepirmininkas – V. Lašas, sekretorius – I. Jonynas, išdininkas – J. Vabalas-Gudaitis, bibliotekininkas – Vael. Biržiška. Kandidatais į valdybą išrinkti: P. Augustaitis, P. Kubertavičius ir J. Paleckis. Revizijos komisija liko ta pati: S. Šilingas, O. Mašiotienė ir P. Šalčius.

1937 m. gegužės 22 d. išrinkta nauja valdyba:

pirmininkas – V. Krėvė-Mickevičius, vicepirmininkas – I. Jonynas, išdininkas – J. Paleckis, bibliotekininkas – Vael. Biržiška, sekretorius – L. Šmulkštys. Kandidatais į valdybą išrinkti: A. Janulaitis, J. Vabalas-Gudaitis ir V. Lašas. Revizijos komisija nepasikeitė, kandidate tapo S. Šarauskienė.

1938 m. birželio 14 d. metiniame visuotiniame susirinkime į valdybą ir revizijos komisiją išrinkti tie patys žmonės. Tarp kandidatų į valdybą buvo L. Gira.

1938 m. rugsėjo 9 d. ir spalio 2 d. vykusiuose valdybos posėdžiuose dauguma liko ankstesnėse pareigose, tik šį kartą pirmininku tapo I. Jonynas, o V. Krėvė-Mickevičius užėmė vicepirmininko pareigas.

1939 m. birželio 23 d. metiniame visuotiniame draugijos susirinkime išrinkta nauja valdyba:

pirmininkas – V. Krėvė-Mickevičius, vicepirmininkas – J. Paleckis, sekretorius – L. Šmulkštys, išdininkas – P. Cvirka, bibliotekininkas – I. Jonynas. Kandidatais į valdybą išrinkti P. Parkklis, L. Gira, Vael. Biržiška, V. Ruzgas. Į revizijos komisiją nariais išrinkti: O. Mašiotienė, S. Šarauskienė ir P. Šalčius, o kandidatais – P. Kubertavičius ir S. Žukas.

1940 m. gegužės 10 d. metiniame visuotiniame susirinkime išrinkta nauja valdyba:

pirmininkas – V. Krėvė-Mickevičius, vicepirmininkas – V. Lašas, sekretorius – L. Šmulkštys, išdininkas – P. Cvirka, bibliotekininkas – L. Gira.

Priedas Nr. 2

V. Krėvės-Mickevičiaus 1953 m. rugsėjo 21 d. parodymai Ch. J. Kersteno komitetui, užfiksuoti vicekonsulo A. Simučio „Pro memoria“

Konfidencialiai

Pro Memoria

Kaip jau žinoma, rugsėjo 21 d. 11 val. ryto buvo numatyta pradėti parengiamuosius liudinių apklausinėjimus Kersteno Investigacijos Komisijai. Kadangi buvau apsiėmęs atvežti po

* Sudaryta pagal S. Noreikienės knygą *Lietuvių draugija TSRS tautų kultūrai pažinti (1929–1940 m.)*, V., 1978, p. 21, 50, 55–56, 61, 76, 94.

operacijos nepilnai pasveikusi Generolą Pundzevičių, kuris dar nepajėgia keliauti autobusais ir traukiniais, tai atvykau apie pusę vienuolikos ryto. Atvykęs, be Gen. Konsulo p. Budrio, radau veik visus L. L. Komiteto narius, Prof. V. Krėvė-Mickevičių, p. Mašalaitį ir po kelis asmenis iš Free Europe latvių ir estų komitetų, Latvijos Charge d’Affaires Dinbergs iš Vašingtono, p. Acker iš Free Europe, o vėliau atėjo ir Sidzikauskas. Apie 11 val. atvyko ir Kersteno Komisijos techniškojo personalo nariai: p. William Allen su rekordavimo aparatais, p. Richard Walsh, p. Charles Baroch ir stenografistė iš Free Europe p. Jean Ruffin. Apie 12 val. p. Acker visiems susirinkusiems pranešė, kad lietuviai liudininkai bus apklausinėjami pirmieji, nes Lietuva buvo pirmoji, nuo kurios Sov. Rusija pradėjo Baltijos Valstybių okupaciją.

Apklausinėjimas prasidėjo apie pirmą val. po pietų. Pirmasis buvo klausinėjamas p. Vacl. Sidzikauskas. Klausinėjo p. Allen ir p. Walsh. Klausinėjimas vyko prie specialių rekordavimo aparatų mikrofonų taip, kad kiekvienas klausėjo ir atsakytojo žodelis pateko ant rekorduojamosios juostelės. Sidzikauskas savo parodymą davė angliškai, kuris užėmė apie valandą laiko – prirekorduotos dvi pusvalandinės juostelės.

Po pertraukos užkandžiams apie 3 val. buvo klausinėjamas p. Mašalaitis, kuris parodymus davė lietuvių kalboje, o vertėju buvo Dr. A. Trimakas. Jo parodymas, kaip buvusio Ministrų Kabineto Reikalų Vedėjo, lietė laikotarpį pradedant Sov. Rusijos ultimatumu Lietuvai ir baigiant jo pašalinimu iš tų pareigų.

Sekančiu liudininku buvo prof. Vincas Krėvė-Mickevičius, kuriam vertėju teko man pabūti. Jis pasirodė vienu iš savotiškiausių liudininkų dalinai dėl to, kad daugelį detalių (įvykių datas ir asmenų pavardes) yra pamiršęs, o ypatingai dėl savotiškų pažiūrų į tą laikotarpį, kai jis kaip Vice Premjeras ir Užs. Reik. Ministeris ėjo ir Ministerio Pirmininko pareigas.

Iš p. Sidzikausko ir kitų girdėjau, kad jau sekmadienio vakare Liet. Laisvės Komiteto patalpose įvykusiam liudytojų pasitarime prof. Mickevičius prieštaravęs p. Mašalaičiui svarstant su Rusijos invazija ir okupacija surištus įvykius. Mat prof. Mickevičius įsitikinęs, kad jo vadovautoji vyriausybė buvusi laisva Lietuvos vyriausybė ir kad jam niekas nieko nenurodinėjęs ir nedarigavęs, nežiūrint į tai, kad dėl tos vyriausybės sudarymo ir sąstato buvo kalbama ir deramasi Sov. Rusijos Pasiuntinybėje Kaune.

Kadangi jo parodymas buvo ilgas, užsitęsęs veik dvi valandi, tai bandysiu sutrumpintai atpasakoti esminius to parodymo bruožus.

Prof. Mickevičius pradėjo liudijimą nuo to, kaip vieną dieną (datos neprisimena) paskambinęs p. Antanas Merkys, jo artimas bičiulis, ir pasakęs, kad jis esą numatomas Vice Premjeru ir Užs. Reikalų Ministeriu, į ką profesorius, manydamas, kad Merkys išdaigas krečia, atsakęs „eik po velnių“. Deja, tą pačią dieną paaiškėję, kad Merkys išdaigų nekrėtė, nes vakare apie 11 val. nakties, kai jau profesorius gulėjo lovoje, suskambėjęs telefonas ir į jį prabilęs Sov. Sąjungos Ministeris Lietuvai Pozdniakovas, kuris po trumpaus pasikalbėjimo trūbelę perdavęs iš Maskvos atvykusiam Dekanozovui. Šis išdėstęs, kad esą profesorius numatytas naujosios Lietuvos Vyriausybės Vice Premjeru ir Užsienių Reikalų Ministeriu ir kad tam esą reikalingas jo sutikimas. Profesorius nenorėjęs sutikti ir prašęs reikalą atidėti kitai dienai, bet Dekanozovas aiškinęs, kad šis reikalas negalys būti atidėtas ir turįs būti dar šį vakarą išspręstas. Tam tikslui jis atsiųsiąs automobilį profesorių nuvežti į Sov. Pasiuntinybę. Vos jis baigęs rengtis, kai jau automobilis buvęs prie durų. Pasiuntinybėje Pozdniakovas išėjęs į kitą kambarį neva užkandžių ruošti, o derybas vedęs Dekanozovas. Pasikalbėjimo metu profesorius paklausęs, koku gi pagrindu Dekanozovas siūlęs jam vadovauti Lietuvos vyriausybei, juk jis negi Lietuvos prezidentas.

Pasikalbėjimas pasiuntinybėj užtrukęs iki antros valandos ryto, bet profesorius dar vis nedavęs sutikimo ir pažadėjęs savo sprendimą pranešti grįžęs namo. Pasitaręs su žmona čia pat paskambinęs, kad nesutinkas, bet Dekanozovas grasinančiai siūlęs apsigalvoti. Tą pačią dieną pasimačius Merkys pataręs būtinai įeiti į Min. Kabineta ir bandyti gelbėti, kas dar galima išgelbėti. Buvę jo ir Merkio nutarta reikalauti iš Dekanozovo, kad Kabinetai pristatytų asmenų sąrašą pakeistų ta prasme, kad į jį būtų įtrauktas arba Ernestas Galvanauskas, arba profesorius Vl. Jurgutis. Dekanozovas sutikęs, kad įeity Galvanauskas, kuris kvietimą įeiti į Kabineta greitai priėmęs. Kabinetas susirinkęs 12 val. dieną posėdžiui, kuriame jokių nutarimų nebuvo išnešta, o tik, nuvykus į Prezidentūrą, Merkys priėmęs naujojo kabineto narių priesaiką. Tos pat dienos septintą valandą vakare įvykęs darbo posėdis, bet profesorius neatsiminė, kas jame buvo svarstyta.

Klausinėtojas (p. Allen) paklausė, o kuriam gi posėdyje buvo svarstomi trys svarbūs klausimai, apie kuriuos kalbėjo anksčiau liudijęs p. Mašalaitis. Tie klausimai buvę: 1) Konkordato su Vatikanu nutraukimas; 2) Pervedimas Lietuvos sienos saugoti rusų sargybiniais ir 3) Sovietų valiutos įvedimas į Lietuvą.

Čia profesorius kategoriškai pareiškė, kad tie klausimai nebuvo svarstomi pirmuosiuose posėdžiuose. Tuo metu pasibaigę rekorduojanti juostelė, tai pertraukos metu buvo galima pasitarti su atsakinėtoju bandant išvengti aiškaus prieštaravimo prieš jį liudijusiam Mašalaičiui. Pakeitus juostelę ir tęsiant apklausinėjimą toliau buvo įrekorduota, kad profesorius gerai neatsimena, bet mano, kad tų klausimų svarstymas buvo atidėtas.

Toliau, matomai turėdamas kabineto sudarymo aplinkybes prieš akis, paklausė, kam esą priklausęs valstybėje aukščiausias autoritetas, kai profesorius buvęs marionetinės (puppet government) vyriausybės galva. Į tai profesorius kategoriškai atsakė, kad aukščiausioji valdžia priklausiusi jam pačiam ir kad jam Dekanozovas jokių reikalavimų nestatęs. Matomai norėdamas išgauti atsakymą, kad vis tik Dekanozovas buvo aukščiausias autoritetas Lietuvoje, p. Allen paklausė, ar profesorius nemano, kad tuo metu Maskvos gubernatorium (viceroy) Lietuvoje buvo Dekanozovas. Ir čia profesorius atsakė neigiamai, bet nenuginčijo, kad Dekanozovas, nors tiesioginiai į jį spaudimo ir nedarė, tą galėjo daryti per prezidento pareigas einantį Paleckį, kuris pasiūlydavęs kabinete svarstytinus klausimus.

Toliau profesorius pasakojo, kad jis, pasitaręs su Galvanausku, Petkevičiu ir kitais, nutaręs vykti į Maskvą pasimatyti su Molotovu.

– Koks buvo Tamstos su Molotovu pasimatymo tikslas? – paklausė p. Allen, lyg norėdamas atkreipti dėmesį į tai, kad negi reikėjo važiuoti į Maskvą, jei Dekanozovas į Lietuvos vidaus reikalus nesikišo.

– Svarbiausias mano kelionės tikslas, – atsakė profesorius, – buvo prašyti Molotovą, kad sudraustų Lietuvoje raudonosios armijos sauvaiavimą.

– Kuom tas sauvaiavimas pasireiškė? – paklausė p. Allen.

– Konfiskacijomis ir valdininkų bei žmonių terorizavimu.

Tolesniame pasikalbėjime buvo išaiškinta, kad Molotovas pasakęs profesoriui, jog nutarta esą Lietuvą, Latviją ir Estiją inkorporuoti į „broliškujų tarybinių tautų šeimą“ ir kad tam nesą reikalo priešintis ir bandyti bet kokius priekaištus daryti.

Iš Maskvos grįžęs profesorius bandęs delsti rinkimų įstatymo priėmimą, bet kai tas jam nesisekė, tai įteikęs Paleckiui rezignaciją, kuri nebuvo priimta, ir tik po pakartotinos rezignacijos jis buvęs paleistas vienam mėnesiui atostogų, po kurių į vyriausybę ir nebegrįžęs.

– Kokiais sumetimais, Tamstos manymu, rusai panorėjo, kad kaip tik Tamsta įeitum į tą marionetinę jų vyriausybę?

– Manau, kad dėl to, jog jie norėjo Užs. Reikalų Ministeriu turėti Vakarų kultūros žmogų. Be to, aš Lietuvoje buvau labai populiarius ir žinomas, kaip profesorius ir kaip rašytojas. Didelis skaičius Lietuvos jaunimo yra perėję per mano rankas, nes keturiolika metų išbuvau Humanitarinių Mokslų Fakulteto dekanu, o mano kūriniai buvo nagrinėjami visose Lietuvos mokyklose.

Po eilės klausimų ir atsakymų, liečiančių jo kaip rašytojo karjerą, p. Allen vėl paklausė:

– Iš kur tai esu girdėjęs, kad Tamsta priklausė kokiai tai sovietų draugiškumo organizacijai, panašiai kaip kad Amerikoje veikianti Soviet–American Friendship Society.

– Aš tokiai organizacijai priklausiau, bet ji nebuvo prokomunistinė, o tik buvusio Užsienio Reikalų Ministerio Stasio Lozoraičio raginimu susikūrusi organizacija. Joje nebuvo nė vieno komunisto.

Profesorius nebeatsiminė organizacijos pavadinimo, bet priminus, kad tai buvo Draugija Sovietų Tautų Kultūrai Pažinti, jis pasisakė buvęs jos vicepirmininku.

– Ar p. Lozoraitis buvo komunistas?

– Ne, komunistu jis nebuvo, bet būdamas Užsienio Reikalų Ministeriu sukviėtė įtakingesnių asmenų pasitarimą siūlydamas tokią draugiją įsteigti. Min. Lozoraičio svarbiausias argumentas buvęs tas, kad panašios draugijos egzistuojančios veik visose kitose šalyse, tai draugiškumo mūsų didžiojo kaimyno ženklą panaši draugija esą ir Lietuvoje turinti egzistuoti.

– Ar daugiau tos draugijos narių buvo Tamstos vadovaujamoje vyriausybėje?

– Ne.

Tuo ir baigėsi prof. Vinco Krėvės-Mickevičiaus apklausinėjimas.

Kai kas į tokį lyg ir Sov. Rusiją teisinantį liudijimą išsireiškė, kad esą ir įsitikinęs bolševikas blogiau nepaliudytų. Viską persvarsčius reikalas taip baisiai neatrodo. Žinoma, būtų buvę daug gražiau, jei profesorius būtų liudijęs, kad vis tik jis nesijautė esąs vyriausybės galva ir kad Dekanozovas buvo tikrasis Lietuvos gubernatorius (viceroy, kaip jį vadino klausinėtojas). Nežiūrint profesoriaus priešingų tvirtinimų, iš detalaus klausinėjimo vis tik išryškėja, kad profesorius kaip valdžios galva nebuvo suverenasis, kad jis veikė Dekanozovo spaudimo įtakoje, nors tas ir buvo daroma per Paleckį.

Blogiausia tai visiškai prieštaravimas Mašalaičio liudijimui nuneigiant, kad tie trys svarbieji klausimai (konkordato nutraukimas, rusų sargybos Lietuvos sienoms ir rusų valiutos įvedimas) nebuvo svarstomi ar pateikti svarstyti. Mašalaitis gi tvirtina, kad jis ne tik puikiai atsimena, bet dargi turi tų laikų užrašus.

Dabartinis yra tik bandomasis apklausinėjimas, iš kurio aiškėja ir mūsų liudininkų kai kurie trūkumai, kuriuos bus galima pašalinti ruošiantis viešam Kongreso Komisijos apklausinėjimui. Tuoju po tų bandomųjų liudijimų prof. Mickevičius ir Mašalaitis bandė vienas kitam priminti užmirštus prieštaraujančius faktus. Sidzikauskas pasisakė prie pirmos progos vyksiąs į Philadelphiją ir aprūpinsiąs profesorius visomis reikalingomis detalėmis ir bandysiąs jį nuteikti taip, kad ateityje neįvyktų prieštaravimų tarp Mašalaičio ir prof. Mickevičiaus parodymų.

Po prof. Mickevičiaus buvo klausinėjamas Gen. Pundzevičius, kuriam vertėju buvo Sidzikauskas. Kai jis buvo baigtas klausinėti, tai jau buvo veik devinta valanda.

Kalbantis apie sekančios dienos darbus p. Allen išsitraukė bloknotą, kuriame surašyta eilė lietuvių pavardžių, kurie yra numatyti ar pasisiūlę būti liudininkais. Ta proga Allen išsireiškė, kad jie tiek daug gauna laiškų iš visos Amerikos, jog susidaro įspūdis, kad visi lietuviai nori liudyti. Čia Sidzikauskas pridėjo, kad visi lietuviai jaučia patriotinę pareigą liudyti. Tuo momentu Audėnas pasisako, kad rytoj jis numatytas liudininku.

– Ak, tai Tamsta p. Audėnas, kuris man rašėte pasisiūlydamas liudyti. Kaip tik Tamstos pavardę ir turiu sąrašė.

Mat tie ponai investigatoriai yra labai nustebinti, kad tiek daug savanorių liudininkų atsiranda. Jie yra pripratę, kad tų Kongreso komisijų amerikiečiai bijo kaip velnias kryžiaus, o čia dabar lietuviai patys siūlosi. Žinoma, investigatoriai užmiršta tą begalinį skirtumą, kad amerikiečius prieš komisijas šaukia apklausinėjimui ryšium su įvairiais nusikalstamais veiksmais (veikimas komunistų organizacijose, narkotikų prekyboje, dalyvavimas juodoje rinkoje ir t. t.), tuo tarpu lietuviai kiekvienas jaučia pareigą paliudyti, kaip jo kraštas buvo neteisėtai okupuotas.

New York, N. Y.
1953 m. rugs. 22 d.

(Parašas)
A. Simutis
Vicekonsulas

Lietuvos centrinis valstybės archyvas, Lietuvos generalinio konsulato Niujorke fondas 658, ap. 1, b. 1, l. 130–133.

Priedas Nr. 3

S. Lozoraičio 1953 m. lapkričio 30 d. laiškas V. Krėvei-Mickevičiui

Roma, 1953. X1. 30
Via Barnaba Oriani, 87

Aukštai Gerbiamas Ponas Profesoriau,

Einant praneštomis man žiniomis, parengiamame liudininkų apklausinėjime IX. 21 Tamsta pareiškė Kersteno Komitetui, esą Draugija Sov. Sąjungos Tautų Kultūrai pažinti buvo įsteigta Kaune mano pasiūlymu, kurį aš padaręs susirinkime, sušauktame tam tikslui pas mane Ministerijoje.

Iš to parodymo Komitetui matyti, kad Tamstos atmintis bus Tamstą apvylusi. Iš tikrųjų aš nebuvo niekam siūlęs kalbamą Draugiją steigti, tuo klausimu susirinkimo pas mane nebuvo šaukęs ir iš viso Draugija buvo įsteigta be jokios mano intervencijos.

Todėl aš būčiau Tamstai labai dėkingas, jeigu malonėtum gerai pakontroliuoti savo atmintį dėl Draugijos įsteigimo laiko, aplinkybių, jos valdybos ir narių sudėties, ir atitaisytum Kersteno Komitetui savo pirmąją pareiškimą.

Mano konstatavimas, kad nebuvo dalyvavęs Draugijos steigime, ir prašymas dalyką atitaisyti tėra, kaip sakoma angliškai, a matter of fact, ir nereikia, kad dabar, retrospektyviai, smerktčiau Draugijos įsteigimo faktą.

Dėkodamas Tamstai iš anksto, reiškiu mano gilią pagarbą.

J. M. Ponui Profesorui
V. Krėvei-Mickevičiui

(Parašas)
S. Lozoraitis

*Priedas Nr. 4***V. Krėvės-Mickevičiaus 1954 m. balandžio mėn. laiškas S. Lozoraičiui**

Aukštai Gerbiamas Ponas Ministeri,

Šiomis dienomis esu gavęs per Lietuvos Konsulatą New Yorke Tamistos raštą, kuris mane nustebino. Tikrai, klausiamas esu padaręs pareiškimą, kad „Sovietų Sąjungos kultūrai pažinti“ draugija buvo Kaune įsteigta Užsienių Reikalų Ministerijos pasiūlymu. Mane nustebino tvirtas Tamstos pareiškimas, kad „iš tikrųjų“ nebuvote „niekam siūlęs kalbamą draugiją įsteigti ir tuo klausimu susirinkimo pas save nebuvote šaukęs“ ir kad iš viso draugija buvo įsteigta be jokios Tamstos „intervencijos“. Tamsta spėjate, kad mano atmintis bus mane apvylusi. Deja, aš to pasakyti negaliu. Nieko nuostabaus, kad Tamsta, Ponas Ministeri, būdamas apkrautas svarbesniais reikalais, galėjote užmiršti tokį Jums nereikšmingą faktą, kaip tos draugijos įkūrimo iniciatyvą. Todėl laikau savo pareigą priminti Jums, kaip iš tikrųjų yra buvę. Savo metu (datų tikrai nepamenu) buvome pakviesti į Užsienių Reikalų Ministeriją, į Tamstos darbo kambarį, profesoriai: Mykolas Biržiška, Vladas Lašas, Ignas Jonynas, Pranas Augustaitis ir aš. Mums, čia išvardintiems, Tamista pareiškėte pageidavimą, kad mes imtumės iniciatyvos įsteigti „Sovietų Sąjungos kultūrai pažinti“ draugiją, nes yra nepatogu, kad Lietuvoje dar nėra tokios draugijos, kuomet jas turi Estija, Latvija ir kitos Europos Valstybės. Reikalingas draugijos veiklai lėšas gausime iš Užs. Reik. Ministerijos. Mūsų uždavinys būsiąs palaikyti santykius su VOKS-u (Vsesojuznoje obščestvo kulturnoj sviazi s Zagranicej). Turime pasiskubinti, nes galėtų atsirasti tai draugijai įkurti asmenys, kurių lojalumu Lietuvos Vyriausybė negalėtų pasitikėti, bet uždrausti jiems steigti, jei ji dar nebūtų įsteigta kitų asmenų, būtų vyriausybei nepatogu, atsižvelgiant į santykius su Maskvos vyriausybe...

Aš tuo metu buvau Humanitarinių mokslų fakulteto dekanas. Užimtas fakulteto reikalais nedalyvavau paruošimo tai draugijai steigti darbuose. Nuvykau tik į steigiamąją draugijos susirinkimą, kurio dalyviais buvo beveik vieni valdininkai, o jų tarpe žymi dalis Užs. Reik. Min. tarnautojai. Tame susirinkime buvo išrinkta draugijos vadovybė: Pirmininkas prof. Mykolas Biržiška, vicepirmininkas prof. Vincas Krėvė ir nariai: prof. Ignas Jonynas, prof. Pranas Augustaitis ir prof. Balys Sruoga.

Turiu dar paminėti, kad po trumpo nuo draugijos įsteigimo laiko buvo Užs. Reik. Ministerijos pasiūlymu suorganizuota išvyka į SSSR, kuriai vadovavo draugijos pirmininkas prof. Mykolas Biržiška. Dalyviai: aš, prof. Vaclovas Biržiška, prof. Pranas Augustaitis, prof. Ignas Jonynas ir prof. Balys Sruoga. Kelionės išlaidas į Maskvą padengė Užs. Reik. Ministerija.

Tikiuosi, kad Tamsta dabar tikrai prisiminsite, ką buvote pamiršę, ir nebereikalausite, kad paklaustas savo pareiškimą, kurį gal teks pakartoti po priesaika, pakeisčiau ir pasakyčiau su tiesa prasilenkdamas.

Pranešdamas tai reiškiu Tamistai mano gilią pagarbą.

Dr. Vincas Krėvė-Mickevičius

Ant laiško ranka užrašyta: IV. 14. [Atsižvelgiant į anksčiau pateikto S. Lozoraičio laiško datą, galima teigti, kad šis V. Krėvės laiškas rašytas 1954 m. balandžio mėn., likus mažiau kaip trimis mėnesiams iki jo mirties. – M. T.]

Nuorodos

- ¹ *Baltijos valstybių užgrobimo byla*, V., 1997, p. 330–333.
- ² T. Remeikis, „Pabaltijo valstybių okupacijos tyrimai JAV ir V. Krėvė-Mickevičius“, *Kultūros barai*, 1999, Nr. 9, p. 66–67.
- ³ *Baltijos valstybių užgrobimo byla*, p. 398.
- ⁴ V. Krėvė-Mickevičius, „Pasikalbėjimas Maskvoje su Molotovu“, *Aidai*, 1953, Nr. 3, p. 122–131.
- ⁵ J. Budrio 1953 m. rugsėjo 24 d. „Pro memoria“, LCVA, f. 658, ap. 1, b. 1, l. 134; To paties, 1953 m. spalio 9 d. „Pro memoria“, *ibid.*, l. 142. Šioje „Pro memoria“ J. Talala, buvęs Vilniaus prokuroras, ALT pasamdytas teisiškai tvarkyti su Ch. J. Kersteno komiteto veikla susijusius dokumentus, kalbėdamas apie liudytojų parodymus pažymėjo, kad keletas (tikslaus skaičiaus negalima įžiūrėti) pareiškė: „a la prof. Krėvė“. Jis pateikė savo komentarą: „[...] pradžioje Paleckio valdžia buvo labai gera – daug geresnė nei Smetonos, tik vėliau pasikeitė blogon pusėn“.
- ⁶ T. Remeikis, *op. cit.*, p. 65–71.
- ⁷ V. Sidzikauskas, *Lietuvos diplomatijos paraštėje*, V., 1994, p. 307.
- ⁸ *Baltijos valstybių užgrobimo byla*.
- ⁹ J. Jakubčionis, „Pusės šimtmečio Baltijos valstybių byla“, *Kultūros barai*, 1998, Nr. 2, p. 71–75.
- ¹⁰ V. Krėvė-Mickevičius, „Bolševikų invazija ir Liaudies vyriausybė“, *I laisvę*, 1942, rugpjūčio 31, p. 3–4.
- ¹¹ *Lietuvių archyvas. Bolševizmo metai*, K., 1942, t. 3, p. 4–5.
- ¹² A. Baltaragis [K. Ostrauskas], „Vincas Krėvė Lietuvoje 1940–1965. Jo sovietinio traktavimo raida“, *Metmenys*, 1965, kn. 10, p. 64.
- ¹³ P. Žadeikio 1948 m. lapkričio 24 d. laiškas V. Krėvei, Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, Rankraščių skyrius (LLTI RS), f. 51–765.
- ¹⁴ P. Žadeikio 1949 m. vasario 26 d. laiškas E. Galvanauskui, LCVA, f. 656, ap. 2, b. 1168, l. 5.
- ¹⁵ V. Krėvė, „Vyriausybės sudarymas“, *Nemunas*, 1950, Nr. 3–4, p. 10–18.
- ¹⁶ V. Krėvė, *Bolševikų invazija ir liaudies vyriausybė*, V., 1992, p. 34–52.
- ¹⁷ V. Rastenis, „Klaidos ir spragos prof. Krėvės pasakojime“, *Dirva*, 1951, sausio 4, p. 5–6.
- ¹⁸ V. Rastenis, „Dar blogiau. Dar kartą dėl prof. V. Krėvės pasakojimo“, *ibid.*, 1951, sausio 11, p. 5–6. Praėjus dvidešimčiai metų V. Rastenis dar kartą kritikavo V. Krėvės atsiminimus ir juos sugretino su L. Dovydeno memuarais. 1972 m. jis rašė: „Nors niekas jo dėl katastrofos rimtai nekaltina, jis vis tiek aiškinasi ir teisinasi, versdamas aibę būtų ir nebūtų kaltybių kitiems ant galvų. O besiaiškindamas taip keistai painioja įvykių eigą, lyg būtų kliebantis ligonis. [...] tokių dalykų skelbimas su parašu iš Krėvės – turbūt nesąmoningai klydusio – daro lyg ir sąmoningą faktų klastotoją ir jį kompromituoja“ (V. Rastenis, „Dovydenas, Krėvė...“, *Akiračiai*, 1972, Nr. 3, p. 10).
- ¹⁹ Cituojama pagal: V. Rastenis, „Apie virvę pakaruoklio namuose...“, *Dirva*, 1951, balandžio 5, p. 5.
- ²⁰ D. Dapkutė, *Lietuvių išeivijos liberaliosios srovės genezė*, V., 2002, p. 139.
- ²¹ B. Nemickas, „Kada nutrūko Lietuvos Nepriklausomybė“, *Dirva*, 1951, sausio 25, p. 4.
- ²² A. Zalatorius, „Rašytojo politiniai memuarai“, V. Krėvė, *Bolševikų invazija ir liaudies vyriausybė*, p. 6.
- ²³ V. Mykolaitis, „Netikslus aiškinimas“, *Naujienos*, 1950, vasario 16, p. 5; K. Žukas, „Didysis dūkas. Žiupsnelis atsiminimų apie Vincą Krėvę“, *Aidai*, 1957, Nr. 7, p. 403–406.
- ²⁴ Išsamiau žr.: M. Tamošaitis, „Apie V. Krėvės-Mickevičiaus politinės veiklos vertinimą JAV lietuvių spaudoje (1945–1954 m.)“, *Kultūros barai*, 2002, Nr. 10, p. 64–68.
- ²⁵ T. Remeikis, *op. cit.*
- ²⁶ *Ibid.*
- ²⁷ V. Krėvė, *Bolševikų invazija ir liaudies vyriausybė*, p. 21.
- ²⁸ S. Lozoraičio 1954 m. vasario 2 d. laiškas V. Krėvei, LCVA, f. 658, ap. 1, b. 108, l. 369.
- ²⁹ Lietuvos diplomatijos šefo S. Lozoraičio 1954 m. balandžio 15 d. laiškas Ch. J. Kerstenui, *ibid.*, l. 378.
- ³⁰ J. Budrio 1953 m. rugsėjo 24 d. „Pro memoria“, *ibid.*, b. 1, l. 134.
- ³¹ *Lietuvių archyvas. Bolševizmo metai*, t. 3, p. 136.
- ³² P. Žadeikio 1953 m. rugsėjo 30 d. laiškas B. K. Balučiui, LCVA, f. 656, ap. 2, b. 1203, l. 256.
- ³³ M. Tamošaitis, „Sovietų pasiuntinybės įtaka lietuvių inteligentijai XX a. ketvirtajame dešimtmetyje ir okupacijos pradžioje“, *Kultūros barai*, 2004, Nr. 7, p. 74–79.
- ³⁴ M. Tamošaitis, „Kairioji lietuvių inteligentija Lietuvos okupacijos išvakarėse 1939–1940 m.“, *Akiračiai*, 2004, Nr. 3, p. 4–7.
- ³⁵ „Nepriklausomybės paskutinių dienų agonija. Iš Ernesto Galvanausko atsiminimų“, *Kultūros barai*, 2001, Nr. 10, p. 11.
- ³⁶ Z. Butkus, „Naujas liudijimas apie Lietuvos okupaciją 1940 m.“, *ibid.*, 2002, Nr. 1.
- ³⁷ *Baltijos valstybių užgrobimo byla*, p. 330–333.
- ³⁸ J. K. [Kajceckas], LCVA, f. 648, ap. 2, b. 154, l. 229.

Gauta 2004 10 01

Vilniaus pedagoginis universitetas,
T. Ševčenkos 31, LT-2009 Vilnius,

el. paštas: mindaugas_tamosaitis2003@yahoo.co.uk

Mindaugas Tamošaitis

CONTROVERSIAL TESTIMONY OF VINCAS KRĖVĖ-MICKEVIČIUS CONCERNING LITHUANIA'S OCCUPATION IN 1940 TO THE KERSTEN COMMITTEE OF THE U. S. CONGRESS AFTER THE SECOND WORLD WAR

Summary

This article presents the testimony of the former Prime Minister and Minister of Foreign Affairs of the People's Government, Vincas Krėvė-Mickevičius, concerning the tragic events of 1940 in Lithuania, given to the Kersten Committee, which had been created by the U. S. Congress in 1953 to investigate the forced incorporation of Lithuania, Latvia and Estonia into the Soviet Union. Krėvė and other invited important witnesses would first be interrogated by Lithuanian diplomats, and on the next day they would be presented to the American Committee ready for the interrogation.

Lithuanian diplomats and the Kersten Committee were surprised by the evidence presented by Krėvė, which clearly differed from the information provided by other witnesses about the same events. It was decided to exclude his testimony from the Committee's publication, except the part of V. Krėvė's reminiscences, "Conversation at with Molotov in Moscow". In his testimony Krėvė justified his activities

before the occupation in 1940 and failed to disclose his pro-Soviet actions during that period. Although not all the facts could be verified due to inaccessibility of the main documents, Krėvė's evidence and that of the others were enough to see that he was lying. The Kersten Committee often used the phrase "a la Krėvė", meaning that a witness was talking like Mr. Krėvė, i.e. telling lies.

The standing of Krėvė was damaged by his constant pointless polemics with the head of the Lithuanian diplomatic corps, Stasys Lozoraitis, who mentioned to the Congressman Kersten himself that the Lithuanian Association for the Understanding the Culture of the Nations of the USSR was established without his efforts. Lithuanian diplomats did not inform the Lithuanian people about Krėvė's controversial testimony. Because of this the writer's political activities and memoirs were considered in a positive light for some decades afterwards.

Politinių kalinių bendruomenės susiformavimas ir pasipriešinimas GULAG'o ypatingojo režimo lageriuose (1948–1954 m.)

Straipsnyje apžvelgiama GULAG'o ypatingojo režimo lagerių sistemos evoliucija 1948–1954 m. bei juose kalėjusių politinių kalinių statuso, individualaus sąmonėjimo ir bendruomenės formavimosi raida, analizuojamas politinių kalinių pasipriešinimas ir kova dėl ypatingojo lagerinio režimo panaikinimo. Straipsnio autorius apibendrina naujausius Lietuvos ir užsienio istorikų tyrimus, panaudojo buvusių politinių kalinių išleistą memuarinę literatūrą bei atskiruose dokumentų rinkiniuose paskelbtus šaltinius.

IVADAS

Sovietų Sąjungoje, kurios egzistavimas buvo grindžiamas permanentinės klasių kovos principu, politinės represijas patyrė dešimtys milijonų žmonių. Viena plačiausiai naudotų ir veiksmingiausių kovos su valdančiosios komunistų partijos ir sovietų režimo priešininkais priemonių – kalinimas sovietinėse laisvės atėmimo įstaigose. 1923–1960 m. veikusi Vyriausioji lagerių valdyba (*Главное управление лагерей* – toliau GULAG'as) buvo didžiausia laisvės atėmimo vietų – lagerių ir kolonijų sistema. GULAG'o lageriuose ir kolonijose kalėjo milijonai žmonių, ne tik Sovietų Sąjungos, bet ir daugelio kitų pasaulio šalių piliečiai, atliekantys bausmes už buitinius, kriminalinius ir politinius nusikaltimus.

Sovietų valdžios atstovai ilgai tvirtino, kad šalyje nėra politinių kalinių, t. y. žmonių, kalinamų dėl jų pažiūrų, ideologijos bei politinės veiklos. Sovietinėje bausminėje retorikoje buvo vartojami įvairūs „politinio nusikaltimo“ termino pakaitalai – „kontrrevoliucinis“, „antisovietinis“, „ypač pavojingas nusikaltimas valstybei ir jos valdymui“¹. Sovietinių respublikų baudžiamuosiuose kodeksuose politinio pobūdžio kaltinimai buvo formuluojami kriminalinės baudžiamosios teisės sąvokomis, suteikiant joms marksistinės ideologijos atspalvį. Baudžiamoji teisė buvo plačiai naudojama politinio režimo kovoje su realiais ir įsivaizduojamais priešais, tapo pagrindine priemone visuomeninių procesų kontrolės srityje².

Tačiau, nepaisant oficialios retorikos, Sovietų Sąjungoje politiniai kaliniai egzistavo. Sovietų valdžia ne žodžiais, o realiais darbais patvirtino jų egzistavimą, kai 1948 m. aukščiausių Sovietų Sąjungos vadovų iniciatyva buvo pradėtas visuotinis kalinių, nuteistų už „antisovietinius nusikaltimus“, „ypač pavojingų valstybinių nusikaltėlių“ atskyrimas nuo bendro GULAG'o kalinių kontingento, sutelkiant juos ypatingojo režimo lageriuose. Nuteistieji už politinio pobūdžio nusikaltimus pirmą kartą buvo įkalinti ypatingomis, griežtomis ir diskriminuojančiomis sąlygomis. Šis ypatingas politinių kalinių kalinimo laikotarpis truko nuo 1948 m. iki 1954 m. ir

tapo savotiška repeticija, prieš suformuojant septintojo dešimtmečio pradžioje politinių kalinių – disidentų ir sovietinės santvarkos idėjinių priešininkų – kalinimo sistemą.

Temos aktualumas ir darbo tikslai. Sovietų Sąjungoje politiniai kaliniai, peržengdami tautinius, kultūrinius tarpusavio skirtumus, vadovaudamiesi bendrais kovos ir pasipriešinimo sovietų režimui principais, ilgainiui tapo stipria ir organizuota jėga, prisidėjusia prie sovietinės sistemos ir santvarkos žlugimo. Būtent šie žmonės pagal jiems inkriminuojamų nusikaltimų pobūdį buvo pripažįstami pavojingiausiais valstybės priešais, jie buvo kalinami specialiomis sąlygomis. Aptariamojo laikotarpio chronologinės ribos – 1948–1954 m. – atitinka ypatingojo režimo lagerių sistemos funkcionavimo laikotarpį. Šiuo laikotarpiu Sovietų Sąjungoje buvo sukurti specialūs politinių kalinių kalinimo ir naikino „draustiniai“, kuriuose buvo sutelkti pagal RSFSR BK 58-ojo straipsnio politinius kaltinimus nuteisti žmonės. Nepaisant visų sovietų valdžios teorinių planų ir sumanymų, tuose „draustiniuose“ susiformavo sąmoningas politinių kalinių bendruomenės branduolys. Politinių kalinių pasipriešinimo judėjimo apogėjumi tapo 1953–1954 m. ypatingojo režimo lageriuose įvykę masiniai streikai ir sukilimai, iš pagrindų sudrebinę visą GULAG'o lagerių sistemą. Dėl visuotinio kalinių pasipriešinimo buvo panaikinta ypatingojo režimo lagerių sistema, paspartėjo politinių kalinių bylų peržiūrėjimo ir jų masinio reabilitavimo procesas. Galima teigti, kad šie sukilimai taip pat paspartino ir 1956 m. permainas sovietų valdžios struktūroje bei valdymo politikoje.

1948–1954 m. laikotarpis ir politinių kalinių padėtis, vidiniai politinės bendruomenės kūrimosi procesai ir su jais susijęs visuotinio pasipriešinimo judėjimas ypatingojo režimo lageriuose nėra išsamiai ištirti. Probėgšmais, dažniausiai bendrame GULAG'o lagerių istorijos kontekste aptariami tik esminiai poli-

tinų kalinių padėties ir kalinimo bruožai. Kiek daugiau dėmesio skirta kalinių pasipriešinimo istorijai, tačiau ir ji dar nėra išsamiai ištirta.

Šiame straipsnyje, vadovaujantis lyginamosios analizės metodika, remiantis turimais šaltiniais ir istoriografinė medžiaga, siekiama parodyti, kaip 1948–1954 m. formavosi politinių kalinių bendruomenė. Straipsnyje mėginama atsakyti į šiuos klausimus: kas ir dėl kokių kaltinimų tapdavo politiniais kaliniais Sovietų Sąjungoje? Kokios buvo kiekybinės ir kokybinės politinių kalinių kontingento savybės tiriamuoju laikotarpiu? Kokios priežastys lėmė, kad būtent ypatingojo kalinimo režimo sąlygomis vyko politinių kalinių bendruomenės telkimosi procesas? Kaip kilo pasipriešinimas ypatingojo režimo lageriuose, kokie buvo streikų ir sukilimų padariniai?

Istoriografija. Šiame darbe remtasi naujaisiais Lietuvos ir užsienio šalių istorikų darbais apie sovietinę baudžiamąją teisę, GULAG'o lagerių sistemos raidą. Pažymėtina, kad mokslinėje literatūroje faktiškai nėra mokslinių darbų, kuriuose būtų tiriama politinių kalinių kalinimo istorijos problematika. Dažniausiai apie tai rašoma bendrame GULAG'o lagerių sistemos istorijos kontekste arba analizuojant atskirų lagerių kompleksų, skyrių istoriją. Viena iš priežasčių – vis dar kaupiama ir apdorojama archyvinė medžiaga, analizuojami ir skelbiami atskiri šaltiniai, dokumentų rinkiniai arba bendro pobūdžio apžvalginiai veikalai.

Lietuvos istorikų ir istorijos tyrinėtojų (Arvydo Anušausko, Edvardo Buroko, Algio Kašėtos, Rimvydo Racėno, Antano Stasiškio, Antano Šerėno, Broniaus Zlatkaus)³ darbuose dažniausiai apžvelgiama vien tik lietuvių kalinimo istorija, jų padėties ir kalinimo sąlygų GULAG'o lageriuose raida.

Svarbių ir įdomių darbų apie GULAG'o lagerius parašyta Prancūzijoje. Kolektyvinia-me prancūzų istorikų darbe „Juodoji komu-

nizmo knyga“, kuriame aprašoma pasaulinė įvairių komunistinių režimų istorija⁴, Nikolas Vertas trumpai apžvelgia ir GULAG'o lagerių komplekso raidą, be to, knygoje pateikiami statistiniai duomenys apie kalinių kontingentą, represijų mastą ir pobūdį Sovietų Sąjungoje. Žoelio Koteko ir Pierre'o Rigoulot veikale apie XX a. pasaulio lagerių istoriją⁵ išsamiai ir įvairiapusiškai, remiantis gausia memuarine medžiaga, nagrinėjami įvairūs sovietinių lagerių gyvavimo ir veiklos aspektai, plačiai aprašoma kalinių padėtis, darbo ir gyvenimo sąlygos, pateikiami trumpi pagrindinių sukilimų ir pasipriešinimo atvejų vertinimai.

Vienas naujausių darbų apie GULAG'o istoriją – amerikietės žurnalistės Anne Applebaum knyga⁶. Šiame solidžiam veikale apžvelgiama lagerių sistemos raida, daug dėmesio skiriama kalinimo režimo, gyvenimo ir darbo sąlygų aprašymui. Rašydama apie politinius kalinius ir ypatingojo režimo lagerius autorė rėmėsi jau minėtu prancūzų istorikų veikalu bei gerai žinomais siauro pobūdžio šaltiniais.

Rusijos istorikai, turintys daugiau galimybių naudotis originaliais archyviniais šaltiniais, ne tik pateikia bendrą GULAG'o lagerių istorijos apžvalgą, tačiau tyrinėja ir smulkesnes GULAG'o lagerių istorijos detales. Nemažai darbų skirta GULAG'o lagerių sistemos istorinės raidos apžvalgai⁷. Juose naudojami pirminiai šaltiniai, GULAG'o dokumentacija, pateikiami išsamūs ir įvairūs statistiniai duomenys, kvalifikuotai analizuojami lageriuose vykę procesai ir svarbiausi įvykiai.

Kita grupė – darbai apie pasipriešinimą GULAG'o lageriuose; tai įvairių formų ir masto nepaklusnumo akcijų, kalinių sukilimų, streikų aprašymas, dokumentų publikacijos⁸. Šie dažniausiai nedidelės apimties darbai labai svarbūs būtent dėl šaltinių bazės, prieduose publikuojamų dokumentų.

Atskirai pažymėtini darbai apie sovietinės represinės politikos pobūdį, sovietinę bau-

džiamąją teisę⁹. Juose aptariamas represinio aparato susiformavimas ir raida, baudžiamosios politikos prioritetų kaita, pateikiami statistiniai duomenys apie nukentėjusiuosius nuo sovietinių represijų ir kt.

Šaltiniai. Straipsnyje kiek įmanoma panaudoti ir archyviniai GULAG'o dokumentai. Remtasi dokumentų rinkiniu „Gulag. 1918–1960“¹⁰, kuriame skelbiami statistiniai duomenys apie politinių kalinių kontingentą GULAG'o lageriuose, įsakymai dėl ypatingojo režimo lagerių organizavimo, jų veiklos reglamentavimas, griežtojo režimo projektai. Papildoma medžiaga – įsakymai dėl ypatingųjų lagerių organizavimo bei griežtojo režimo projekto pavyzdys, aptikti internete¹¹. Vertingos medžiagos apie pirmąsias permainas GULAG'o lagerių sistemoje ir pakitimus, įvykdytus Lavrentijaus Berijos iniciatyva po Josifo Stalino mirties, rasta dokumentų rinkinyje „Lavrentij Berija. 1953“¹². Svarbūs dokumentai apie politinių kalinių reabilitavimą bei politinių kalinių streikų ypatinguose lageriuose įtaką reabilitacijos proceso eigai publikuojami dokumentų rinkinyje „Reabilitacija“¹³. Nemažai vertingos informacijos apie ypatinguosius lagerius – įsteigimo ir uždarymo datos, dislokavimo vietas, gamybinės veiklos sritys, kalinių kontingento statistika – pateikiama Maskvos „Memorialo“ darbuotojų sudarytame GULAG'o sistemos lagerių žinyne¹⁴.

Pagrindinis šaltinis, iš kurio autorius sėmėsi žinių apie politinių kalinių sąmonėjimo raidą, vidinius politinės bendruomenės telkimosi procesus, pasipriešinimą lageriuose, – gausi politinių kalinių memuarinė literatūra. Autorius stengėsi susipažinti su kuo daugiau įvairių tautų atstovų atsiminimų, palyginti jų emocinį, idėjinį krūvį, įvykių ir procesų vertinimus. Didžiausia memuarinės literatūros dalis – lietuvių, lenkų, rusų, ukrainiečių politinių kalinių atsiminimai¹⁵. Daug naudingos informacijos apie kalinių pasipriešinimą,

streikus ir sukilimus Vorkutos, Norilsko, Kengyro ir kituose lageriuose paskelbta tų įvykių dalyvių atsiminimų rinkiniuose¹⁶.

Atskirai paminėtinas Aleksandro Solženicyno¹⁷ trijų tomų veikalas, kuriame autorius literatūrinio tyrimo metodu plačiai aprašo GULAG'o lagerių istorijos raidą, analizuoja politinių kalinių bendruomenės vidinius procesus, atskleidžia psichologinį vergų tapsmą visateise, kovinga ir energinga bendrija. Be abejo, A. Solženicyno veikale yra nemažai faktinių, istorinių netikslumų, tačiau jo įžvalgos ir mūsų dienomis išlieka labai taiklios ir prasmingos.

POLITINIAI KALINIAI SOVIETŲ SAJUNGOJE

Politinių kalinių statusas ir identifikavimas sovietinėje baudžiamosioje sistemoje. Sovietinės baudžiamosios teisės retorikoje vengiama asmenis, nuteistus remiantis politiniais kaltinimais, vadinti politiniais kaliniais. Teisinėje sistemoje oficialiai vartotas termino pakaitalas – „valstybiniai nusikaltėliai“, arba asmenys, įvykdę nusikaltimą valstybei ir valstybės valdymo tvarkai¹⁸. Politiniai nusikaltimai oficialiai buvo skirstomi į „kontrrevoliucinius nusikaltimus, nusikaltimus visuomenei, socialistinei nuosavybei ir itin pavojingus nusikaltimus valstybės valdymo tvarkai“¹⁹. RSFSR Baudžiamajame kodekse (toliau – RSFSR BK), kuris Sovietų Sąjungoje galiojo 1926–1958 m., bei analogiškuose sąjunginių respublikų (Baltarusijos, Ukrainos) BK šiai kategorijai priklausančys nusikaltimai buvo įvardijami 58-ajame straipsnyje ir keliuose 59-ojo straipsnio punktuose. Apskritai, kaip pažymėjo ne vienas sovietinės baudžiamosios teisės tyrinėtojas, sovietinė baudžiamoji sistema buvo unikali tuo, kad kaltinamajam visada galėjo formaliai pritaikyti kokį nors BK straipsnį²⁰. RSFSR BK 16-asis straipsnis suformuluotas taip, kad net ir kodekse nenu-

matytas visuomenei pavojingas veiksmas gali būti vertinamas pagal analogiją, t. y. pagal kitą, geriausiai šį straipsnį atitinkantį, daugiausia bendrų bruožų turintį BK straipsnį²¹. Taigi bet koks sovietinio piliečio ar užsieniečio, gyvenančio Sovietų Sąjungoje, veiksmas (arba net ir neveiklumas) galėjo būti traktuojamas kaip nusikaltimas visuomenei ir valstybei²². Sovietinės baudžiamosios sistemos fenomenas nulėmė, kad įvairiausių visuomeninių grupių atstovai, neturėdami jokio bendro idėjinio ar socialinio pagrindo, buvo teisiami pagal analogiškus politinio nusikaltimo pobūdžio kaltinimus. Dauguma nuteistųjų nebuvo nei idėjiniai, nei politiniai sovietų valdžios priešai, o tiesiog žmonės, patekę į lagerius dėl didžiulio sovietinių represijų masto, nesuvokiantys savo politinės antisovietinės kaltės, bet paženklinėti 58-ojo, „politinio“, straipsnio žyme.

RSFSR BK 58-asis straipsnis²³, pagal kurio formuluotes į GULAG'o lagerius pateko absoliuti dauguma politinių kalinių, iki 1944 m. buvo vadinamas „kontrrevoliuciniu“, vėliau pradėtas vartoti modernesnis terminas – „antisovietinis“. Jį sudarė 14 atskirų kaltinimų:

58-1 punkte sakoma, kad bet koks veiksmas, kuriuo siekiama nuversti, pakirsti ar susilpninti valdžią, laikomas kontrrevoliuciniu. Papildomais raidiniais punktais (a, b, c, d) suformuluotas „Tėvynės išdavimo“ apibrėžimas – „šnipinėjimas priešiškos valstybės naudai, karinės ar valstybinės paslapties išdavimas, perėjimas į priešų pusę, pabėgimas ar perskridimas į užsienį“. Šie kaltinimai ypač plačiai buvo taikomi teisiant sovietinius karius, Antrojo pasaulinio karo metais patekusius į vokiečių nelaisvę.

58-2 – ginkluoto sukilimo, nukreipto prieš Sovietų Sąjungą, siekiant atplėšti bet kurią SSRS ar atskiros sąjunginės respublikos teritorijos dalį, rengimas ar dalyvavimas jame. Pagal šį kaltinimą pokario metais buvo masiškai teisiami ginkluotojoje antisovietinėje

rezistencijoje dalyvavę ukrainiečiai, lietuviai, latviai, estai.

58-3 – bendradarbiavimas su užsienio valstybe, nukreiptas prieš Sovietų Sąjungą. Pagal šį kaltinimą teoriškai buvo galima nuteisti bet kurį žmogų, Antrojo pasaulinio karo metais gyvenusį vokiečių okupuotose teritorijose – mokėjusį mokesčius ar suteikęs bet kokią paslaugą vokiečių karinei valdžiai²⁴.

58-4 – kaltinimas dėl pagalbos „pasaulinei buržuazijai“ teikimo. Į kaltinamųjų kategoriją pateko rusai emigrantai, pasitraukę iš Sovietų Sąjungos po 1918 m. ir užklupti sovietinės armijos dalinių Rytų ir Centrinėje Europoje baigiantis karui.

58-5 – svetimos valstybės skatinimas paskelbti karą Sovietų Sąjungai ar ginklu kištis į SSRS reikalus (pokarinėje teisminėje praktikoje buvo taikomas gana retai).

58-6 – šnipinėjimas. Sovietinėje baudžiamosios teisės praktikoje šis kaltinimas buvo taikomas plačiai, reikiamą asmenį buvo galima nuteisti ir neturint įkalčių – tiesiog „įtarus dėl šnipinėjimo“, dėl „neįrodyto šnipinėjimo“, taip pat dėl „ryšių, keliančių įtarimą apie šnipinėjimą“. Pagal šias kategorijas trečiajame ir ketvirtajame dešimtmetyje daugybė nekaltų žmonių buvo išsiųsti į lagerius ir papildė „kontrrevoliucinio elemento“ gretas.

58-7 – kenkimas arba „ekonominė kontrrevoliucija“, valstybės pramonės, prekybos, transporto žlugdymas. Pagal šį punktą lageriuose atsidūrė daugybė žmonių, aplaidžiai atlikusių savo pareigas, padariusių netyčinį, atsitiktinį prasižengimą.

58-8 – teroristinis aktas arba bet koks prievartinis veiksmas, nukreiptas prieš sovietų valdžios atstovus. Pagal šį kaltinimo punktą buvo baudžiami ir pokario rezistentai, naikinę sovietinius aktyvistus, ir žmonės, buitinio konflikto metu sužaloję arba nužudę komunistų partijos narių.

58-9 – diversijų organizavimas ir vykdymas. Bausmė pagal šį punktą buvo skiriama tiek tautinių rezistencinių sąjūdžių dalyviams,

tiek darbe, gamyboje (pvz., geležinkelių transporte) suklydusiems sovietiniams piliečiams.

58-10 – kontrrevoliucinė agitacija (vėliau – antisovietinė agitacija) ir propaganda, antisovietinio turinio literatūros platinimas, gaminimas ar laikymas. Šio punkto bausminė skalė ypač plati – jis taikomas net ir privačiame pokalbyje išsakytoms, asmeniniuose dienoraščiuose, laiškuose užrašytoms tokio pobūdžio mintims.

58-11 – dalyvavimas kontrrevoliucinėse organizacijose. Šis kaltinimas buvo tarsi priedas prie kitų kaltinimų, jei asmuo nusikalto ne vienas, o grupėje, bendradarbiaudamas su kitais asmenimis.

58-12 – nepranešimas apie žinomą nusikaltimą veiką, apibūdinamą pagal bet kurį BK 58-ojo straipsnio punktą.

58-13 – aktyvi kova prieš darbininkų klasę ir revoliucinį judėjimą carinės santvarkos laikais. Pagal šį kaltinimą nuteisti carinių represinių struktūrų tarnautojai lageriuose ir kalinimo įstaigose atsidūrė dar pradiniam GULAG'o lagerių gyvavimo etape.

58-14 – sabotazas, sąmoningas arba tyčinis nerūpestingas nurodytų pareigų atlikimas. Sabotažu būdavo apkaltinami kaimo gyventojai, neįstengę sumokėti valstybės nustatytų mokesčių, kolūkiečiai, nesurinkę numatyto darbadienių skaičiaus.

Atskirai paminėtinas RSFSR BK 59-asis straipsnis. Sovietinėje bausminėje sistemoje jis priskiriamas prie „ypač pavojingų valstybinių nusikaltimų“, kaip ir 58-asis, dalis jo punktų kartoja 58-ojo straipsnio kaltinimus, tačiau su tam tikra išlyga – kai „ypač pavojingi valstybei ir valdymo tvarkai nusikaltimai“ padaromi neturint „kontrrevoliucinių tikslų“²⁵. Tačiau 1948–1954 m. pagal RSFSR BK 59-ojo straipsnio 2 ir 3 punktus nuteisti kaliniai – banditai, vagys recidyvistai, žudikai ir kt. kriminalinio pasaulio „elitas“ buvo kalinami ypatingojo režimo sąlygomis, kartu su politiniais kaliniais. Viena iš priežasčių ta, kad po 1945 m. 59-2 straipsnis (politinis banditiz-

mas) neretai buvo taikomas ginkluotosios rezistencijos dalyviams, kovojusiems prieš sovietų valdžią²⁶. Kita vertus, tai buvo pragmatiškas ir kruopščiai apskaičiuotas GULAG'o valdytojų sprendimas – politinius kalinius naujuose ypatingojo režimo lageriuose turėjo prižiūrėti ir kontroliuoti kriminaliniai nusikaltėliai; pastarieji, kaip „socialiai artimi“ sovietinei santvarkai, lageriuose eidavo darbų vykdytojų, brigadininkų, prižiūrėtojų ir kt. vadovaujančias pareigas.

Tačiau vien 58-ojo ir 59-ojo straipsnių formuluotės nereiškė, kad kiekvienas pagal juos nuteistas žmogus savaime buvo politinis arba idėjinis sovietų valdžios priešininkas. Istoriškai pripažįsta, jog Sovietų Sąjungoje nustatyti tikslią ribą tarp politinio ir nepolitinio nusikaltimo labai sunku, nes ir vėlavimas į darbą, pravaikšta, valstybės turto grobstymas, mėginimas nelegaliai pereiti valstybės sieną galėjo būti traktuojami įvairiai – ir kaip politinis nusikaltimas, patenkantis į 58-ojo straipsnio poveikio sferą, ir kaip kriminalinis nusikaltimas. Antra vertus, ir antisovietinio rezistencinio sąjūdžio dalyvių veiksmai neretai buvo vertinami pagal kriminalinių straipsnių bausmines formuluotes (minėtas 59-asis straipsnis)²⁷.

Galima teigti, kad politinio kalinio statusas turėtų būti identifikuojamas ne tik bausmės straipsniu (nes pagal tą pačią politinio nusikaltimo krūvį turinčią formuluotę „ypač pavojingais valstybiniais nusikaltėliais“ laikomi tiek rezistencinių sąjūdžių, pagrindinių antisovietinių organizacijų nariai, tiek paprasti kaimo gyventojai, darbininkai, buvę komunistų partijos nariai, valdininkai, į lagerius patekę didžiųjų „valymų“ metais), bet ir pagal tam tikras subjektyvias savybes. Tai būtina suvokti nagrinėjant politinių kalinių sąmonėjimo ir politinės bendruomenės formavimosi procesus.

Daug žmonių buvo nuteisti pagal politinius straipsnius ir lageriuose kalėjo politinių kalinių kalinimo sąlygomis, bet tik dalis nuteistųjų sąmoningai tapatino save su politi-

nio kalinio idėja. Ši idėja – tai kalinio politinio ideologinio sąmoningumo ir brandumo įrodymas. „Politiniai kaliniai – tai tie, kurie žino, už ką sėdi, ir išlieka tvirti savo įsitikinimais“²⁸. Tvirti įsitikinimai, ideologinis priešiškus valdančiajai partijai ir politiniam režimui, savęs suvokimas kaip jėgos, priešingos esamai valdžiai, kova dėl teisės turėti ir reikšti savo pažiūras net ir lageriuose bei kalėjimuose, – visi šie subjektyvūs „idėjiniai“ kovos ir nepaklusnumo aspektai ir nulemia, ar asmuo yra politinis kalinys, ar jis tiesiog tapo atsitiktine valdančiojo režimo politinių represijų auka. 1948–1954 m. GULAG'o ypatingojo režimo lageriuose susiformavusi naujo pobūdžio politinių kalinių bendruomenė naudojo savitus kovos su lagerių sistemos valdžia metodus. Vykstant vidinio politinių kalinių vienijimosi procesui ypatingojo režimo lageriuose tautybių principu susikūrė pagrindinės pasipriešinimo organizacijos, kolegialiai sprendusios visiems lagerio kaliniams aktualius klausimus. Kovos su kriminaliniais kaliniais ir lagerio administracijai talkinusiems kaliniais rezultatas – sunaikintas kalinių sekimo, fizinės ir dvasinės priespaudos, gniuždymo aparatas. Ypatingojo kalinimo režimo lageriuose buvo iškovota galimybė sąlyginai laisvai ir nevaržomai bendrauti (iki tol tai buvo sunkiai įsivaizduojama) – kalbėtis, dainuoti tautines dainas, melstis, netgi rengti savotiškus mokslinius seminarus, užsiimti savišvieta, taip pat planuoti, derinti tolesnius pasipriešinimo veiksmus²⁹. Susidarius palankioms sąlygoms, politiniai kaliniai stojo į atvirą kovą su lagerių valdžia dėl savo teisių ir padėties pagerinimo. Politinės kovos metodais – pasyviu pasipriešinimu, ekonominiu sabotažu, visuotiniais streikais ir nepaklusnumu buvo kovojama dėl savo teisių, siekiama pakeisti kalinimo sąlygas ir režimą, paspartinti sufabrikuotų baudžiamųjų bylų peržiūrėjimo procesą bei reabilitaciją.

Tačiau vargu ar įmanoma visiškai tiksliai nustatyti „tikrųjų“ – sąmoningų, idėjinį prie-

šiškumą sovietinei santvarkai atvirai deklaravusių politinių kalinių skaičių. Galimi tik pavieniai, konkretaus tyrimo metu nustatyti atvejai. Tad ir šiame straipsnyje politinių kalinių bendruomenė traktuojama vadovaujantis formalioju požiūriu. Politiniais kaliniais laikomi visi už antivalstybinius nusikaltimus nuteisti asmenys, kalinti ypatingojo režimo lageriuose.

Politinių kalinių kontingentas 1948–1954 m.: statistinė apžvalga. 1948 m. sausio 1 d. GULAG'o lageriuose buvo 1 108 097 kaliniai, iš jų 416 156 (arba

38 proc. viso kontingento) nuteisti pagal RSFSR BK 58-ojo straipsnio punktus³⁰. Pagrindinis politinių kalinių srautas į lagerius pateko 1944–1947 m. – tuo metu, kai Ukrainoje, Baltarusijoje ir Baltijos šalyse buvo mėginama atkurti sovietinės okupacinės valdžios institucijas ir suaktyvinti jų veiklą. Be to, į lagerius buvo siunčiami vokiečių nelaisvėje buvę sovietinės armijos kariai, „ostarbaiteriai“ ir kt. repatriantai. Lentelėje Nr. 1 nurodyti duomenys apie 1944–1953 m. nuteistų kalėti dėl „nusikaltimų valstybei“ žmonių skaičių ir jų bausmių trukmę.

Lentelė Nr. 1. Nuteistieji kalėti sovietiniuose lageriuose 1944–1953 m.

Metai	Bausmė					Iš viso
	25 m.	16–24 m.	11–15 m.	6–10 m.	3–5 m.	
1944	14 799		875	46 902	7633	70 209
1945	31 663		2433	70 850	10 791	115 737
1946	16 289		2144	80 742	16 401	115 576
1947	12 089	259	3356	49 215	8623	73 542
1948	36 951	1811	2687	25 790	3803	71 042
1949	37 678	1173	1730	21 450	2044	64 075
1950	29 909	818	1414	20 458	1522	54 121
1951	3366	394	964	15 769	1234	21 727
1952	17 984	319	1486	6395	491	26 675
1953	4769	76	149	2665	24	7683

Šaltinis: ГУЛАГ. 1918–1960, М., 2002, с. 434.

Šie duomenys rodo, kad 1944–1947 m. politinių kalinių buvo daugiausia – iš viso 375 064 žmonės, tačiau pagal bausmės trukmę vyrauja vadinamosios „vaikiškos“ bausmės (6–10 m. laisvės atėmimo) – jas gavo 247 709 žm. Maksimaliomis laisvės atėmimo bausmėmis (25 m.) nuteista 74 820 žm. 1948–1953 m. duomenys rodo, kad bendras nuteistųjų skaičius sumažėjo iki 245 323 žm., tačiau beveik 44 proc. padidėjo žmonių, nuteistų 25 m. laisvės atėmimo bausmėmis, skaičius (iki 130 655). Beveik 62 proc. sumažėjo nuteistųjų 6–10 m. laisvės atėmimu (iki 92 577). Būtent maksimaliomis laisvės atėmimo bausmėmis nuteistų žmonių skai-

čius gali būti nuoroda į asmenis, kurie buvo laikomi pavojingiausiais sovietinės santvarkos ir valstybės priešais – sovietinės armijos karininkai, buvę vokiečių nelaisvėje, žmonės, karo metais bendradarbiavę su okupacine vokiečių valdžia, pokario metais okupuotose teritorijose kilusių rezistencinių antisovietinių sąjūdžių dalyviai ir t. t.

Nuo 1948 m. padidėjęs maksimaliomis laisvės atėmimo bausmėmis nuteistų žmonių skaičius rodo, kad pasikeitė sovietinės baudžiamosios politikos prioritetai – stengtasi kuo ilgesniam laikui izoliuoti asmenis, laikomus ypač pavojingais valstybei, ir apskritai sugriežtinti bausmių skyrimo politiką siekiant

palaužti ir nuslopinti užsitęsusį antisovietinį pasipriešinimą Lietuvoje ir Ukrainoje. Tačiau dėl tokios itin griežtos bausminės politikos pokariniuose GULAG'o lageriuose susidarė gausus, ypatingas kalinių kontingentas – nepaklusnių, fiziškai nepalaužtų, nepuoselėjančių vilčių išgyventi ir išeiti iš lagerio į laisvę, todėl nesuinteresuotų sunkiai dirbti ir pavyzdingai laikytis lagerių drausmės. Be to, daugelis nuteistų 25 m. lagerių buvo susipažinę su karo mokslais – kovoje Antrojo pasaulinio karo frontuose arba dalyvavę ginkluotosios antisovietinės rezistencijos kovose, galėję kovinius įgūdžius panaudoti lageriuose³¹. Daugiausia maksimaliomis laisvės atėmimo bausmėmis nuteistų žmonių buvo Vakarų Ukrainoje ir Lietuvoje.

1945–1952 m. iš Lietuvos į GULAG'o lagerius išsiųsta iš viso 54 kalinių „etapai“. Jų metu iš Lietuvos kalėjimų buvo išvežama po 1000 ir daugiau kalinių. Į lagerius buvo siunčiami ir tokie žmonės, kuriems Lietuvoje nebuvo sudarytos bylos. Tai buvo per karines baudžiamąsias operacijas suimti kaimų gyventojai, įtariamai rezistencijos rėmimu. Anksčiau ar vėliau SSRS MVD ar MGB Ypatingasis pasitarimas šiems kaliniams atseikėdavo po 10 ar 25 m. laisvės atėmimo.

Lentelė Nr. 2. Į GULAG'o lagerius išvežtų lietuvių kalinių skaičius

Metai	Išvežta kalinių
1944	1338
1945	32 661
1946	16 182
1947	19 324
1948	20 837
1949	14 948
1950	12 194
1951	12 763
1952	12 332
Iš viso:	142 579

Šaltinis: A. Anušauskas, *Žala, padaryta vykdant genocidą ir represijas bei dėl rezistencijos persekiojimo* (mašinraštis), LGGRTC archyvas, 1996, p. 50.

1948–1950 m. politinių kalinių kontingentas keitėsi. Didelę dalį sudarė Lietuvos ir Ukrainos rezistencinių sąjūdžių dalyviai, įvairių pagrindinių antisovietinių organizacijų nariai. A. Anušausko duomenimis, 1944–1953 m. vien iš Lietuvos į GULAG'o lagerius išvežta 95 602 žmonės, nuteisti pateikus politinius kaltinimus (iš jų 58 884 žm. – 1944–1946 m., 36 718 žm. – 1947–1953 m.)³². Ne visi jie pateko į ypatingojo režimo lagerius, bet vis dėlto tokių buvo dauguma. 1952 m. sausio 1 d. iš viso buvo kalinami 47 124 lietuviai. Net pusė lietuvių kalinių 1948–1954 m. įkalinta ypatinguosiuose lageriuose, kur buvo sunkiausios darbo ir gyvenimo sąlygos. Tarp 258 323 ypatingųjų lagerių kalinių buvo 22 636 lietuviai³³.

Nėra tikslių žinių apie lietuvių kalinių bausmės dydžius, tačiau sprendžiant iš A. Kašėtos pateikiamų duomenų apie 1944–1952 m. LSSR MGB nuteistus Lietuvos gyventojus, gausiausias nuteistųjų kategorijas sudarė nuteistieji 6–10 ir 25 m.³⁴ 1953 m. pradžioje GULAG'o ypatingojo režimo lageriuose buvo kalinami 82,1 proc. visų lietuvių, nuteistų už „kontrrevoliucinius nusikaltimus“, tad žinant sovietinės baudžiamosios politikos griežtumą Lietuvoje galima teigti, kad didžiausią dalį tarp nuteistų lietuvių sudarė asmenys, nuteisti 10 ir 25 m. laisvės atėmimo bausmėmis. Panaši padėtis buvo ir Ukrainoje: vien 1944–1946 m. ten buvo suimta 208 817 partizanų, 1947–1948 m. – 35 183 partizanai; jie buvo nuteisti 10–25 m. laisvės atėmimo bausmėmis ir papildė politinių kalinių gretas³⁵. Lietuviai ir ukrainiečiai ypatingojo režimo lageriuose sudarė kalinių daugumą (apie 50–60 proc.), be to, siejami panašios rezistencinės patirties, ideologinių nuostatų, lageriuose formavo pradinis politinių kalinių bendruomenės branduolius, prisidėjo prie masinio pasipriešinimo organizavimo³⁶.

Didėjant politinių kalinių skaičiui bendruosiuose GULAG'o lageriuose bei daugė-

jant maksimaliomis laisvės atėmimo bausmėmis nuteistų „ypač pavojingų“ politinių kalinių, SSRS MVD ir GULAG'o vadovybė ėmėsi pertvarkyti lagerių sistemą. 1948 m.

buvo įsteigti penki ypatingojo režimo lageriai³⁷. Kalinių skaičiaus didėjimas ypatinguosiuose lageriuose 1948–1954 m. rodo visiems GULAG'o lageriams bendrą tendenciją.

Lentelė Nr. 3. Kalinių skaičius ypatinguosiuose lageriuose 1948–1954 m.

Ypatingasis lageris	1948 12	1949 01	1950 01	1951 01	1952 01	1953 01	1954 01
Dubravlagas	13 877	23 273	23 532	23 541	25 616	20 680	16 980
Steplagas	5713	18 572	27 855	18 572	23 089	20 869	21 090
Pesčianlagas			9517	21 170	39 612	29 905	23 626
Luglagas			1100	12 717			
Minlagas	10 373	24 112	28 371	33 056	34 448	27 785	28 055
Gorlagas		14 936	17 424	19 186	20 218	20 167	15 061
Rečlagas	6654	7474	25 024	27 547	35 459	35 451	37 654
Berlagas	20 758	15 378	23 906	28 716	31 489	24 431	20 508
Ozerlagas		19 009	31 881	33 325	37 093	31 225	29 347
Kamyš Lagas				7256	10 750	8182	13 273
Dalnij Lagas					2787	2742	2388
Vodorazdelnyj						1162	
						tik b/k	
Iš viso:	57 375	122 754	188 610	225 086	260 556	221 437	207 982

Šaltinis: Система исправительно-трудовых лагерей в СССР, 1923–1960: Справочник, М., 1998, с. 167, 188, 205, 210, 218, 282, 315, 324, 353, 368, 403.

1948–1952 m. politinių kalinių vis daugėjo, tad buvo steigiami nauji ypatingieji lageriai. Nuo 1948 m. pabaigos iki 1952 m. sausio 1 d. šiuose lageriuose kalinamų žmonių skaičius išaugo nuo 57 375 iki 260 556 žm. Bendras kalinių, nuteistų pagal politinius kaltinimus, skaičius GULAG'e 1948–1952 m. išaugo nuo 416 156 iki 480 766 žm., o apskritai lagerių kontingentas – nuo 1 108 057 (1948 m.) iki 1 711 202 žm. (1952 m.)³⁸. 1953 m. pradžioje sovietinė lagerių sistema pasiekė kiekybinį apogėjų, tačiau tuo pat metu išgyveno gilią vidinę krizę. GULAG'o lagerinio-gamybinio komplekso veikla buvo nuostolinga ir sunkiai kontroliuojama dėl išpūsto biurokratinio aparato, vietinių lagerių vadovų atsainaus požiūrio, ekstensyvaus darbų vykdymo pobūdžio, nekvalifikuotos kalinių darbo jėgos panaudojimo beprasmiškose „didžiosiose komunizmo statybose“ bei vis stiprėjančio

kalinių pasipriešinimo lageriuose. Tačiau kol Sovietų Sąjungai vadovavo J. Stalinas, GULAG'o reformos buvo neįmanomos.

Po J. Stalino mirties, ieškant būdų, kaip įveikti lagerių sistemos krizę, L. Berija paskelbė, kad būtina sumažinti kalinių skaičių ir atsisakyti didžiausių ir brangiausių statybų. 1953 m. kovo 27 d. buvo paskelbtas SSRS AT Prezidiumo įsakas dėl visuotinės amnestijos. Per du mėnesius iš lagerių ir kolonijų buvo paleistas 1 201 601 kalinys, tačiau politiniai kaliniai sudarė tik labai nedidelę dalį³⁹. 1954 m. pradžioje ypatingojo režimo lageriuose dar kalėjo daugiau nei 207 tūkst. kalinių. Susikaupusi politinių kalinių neviltis ir nepasitenkinimas galiausiai prasiveržė visuotiniais streikais ir sukilimais Gorlage, Rečlage, Steplago lagerių punktuose. Nors sukilimai buvo nuslopinti, tačiau net ir aukščiausi sovietiniai valdininkai suprato, kad padėtis lageriuose darosi kritiška.

1954 m. liepos mėn. buvo panaikintas ypatingojo kalinimo režimas. Tuo pat metu prasidėjo spartesnis politinių kalinių bylų formalaus peržiūrėjimo ir reabilitavimo procesas. Tačiau net 1956 m. pradžioje lageriuose dar kalėjo 113 735 politiniai kaliniai. Didžioji dalis buvo paleista į laisvę tik po SSKP XX suvažiavime Nikitos Chruščiovo išsakytos J. Stalino asmens kulto kritikos, Sovietų Sąjungoje prasidėjus trumpalaikiam politiniam „atšilimui“. MVD duomenimis, 1959 m. sausio 1 d. lageriuose ir kolonijose kalėjo 11 027 žmonės, nuteisti pagal politinius kaltinimus⁴⁰.

YPATINGASIS POLITINIŲ KALINIŲ KALINIMO REŽIMAS 1948–1954 M.

Ypatingojo režimo lagerių sistema. Iki 1948 m. asmenys, nuteisti už politinius nusikaltimus, bausmes atlikdavo bendrojo režimo lageriuose, kartu su kriminaliniais kaliniais. 1948 m. sausio mėn. J. Stalino nurodymu Sovietų Sąjungos MGB ir MVD ministrai Viktoras Abakumovas ir Sergejus Kruglovas parengė nutarimo projektą dėl atskirų griežto režimo lagerių ir kalėjimų „ypač pavojingiems valstybiniais nusikaltėliams“ laikyti⁴¹. Idėja iš bendros kalinių masės atskirti „ypač pavojingus“ politinius kalinius ir laikyti juos atskiruose lageriuose, ypatingai griežto režimo sąlygomis, nebuvo nauja. Dar 1943 m. balandžio 12 d. VKP(b) CK Politinio biuro įsakymu buvo įteisinta katorgos darbų bausmė, kuria buvo baudžiami sovietiniai piliečiai, vokiečių okupacijos metais įvairiais būdais dalyvavę okupacinės valdžios struktūrų darbe – vadinamieji „vokiečių fašistų pagalbininkai, šnipai, Tėvynės išdavikai“⁴². Katorgininkai buvo laikomi atskiruose bendrojo režimo lagerių skyriuose, visiškai izoliuoti nuo kitų kalinių, dirbo tik sunkiausius fizinius darbus pavojingiausiomis sąlygomis. Didėjant nuteistųjų katorgos darbams skaičiui, buvo įsteigti

atskiri katorgos lageriai. Tačiau katorgos darbams nuteisti žmonės sudarė tik nedidelę dalį bendro nuteistų už politinius nusikaltimus kalinių skaičiaus. Iki 1945 m. rugsėjo 1 d. katorgos darbams buvo nuteista 38 568 žm. Tad 1948 m. pasirodęs ypatingųjų lagerių steigimo projektas traktuotinas kaip mėginimas išplėsti katorgos lagerių sistemą, pritaikant katorginio režimo ypatumus didesniame politinių kalinių skaičiui.

Kokios priežastys, motyvai nulėmė ypatingųjų lagerių sistemos suformavimą? Galima teigti, kad tuo metu (1948 m.) veikė tam tikras priežasčių kompleksas. Po Antrojo pasaulinio karo iš esmės pasikeitė politinių kalinių kontingentas – padaugėjo asmenų, nuteistų maksimaliomis laisvės atėmimo bausmėmis, turinčių karinę patirtį, tvirtą antisovietinį nusistatymą, priešišką komunistų partijai ir galinčių tapti realiai pavojinga jėga šalyje susiklosčius ekstremaliai padėčiai. Siekiant sumažinti galimų sukilimų, pabėgimų grėsmę, nutarta pavojingus kalinius laikyti specialiuose, griežtai saugomuose ypatingojo režimo lageriuose. Šitaip sovietų valdžia stengėsi bendrojo režimo lagerius apvalyti nuo kenksmingo „antisovietinio“ elemento, daugiau erdvės skirti naujam „buitinių“ nusikaltėlių kontingentui, kuris labai gausiai papildė lagerius po 1947 m. birželio 4 d. priimto dekreto „Dėl valstybės ir kolūkių nuosavybės apsaugos“ (vien per antrąjį 1947 m. pusmetį pagal šį įstatymą laisvės atėmimo bausmėmis buvo nuteista 380 tūkst. žmonių⁴³). Taigi buvo ir poreikis, ir proga ypač pavojingus politinius kalinius izoliuoti sugriežtinto ypatingojo režimo lageriuose, sumažinant pabėgimų ir pasipriešinimo galimybes.

1948 m. vasario 21 d. buvo paskelbtas SSRS Ministrų Tarybos nutarimas dėl ypatingųjų lagerių organizavimo⁴⁴. Vasario 28 d. SSRS MVD ministro S. Kruglovo įsakyme „Dėl MVD ypatingųjų lagerių įsteigimo“ pateikiamas galutinis sprendimas dėl ypatingųjų lagerių dislokavimo ir jų kontingento dy-

džio⁴⁵. Ypatingasis lageris Nr. 1 („Mineralnyj“) įsteigtas Intos r. (Komijos ASSR) Intos pataisos darbų lagerio (toliau – PDL) pagrindu; numatomas jo kalinių kontingento dydis – 15 tūkst. žm. Lageris Nr. 2 („Gornyj“) – Norilsko r. (Krasnojarsko kr.) dalies Norilsko PDL skyrių pagrindu – 15 tūkst. žm. Lageris Nr. 3 („Dubravnyj“) – Temnikovo r. (Mordovijos ASSR), Temnikovo PDL ir vaikų kolonijos patalpose – 20 tūkst. žm. Lageris Nr. 4 („Stepnoj“) – Karagandos r. (Kazachijos SSR), MVD 4-ojo lagerio ir MVD karo belaisvių lagerio Spasko m. patalpose – 10 tūkst. žm. Lageris Nr. 5 („Beregovoj“) – Kolymos regione, dalies MVD Dalstrojaus lagerių patalpose – 30 tūkst. žm. Įsakyme buvo numatyta, kad kaliniai į lagerius bus atgabenti nuo 1948 m. gegužės 1 d. iki rugsėjo 1 d. Iki to laiko lageriai pagal ypatingojo režimo reikalavimus turėjo būti parengti eksploatavimui⁴⁶.

SSRS MVD vietinės komisijos 1948 m. nustatė, kad 175 tūkst. kalinių reikia perkelti iš bendrojo režimo lagerių į ypatinguosius lagerius. Be to, iš MVD kalėjimų tiesiog į ypatinguosius lagerius buvo siunčiami naujai nuteistų kalinių „etapai“ – nuo 1948 m. balandžio 1 d. iki 1949 m. kovo 1 d. išsiųsti 24 722 žm. (vidutiniškai po 2500 žm. per mėnesį)⁴⁷. Spartus politinių kalinių skaičiaus didėjimas lėmė ir tolesnį ypatingųjų lagerių sistemos išplėtimą. 1948 m. rugpjūčio mėn. Vorkutos regione dalies Vorkutos PDL skyrių pagrindu buvo įsteigtas ypatingasis lageris Nr. 6 („Rečnoj“) 10 tūkst. žm., vėliau limitas padidintas iki 25 tūkst. (1949 m.) ir 35 tūkst. (1951 m.)⁴⁸. 1948 m. gruodžio mėn. Irkutsko sr. Angaros ir Taišeto PDL pagrindu buvo įsteigtas ypatingasis lageris Nr. 7 („Ozernyj“), pradinis jo kontingento dydžio limitas – 45 tūkst. žm., 1951 m. gegužės mėn. sumažintas iki 40 tūkst. žm.⁴⁹ Taigi 1948 m. buvo paruošti (arba ruošiami) septyni ypatingieji lageriai 155 tūkst. kalinių ir trys ypatingieji kalėjimai po 5 tūkst. žm. Tačiau realiai į ypatinguosius lagerius buvo siunčiama daugiau kalinių nei planuota. 1949 m. buvo didinami kontingento limitai anksčiau įsteigtuose lageriuose ir steigiami nauji lageriai. Kazachijos SSR, Karagandos sr. buvo įsteigti du ypatingieji lageriai: Nr. 8 („Pesčiannyj“) buvusio MVD karo belaisvių lagerio Nr. 99 patalpose, lagerio kontingento limitas iš pradžių nustatytas 15 tūkst. žm., o 1950 m. išplėstas iki 35 tūkst., ir Nr. 9 („Lugovoj“) – buvusio Karagandos PDL Dolinkos lagerio patalpose, pradinis jo limitas – 15 tūkst. žm.⁵⁰ Šis lageris gyvavo tik iki 1951 m. rugsėjo, vėliau buvo reorganizuotas į Pesčianlago Spasko lagerio skyrių.

1951–1952 m. buvo įsteigti nauji ypatingieji lageriai: Nr. 10 („Kamyšovyj“) – Kemerovo sr., buvusios MVD kolonijos patalpose, 15 tūkst. žm., Nr. 11 („Dalnij“) – Pavlodaro sr. (Kazachijos SSR) – 5 tūkst. žm. ir Nr. 12 („Vodorazdelnyj“) – Komijos ASSR, Pečioros PDL Mikunės lagerio skyriaus pagrindu – 35 tūkst. žm. (šis lageris buvo uždarytas 1953 m. balandžio 29 d., nepabaigus parengiamųjų darbų)⁵¹.

1952 m. pradžioje bendrojo režimo lageriuose dar kalėjo 99 088 kaliniai, atitinkantys „ypač pavojingų“ kalinių kategorijos reikalavimus; juos reikėjo perkelti į ypatinguosius lagerius. Ypatingųjų lagerių sistemos formavimą ir plėtojimą apsunkino ir materialiniai dalykai: lagerių statybai ir įrengimui trūko būtiniausių medžiagų – spygliuotos vielos, statybinių priemonių, lagerio buities apyvokos daiktų. Sunki padėtis susiklostė ir kalinių įdarbinimo srityje – pagal ypatingojo režimo kalinių saugojimo reikalavimus gamybinė zona turėjo būti aptverta spygliuota viela, sargybai įrengti stebėjimo punktai ir kt. priemonės. Sargybos viršininkai, teisindamiesi, kad nėra saugumo sąlygų, atitinkančių ypatingųjų lagerių reikalavimus, neretai atsisakydavo vesti kalinius į darbo zoną⁵².

Politinių kalinių kalinimo režimo bruožai.

Ypatingojo režimo lageriuose kaliniai buvo visiškai izoliuoti nuo aplinkinio pasaulio, juose įvesta griežta drausmė:

1) kaliniai baudžiami už menkiausią nepaklusnumą ar nusižengimą lagerio vidaus taisyklėms;

2) jiems netaikomos jokios lengvatos nei paskatinimai už gerai atliktą darbą;

3) visi be išimties dirba tik sunkius fizinius darbus;

4) į darbą vedami tik lydimi karinio konvojaus;

5) akylai sekami ir prižiūrimi tiek lagerio gyvenamojoje zonoje, tiek darbe;

6) griežtai reikalaujama, kad įvykdytų nustatytas išdirbio normas.

Lageryje visi kaliniai privalėjo dėvėti lagerinius drabužius, paženklintus asmeniniais numeriais. Numerio struktūra – priekyje rusų abėcėlės raidė ir skaičius nuo 1 iki 999. Drabužiai dažniausiai būdavo paženklinami keturiais numeriais: ant nugaros, krūtinės, virš kelio ir ant kepurės⁵³. Numeriai buvo ir katorgos lageriuose, jie labai palengvindavo prižiūrėtojų ir apsaugos darbą, stebint ir nustatant nepaklusnius, lagerio režimą pažeidžiančius kalinius. Netekę vardų ir pavardžių, nuasmeninti, identifikuojami tik skaičiais ir raidėmis žmonės išgyvendavo psichologinį stresą, patirdavo dvasinį diskomfortą, tačiau, kaip teigia patys kaliniai, numeriais juos šaukdavo tik lagerio administracija ir aptarnaujantis personalas, o tarpusavyje kaliniai kreipdavosi vieni į kitus vardais, pavardėmis bei tėvavardžiais⁵⁴. Pasak buvusių kalinių, tik tokiu būdu – bendraujant ir gyvenant kolektyviai, žmonėms pavyko išvengti gniuždančio nuasmeninimo poveikio, nepalūžti, išlikti savimi⁵⁵.

Periodiškai, ne rečiau kaip kartą per savaitę, lagerio viršininkas ir prižiūrėtojai kartu su lagerio operatyvinio skyriaus darbuotojais nuodugniai apžiūrėdavo lagerio gyvena-

masias patalpas – būdavo patikrinami kalinių gultai, barakų grindys, prieangiai, visos kėtės, krosnys (jeigu jos buvo), pastogės ir kt. įtartinos vietos, kuriose kaliniai galėjo slėpti kokius nors draudžiamus daiktus.

Griežto režimo sąlygomis nepaprastai didelis dėmesys buvo skiriamas kalinių izoliavimui bei judėjimo laisvės suvaržymui. Todėl kalinių gyvenamosios patalpos naktį buvo rakinamos, langai sutvirtinti grotomis. Kaliniams buvo draudžiama net ir laisvu nuo darbo metu vaikštinėti po lagerio teritoriją, lankytis kituose barakuose, o darbo metu – vaikštinėti po darbo zoną. Į buitines patalpas lagerio teritorijoje – valgyklą, pirtį, skalbyklą ar sanitarinį punktą – kaliniai buvo vedami grupėmis su prižiūrėtojais. Buvo draudžiama artintis prie lagerio skiriamosios tvoros, prie sargybinių bokštelių (iki 10 metrų), išeiti iš rikiuotės konvojavimo metu: „Žingsnis į kairę, žingsnis į dešinę laikoma pabėgimu, šaunama be įspėjimo“, – apie tai kalinius nuolat informuodavo konvojus.

Griežtasis režimas numatė ir nemažai drausminių, baudžiamųjų priemonių. Nusižengęs kalinys galėjo būti nubaustas šiomis administracinėmis bausmėmis⁵⁶:

1) atimama teisė naudotis lagerio parduo-

tuvės paslaugomis – iki 3 mėnesių;

2) atimama teisė susirašinėti – iki 1 metų;

3) pervedamas į sustiprinto režimo baraką, laikomas bendroje kameroje ir vedamas į darbą – iki 6 mėnesių;

4) uždaromas į lagerio kalėjimą-karcerį – iki 15 parų.

Ypatingasis režimas buvo realiausia, visiems kaliniams – nesvarbu koks jų politinis sąmoningumas ar ideologiniai skirtumai – aiški ir suprantama kalinimo blogybė. Siekimas panaikinti šiuos diskriminuojančio režimo suvaržymus ir buvo viena pagrindinių priežasčių, dėl kurios kilo politinių kalinių individualus pasipriešinimas, vėliau peraugęs į masinį pasipriešinimo judėjimą.

POLITINIŲ KALINIŲ PASIPRIEŠINIMAS IR KOVA YPATINGOJO REŽIMO LAGERIUOSE

Individualus pasipriešinimas. Lageriuose visada atsirasdavo žmonių, nenorinčių susitaisyti su įkalinimu, paklusti režimui ir nuolankiai plaukti pasroviui, atsisakant vilties kada nors išeiti į laisvę⁵⁷. Pagrindinis individualaus protesto aktas, plačiai naudotas ir politinių kalinių lageriuose – pabėgimas. Ypatingieji lageriai buvo įrengiami „ypač pavojingiems nusikaltėliams“, linkusiems į pabėgimus, krinti. Rakinami barakai, grotuoti langai, apribota judėjimo po lagerio teritoriją laisvė, trigubos vielų, tvorų užtvaros, ginkluotos sargybos postai, nuolatinė kalinių kontrolė ir priežiūra tiek gyvenamojoje zonoje, tiek darbe, – visa tai turėjo iki minimumo sumažinti pabėgimo galimybes. Tačiau bandančių pabėgti iš lagerių buvo labai daug. Pabėgimai būdavo dvejopo pobūdžio: impulsyvūs, kilę iš nevilties, ir kruopščiai parengti, suplanuoti ir įgyvendinti.

Pirmieji – tiesiog spontaniškas ir dažniausiai paskutinis kalinio protestas. Jam ryždavosi nusivylę, dvasinės pusiausvyros netekę žmonės; jie impulsyviai pasirinkdavo nerealią viltį ištrūkti į laisvę vietoj neišvengiamos mirties lageryje. Be maisto atsargų, nepasirengus ir neapmąsčius – tokius bandymus pabėgti lagerių sargyba nutraukdavo dar jiems nepradėjus.

Suplanuotus pabėgimus rengdavo ir įgyvendindavo tiek pavieniai kaliniai, tiek nedidelės grupelės (3–5 žmonės; didelėmis grupėmis bėgdavo rečiau). Iš pradžių reikėdavo sukaupti pakankamas maisto atsargas, sudaryti ir tiksliai įgyvendinti pabėgimo planą – kad sargyba apie pabėgusius kalinius sužinotų kuo vėliau, nes po tam tikro laiko net ir specialiai dresuoti šunys nesugebėdavo užuosti pabėgėlių pėdsakų, dėl to buvo galima išvengti persekiojimo. Pabėgę kaliniai privalėjo puikiai išmanyti vietinio regiono geografiją, orientotis

aplinkoje, žinoti gamtinių sąlygų ypatumus, vengti kontaktų su vietos gyventojais, turėti konkretų pabėgimo maršrutą ir jo laikytis. Kadangi lagerio gyvenamoji zona buvo ypač stipriai saugoma, kaliniai dažniausiai bėgdavo iš darbo zonos. Lagerininkai angliakasiai, pasinaudodami tuo, kad apsauga į šachtas nesileisdavo, mėgindavo bėgti vagonuose, specialiai pasidarytose dėžėse, užpiltose anglimi. Tačiau vagonai buvo kruopščiai tikrinami, sargybiniai plieniniais strypais badydavo anglies sluoksnius, tikrindavo vagonų dugnus⁵⁸. Neretai grupė kalinių darbo zonoje netikėtai užpuldavo ir nuginkluodavo sargybinius, o tada organizuotai pasitraukdavo⁵⁹. Valdžia tokius atvejus traktuodavo kaip ypač pavojingus ginkluotų kalinių pabėgimus, pabėgėlių buvo ieškoma ir jie sulaikomi pasitelkiant visas įmanomas priemones.

Apskritai bėgti buvo labai rizikinga, o pavykęs pabėgimas – praktiškai neįmanomas, itin retas įvykis. Už lagerio ribų kalinys atsidurdavo svetimoje, nepažįstamoje, dažniausiai jam priešiškoje aplinkoje. Ypatingieji lageriai buvo steigiami atokiose, praktiškai negyvenamose atšiauraus klimato vietovėse. Aplinkui lagerius, pagrindiniuose keliuose, kalnų perėjose, visose gyvenvietėse daugelio kilometrų spinduliu buvo įsteigti slapti operatyvinių darbuotojų postai⁶⁰. Vietos gyventojai – komiai, jakutai, kalmukai, kazachai – neapkenė visų svetimųjų, o ypač kalinių. Dažnai bėglius persekiodavo ne tik kariniai paieškos daliniai, bet ir ginkluoti vietos gyventojai, medžiotojai. Už pagautą kalinį valdžia jiems atsilygindavo paraku, degtine, arbata, miltais⁶¹. Bėglių paieškos sistema funkcionavo labai veiksmingai, prireikus į pagalbą būdavo pasitelkiama ir aviacija, skelbiama respublikinė paieška, informacija apie pabėgusius kalinius perduodama atokiausiems operatyviniams postams. Sugautus kalinius dažniausiai žudydavo vietoje, nes premijai gauti užteko atgabenti bėglio galvą ir ranką (pirštų atspaudams sulyginti); tik turint kokių nors ypatin-

gų ketinimų – ištardyti bėglius, nubausti viešai siekiant įbauginti kitus kalinius – bėgliai būdavo gabenami į lagerį⁶². Labai dažnai sargyba piktnaudžiaudavo teise nušauti kalinį pabėgimo ar net „įtarimo planuojant pabėgimą“ atveju – t. y. išėjusį iš rikiuotės konvojavimo metu, įžengusį į draudžiamą zoną lageryje ar darbo vietoje ir t. t.⁶³ Kita vertus, sargybiniai, paprasti šaukstiniai kareiviai, iš kariuomenės politinių darbuotojų, lagerio administracijos pasakojimų susidarydavo išankstinę neigiamą nuomonę apie politinius kalinius kaip „ypač pavojingus“, „fašistus“, „banditus“, „žudikus“ ir panaudodavo ginklą dėl atsitiktinio, klaidingai įvertinto konvojuojamo kalinio judesio ar poelgio⁶⁴.

Tačiau nepaisant akivaizdžių padarinių ir nesėkmių, pabėgimai niekada nesiliaudavo, vis atsirasdavo žmonių, pasiryžusių paaukoti gyvybę už kelias dienas laisvės.

Lageriuose buvo praktikuojami ir kiti individualaus pasipriešinimo metodai. Vienas iš jų – atsisakymas dirbti. Kaliniai dažniausiai atsisakydavo dirbti ypač sunkius, sveikatai pavojingus darbus. Nedirbantys kaliniai gaudavo minimalų maisto davinį ir būdavo laikomi sustiprinto režimo barakuose arba bausminiuose izoliatoriuose, karceriuose, kur lagerio valdžia mėgindavo įvairiomis priemonėmis – fizinėmis ir psichologinėmis – palaužti jų valią, priversti išeiti į darbus⁶⁵. Tokie išbandymai išsekindavo žmones ne mažiau nei bendrieji darbai. Todėl dauguma rinkdavosi nuosaikesnes, ne tokias atviras protesto formas. Jie eidavo į darbą su savo brigada, tačiau dirbdavo puse jėgos, tik sudarydami sunkiai dirbančių įspūdį; nors ir neįvykdavo plano, tačiau visgi gaudavo didesnę maisto davinį nei visiškai nedirbantys kaliniai⁶⁶. Tokia pasyvaus pasipriešinimo taktika ypač paplito 1952 m., kai buvo pažeista politinių kalinių kontroliavimo ir priespaudos sistema. Pagal GULAG'o lagerių sistemos statistinius duomenis, net 32 proc. kalinių tais metais neįvykdavo nustatytų išdirbio normų⁶⁷. For-

muojantis politinių kalinių bendruomenei, kalinių sąmonėje brendo maišto prieš lagerių režimą ir diskriminuojančias kalinimo sąlygas idėja. 1951–1952 m. sandūroje pasyvusis pasipriešinimas išaugo į aktyvų, jau nebe pavienių individų, bet daugumos politinių kalinių bendruomenės narių kovą, kuri padėjo sužlugdyti ypatingojo režimo lagerių sistemą.

Politinių kalinių kova su kriminaliniais ir lagerių administracijai talkinisiais kaliniais. Iki 1948 m. politiniai kaliniai tebuvo užguita, susiskaidžiusi, išblaškyta žmonių masė. Ypatingojo režimo lageriuose jie gavo unikalią galimybę pažinti save, suprasti, kad jie ne šiaip kaliniai, o politiniai kaliniai, t. y. identifikuoti ir pagal tam tikrus bendrus požymius (bausmė, straipsnis, priežastis, pažiūros, ideologija, interesai ir tikslai) sutapatinti save su daugybe kitų žmonių, tokiu būdu suformuoti politinių kalinių bendruomenę. „Bendruomenė yra įsivaizduojama, nes netgi pačios mažiausios tautelės atstovai niekada nepažins daugumos savo tautiečių, tačiau kiekvieno jų sąmonėje gyvuoja įvaizdis, kad jie visi susiję“⁶⁸. Politiniai kaliniai buvo įvairių tautybių, turėjo skirtingos ir unikalios patirties bagažą, tačiau juos vienijo pagrindinė aplinkybė – jų padėtis GULAG'o lageriuose.

Prireikė laiko ir naujo kalinių kontingento, kad iš politinių kalinių masės susiformuotų kolektyvas, bendruomenė, kad žmonės patikėtų, jog „galima ištiesti nugara, kad paprasta laisvė – tokia pat žmogaus teisė, kaip ir oras“⁶⁹. Šį suvokimą paskleidė 1949–1951 m. ypatinguosius lagerius papildę kaliniai: jauni, ryžtingi, stiprūs žmonės – rezistencinio sąjūdžio dalyviai, antisovietinių pagrindinių jaunimo organizacijų nariai, turintys aiškias ir tvirtas antisovietines pažiūras bei nuostatas⁷⁰. Jie buvo pasirengę ir lageriuose tęsti pradėtą kovą, organizuoti plataus masto pasipriešinimo judėjimą⁷¹.

Iš pradžių ši kova buvo nukreipta į vidišius politinių kalinių priešus – slaptuosius

informatorius, žiaurūs, kalinių krauju susitepusius brigadininkus ir prižiūrėtojus. Jau kalinių etapavimo metu politiniai kaliniai – buvę Lietuvos, Vakarų Ukrainos partizanai – persiuntimo lageriuose organizuotai pasipriešindavo kriminalinių kalinių savivalei, plėšikavimams⁷². Kovinę patirtį jie pernešė ir į politinių kalinių lagerius. Pagrindinis smūgis buvo nukreiptas prieš lagerio administracijos suformuoto kontrolės ir prievartos mechanizmo pagrindinius sraigtelius – slaptuosius informatorius. Pastarieji kiekviename lageryje sudarydavo 5–10 proc. bendro kalinių skaičiaus, iš jų lagerio operatyvinis skyrius sužinodavo apie kalinių nuotaikas, kalbas, jų padedami išskirdavo aktyviausius, pavojingiausius kalinius⁷³. Būtent šiems aktyviausiems lagerio administracijos padėjėjams slapti politinių kalinių teismai skelbė mirties nuosprendžius, o pagal tautybes suformuotų kovos dalinių nariai juos vykdė. Standartinis tokio įvykio aprašymas: anksti ryte, vos atrakinus barakus, grupė kaukėtų vyrų įsiverždavo į nurodytą baraką ir aptikę auką įvykdė nuosprendį. Psichologinis tokių keršto akcijų poveikis buvo labai stiprus – dauguma kalinių jas vertino kaip teisingą, ilgai lauktą atpildą, o slaptieji informatoriai pasijuto esą neapsaugoti nuo lemtingo atpildo. Nors nužudymų buvo nedaug (pavyzdžiui, A. Solženicynas rašo, kad Ekibastūzo (Pesčianlago skyrius) lageryje iš 5 tūkst. kalinių nužudyta 12 lagerio administracijos padėjėjų), tačiau to pakako, kad slaptieji informatoriai daugiau neteiktų informacijos lagerio operatyvinio skyriaus darbuotojams, o prižiūrėtojai, brigadininkai su politiniais kaliniais elgtųsi ir bendrautų kaip su lygiateisiais žmonėmis⁷⁴. Panaši kova vyko beveik visuose ypatinguosiuose lageriuose, žinoma, su tam tikromis išimtimis. Kovos veiksmingumas ir mastai priklausė nuo konkrečių vietos sąlygų – lagerių dydžio, kalinių skaičiaus, darbų svarbos ir pobūdžio, kalinių buities ir t. t. Rečlagas, Gorlagas, Pesčianlagas, Steplagas – didžiuliai lagerių kompleksai, sutelkti nedidelėje te-

ritorijoje; juose kalėjo daug kalinių, tad neatitiktinai pirmieji neramumai, organizuoto nepaklusnumo akcijos vyko kaip tik šiuose lageriuose. Tuo tarpu Berlago, Ozerlago lagerių skyriai buvo smulkūs (nuo kelių šimtų iki 1000 kalinių), išsimėtę milžiniškoje teritorijoje, todėl šių lagerių administracijai buvo lengviau kontroliuoti nedidelį kalinių skaičių, juos sekti ir šnipinėti⁷⁵.

Kovoje su lagerio informatoriais buvo žengtas reikšmingas žingsnis organizuojant ir vienijant kalinius masinio pobūdžio kovai. Pasikeitė lagerių mikroklimatas, keitėsi ir kalinių mentalitetas – žmonės laisviau bendravo, būrėsi ir organizavosi pagal tautybes. Tuo pat metu steigėsi bendri, visų lagerio kalinių interesams atstovaujantys, pasipriešinimo judėjimą koordinuojantys centrai. Ilgainiui jie tapo tikromis kalinių savivaldos, nors ir po grindinės, bet turinčios realią valdžią, institucijomis.

Sutramdžius lagerių kriminalinių kalinių savivalę, nutildžius informatorius, iš esmės pagerėjo buitinės ir gyvenimo sąlygos. Tačiau lageriuose tebeveikė ypatingojo režimo apribojimai, o lagerių administracija ieškojo būdų atgauti kalinių kontrolės svertus. Kita vertus, ir kalinių bendruomenėse kaupėsi nepasitenkinimas susidariusia padėtimi, vis dažniau buvo užsimenama apie būtinybę streikuoti, atvirai kovoti dėl savo teisių⁷⁶.

J. Stalino mirtis ir po jos aukštuose sovietų valdžios sluoksniuose prasidėjusi kova dėl valdžios bei su tuo susiję procesai lageriuose paspartino politinių kalinių ir lagerių administracijos atviros kovos pradžią.

Politinių kalinių masinė kova: streikai ir sukilimai. 1952–1953 m. GULAG'o lagerių sistemą drebino masiniai kalinių sukelti neramumai⁷⁷. Kovojo ne tik ypatinguosiuose lageriuose kalintys politiniai kaliniai, bet ir bendrojo režimo lageriuose bausmes atliekantys kriminaliniai nusikaltėliai. Tiesa, bendrojo režimo lageriuose tarpusavyje kovojo įvairios kriminalinių kalinių grupuotės, tačiau dėl to

daugelyje lagerių administracija praktiškai negalėjo kontroliuoti kalinių veiksmų⁷⁸.

Atvira politinių kalinių kova su lagerių administracija aptariamuoju laikotarpiu vyko dviem kokybiškai skirtingais metodais. 1948–1952 m. – ginkluotos kovos, sukilimų etapas. GULAG'o valdininkai stengėsi kontroliuoti kalinių sudėtį, po atskirus lagerius išskirstydavo kalinius, dėl karinės patirties ir žinių galinčius būti potencialiai pavojingais, linkusius priešintis, bėgti, tačiau kartais viename lageryje susirinkdavo gana daug tokių kalinių, kurie pasitaikius progai mėgindavo suorganizuoti ginkluotus sukilimus.

1948 m. rudenį sukilo vieno iš statybos lagerio Nr. 501 (Tiumenės sr.) kaliniai. Grupė kalinių, buvusių sovietinės armijos kareivių ir karininkų, nuginklavo savo lagerio skyriaus sargybą, persirengė karinėmis uniformomis ir sugebėjo be pasipriešinimo užimti keletą kaimyninių lagerių, kurių kaliniai papildė sukilėlių gretas⁷⁹. Sukilėliai žygiavo Vorkutos link, dalis – į Užpoliarės tundrą, Obės upės žiočių link, tačiau pasitelkus reguliariosios kariuomenės dalinius bei lėktuvus po atkaklių kovų jie buvo sunaikinti.

1949 m. pavieniai ginkluoti sukilimai vyko Berlago skyriuose – Nižnij Aturjache ir Elgene⁸⁰. Juos suorganizavo buvę kariai. Buvo nuginkluota apsauga, tačiau sukilėliams nepavyko plačiau paskleisti sukilimo idėjos tarp kalinių, tad sukilimai virto ginkluotais pabėgimais, kurie su kariuomenės pagalba buvo nuslopinti.

1951 m. kilusį ginkluotą kalinių maištą Krasnojarsko lageryje taip pat nuslopino kariuomenė⁸¹.

1952 m. statybos lageryje Nr. 505 (Komijos ASSR) kilo vienas didžiausių kalinių ginkluotų sukilimų GULAG'o lagerių istorijoje⁸². Sukilimui vadovavo buvęs sovietinės armijos karininkas; sukilėliai užėmė keletą lagerio skyrių ir žygiavo Vorkutos miesto link. Čia jų žygį sustabdė skubiai mobilizuoti laisvieji Vorkutos gyventojai, kariniai daliniai ir karinė aviacija. Po atkaklių tris dienas trukusių kovų sukilėliai buvo išblaškyti ir sunaikinti⁸³.

Dažniausiai šie įvykiai – tai lageriuose kėlusių buvusių Raudonosios armijos karių sukelti atskiri ginkluoti kalinių protesto proveržiai, įgavę ginkluoto pabėgimo formą. Nepaisant kalinių kovingumo, jie būdavo žiauriai nuslopinami ir praktiškai neturėjo jokios įtakos bendrai kalinių padėčiai lageriuose, gyvenimo ir režimo sąlygų pasikeitimui.

Nuo 1952 m. politinių kalinių masinis pasipriešinimas ir kova įgavo sąmoningų politinių nepaklusnumo akcijų pobūdį. Politiniai kaliniai su lagerio administracija stengėsi kovoti taikiomis priemonėmis – pasyvaus pasipriešinimo, ekonominio sabotažo, bado akcijomis bei streikais, mėgindami išvengti tiesioginio lagerius saugančios kariuomenės įsikišimo. Viena pirmųjų žymesnių tokio pobūdžio organizuotų kalinių nepaklusnumo akcijų – 1951 m. Sachalino bendrojo režimo lageryje įvykęs streikas. Protestuodami prieš lagerio administracijos savivalę kaliniai atsisakė eiti į darbą ir paskelbė ilgalaikę bado akciją⁸⁴.

1951 m. pabaigoje bado streikus buvo paskelbė Uchtižemlago (Komijos ASSR) ir Ekibastūzo (Pesčianlago skyrius) kaliniai. A. Solženicynas, Ekibastūzo streiko dalyvis, rašo, kad kaliniai paskelbė bado streiką ir atsisakė eiti į darbus dėl lagerio sargybos provokacinių veiksmų⁸⁵. Streikas tęsėsi keturias paras, ir tik į lagerį atvykus Pesčianlago valdžios komisijai ir viešai pažadėjus, kad visi „teisėti“ kalinių reikalavimai (nubausti į kalinius šaudžiusius sargybinius, nuimti nuo langų grotas, nerakinti barakų, panaikinti kalinių numeravimą, leisti laisvai vaikščioti po lagerio teritoriją) bus apsvarstyti ir įvykdyti, kaliniai nutraukė bado streiką. Tačiau lagerio valdžia šio susitarimo neįvykdė, aktyviausius streiko dalyvius ir įtariamus organizatorius atskyrė nuo visų kalinių ir išsiuntė į kitus ypatinguosius lagerius⁸⁶. Anksčiau tokia kalinių sukeltų neramumų sprendimo metodika buvo gana veiksminga. Dažnai kalinių pasipriešinimo pagrindinės organizacijos būdavo

susekamos ir išsklaidomos net nepradėjusios veikti. Tačiau 1951–1952 m. sandūroje politinių kalinių padėtis ypatinguosiuose lageriuose buvo pasikeitusi. Lageriuose jau buvo susiformavę vakarų ukrainiečių, lietuvių ir kt. tautybių kalinių pasipriešinimo organizacijų branduoliai, pažeistas kalinių vidinės spaudos aparatas – fiziškai naikinami lagerio administracijai ištikimi informatoriai ir padėjėjai. Tad pasipriešime aktyviai dalyvavusių kalinių pervežimas į kitus lagerius tik paspartino visuotinio pasipriešinimo taktikos ir strategijos bei kovos įgūdžių paplitimą. Po lagerius plačiai pasklido kalinių „maišto virusas“. Pavyzdžiui, dalis iš Ekibastūzo lagerio išvežtų kalinių atsidūrė Steplago 3-iajame lagerio skyriuje – Kengyro lageryje ir čia aktyviai dalyvavo vietinių pagrindinių pasipriešinimo organizacijų veikloje.

1952 m. rudenį iš Steplago ir Pesčianlago lagerių atrinkta apie 1200 kalinių – pagrindinių pasipriešinimo organizacijų dalyviai, nustatyti ir numanomi kalinių neramumų organizatoriai. Iš jų suformuotas žymusis „Karagandos etapas“. Kaliniai perkelti į Gorlago (Norilskas, Krasnojarsko kr.) lagerius⁸⁷. Tuo pat metu į šiuos lagerius perkelti Uchtos ir Omsko lagerių kaliniai, dalyvavę ten vykusiuose neramumuose ir bado streikuose. Didžiausią „Karagandos etapo“ kalinių dalį sudarė vakarų ukrainiečiai ir lietuviai. 1953 m. pavasarį suformuotas dar vienas kalinių iš Karagandos sr. ypatingųjų lagerių „etapas“. Apie 350 kalinių nugabenta į Rečlago (Vorkuta, Komijos ASSR) lagerius⁸⁸. Patekę į Gorlago ir Rečlago lagerius kaliniai aktyviai kūrė tautines pagrindines pasipriešinimo organizacijas bei kovos būrius arba jungėsi prie vietose jau veikusių pasipriešinimo organizacijų. Iki 1953 m. gegužės vyko vidinė kova su lagerių administracija – buvo naikinami lagerio administracijos pakalikai ir informatoriai, vykdomos ekonominio sabotažo akcijos ir pan. Galiausiai 1953 m. gegužės–rugpjūčio mėn. daugelyje Gorlago ir Rečlago lagerių prasidėjo masiniai kalinių streikai.

1953 m. kalinių streikus lėmė įvairios priežastys. Visų pirma, atsirado politinių kalinių bendruomenė, kurią sudarė jauni, maištingi, fiziškai ir dvasiškai nepalaužti, ginkluotojo pasipriešinimo ir lagerinių kovų patirtį turintys kaliniai, aktyvūs ir sąmoningi sovietinės santvarkos bei komunistinio režimo priešininkai. Labai svarbus veiksnys – J. Stalino mirtis, daugumai kalėjusiųjų lageriuose suteikusi permainingą, artėjančios laisvės viltį. Tačiau šios viltys nebuvo įgyvendintos. L. Berijos įsakymu paskelbta visuotinė GULAG'o lagerių kalinių amnestija palietė tik bendrojo režimo lageriuose kalėjusius kriminalinius kalinius. Politinių kalinių gyvenimo, darbo sąlygos ir kalinimo režimas praktiškai nepasikeitė. Sužlugus daugelio kalinių viltims, kilo visuotinis nepasitenkinimas bei pyktis. Susikaupusio pykčio proveržius paskatino ir provokaciniai lagerius saugojusių kareivių veiksmai. Iki šiol nėra aišku, ar tai buvo suplanuotos provokacijos (ginklo naudojimas siekiant sukelti atsakomuosius kalinių atviro nepaklusnumo veiksmus, taip nustatyti pavojingiausius kalinius ir juos izoliuoti), ar tiesiog didžiulės nervinės įtampos, slėgusios tiek kalinius, tiek sargybinius, padarinys⁸⁹. Šiaip ar taip, tačiau šaunamieji ginklai dažniausiai būdavo panaudojami nesant būtinybės ir sukeldavo kalinių protesto veiksmus, kurie peraugdavo į masinius streikus ir net sukilimus.

Pagal tai, kaip vyko 1953–1954 m. kilę didžiuliai streikai Gorlage, Rečlage ir Step-lage, galima atkurti bendrą kalinių pasipriešinimo modelio struktūrą. Pirmiausia protestuojantys dėl neteisėto lagerio administracijos arba lagerio apsaugos elgesio kaliniai išvaikydavo iš lagerio administracijos ir valdžios atstovus, perimdavo lagerio valdymą, sudarydavo bendrus savivaldos komitetus (jų veikloje dalyvaudavo visų lagerio tautybių atstovai), kurie užtikrindavo tvarką ir stabilų lagerio gyvenimo ritmą. Streikų metu lageriuose nepasitaikydavo plėšikavimo ar savaivaliavimo – įprastine tvarka veikė lagerių parduotuvės, medicinos ir sanitarijos įstaigos,

buvo paskirstomas maistas ir t. t. Deryboms su lagerio administracijos ir vietos valdžios atstovais būdavo išrenkami kalinių atstovai, kurie perduodavo kalinių reikalavimus. Kiekvienų derybų pradžioje buvo iškeliamą pagrindinę sąlyga – iškviesti specialią derybų komisiją iš Maskvos, kurioje būtų komunistų partijos Centro komiteto narių ir vyriausybės atstovų. Kaliniai suvokė, kad vietinė vadovybė negali priimti sprendimų be nurodymų iš centro, be to, tikėjosi, kad išsakius savo nusiskundimus ir reikalavimus tiesiogiai aukščiausios valdžios atstovams bus didesnė tikimybė, kad jie bus įvykdyti. Kalinių reikalavimai buvo dvejoji – buitiniai ir politiniai. Esminiai buitinio pobūdžio reikalavimai: nuimti nuo barakų grotas ir užraktus; panaikinti numerius; leisti laisvai vaikščioti po lagerio teritoriją, lankytis kituose barakuose; įvesti tokios pat trukmės darbo dieną (8–9 val.), kaip ir laisviesiems darbininkams; atlyginimus prilyginti laisvųjų darbininkų įkainiams; padidinti užskaitymų skaičių už viršnorminio darbo dienas; neriboti laiškų ir pasimatymų su artimaisiais skaičiaus; užtikrinti kalinių skundų išsiuntimą į visas valdžios instancijas⁹⁰.

Šiuos reikalavimus kėlė visi streikuojantys politiniai kaliniai, iš esmės tai buvo kalinių pageidavimas panaikinti ypatingojo režimo sąlygas. Streikuojantys kaliniai sąmoningai nekėlė reikalavimų, kurie, jų manymu, sovietinei sistemai būtų absoliučiai nepriimtini; jie reikalavo realių, apčiuopiamų pakeitimų, kaip pavyzdį pateikdami bendrojo režimo lagerius, tuo labiau kad dauguma politinių kalinių nesijautė nusikaltę valstybei labiau nei kriminaliniai kaliniai⁹¹.

Politiniai reikalavimai – tai iš esmės pageidavimas, kad sovietiniai valdininkai ir santykiuose su politiniais kaliniais vadovautųsi sovietinėje baudžiamojoje teisėje numatytais įstatymais. Daugiausia buvo keliami šie reikalavimai: paleisti iš lagerių nuteistus nepilnamečius, invalidus ir sergančius nepagydomomis ligomis, užsienio valstybių piliečius;

peržiūrėti visų politinių kalinių bylas, nekaltaite nuteistus išteisinti; taikyti įstatymą dėl paleidimo į laisvę, atbuvus du trečdalius bausmės laiko; paleistiems kaliniams netaikyti privalomo ištrėmimo⁹².

Be to, dar buvo reikalaujama nustatyti sargybinius, kaltinamus neteisėtai panaudojus ginklą prieš kalinius, ir patraukti juos baudžiamojon atsakomybėn, taip pat neieškoti streikų organizatorių, nepersekioti kalinių reikalavimus pateikusių atstovų ir t. t.⁹³

Atvykusi vyriausybinių komisija, formaliai išklausiusi kalinių reikalavimus, susipažinusi su padėtimi ir tvarka streikuojančiuose lageriuose, pažadėdavo, kad apsvarstys ir patenkins „teisėtus ir priimtinius“ kalinių reikalavimus, tačiau pareikšdavo, kad kaliniai privalo būti geranoriški, kuo skubiau atnaujinti nutrauktus darbus⁹⁴. Dažniausiai, demonstruojant paviršutinišką sovietinį teisingumą, buvo daromos nežymios nuolaidos – leidžiama nedelsiant nuardyti numerius, nuimti grotas ir užraktus, vaikščioti po lagerio teritoriją⁹⁵.

Streikuojantys kaliniai iš pradžių patikėdavo šiais pažadais ir streikas būdavo sustabdomas. Tik Gorlago 3-iajame lageryje streikavę katorgininkai be pertraukų kovojo du mėnesius (nuo 1953 m. birželio 4 d. iki rugpjūčio 4 d.)⁹⁶.

Tačiau lagerio administracija nevykdėdavo visų pažadų, kaip ir minėto Ekibastūzo streiko metu, pasitenkindavo tik daliniais, „kosmetiniais“ pakeitimais; ji stengdavosi nustatyti aktyviausius streikų organizatorius ir dalyvius, atskirti juos nuo visų kalinių ir išsiųsti į kitus lagerius arba į uždarus kalėjimus. Kartais tokių priemonių pakakdavo, kad streikai lageriuose neatsinaujintų (pvz., Gorlago 1-ojo ir 2-ojo lagerių kaliniai neatnaujino streiko). Tačiau dažniausiai net ir netekę savo lyderių kaliniai nepasiduodavo ir streikai išpliekisdavo su nauja jėga: kaliniai atsakydavo daryti bet kokias nuolaidas ir reikalaujo įgyvendinti visus jų reikalavimus. Tokiu atveju streikams slopinti kaip galutinė sprendimo priemonė būdavo pasitelkiama

kariuomenė⁹⁷. Dažniausiai užtekdamo karinės jėgos demonstravimo ir psichologinio poveikio priemonių – įkalbinėjimų, grasinimų, pažadų, kad streikai būtų nutraukti. Tačiau ypatingais atvejais, kai streikuojantys nenusileisdavo ir pasipriešindavo į lagerį įsiveržusiems prižiūrėtojams, kariuomenė panaudodavo ir šaunamuosius ginklus. Šautuvais, lazdomis ir aštriais kastuvėliais ginkluoti kariai slopino kalinių streikus Gorlago 3-ajame, 5-ajame ir 6-ajame (moterų) skyriuose, Rečlago 10-ajame (29-oji šachta) lageryje⁹⁸. Slopinant Kengyro kalinių sukilimą 1954 m. birželio 26 d. buvo panaudoti tankai: jie griovė kalinių pastatytas barikadas, barakus, traiškė kalinius⁹⁹.

Dar ir dabar nėra tiksliai žinoma, kiek žmonių žuvo ir buvo sužeista. Oficialūs kalinių streikus slopinusių sovietinių žinybų duomenys ir liudininkų atsiminimuose nurodomi skaičiai iš esmės skiriasi. Pavyzdžiui, oficialiais duomenimis, slopinant Gorlago 5-ojo lagerio kalinių streiką, kareiviams panaudojus šaunamuosius ginklus žuvo 23 žmonės, tačiau liudininkų atsiminimuose rašoma, kad žuvo daugiau nei 200 žmonių¹⁰⁰; ataskaitoje apie streiką Rečlago 10-ajame (29-oji šachta) lageryje nurodoma, kad žuvo 42 žmonės, 135 buvo sužeisti, o naujausiuose istorikų darbuose rašoma, kad žuvusių buvo 62, sužeistų – iki 300 žmonių¹⁰¹. Tačiau įvykių liudininkai teigia, kad šaudant į beginklius kalinius nužudyta „šimtai žmonių“¹⁰². Slopinant 40 dienų trukusį Kengyro kalinių sukilimą dalyvavo 1700 kareivių ir karininkų, 98 specialiai dresuoti šunys ir 5 koviniai tankai; oficialiais duomenimis, žuvo 46 žmonės, 106 buvo sužeisti, tačiau įvykių liudininkai tvirtina, kad žuvusių buvo nuo kelių šimtų iki tūkstančio¹⁰³.

Nors kalinių streikai užgniaužti brutalia karine jėga, bet kaliniai nebuvo sugniuždyti. Streikai ir sukilimai turėjo didžiulę reikšmę – jie parodė, kad politiniai kaliniai yra stipri ir veiksminga jėga, galinti kovoti dėl savo teisių politinės kovos priemonėmis. Tai privertė aukščiausius Sovietų Sąjungos pareigūnus atkreipti dėmesį į politinių kalinių reikalavi-

mus. Tiesioginis politinių kalinių masinio pasipriešinimo rezultatas – ypatingojo režimo lagerių sistemos panaikinimas¹⁰⁴.

Politinių kalinių pasipriešinimo padariniai.

Ypatingasis kalinimo režimas turėjo tam tikrą išorinių, lengvai atpažįstamų ir įsimintinų, režimo griežtumo lygmenį demonstruojančių ženklų, priespaudos simbolių sistemą – numeriai, grotuoti langai, rakinamos gyvenamosios patalpos, spygliuotų vielų užtvaramis ir ginkluotos sargybos bokšteliais apribota kalinimo erdvė. Šie ženklai tapo neatsiejama politinių kalinių atsiminimų ir pasakojimų apie kalinimo režimą dalimi.

Tačiau tai buvo tik išoriniai atributai, psichologinio poveikio priemonės, kurios išliko nepakitusios iki 1953 m. rudens ir tarsi simbolizavo režimo griežtumą bei pastovumą. Net ir po J. Stalino mirties prasidėję GULAG'o sistemos pertvarkymai – pavaldumo ir ekonominių funkcijų pasikeitimas, žymus bendro kalinių skaičiaus sumažėjimas paskelbus visuotinę amnestiją – nepakeitė ypatingojo režimo lagerių ir politinių kalinių padėties. Tik masiniai politinių kalinių streikai ir sukilimai, įvykę 1953 m. vasarą Gorlage ir Rečlage bei 1954 m. gegužės 16–birželio 26 d. Steplago Kengyro lageryje, paspartino esmines permainas. Nors ir nuslopinusi streikus, lagerių valdžia buvo priversta padaryti tam tikrų nuolaidų. Buvo panaikinta kalinių numeracija, nuo barakų langų bei durų nuimtos grotos ir spynos – t. y. esminiai išorinės priespaudos atributai. Be to, sutrumpinta darbo diena, įvesti užskaitymai už išdirbio normų įvykdymą, padidinti atlyginimai, leista rašyti po du laiškus per mėnesį, neribojamas gaunamų siuntinių skaičius ir t. t.¹⁰⁵ Galiausiai, keičiantis sovietinės baudžiamosios praktikos prioritetams, rengiant dirvą stalinio laikotarpio nusikaltimų paviešinimui ir jų revizijai, ypatingųjų lagerių sistema tapo nereikalinga. 1954 m. liepos 10 d. pasirodžiusiame SSRS Ministrų Tarybos nutarime „Dėl pataisos darbų lagerių ir kolonijų“ ypatingasis

režimas ir ypatingieji lageriai jau neminimi¹⁰⁶. 1954 m. birželio 25 d. buvo paskelbta, kad ypatingieji lageriai Gorlagas, Rečlagas ir Berlagas sujungiami su bendrojo režimo Norilsko, Vorkutos ir Magadano sr. lageriais.

Politiniai kaliniai dėl savo teisių ir asmeninės laisvės kovojo organizuotai, tam buvo veiksmingai panaudojami pagrindiniai politinės kovos metodai – pasyvumas, nepaklusnumas, ekonominis sabotžas, masiniai streikai ir sukilimai. Tik dėl vieningo, visuotinio politinių kalinių bendruomenės narių dalyvavimo politinėje kovoje su lagerių administracija galiausiai buvo pasiekta, kad politinių kalinių reikalavimai būtų besąlygiškai įgyvendinti. Ši pergalė rodo, kad 1948–1954 m. ypatingojo režimo lagerių sistemoje susiformavo sąmoninga, brandi ir veikli politinių kalinių bendruomenė.

IŠVADOS

Sovietų Sąjungoje oficialiai galiojo nuostata, kad šalyje nėra politinių kalinių, tik asmenys, įvykdę nusikaltimus valstybei ir jos santvarkai. Sovietinių respublikų baudžiamųjų kodeksų „kontrrevoliuciniai“ straipsniai atviromis politinių kaltinimų pobūdžio formuluotėmis suponavo, kad kiekvienas žmogus, nuteistas pagal šiuos straipsnius, gali būti vadinamas politiniu kaliniu. Tačiau sovietinis bausminis aparatas praktiškai buvo taikomas labai plačiai, todėl į politinių kaltinimų bausminio poveikio sritį pateko daugybė apolitiškų žmonių.

Svarbiausias skiriamasis politinio kalinio požymis – sąmoningas suvokimas, kad jo ideologinės nuostatos skiriasi nuo oficialios valstybinės pozicijos. Tad politiniais kaliniais vadinami kaliniai, kurie pripažįsta savo idėjinį priešišumą esamai santvarkai, nori ir gali kovoti dėl savo įsitikinimų.

Po Antrojo pasaulinio karo GULAG'o lageriuose iš esmės pakito politinių kalinių kontingentas, jį papildė buvę Raudonosios armijos kariai, antisovietinės ginkluotosios

rezistencijos ir pagrindinių jaunimo organizacijų nariai, neretai nubausti maksimaliomis laisvės atėmimo bausmėmis. Tai buvo viena svarbiausių priežasčių, paskatinusi sovietinius vadovus atskirti politinius kalinius nuo visų kalinių ir kalinti juos ypatingojo režimo lageriuose.

Ypatingojo kalinimo režimas pratęsė katorgos lagerių tradicijas, turėjo tiek lagerio, tiek uždaro kalėjimo kalinimui būdingų bruožų. Tačiau nepaisant griežto režimo, ypatingieji lageriai tapo pagrindine politinių kalinių vidinio sąmonėjimo vieta.

Sąmoningo politinių kalinių bendruomenės formavimosi procesą inspiravo 1949–1950 m. į ypatinguosius lagerius patekusių politinių kalinių – antisovietinio ginkluotojo pasipriešinimo dalyvių, pagrindinių jaunimo organizacijų narių ir kt. idėjinių sovietinės santvarkos priešininkų veikla. Tęsdami ginkluotosios rezistencijos tradicijas, šie politiniai kaliniai kovojo su kriminaliniais ir lagerių administracijai talkinisiais kaliniais. Įvairaus masto, bet panašaus pobūdžio pasipriešinimo akcijos organiškai plėtojosi visuose ypatingojo režimo lageriuose.

Didžiausiuose ypatingojo režimo lageriuose pirmasis politinių kalinių masinės kovos etapas perėjo į kokybiškai naują fazę – visuotinę kovą su lagerių administracija. 1951–1952 m. prasidėję spontaniški ir menkai organizuoti pavieniai neramumai, bado streikai ilgainiui išsiliejo į vieningus politinių kalinių streikus bei sukilimus. Būtent šiame etape buvo išbandytas politinių kalinių bendruomenių ryšių tvirtumas ir politinių kovos metodų veiksmingumas. Nors didieji 1953–1954 m. streikai Gorlage, Rečlage ir Steplago Kengyro lageryje buvo nuslopinti su kariuomenės pagalba, bet galiausiai sovietų valdžia buvo priversta įgyvendinti kalinių reikalavimus: panaikinti ypatingąjį kalinimo režimą, palengvinti darbo ir gyvenimo sąlygas, pradėti politinių kalinių baudžiamųjų bylų peržiūrėjimo ir jų reabilitavimo procesą. Iki 1956 m. pabaigos iš lagerių buvo išleista ir amnestuota didžioji dalis politinių kalinių.

Nuorodos

- ¹ Уголовный кодекс РСФСР, М., 1947, с. 26.
- ² P. Solomon, *Soviet criminal justice under Stalin*, Cambridge, 1996, p. 9.
- ³ A. Anušauskas, *Lietuvių tautos sovietinis naikinimas 1940–1958 metais*, V., 1996, 494 p.; to paties, „Ginkluotos kovos dėl Baltijos šalių ir Vakarų Ukrainos nepriklausomybės lyginamoji analizė“, *Genocidas ir rezistencija*, 1997, Nr. 2, p. 14–18; to paties, „Komunizmo nusikaltimai Lietuvoje (istorinė statistinė apžvalga)“, *Antikomunistinis kongresas ir Tribunolo procesas*, V., 2002, p. 78–99; E. Burokas, „Krauju rašyta istorija“, mašinraštis, Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro archyvas, 32 p.; to paties, „Vorkutos kronika“, *Lietuvos aidas*, 2001, Nr. 190, p. 11; A. Kašėta, „Kiek buvo suminta ir įkalinta antisovietinio pasipriešinimo dalyvių Lietuvoje pokario metais“, *Laisvės kovų archyvas* (toliau – LKA), K., 1995, t. 15, p. 57–90; R. Racėnas, *Komijų žemėje*, K., 1995, 159 p.; A. Šerėnas, *Vorkutos mirties lageriai*, V., 1997, 672 p.; A. Stasiškis, „Kelionė po Gulago šalį“, *Tremties ir kalinimo vietas*, V., 1995, p. 25–42; B. Zlatkus, „Gulago sistema“, *Lietuvos naikinimas ir tautos kova*, V., 1999, p. 166–201.
- ⁴ *Juodoji komunizmo knyga*, V., 2000, 1078 p.
- ⁵ Ж. Котек, П. Ригулот, *Век лагерей*, М., 2003, 687 с.
- ⁶ A. Applebaum, *GULAG. A history of the soviet camps*, London, 2003, 610 p.
- ⁷ Б. Яковлев, *Концентрационные лагеря в СССР*, Ontario, 1983, 253 с.; Н. Петров, *ГУЛАГ*, www.pseudology.org/Gulag/; А. Смыкалин, *Колонии и тюрьмы в Советской России*, Екатеринбург, 1997, 375 с.; Н. Земсков, *ГУЛАГ (историческо-социологический аспект)*, www.hro-nos.ru/gulag/zemskov; М. Смирнов, С. Сигачев, Д. Шкапов, „Система мест заключения в СССР, 1923–1960“, *Система исправительно-трудовых лагерей*, М., 1998, с. 25–74.
- ⁸ А. Дугин, „Восстание в Особом Горном лагере“, *Воля*, М., 1993, Но. 1, с. 109–121; А. Макарова, „Норильское восстание“, *ibid.*, с. 68–108; А. Кокурин, „Восстание в Степлаге“, *Отечественные архивы*, М., 1994, Но. 4, с. 33–81; Н. Морозов, *Сопротивление в особых лагерях Коми АССР (1953–1955)*, www.hro.org/editions/karta/nr12/moroz; И. Осипова, „Сопротивление в ГУЛАГ'е“, *ibid.*
- ⁹ В. Кирилов, *История репрессий и право-защитное движение в России*, Е., 1999, 119 с.; to paties, „Возникновение репрессивного законодательства“, *Жертвы репрессий*, Е., 1999, с. 13–18; В. Попов, „Государственный террор в советской России, 1923–1953“, *Отечественные архивы*, 1992, Но. 2, с. 20–31.
- ¹⁰ *ГУЛАГ: Главное управление лагерей, 1918–1960*, М., 2002, 888 с.
- ¹¹ SSRS MVD ministro įsakymas „Dėl ypatingojo režimo MVD lagerių organizavimo“, www.gulag.hu/prikaz.1; SSRS MVD instrukcija „Dėl kalinių kalinimo režimo SSRS MVD ypatinguosiuose lageriuose“, www.gulag.hu/prikaz.2.
- ¹² *Лаврентий Берия. 1953*, М., 1999, 512 с.
- ¹³ *Реабилитация: как это было. Март 1953–февраль 1956*, М., 2000, 503 с.
- ¹⁴ *Система исправительно-трудовых лагерей. 1923–1960: Справочник*, М., 1998, 600 с.
- ¹⁵ R. Aleksonienė, „Mea culpa, mea maxima culpa“, *Ešelonų sesės*, V., 1994, p. 384–417; Z. Balčiūnienė, „Tarp mirties ir gyvenimo“, *ibid.*, p. 114–125; J. Būda, „Kaliniai Rytprūsiuose“, *LKA*, 1996, t. 19, p. 231–234; В. Буковский, „Из книги „И возвращается ветер...“, *Годы террора*, Р., 2000, ч. 2, с. 208–229; S. Daukšienė, „Žiauri diena atėjo“, *Ešelonų sesės*, p. 418–443; A. Deryžytė-Marcinkevičienė, „Juodi debesys virš Dzūkijos“, *LKA*, 1997, t. 22, p. 178–186; Б. Дубицкий, „Горячее лето 1953 года“, *Звенья: исторический альманах*, М., 1991, т. 1, с. 562–570; З. Габайдулин, „Я вам должен сказать“, *Воля*, М., 1993, Но. 1, с. 5–11; P. Girdzijauskas, „Prisiminimai iš Mordlago“, *LKA*, 1999, t. 25, p. 233–242; T. Grigorjeva, „Balchašo kaliniai“, *ibid.*, 2002, t. 31, p. 229–231; E. Guoga-Glaudys, „Išėjo broliai Tėvynės ginti“, *ibid.*, 1999, t. 25, p. 46–93; V. Gurskis, „Laisvės šūksniai prie Balchašo“, *Kelias į laisvę*, V., 2003, p. 75–77; M. Jurevičiūtė, „Atsiminimai“, *LKA*, 1996, t. 19, p. 146–166; tos pačios, „Audrų išblaškyti“, *Ešelonų sesės*, p. 444–465; J. Kluonienė-Jalinskaitė, „Kovok“, *LKA*, 1999, t. 26, p. 102–104; D. Kvedaras, „Vorkutos bėglys“, *ibid.*, 2000, t. 28, p. 182–231; В. Макогон, *Нориллаг*, www.memorial.krsk.ru/index.1; А. Малумен, „Июль пятьдесят третьего“, *Воля*, 1997, Но. 6–7, с. 127–135; V. Meškauskas, „Mes – „lagų“ žmonės“, *LKA*, 2002, t. 31, p. 193–201; Я. Минорович, *Узник Горлага*, www.memorial.krsk.ru/index.3; S. Norbutas, „Antroji Velykų diena“, *Amžino įšalo žemėje*, V., 1989, p. 140–153; E. Pakalniškytė, „Išėję nesugrįžta“, *LKA*, 2002, t. 31, p. 176–192; L. Pališkis, „Pašventę jaunystę už laimę tautos“, *ibid.*, 1999, t. 25, p. 127–169; T. Sedelskytė, „Už spygliuotų vielų“, *Ešelonų sesės*, p. 332–345; B. Šerepkienė-Kalvaitytė, „Pragaro vartai nenugalėjo“, *ibid.*, p. 466–482; В. Траубергс,

- Норильское восстание*, www.memorial.krsk.ru/index.4; A. Treigytė, „Toks mano likimas“, *LKA*, 1999, t. 26, p. 41–61; K. Vezbergas, „Šiaurės vėtrose“, *Kelias į laisvę* (*LKA*, 2003, t. 34), p. 38–45; A. Verksnys, *Mano gyvenimas – liudininkas*, V., 1992, 297 p.; J. Kemeklienė, *Šiauriniai vėjai*, Š., 1994, 46 p.; A. Jėčys, *Sutryptos viltys*, V., 2000, 168 p.; B. Antanaitis, *Žodžiai iš pragaro*, V., 1991, 206 p.; E. Burokas, *Pūtėme prieš vėją. Pirmoji dalis: Ko nepasakė Solženicynas*, V., 1998, 226 p.
- ¹⁶ Хотелось бы всех поименно назвать..., М., 1993, 225 с.; Чорна книга України, К., 1998, 783 с.; Доднесь тяготеет, М., 1989, т. 1, 589 с.; *Kelias į laisvę* (sud. B. Zlatkus), (*LKA*, 2003, t. 34), 256 p.; *Norilsko Vyčiai* (sud. B. Zlatkus), V., 1992, 366 p.; *Vorkutos politinių kalinių atsiminimai*, V., 1998, 254 p.
- ¹⁷ А. Солженицын, *Архипелаг Гулаг*, М., 1991, т. 1, 544 с.; т. 2, 576 с.; т. 3, 528 с.
- ¹⁸ А. Višinskis, *Baudžiamoji teisė*, V., 1947, p. 25.
- ¹⁹ Ibid.
- ²⁰ А. Anušauskas, *Lietuvių tautos sovietinis naikinimas...*, p. 6; Б. Яковлев, *op. cit.*, с. 17.
- ²¹ Уголовный кодекс РСФСР, с. 59.
- ²² Б. Яковлев, *op. cit.*, с. 13.
- ²³ Уголовный кодекс РСФСР, с. 89–96.
- ²⁴ А. Солженицын, *op. cit.*, т. 1, с. 295.
- ²⁵ Ж. Росси, *Справочник по ГУЛАГу*, М., 1991, т. 2, с. 323.
- ²⁶ Ibid.
- ²⁷ Ж. Котек, П. Ригулот, *op. cit.*, с. 143.
- ²⁸ А. Солженицын, *op. cit.*, т. 2, с. 272.
- ²⁹ А. Applebaum, *op. cit.*, p. 436.
- ³⁰ Н. Земсков, *op. cit.*
- ³¹ Н. Петров, *op. cit.*
- ³² А. Anušauskas, „Komunizmo nusikaltimai Lietuvoje...“, p. 99.
- ³³ Ibid.
- ³⁴ А. Kašėta, *op. cit.*, p. 85.
- ³⁵ А. Anušauskas, „Ginkluotos kovos dėl...“, p. 16.
- ³⁶ B. Zlatkus, „Gulago sistema“, p. 177.
- ³⁷ SSRS MVD ministro įsakymas „Dėl griežtojo režimo MVD lagerių organizavimo“, www.gulag.hu/prikaz.1.
- ³⁸ Н. Земсков, *op. cit.*
- ³⁹ Г. Иванова, „Жизнь и борьба за колючей проволокой“, *Книга для учителя*, М., 2002, с. 192.
- ⁴⁰ ГУЛАГ 1918–1960, с. 356.
- ⁴¹ Н. Петров, *op. cit.*
- ⁴² М. Смирнов, С. Сигачев, Д. Шкапов, *op. cit.*, с. 48.
- ⁴³ *Juodoji komunizmo knyga*, p. 322.
- ⁴⁴ А. Смыкалин, *op. cit.*, с. 177.
- ⁴⁵ ГУЛАГ 1918–1960, с. 135.
- ⁴⁶ Ibid.
- ⁴⁷ М. Смирнов, С. Сигачев, Д. Шкапов, *op. cit.*, с. 52.
- ⁴⁸ Система исправительно-трудовых лагерей. 1923–1960, с. 368.
- ⁴⁹ Ibid.
- ⁵⁰ Ibid., с. 353.
- ⁵¹ Ibid., с. 188.
- ⁵² М. Смирнов, С. Сигачев, Д. Шкапов, *op. cit.*, с. 53.
- ⁵³ Д. Панин, *op. cit.*, с. 452.
- ⁵⁴ N. Kitkauskas, „Mes politiniai“, *Amžino įšalo žemėje*, p. 164.
- ⁵⁵ А. Солженицын, *op. cit.*, т. 3, с. 29.
- ⁵⁶ SSRS MVD instrukcija „Dėl kalinių kalinimo režimo SSRS MVD ypatinguosiuose lageriuose“, www.gulag.hu/prikaz.2.
- ⁵⁷ Ж. Котек, П. Ригулот, *op. cit.*, с. 175.
- ⁵⁸ А. Šerėnas, *op. cit.*, p. 274.
- ⁵⁹ П. Дмитриев, *op. cit.*, с. 122.
- ⁶⁰ Ibid., с. 103.
- ⁶¹ Ж. Котек, П. Ригулот, *op. cit.*, с. 164.
- ⁶² А. Šerėnas, *op. cit.*, p. 116.
- ⁶³ *Vorkutos politinių kalinių atsiminimai*, p. 59.
- ⁶⁴ П. Дмитриев, *op. cit.*, с. 68.
- ⁶⁵ В. Буковский, *op. cit.*, с. 47.
- ⁶⁶ B. Zlatkus, „Gulago sistema“, p. 177.
- ⁶⁷ А. Applebaum, *op. cit.*, p. 424.
- ⁶⁸ B. Anderson, *[sivaizduojamos bendruomenės]*, V., 1999, p. 21.
- ⁶⁹ А. Солженицын, *op. cit.*, т. 3, с. 65.
- ⁷⁰ K. Vezbergas, *op. cit.*, p. 41.
- ⁷¹ E. Burokas, *Pūtėme prieš vėją*, p. 46.
- ⁷² А. Солженицын, *op. cit.*, т. 3, с. 43.
- ⁷³ *Norilsko Vyčiai*, p. 12.
- ⁷⁴ А. Солженицын, *op. cit.*, т. 3, с. 44.
- ⁷⁵ B. Zlatkus, „Gulago sistema“, p. 177.
- ⁷⁶ А. Applebaum, *op. cit.*, p. 434.
- ⁷⁷ „Краткий обзор лагерных восстаний“, *Хотелось бы всех поименно назвать*, с. 212.
- ⁷⁸ В. Шаламов, „Последний бой майора Пугачёва“, *Колымские рассказы*, М., 1995, с. 327.
- ⁷⁹ „Краткий обзор лагерных восстаний“, с. 211.
- ⁸⁰ А. Солженицын, *op. cit.*, т. 7, с. 73.
- ⁸¹ „Краткий обзор лагерных восстаний“, с. 212.

⁸² E. Burokas, „Krauju rašyta istorija“, op. cit., p. 14.

⁸³ Ibid.

⁸⁴ „Краткий обзор лагерных восстаний“, c. 212.

⁸⁵ A. Солженицын, op. cit., t. 3, c. 244.

⁸⁶ Ibid., c. 246.

⁸⁷ A. Applebaum, op. cit., p. 437.

⁸⁸ Ibid., p. 439.

⁸⁹ A. Солженицын, op. cit., t. 3, c. 245.

⁹⁰ A. Дугин, op. cit., c. 115.

⁹¹ A. Макарова, op. cit., c. 86.

⁹² B. Zlatkus, „Gulago sistema“, p. 181.

⁹³ A. Кокурин, „Восстание в Степларе“, c. 58.

⁹⁴ ГУЛАГ 1918–1960, c. 386.

⁹⁵ A. Кокурин, op. cit., c. 59.

⁹⁶ A. Макарова, op. cit., c. 86.

⁹⁷ ГУЛАГ 1918–1960, c. 369.

⁹⁸ Ibid., c. 378.

⁹⁹ В. Батоян, „Воспоминания о Кенгире“, *Сопротивление в Гулаге*, М., 1992, c. 187–203.

¹⁰⁰ A. Applebaum, op. cit., p. 442.

¹⁰¹ A. Anušauskas, *Žala, padaryta vykdant genocidą ir represijas bei dėl rezistencijos persekiojimo* (mašinraštis), Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro archyvas, 1996, p. 50.

¹⁰² *Kelias į laisvę*, (LKA, t. 34), p. 203.

¹⁰³ B. Zlatkus, „Kengyro sukilimas“, ibid., p. 207.

¹⁰⁴ ГУЛАГ 1918–1960, c. 389.

¹⁰⁵ Ibid., c. 345.

¹⁰⁶ М. Смирнов, С. Сигачев, Д. Шкапов, op. cit., c. 60.

Gauta 2004 09 25

Lietuvos gyventojų genocido
ir rezistencijos tyrimo centras,
Didžioji g. 17/1,
Vilnius

Evaldas Gelumauskas

THE CREATION OF THE COMMUNITY OF POLITICAL PRISONERS AND RESISTANCE IN THE GULAG SPECIAL REGIME CAMPS (1948–1954)

Summary

This article analyses the evolution of the system of GULAG special regime camps during 1948–1954 and the development of the status, identity and the formation of the community of political prisoners incarcerated there, as well as the resistance and struggle of political prisoners for the liquidation of the special imprisonment regime in the camp is also reviewed. The author of the article summarizes the most recent works of Lithuanian and foreign historians, and has utilized an abundance of memoirs of former political prisoners and sources published in separate collections of documents.

The Soviet Union officially maintained that there were no political prisoners in the country, only persons who had committed crimes against the state. Articles on anti-state crimes of the criminal codes of Soviet republics were applied broadly in practice. Their wording meant that not only ideological enemies of the Soviet state and the system were covered by the political charges, but also affected apolitical Soviet citizens. Therefore, political prisoners imprisoned in the GULAG for anti-state crimes for a long time failed to form an ideologically uniform and purposeful community able to successfully resist abuse at the hands of the camp administration and criminal prisoners.

However, after the Second World War the composition of the political prisoner population changed: more determined and active enemies of the Soviet system were imprisoned in camps, including members of anti-Soviet armed resistance and underground youth organisations. This not only changed the situation of political prisoners in the camps, but also was one of the main reasons for separating political prisoners from the general prisoner population in 1948 and moving the politicals to camps of special regime.

Camps of special prison regimes, which were active in 1948–1954, possessed features of both camps and closed prisons. Their aim was to isolate and then physically and morally break the most active enemies of the Soviet state. However, despite the strict regime, special camps became the main place for the political prisoners' consciousness-raising and discovery of their identity. Continuing their tradition of armed resistance, members of resistance movements who were imprisoned in camps after the Second World War struggled against criminal prisoners and prisoners who assisted the administration of camps. The forms of resistance were similar but they developed in an organised manner, to various extents, in all camps of the special regime. During 1951–1952, the resistance of political prisoners in the special regime camps manifested itself by single actions and hunger-strikes. While the community of political prisoners was taking shape, these spontaneous unorganised protest actions developed into mass strikes and revolts.

In 1953–1954 thousands of prisoners of Gorlag, Rechlag and Steplag camps went on strike. During the general strikes, the strength of the relations among the communities of political prisoners and the effectiveness of methods of unarmed struggle were tested. Although the largest strikes during 1953–1954 in the special regime camps were suppressed, the Soviet government was forced to satisfy the demands of the prisoners: liquidate the special imprisonment regime; create better working and living conditions; begin the review of criminal cases of political prisoners and then to rehabilitate them. By the end of 1956, most political prisoners were released from the camps and amnestied.

LSSR MGB agentų smogikų teisinio įvertinimo problematika Lietuvoje

1994 m. lapkričio 10 d. Lietuvos Respublikos generalinės prokuratūros Specialiųjų tyrimų skyriuje buvo priimtas nutarimas iškelti baudžiamąją bylą Nr. 09-2-067-94 pagal žymes nusikaltimo, numatyto LR 1992 m. balandžio 9 d. įstatymo „Dėl atsakomybės už Lietuvos gyventojų genocidą“ 1 ir 2 str. dėl LSSR KGB Sokolovo specialiosios grupės nusikalstamos veiklos pokario metais Lietuvoje. Byla didelės apimties, todėl jos tyrimas prokuratūroje buvo stabdomas, paskui vėl atnaujinamas. Tyrimą sunkino ta aplinkybė, kad iki 1997 m. rudens Lietuvoje iš esmės nebuvo institucijos, tiesiogiai vykdančios archyvinų dokumentų bei kitos medžiagos paiešką apie nusikaltimų Lietuvos gyventojams vykdytojus karo ir pokario metais. Vadinamųjų genocido bylų tyrimas paspartėjo 1997 m. rugpjūčio mėn. įsteigus Specialiųjų tyrimų skyrių Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centre (toliau – LGGRTC).

Siekiant suaktyvinti bendras šalies institucijų pastangas tiriant senaties termino neturinčias bylas, 1998 m. liepos 22 d. LGGRTC iniciatyva pasirašytas trišalis bendradarbiavimo genocido bylose susitarimas tarp LGGRTC, LR GP ir LR VSD „Bendradarbiauti ir koordinuoti veiksmus, renkant duomenis apie Lietuvos gyventojų genocido faktus, tiriant ir išaiškinant genocido nusikaltimus bei jų vykdytojus“. Susitarimas teigiamai paveikė tolesnį šių institucijų darbą. Kiekvie-

na žinyba vykdė ir iki šiol vykdo joms pavestas užduotis. Pagrindinis LGGRTC Specialiųjų tyrimų skyriaus uždavinys – teikti prokuratūroms archyvinius dokumentus apie nusikaltimus Lietuvos gyventojams vykdžiusius asmenis, padėti nustatyti smogikų bei kitokių agentų ir informatorių asmens tapatybes, teikti anketinius duomenis apie buvusius kadrinčius LSSR MGB–KGB pareigūnus ir kt.

Nuo 1999 m. LR GP Specialiųjų tyrimų skyrius medžiagą dėl konkrečių smogikų išskiria į atskiras baudžiamąsias bylas. 2000 m. vasario 23 d. į atskirą baudžiamąją bylą Nr. 09-2-005-00 buvo išskirta medžiaga, susijusi su agentų smogikų Broniaus Kalyčio-Ramojaus (Viater), Kazio Kregždės-Tomo, Prano Preikšaičio-Jūros, Igno Tamošiūno-Aštraus ir Algirdo Lapinsko-Žvaigždės veikla. 2000 m. birželio 23 d. įtariamiesiems surašyta 40 puslapių apimties kaltinamoji išvada, kurią pasirašė prokuroras U. Vyčinas. Netrukus LR GP bylą perdavė Vilniaus apygardos teismui.

2002 m. birželio 4 d. Vilniaus apygardos teismo nutartimi įtariamieji B. Kalytis-Ramojus ir K. Kregždė-Tomas buvo pripažinti padarę nusikalstamas veikas – bendrininkavę vykdančią genocidą, tačiau dėl psichikos ligų bausmė jiems nebuvo paskirta ir abu perduoti artimųjų globai, kartu nustatyta, kad juos turi stebėti vietos psichiatras. Vilniaus apygardos teismo 2002 m. birželio 4 d. nuospren-

džiu P. Preikšaitis-Jūra, I. Tamošiūnas-Aštrus ir A. Lapinskas-Žvaigždė buvo išteisinti dėl visų jiems pareikštų kaltinimų*. LR GP Valstybinio kaltinimo skyriaus prokuroro 2002 m. birželio 20 d. apeliaciniu skundu nuosprendį apskundė, tačiau Lietuvos Respublikos Apeliacinio Teismo 2002 m. lapkričio 20 d. nutartimi skundas atmestas**.

Teismų priimti sprendimai kaltinamųjų atžvilgiu sukėlė didelę rezistencijos dalyvių nepasitenkinimą ir bylą tyrusių suinteresuotų institucijų darbuotojų nuostabą. Siekiant giliau išnagrinėti priežastis, kodėl agentų smogikų bylos Lietuvoje dažniausiai laikomos teisiškai neperspektyviomis, 2004 m. kovo 18 d. LGGRTC ir LR GP Specialiųjų tyrimų skyrius surengė seminarą „Įrodymų rinkimo, pakankamumo ir vertinimo problematika tiriant genocido bylas: agentų smogikų grupių veiklos tyrimų pavyzdys“. Jame dalyvavo apie 40 žmonių, tarp jų – LGGRTC generalinė direktorė Dalia Kuodytė, Centro Specialiųjų ty-

rimų skyriaus vedėjas Rytas Narvydas bei Genocido tyrimo departamento direktorius dr. Arvydas Anušauskas, LR GP Specialiųjų tyrimų skyriaus vyriausiasis prokuroras Rimvydas Valentukevičius, Lietuvos Respublikos Aukščiausiojo Teismo teisėjas R. K. Urbaitis, LR Seimo Teisės departamento darbuotojas dr. Justinas Žilinskas, kai kuriuos kaltinamuosius gynę advokatai R. Mikliušas ir J. Savickaitė, kiti šios srities žinovai. Seminaro dalyviai aptarė teismų sprendimų argumentaciją, aiškinosi jų požiūrį į Lietuvos ypatingojo archyvo dokumentus, nagrinėjo dokumentų įrodomumo bei patikimumo klausimus, aptarė, kokią vietą įrodymų grandinėje turi užimti archyviniai dokumentai. Ypač karštus ginčus sukėlė nevienareikšmis teismų archyvinių dokumentų traktavimas, kai vienais atvejais jie pripažįstami įrodymais, kitais atvejais atmetami... Seminare pranešimus skaitė istorikas dr. A. Anušauskas, teisininkai dr. J. Žilinskas ir dr. Bernardas Gailius.

* Nuosprendį priėmė Baudžiamųjų bylų skyriaus kolegija, susidedanti iš pirmininkės A. O. Kvaraciejūtės, teisėjų S. Punio ir Z. Birštono.

** Nutartį priėmė Baudžiamųjų bylų skyriaus kolegija, susidedanti iš pirmininkės V. Ražinskaitės, teisėjų V. Miliaus ir T. Šeškausko.

Lietuvos laisvės kovotojų statuso pagal tarptautinę teisę klausimai ir MGB agentų smogikų bylos

LIETUVOS PARTIZANŲ KOVOS IR JOMS TAIKYTINA TARPTAUTINĖ TEISĖ

Norint atsakyti į klausimą, kaip reikėtų vertinti agentų smogikų vykdytas „operacijas“ pagal tarptautinę karo arba ginkluoto konflikto teisę, pirmiausia reikia apibrėžti, kokios tarptautinės teisės normos turėtų būti taikomos Lietuvos partizanų kovų laikotarpiui.

Nuo XIX a. vidurio priimta daugiau kaip du šimtai įvairių tarptautinių sutarčių, deklaracijų ir kitų dokumentų, reglamentuojančių ginkluoto konflikto teisę, tačiau teisinėje praktikoje dažniausiai remiamasi dviem pagrindinėmis šaltinių grupėmis: Hagos 1899–1907 m. taikos konferencijų konvencijomis bei deklaracijomis ir Ženevos 1949 m. konvencijomis dėl karo aukų apsaugos bei jų 1977 m. papildomais protokolais.

Sunku pasakyti, kuriuos iš šių šaltinių galėtume taikyti nagrinėjamam klausimui, nes Lietuvos partizanų kovos intensyviai truko nuo 1944 iki 1955 m. Būtent šiuo laikotarpiu įvyko didžioji tarptautinės karo ir humanitarinės teisės kodifikacija, apibendrinusi liūdną Antrojo pasaulinio karo patirtį – Ženevos 1949 m. diplomatinė konferencija, kurios metu buvo priimtos keturios Ženevos konvencijos (toliau – Ženevos 1949 m. konvencijos) dėl karo aukų apsaugos. Tačiau Lietuvos partizanams taikyti normas, kurios numatytos Ženevos 1949 m. konvencijose,

nėra paprasta dėl kelių priežasčių. Pirmiausia, nors šios konvencijos ir buvo priimtos diplomatinėje konferencijoje 1949 m., tačiau jos įsigaliojo tik 1950 m. spalio 21 d. Kyla sunkumų ir dėl formalaus šių konvencijų taikymo: pirma, Sovietų Sąjunga jų dalyve tapo tik 1954 m. gegužės 10 d.; antra, nors Lietuvos Respublika 1939 m. buvo tapusi dviejų šių konvencijų pirmtakių (1929 m. Ženevos konvencijos dėl sužeistųjų ir ligonių karo lauke bei 1929 m. Ženevos konvencijos dėl elgesio su karo belaisviais) dalyve, ji neturėjo galimybės formaliai prisijungti prie naujų susitarimų, o partizaninis pagrindis taip pat nebuvo padaręs pareiškimų, kad taikys šias konvencijas. Be to, ne visos šių konvencijų nuostatos buvo iš karto pripažįstamos tarptautinės paprotinės teisės nuostatomis, nes pagal tarptautinės teisės doktriną tik paprotinės teisės šaltiniai ir juose įtvirtintos normos yra privalomos šalims, kurios nėra tam tikrų tarptautinių susitarimų dalyvės.

Vadinasi, Lietuvos partizanų kovų laikotarpiui turėtume taikyti tuos tarptautinės teisės šaltinius, kurie jau 1944–1953 m. buvo įgiję tarptautinės paprotinės teisės statusą. Tai, kad jos formaliai privalomos ir Sovietų Sąjungai, ir Lietuvos Respublikai, negalėtume ginčyti.

Be didesnių abejonių prie taikytinos teisės tuo laikotarpiu galėtume priskirti šiuos tarptautinius aktus, aktualius partizaninio pasipriešinimo judėjimui:

1. 1899 ir 1907 m. Hagos II ir IV konvencijas dėl karo įstatymų ir papročių, kuriose nustatytos pagrindinės karo veiksmų sausumoje taisyklės, kombatanto samprata, belaisvių statuso pagrindai ir kiti klausimai. Atkreiptinas dėmesys, kad Sovietų Sąjunga šių konvencijų nebuvo ratifikavusi, nors jose įtvirtintos vadinamosios „visuotinio dalyvavimo“ nuostatos¹. Tačiau, kadangi jau 1945 m. Niurnbergo tribunolo nuosprendyje buvo nurodyta, kad Hagos konvencijos laikytinos tarptautinės paprotinės teisės dalimi², šiose konvencijose įtvirtinti principai laikytini privalomais ir SSRS.

2. 1929 m. Ženevos konvencijas dėl sužeistųjų ir ligonių mūšio lauke sąlygų pagerinimo bei 1929 m. Ženevos konvenciją dėl elgesio su karo belaisviais (kaip minėta, šios konvencijos buvo atitinkamų 1949 m. Ženevos konvencijų pirmtakės) – nors su mūsų nagrinėjamais klausimais tiesiogiai šios konvencijos ir nėra susijusios.

LIETUVOS PARTIZANŲ STATUSO PAGAL TARPTAUTINĘ TEISĘ KLAUSIMAI

Nuo pat 1648 m. sudarytos Vestfalijos taikos vienu svarbiausių ginkluoto konflikto teisės klausimų tapo kovojančių teisėtų karo veiksmų dalyvių, kurie dažniausiai apibendrintai vadinami kombatantais³, atskyrimas nuo civilių bei kitų ginkluotos kovos veiksmuose nedalyvaujančių asmenų (t. y. medicinos, religinio personalo, žurnalistų, kitų karines pajėgas lydinčių asmenų), kuriais grindžiama visa karo, taip pat ir humanitarinės teisės kultūra. Tik kombatanto atžvilgiu galima naudoti prievartą, net jį fiziškai sunaikinti, ir tik kombatantas turi teisę tą prievartą naudoti prieš kitus kombatantus. Kitaip tariant, ne kiekvienas žmogus, paėmęs į rankas ginklą, *ipso facto* tampa teisėtu ginkluoto konflikto dalyviu,

nes tik taip galima nors šiek tiek užtikrinti konflikte nedalyvaujančių asmenų apsaugą.

1907 m. Hagos IV konvencijos priedo „Sausumo karo įstatymų ir papročių nuostatai“ I skyriuje teisėti ginkluotos kovos dalyviai apibūdinti taip:

„1 straipsnis. Karo įstatymai, teisės ir pareigos taikomos ne tik kariuomenėms⁴, bet ir nereguliariai kariuomenei bei savanorių daliniams, atitinkantiems šias sąlygas:

- 1) turi vadą, atsakantį už savo valdinius;
- 2) gerai iš toli matomą sutartinį skiriamąjį atpažinimo ženklą;
- 3) atvirai nešioja ginklą;
- 4) vykdo operacijas laikydamiesi karo įstatymų ir papročių.

Valstybėse, kuriose nereguliarūs bei savanorių daliniai sudaro kariuomenę ar jos dalį, terminas „kariuomenė“ apima tokius dalinius.

2 straipsnis. Neokupuotos teritorijos gyventojai, kurie priešui artėjant stichiškai griebiasi ginklų, kad pasipriešintų užpuolikams, tačiau nespėja susiorganizuoti į reguliarius ginkluotus būrius pagal 1 straipsnį, taip pat laikomi kombatantais, jei atvirai nešioja ginklą ir laikosi karo įstatymų ir papročių“⁵.

Pagal šiuos apibrėžimus turime atsakyti į keletą klausimų:

- 1) ar Lietuvos partizanai laikytini Lietuvos Respublikos kariuomene (arba jos veiklą tęsiančiomis ginkluotomis pajėgomis);
- 2) ar Lietuvos partizanams būtų galima taikyti cituoto dokumento I skyriaus 2 straipsnį.

Kaip žinome, 1940 m. Sovietų Sąjungai be ginkluoto Lietuvos kariuomenės pasipriešinimo okupavus ir aneksavus Lietuvą, Lietuvos kariuomenė faktiškai nustojo egzistuoti. Nors organizuojant 1941 m. Birželio sukilimą, antinacinę rezistenciją, Lietuvos laisvės armiją ir visą antisovietinį pasipriešinimą buvę Lietuvos kariuomenės karininkai atliko svarbų vaidmenį, tačiau vargu ar šiuos

judėjimus ir dalinius formaliai būtų galima laikyti tiesiogine Lietuvos valstybės kariuomenės tąsa.

Aptariant cituoto dokumento 2 straipsnį pabrėžtina, kad jis formaliai galėjo būti taikomas tik tuo atveju, kai teritorija dar yra neokupuota, o gyventojai ginklų griebiasi stichiškai. Tokie atvejai tarptautinėje ginkluoto konflikto teisėje vadinami *levées en masse*. Tuo metu, kai Lietuvoje vyko partizaninis karas, jos teritorija jau buvo okupuota seniai, o gyventojų išėjimas partizanauti, nors dažnai ir stichiškas, buvo ilgalaikis procesas. Taigi šį straipsnį pritaikyti problemiška. Kita vertus, kombatanto statuso suteikimo partizanams klausimas kaip tik buvo labai aktualus Antrojo pasaulinio karo metu, nes hitlerinės Vokietijos okupuotose teritorijose daug kur vyko partizaniniai judėjimai (Prancūzijoje, Graikijoje, Jugoslavijoje, Sovietų Sąjungoje ir kt.). Vokietija nebuvo linkusi tokių judėjimų dalyviams pripažinti kombatanto statuso, nors kai kuriems iš tokių judėjimų netgi vadovavo vyriausybės emigracijoje arba vyriausybės neokupuotoje teritorijos dalyje (pavyzdžiui, Charles De Gaulles vyriausybė, Sovietų Sąjungos vadovybė). Antihitlerinės koalicijos sąjungininkai (vadinasi, ir SSRS) tokius asmenis laikė teisėtais kovos dalyviais⁶.

Šį klausimą specialiai sprendė ir Ženevos 1949 m. diplomatinė konferencija. Ženevos 1949 m. konvencijose, detalizuojant saugomų asmenų sąrašus, atsirado tokia kategorija: „[...] kitų savigynos ir savanorių būrių nariai, įskaitant organizuoto pasipriešinimo judėjimo narius, priklausančius konflikto šaliai ir veikiančius tiek savo teritorijoje, tiek ir už jos ribų, net kai ši teritorija okupuota, jei šie [...] būriai [...] atitinka šiuos reikalavimus“⁷ (toliau vardinami jau minėti kriterijai iš 1907 m. Hagos IV konvencijos priedo I skyriaus). Tačiau, kaip minėta, teisiškai gana sudėtinga Ženevos 1949 m. konvencijų nuostatas taiky-

ti Lietuvos partizaniniam judėjimui. Vis dėlto pažymėtina, kad šios teisinės nuostatos jau tuo metu buvo patvirtintos atitinkamos valstybių praktikos, o tai įrodo jų paprotinį pobūdį.

Kalbant apie ryšio tarp rezistencinio judėjimo ir Lietuvos kariuomenės (o imant plačiau – Lietuvos Respublikos) nustatymo problemą būtina turėti galvoje, kad partizaninis judėjimas susiformavo kaip atsakas į Lietuvos okupaciją, kuri jau savo esme buvo neteisėtas aktas tarptautinės teisės požiūriu, pažeidžiantis Tautų Sąjungos 1919 m. statutą, Briano Kelogo (Paryžiaus) 1928 m. paktą dėl atsisakymo nuo karo kaip nacionalinės politikos priemonės, Jungtinių Tautų 1945 m. Chartiją ir joje įtvirtintą principą, draudžiantį naudoti jėgą ir grasinti jėga. Visos „kosmetinės“ interpretacijos dėl okupacijos ir aneksijos teisėtumo, teisėto valdžios perdavimo „liaudies vyriausybei“ ir kt. laikytinos nepagrįstomis, o kartais netgi akivaizdžiai tendencingomis⁸.

Todėl partizaninį pasipriešinimą reikėtų vertinti kaip valstybės teisės į savigyną, vieną iš seniausių tarptautinės teisės institutų, įgyvendinimą. Nors Lietuvos Respublika nesugebėjo suformuoti tikros ir užsienio valstybėse pripažintos vyriausybės emigracijoje, kuri visiškai atstovautų okupuotai tautai (veikė diplomatinė tarnyba ir Vyriausiasis Lietuvos išlaisvinimo komitetas), partizaninio judėjimo tikslai (atkurti Lietuvos nepriklausomybę ir demokratinę santvarką), jo mastas ir turėtas tautos palaikymas leidžia teigti, kad, kaip nustatyta „Pasipriešinimo 1940–1990 metų okupacijoms dalyvių teisinio statuso“ įstatymo preambulėje, būtent partizaninio judėjimo vadovybė buvo aukščiausioji teisėta Lietuvos politinė ir karinė valdžia.

Taigi anksčiau cituoti apibrėžimai iš esmės pagrindžia teiginį, jog Lietuvos partizaninio pasipriešinimo dalyviai turėtų būti

laikomi kombatantais tuo metu galiojusios tarptautinės teisės ir valstybių praktikos požiūriu.

AGENTŲ SMOGIKŲ VEIKLOS VERTINIMAS TARPTAUTINĖS TEISĖS POŽIŪRIU

Padarę išvadą, kad Lietuvos partizanai buvo kombatantai, teisėti karo veiksmų dalyviai tarptautinės ginkluoto konflikto teisės požiūriu, turime išnagrinėti, kaip reikėtų vertinti agentų smogikų veiksmus pagal šios teisės kriterijus. Pabrėžtina, jog vienas svarbiausių principų, įtvirtintas ir minėtose Hagos konvencijose, yra tas, kad kovojančių šalių taikomi būdai pakenkti priešininkui nėra neriboti.

Taigi pirmiausia turėtume atsakyti į klausimą, ar būdai, kuriuos taikė agentai smogikai ir jų vadovybė, yra teisėti kariavimo būdai. Istorikas Mindaugas Pocius rašo: „1953 m. MGB kovos su ginkluotuoju pagrindžiu strategija ėmė keistis. Svarbiausiu tikslu tapo legendinių štabų kūrimas ir partizanų vadų verbavimas agentais smogikais. 1950 m. SSRS valstybės saugumo ministras V. Abakumovas LSSR MGB vadovybei įsakė: „Panaudoti visas galimybes sprendžiant pagrindinį uždavinį – per agentūrą įsiskverbti į banditinių nacionalistinių formuočių centrus, štabus ir kitas vadovaujančias grandis, išsiaiškinti jų sudėtį, slapstymosi vietas ir sulaikyti visus dalyvius arba fiziškai juos sunaikinti“⁹. Tokių veiklos metodų taikymas atspindi ir agentų smogikų bylose. Pavyzdžiui, Vilniaus apygardos teismo 2002 m. birželio 4 d. nutartyje dėl baudžiamosios bylos Nr. 1-14 joje kaltinamų agentų smogikų veikla apibūdinama taip: „Ramojus kartu su agentų smogikų būriais, apsimesdamas ir toliau partizanu, turėdamas kaip vadas partizanų pasitikėjimą, susitikdavo su partizanais, susitikimų metu, panaudo-

jus šią apgaulę, agentai smogikai šaudydavo partizanus vietoje“ (t. 10, p. 230), „eiti į susitikimus su partizanais ir juos suiminėti [...]. Į susitikimus su tikrais partizanais eidavo su grupe, apsimesdavo partizanais. Susitikimų metu būdavo suimtų ir sušaudytų“.

Tarptautinėje ginkluoto konflikto teisėje daromas skirtumas tarp teisėtų ir garbingų kovos būdų ir negarbingų, klastingų kovos būdų. Pirmiausia skiriamos „apgaulės“ ir „karinės gudrybės“ sąvokos. Šis skirstymas yra vienas seniausių; nuo pat senų laikų negarbingi kovos būdai, kai iš priešininko apgaulė atimama galimybė pasipriešinti, buvo laikomi nusikalstamais ir prilyginami karo nusikaltimams¹⁰. Ženevos 1949 m. konvencijų I papildomojo protokolo 37 straipsnio 1 dalyje apgaulė apibrėžiama taip: „Apgaulė – tai veiksmai, kuriais siekiama įgyti priešininko pasitikėjimą, priversti jį patikėti, kad jis turi teisę į apsaugą arba privalo gauti tokią apsaugą remiantis tarptautinės teisės normomis, taikomomis ginkluotų konfliktų metu, tam, kad būtų galima pasinaudoti šiuo pasitikėjimu“. Nors, kaip minėta, I papildomas protokolai priimti tik 1977 m., tačiau negarbingų kovos būdų draudimo principas užfiksuotas gerokai ankstesniuose doktrininiuose ir konvenciniuose tarptautinės teisės šaltiniuose. Pavyzdžiui, dar pagal 1880 m. parengtą pavyzdinį Oksfordo karo įstatymų vadovo 8 straipsnio punktą b nustatoma: „Yra draudžiama [...] klastingai kėsintis į priešų gyvybę, pavyzdžiui, samdant apmokamus žudikus arba imituojuojant pasidavimą“¹¹. 1907 m. Hagos IV konvencijos priedo 23 straipsnis nurodo: „Papildomai prie draudimų, įtvirtintų specialiose konvencijose, yra ypač draudžiama: [...] b) klastingai žudyti ar žaloti asmenis, priklausančius priešui valstybei ar kariuomenei“¹². Be to, I papildomo protokolo komentare pabrėžiama, kad I papildomo protokolo nuostatos tik išplėtoja principą, iš esmės įtvirtintą Hagos taisyklėse¹³, vadinasi,

šios nuostatos turėtų būti taikomos ir mūsų nagrinėjamais atvejais.

Paanalizavus agentų smogikų veikimo būdus, akivaizdu, kad jie visiškai atitinka „apgaulės“ sąvoką: agentai smogikai veikdavo klasta, taip įgydavo partizanų pasitikėjimą ir juos sunaikindavo arba perduodavo SSRS represinėms struktūroms.

Tačiau yra ir kita sąvoka, kuri ginkluoto konflikto teisėje vadinama „karine gudrybe“. Ženevos 1949 m. konvencijų I papildomo protokolo minėto 37 straipsnio 2 dalyje nurodoma, kad „Karinės gudrybės nedraudžiamos. Šios gudrybės – tai veiksmai, kuriais siekiama suklaidinti priešininką arba paskatinti jį veikti neapgalvotai, tačiau jie nepažeidžia jokių tarptautinės teisės normų, taikomų ginkluotų konfliktų metu, ir nėra išdavikiški, nes nepasinaudojama priešininko šalies pasitikėjimu, saugumu, kurį užtikrina šios teisės“¹⁴. Tokiomis gudrybėmis laikomos pasalos, pasinaudojimas geresnėmis geografinėmis žiniomis, priešiško klaidinimas melaginga informacija (pavyzdžiui, 1944 m. sukurta „pripučiamą“ sąjungininkų armiją invazijos į Normandiją išvakarėse) ir kt. Neabejotina, kad prieš partizanus SSRS represinės ir karinės struktūros naudojo karines gudrybes, tačiau, kaip matome iš apibūdinimo, agentų smogikų veiksmų laikyti gudrybe negalime, nes, pirma, jie pažeidžia anksčiau minėtas tarptautinės teisės normas, antra, jie yra išdavikiški, nes naudojamasi priešininko pasitikėjimu, kuris įgyjamas neteisėtais būdais.

Apibendrinant galima teigti, kad agentų smogikų taikyti kovos metodai laikytini apgaule tarptautinės ginkluoto konflikto teisės požiūriu, o kadangi apgaulė tarptautinėje teisėje yra draudžiama, ją taikantys asmenys laikytini darančiais karo nusikaltimą, t. y. veiklą, pažeidžiančią karo įstatymus bei papročius, už kurią kyla atsakomybė ir pagal tarptautinės, ir pagal nacionalinės teisės normas.

KAI KURIE AGENTŲ SMOGIKŲ VYKDYTŲ NUSIKALSTAMŲ VEIKŲ KVALIFIKAVIMO IR ĮRODYMŲ KLAUSIMAI

Įtariamų agentų smogikų B. Viater, P. Preikšaičio, I. Tamošiūno, K. Kregždės ir A. Lapinsko byloje šie asmenys buvo kaltinami genocidu, t. y. siekimu sąmoningai sunaikinti politinę Lietuvos gyventojų grupę – partizanus pagal LR BK 71 str. Kaip pažymi savo pranešime B. Gailius, „Pirmosios instancijos (Vilniaus apygardos) teismas iš principo pripažino kaltinimo poziciją. Nebuvo paneigta tai, kad LSSR MGB turėjo tikslą fiziškai sunaikinti atskiros politinės grupės narius – partizanus ir jų rėmėjus. Taip pat *nebuvo paneigta ir tai, kad LSSR MGB agentų smogikų veikla gali būti traktuojama kaip genocido vykdymas* [išskirta mūsų. – J. Ž.]“.

Vis dėlto pažymėtina, kad Lietuvos teismai ir teisinė sistema iš tiesų genocidą traktuoja labai plačiai, nors tarptautinėje teisėje ir tarptautinių baudžiamųjų teismų praktikoje genocido nusikaltimo įrodinėjimas yra ypač komplikotas bei kruopštus.

Pavyzdžiui, Jungtinių Tautų tribunolas buvusiai Jugoslavijai (toliau – Jugoslavijos tribunolas) iš 35 baigtų bylų kol kas tik vieną asmenį – Radislavą Krstičių – nuteisė už genocidą¹⁵. Tribunolas vienoje byloje pateikė procentinius apskaičiavimus, kiek serbų koncentracijos stovyklose buvo nužudyta musulmonų ir kroatų (2–2,8 proc.). Remdamasis šiais skaičiavimais padarė išvadą, kad vargu ar tokį skaičių galima kvalifikuoti kaip esminę grupės dalį¹⁶, nes, norint įrodyti genocidą, reikia, kad būtų sunaikinta grupė ar esminė jos dalis. Todėl kaltinamųjų veikos nebuvo kvalifikuotos kaip genocidas. Tačiau aptariaimoje agentų smogikų byloje panašūs kriterijai nebuvo taikomi, nors istorikai ir yra apskaičiavę, kiek buvo veiksminga agentų smogikų veikla¹⁷.

Įdomu ir tai, kad agentų smogikų byloje iš esmės nebuvo detaliai analizuotas tikslas, kurio siekė kaltinamieji. Įrodinėjant tikslą ir kitus subjektyvius požymius pasitenkinama tuo faktu, kad LSSR MGB, kaip represinė struktūra, turėjo tikslą sunaikinti Lietuvos rezistencijos dalyvius, o kadangi užverbuoti asmenys sąmoningai sutiko dirbti šioje struktūroje, tai laikoma pakankamu tikslo įrodymu.

Tokia „kontekstinio įrodinėjimo“ praktika nesvetima ir tarptautiniams teismams. Pavyzdžiui, šiuo metodu dažnai naudojasi tiek Jugoslavijos, tiek Jungtinių Tautų tribunolas Ruandai (toliau – Ruandos tribunolas). Šių tribunolų „Proceso ir įrodymų taisyklėse“ 93 taisyklėje nurodyta: „Įrodymai apie nuoseklų elgesio modelį, susijusį su sunkiais Statute įtvirtintais tarptautinės humanitarinės teisės normų pažeidimais, gali būti priimami teisingumo interesais“¹⁸. Minėtos R. Krstičiaus bylos apeliaciniame sprendime rašoma: „Kaip jau minėta, byla prieš Radislavą Krstičių buvo paremta netiesioginiais įrodymais ir Teismo kolegijos sprendimai daugiausia pagrįsti aplinkybių ir faktų deriniu. Nuteisdama Krstičių kaip nusikalstamo susivienijimo genocidui vykdyti dalyvį, Teismo kolegija rėmėsi įrodymais, kad jis žinojo apie generolo Mladičiaus ir kitų VRS vadovybės narių vaidmenį sunaikinant Srebrenicos Bosnijos musulmonus [...], ir įrodymais, kad Radislavas Krstičius prižiūrėjo savo valdinius, dalyvaujančius šiose egzekucijose“. Teismo kolegija nustatė, kad generolai Krstičius ir Mladičius nagrinėjamo periodo metu nuolatos bendravo. Teismo kolegija konstatavo: „Jei generolas Mladičius žinojo apie žudymus, natūralu, kad Krstičius taip pat žinojo“. Vis dėlto pažymėtina, kad kaltinamojo Krstičiaus advokatai būtent ir kritikavo tokį įrodinėjimą, kuris daugiau pagrįstas aplinkybėmis, o ne kaltinamojo asmeninio santykio su veika nustatymu, esą toks įrodinėjimas sunkiai suderinamas su atsakomybės individualizavimo principu.

Tačiau net jei ir pritartume kaltintojų ir teismo nuomonei, jog agentų smogikų veiksmai yra genocido vykdymas, norime atkreipti dėmesį, kad LR BK yra numatytas dar vienas nusikaltimas, pagal kurį, mūsų manymu, taip pat būtų galima kvalifikuoti agentų smogikų veiklą. Kalbame apie 112 straipsnį, kuris vadinasi „Uždraustų karo priemonių naudojimas“. Šiame straipsnyje sakoma: „Tas, kas pažeisdamas Lietuvos Respublikos tarptautinių sutarčių ar visuotinai pripažintų tarptautinių papročių dėl karo priemonių ar kariavimo būdų nuostatas įsakė karo veiksmuose panaudoti arba panaudojo uždraustas karo priemones ar kariavimo būdus, baudžiamas [...]“.

Kita vertus, yra aiškos priežastys, kodėl agentų smogikų veikla nebuvo kvalifikuota pagal šį nusikaltimą: pirmiausia, agentų smogikų bylos buvo pradėtos 1994 m., kai LR BK buvo iš esmės panaikinti kiti karo nusikaltimai, o nauja atitinkamo skirsnio redakcija atsirado tik 1998 m. Antroji priežastis yra ta, kad pagal LR BK 3 straipsnio 3 dalį 112 straipsnis atgaline data negalioja, kitaip negu 99 straipsnis (buvęs 71 str.) ir dar kai kurios kodekso nuostatos. Nelabai aišku, kodėl įstatymų leidėjas padarė tokią išimtį, tačiau akivaizdu, kad ji užkerta kelią taikyti šį straipsnį nusikaltimams, padarytiems prieš penkiasdešimt ir daugiau metų.

IŠVADOS

1. Nustatant 1944–1955 m. ir vėliau kovojusių Lietuvos partizanų statusą reikėtų iš esmės remtis tais tarptautiniais ginkluoto konflikto ir tarptautinės humanitarinės teisės šaltiniais, kurie jau tuo metu buvo laikomi paprotiniais tarptautinės teisės šaltiniais: 1899 ir 1907 m. Hagos II ir IV konvencijomis dėl karo įstatymų ir papročių, Ženevos 1929 m. konvencija dėl sužeistųjų ir ligonių mūšio lauke sąlygų pagerinimo bei Ženevos

1929 m. konvencija dėl elgesio su karo belaisviais.

2. Lietuvos partizanai laikytini kombatantais, t. y. teisėtais karo veiksmų dalyviais pagal tarptautinėje teisėje taikomus kriterijus, išdėstytus anksčiau minėtose Hagos konvencijose. Nors Hagos konvencijose tiesiogiai ir nekalbama apie partizaninio judėjimo dalyvius, tačiau valstybių praktika Antrojo pasaulinio karo metu, taip pat Niurnbergo 1945 m. tribunolo nuosprendis leidžia teigti, kad tuo metu jau galiojo paprotinė norma, pagal kurią partizaninių judėjimų dalyvius galima priskirti kombatanams.

3. Agentų smogikų taikyti kovos su partizanais būdai pagal tarptautinę teisę laiky-

tini karo nusikaltimu – apgaule, t. y. veiksmais, kuriais siekiama įgyti priešininko pasitikėjimą, priversti jį patikėti, kad jis turi teisę į apsaugą arba privalo gauti tokią apsaugą remiantis tarptautinės teisės normomis, taikomomis ginkluotų konfliktų metu, tam, kad būtų galima pasinaudoti šiuo pasitikėjimu.

4. Pagal požymius agentų smogikų veikla labiausiai atitinka LR BK 112 straipsnyje nurodyto nusikaltimo „Uždraustų karo priemonių naudojimas“ dispoziciją. Tačiau ši BK norma negali būti taikoma atgaline data, be to, keliant bylas agentams smogikams, jos iš viso nebuvo BK, todėl pagal ją kvalifikuoti agentų smogikų veiksmų negalima.

Nuorodos

¹ Ši nuostata reiškia, kad šalys gali atsisakyti taikyti konvenciją, jei bent viena iš konflikte dalyvaujančių šalių nėra konvencijos dalyvė.

² L. C. Green, *The Contemporary Law of Armed Conflict*, Sec. Edition, Manchester Univ. Press, 2000, p. 34.

³ Šis terminas, kilęs iš prancūzų kalbos, tapo visuotinai priimtu, nors konvencijos vartodavo ir jo atitikmenis kitomis kalbomis, pavyzdžiui, angl. *Belligerent*.

⁴ Atkreiptinas dėmesys, kad pagal tarptautinę teisę, kas yra valstybės kariuomenė ar ginkluotosios pajėgos, apsibrėžia pati valstybė pagal savo nacionalinius įstatymus.

⁵ *Convention (IV) respecting the Laws and Customs of War on Land and its annex: Regulations concerning the Laws and Customs of War on Land*, The Hague, 18 October 1907.

⁶ L. C. Green, op. cit., p. 106.

⁷ Žr.: Ženevos 1949 m. konvencija „Dėl sužeistųjų ir ligonių padėties veikiančiose armijose pagerinimo“, *Žinios*, 2000, Nr. 63-1905, 13 str., 1 dalis, 2 punktas.

⁸ Plačiau žr.: D. Žalimas, *Lietuvos Respublikos nepriklausomybės atkūrimo 1990 m. kovo 11 d.*

tarptautiniai teisiniai pagrindai ir pasekmės (socialinių mokslų daktaro disertacija, neskelbta).

⁹ M. Pocius, „MVD–MGB specialiosios grupės Lietuvoje 1945–1959 m.“, *Genocidas ir rezistencija*, 1997, Nr. 1, p. 49–72.

¹⁰ L. C. Green, op. cit., p. 145.

¹¹ *The Laws of War on Land*, Oxford, 9 September 1880.

¹² Ibid., 5.

¹³ *Commentary to the Protocol Additional to the Geneva Conventions of 12 August 1949, and relating to the Protection of Victims of International Armed Conflicts (Protocol I)*, 8 June 1977, par. 1488.

¹⁴ „1949 m. rugpjūčio 12 d. Ženevos konvencijų Papildomas protokolas dėl tarptautinių ginkluotų konfliktų aukų apsaugos (I protokolas), sudarytas 1977 m. birželio 8 d.“, *Žinios*, 2000, Nr. 63-1909.

¹⁵ Žr. Jugoslavijos tribunolo bylą Nr. IT-98-33, Krstic and Pandurevic („Srebrenica-Drina corps“).

¹⁶ *Prosecutor vs. Dusko Sikirica, Damir Dosen, Dragan Kolundzija*, Case No. IT-95-8-T, Judgment. Par. 65.

¹⁷ Ibid., 9.

¹⁸ *Rules of Procedure and Evidence* (as amended 6 April 2004).

Kaltinimo ir teismo argumentacija buvusių LSSR MGB agentų smogikų byloje

Kaltinamieji šioje byloje buvo įtariamai priklausę LSSR MGB 2-N valdybos „specialiajai grupei“, taip pat dalyvavę Šiaurės Rytų Lietuvos srities štabo legendavimo operacijoje. Šio pranešimo tikslas – aptarti svarbiausius įrodinėjimo ir partizaninio karo įvykių teisinio vertinimo aspektus, pabrėžti problemas, kurias vėliau būtų galima plačiau išnagrinėti diskusijos metu.

TRUMPA BYLOS APŽVALGA

Kaltinimo pozicija buvo grindžiama tuo, kad partizanai – tai politinė grupė, kurią LSSR MGB siekė fiziškai sunaikinti. Tam buvo naudojami ir agentai smogikai. Pastarieji žinojo, kokių tikslų siekia juos užverbavusi institucija, ir sąmoningai sutiko padėti juos įgyvendinti. Kadangi veiksmai, kuriais siekiama fiziškai sunaikinti atskiros politinės grupės narius, sudaro genocido nusikaltimo, numatyto tuometinio LR BK 71 straipsnyje, sudėtinį, tai kaip tik šis nusikaltimas ir buvo inkriminuotas kaltinamiesiems B. Viater, P. Preikšaičiui, I. Tamošiūnui, K. Kregždei ir A. Lapinskui.

Pirmosios instancijos (Vilniaus apygardos) teismas iš principo pripažino kaltinimo poziciją. Nebuvo paneigta tai, kad LSSR MGB turėjo tikslą fiziškai sunaikinti atskiros politinės grupės narius – partizanus ir jų rėmėjus. Taip pat nebuvo paneigta ir tai, kad LSSR MGB agentų smogikų veikla gali būti traktuojama kaip genocido vykdymas. Kita vertus, teismas nusprendė, kad ne visi B. Via-

ter, P. Preikšaičio, I. Tamošiūno, K. Kregždės ir A. Lapinsko nusikalstamos veiklos epizodai yra įrodyti.

Nagrinėjant bylą Vilniaus apygardos, vėliau – LR Apeliaciniam Teismui, išryškėjo tam tikros įrodinėjimo ir teisinio vertinimo problemos.

ARCHYVINIŲ DOKUMENTŲ VERTINIMO PROBLEMA

Vienas svarbiausių klausimų, kurį, matyt, dar ilgai svarstys žmonės, kaip nors susiję su partizaninio karo ir Lietuvos gyventojų genocido tyrimais, yra teismo suformuluoti archyvinių dokumentų vertinimo principai. Tikėtina, kad jais bus remiamasi ir nagrinėjant kitas bylas dėl genocido ir ypač agentų smogikų veiklos. Todėl svarbu šį teismo pateiktą archyvinių dokumentų vertinimą išnagrinėti, aptarti ir atsižvelgti į jį ateityje, atliekant ikiteisminį tyrimą kitose baudžiamosiose bylose.

Apie archyvinius dokumentus Vilniaus apygardos teismo 2002-ųjų birželio 4-osios nuosprendyje (toliau – Nuosprendis) pasakyta taip: „Kaltinimas visiems teisiamiesiems yra grindžiamas pagrindinai raštais, raštų kopijomis, daugumoje nepasirašytais arba pasirašytais kitų asmenų, užslaptintų, slapyvardžiais įvardintų šaltinių agentūriniais pranešimais apie operacijas suimant ar sušaudant partizanus, kuriuos priėmė ir surašė kiti asmenys, arba jų kopijomis, kurias tvirtino dar kiti asmenys, operacijų dalyvius,

agentus smogikus įvardijant slapyvardžiais arba vardais.

Kolegija laiko, kad tokiais archyviniais raštais, pranešimais, raštų kopijomis, kuriuose nurodytų duomenų tikrumo negalima patikrinti, sprendžiant baudžiamosios atsakomybės klausimą galima remtis tiek, kiek juose nurodyti faktai įrodant konkretaus teisiamojo veiksmus pasitvirtina kitais duomenimis: teisiamųjų, nukentėjusiųjų, liudytojų parodymais ar kt.“

Tokia pat nuostata įrašyta ir šio teismo nutartyje dėl B. Viater ir K. Kregždės. Iš esmės ji patvirtinta ir LR Apeliacinio Teismo 2002-ųjų lapkričio 20-osios nutartyje (toliau – Apeliacinio Teismo nutartis).

Kaip žinome, teismas įrodymus vertina pagal savo vidinį įsitikinimą, vadovaudamasis įstatymais. Todėl svarbu išsiaiškinti, koks archyvinių dokumentų, kaip įrodymų, trūkumas šiuo atveju buvo konstatuotas: ar jie neatitiko įstatymų keliamų reikalavimų, ar jų nepakako teismo vidiniam įsitikinimui suformuoti.

Reikia pasakyti, kad nei Vilniaus apygardos, nei LR Apeliacinis Teismas vienareikšmiškai neatmetė archyvinių dokumentų kaip neleistinių įrodymų. Teismai pripažino, kad tam tikrais atvejais galima jais remtis, jei nurodyti faktai patvirtinami kitokio pobūdžio duomenimis. Be to, Vilniaus apygardos teismas nutartyje dėl B. Viater ir K. Kregždės pats rėmėsi archyviniais dokumentais, įrodinėdamas, kad B. Viater ir K. Kregždė padarė jiems inkriminuotas nusikalstamas veikas. Šios aplinkybės leidžia teigti, kad teismo nepasitikėjimas archyviniais dokumentais vertintinas kaip vidinio įsitikinimo trūkumas. Tokia pozicija atveria kelią diskusijai apie priežastis, sutrukdžiusias šiam įsitikinimui susiformuoti.

Viena svarbiausių aplinkybių buvo ta, jog kaltinimą palaikę pareigūnai nepakankamai plačiai išnagrinėjo ir aptarė teisme bendruosius LSSR MGB agentų smogikų veiklos as-

pektus: jų pavaldumą konkretiems LSSR MGB padaliniais, operacijų planavimą, organizavimą ir vadovavimą joms, pranešimo apie įvykdytas operacijas tvarką ir pan. Taip pat reikėjo išsiaiškinti atskirų archyvinių dokumentų rūšių ypatumus, jų reikšmę, pobūdį, rengimo tvarką. Panašiose bylose susiduriama su nusikaltimais, įvykdytais labai specifikoje žmonių veiklos srityje, ir tam tikros aplinkybės gali būti teismui nežinomos ar nesuprantamos. Tiriant ir nagrinėjant kitų agentų smogikų veiklą, reikėtų bendruosius dalykus pabrėžti labiau. Tam galėtų būti pasitelkti ir specialių žinių turintys asmenys, pavyzdžiui, sovietinių saugumo struktūrų veiklą nagrinėjantys istorikai.

ASMENŲ IDENTIFIKAVIMAS PAGAL AGENTŪRINIUS SLAPYVARDŽIUS

Tai dar viena svarbi problema, su kuria susidurta šioje byloje. Ją būtina aptarti ir išsiaiškinti todėl, kad ji neabejotinai iškils visuomet, kai bus nagrinėjama agentų smogikų ar kitokių sovietinių saugumo struktūrų slaptųjų bendradarbių veikla.

Kadangi beveik visos agentų ir agentų smogikų darbo bylos buvo išvežtos, sunaikintos ar dėl kitų aplinkybių neišliko Lietuvos archyvuose, tai įrodinėjant faktą, kad konkretus asmuo dalyvavo sovietinių saugumo struktūrų vykdomuose veiksmuose, prisi dengdamas tam tikru agentūriniu slapyvardžiu, visuomet reikės remtis netiesioginiais įrodymais. Daugelyje archyvinių dokumentų slaptieji bendradarbiai vadinami slapyvardžiais ar vardais, tiksliai jų neidentifikuojant. Jei būtų kitaip, agentūriniai slapyvardžiai neturėtų jokios prasmės, nes jų paskirtis kaip tik ir yra nuslėpti tikrąją asmens tapatybę.

Įrodinėjimas netiesioginiais įrodymais yra gana sudėtingas procesas. Visada reikia patvirtinti bent keletą tarpinių faktų, iš ku-

rių visumos galima spręsti apie kokią nors bylai reikšmingą aplinkybę. Aptariamoje byloje to padaryti nepavyko. Sunku pasakyti, ar tai buvo kaltinimo pozicijos trūkumas, ar paties teismo problema, tačiau akivaizdu, kad kilo tam tikra painiava identifikuojant asmenis pagal agentūrinius slapyvardžius. Pavyzdžiui, Nuosprendyje rašoma: „Tačiau iš LR Valstybės saugumo departamento antrosios valdybos pažymos pagal agentų asmens bylų žurnalo Nr. 35 kopiją buvo rasti net trys asmenys, turėję slapyvardį „Žvaigždė“: A. Lapinskas, gim. 1925 m., S. Valantukevičiūtė ir J. Širka. Ar tai jau išsamūs duomenys, kolegija negali teigti“. Šiuo atveju nebuvo atsižvelgta į tai, kad tik A. Lapinskas buvo užverbuotas LSSR KGB 4-osios valdybos, atsakingos už pagrindinę agentų smogikų specialiąją grupę. Visame sovietinių saugumo struktūrų agentūriniame tinkle galėjo būti daug agentų vienodais slapyvardžiais, tačiau ne visi jie buvo smogikai ir priklausė tam tikrai specialiajai grupei.

Į šią problemą reikėtų atsižvelgti ateityje tiriant bylas dėl agentų smogikų veiklos. Tyrimą atliekantys ir kaltinimą palaikantys pareigūnai turėtų labai aiškiai nurodyti, kokiais duomenimis jie grindžia tam tikro agentūrinio slapyvardžio priskyrimą konkrečiam asmeniui. Daugeliu atvejų tai padėtų pašalinti teismui kylančias abejones.

SOVIETINIŲ TEISMŲ TRAKTAVIMAS

Vis dėlto didžiausia problema yra teismo pateiktas sovietinių teismų ir jų nuosprendžių vertinimas. Štai kas šiuo klausimu sakoma nutartyje dėl B. Viater ir K. Kregždės: „Iš nutarimo skirti B. Žukauskui areštą matyti, kad jis saugumo darbuotojų nutarimu buvo areštuotas kaip nusikaltėlis ir 1954 m. vasario 5 d. Pabaltijo karinės apygardos karinio tribunolo nuosprendžiu B. Žukauskas buvo

nuteistas už buvimą gaujoje ir dalyvavimą vykdančiais teroristinius aktus – žudymą tarybinių aktyvistų ir plėšimų vykdymą pagal RTFSR BK 58¹ „b“, 58⁸, 58² str. Nuteistas aukščiausia bausme – sušaudant ir nuosprendis buvo įvykdytas. B. Žukausko, kolegijos nuomone, nėra pagrindo laikyti nukentėjusiuoju nuo genocido jį suimant, nes jis buvo nuteistas teismo nuosprendžiu atlikus tyrimą baudžiamojame byloje“.

Su visa derama pagarba teismui reikia pasakyti, kad panašūs teiginiai, ypač teismo nutartyje, kelia didelį susirūpinimą, nes atskleidžia labai pavojingą tendenciją. Nuosekliai laikantis tokios pozicijos, galima prieiti prie to, kad partizanai bus pripažinti kriminaliniais nusikaltėliais, o LSSR MGB – teisės saugos institucija, vykdžiusia operatyvinę veiklą prieš nusikalstamas struktūras ir atlikdavusia parengtinį tyrimą jų narių baudžiamosiose bylose, po kurio pastarieji būdavo perduodami teisėtam teismui. Tokiu atveju agentų smogikų kaltinimas genocidu apskritai prarastų prasmę.

Tačiau pagal Lietuvos įstatymus partizanai vertinami kitaip. Pripažįstama, kad ginkluotojo pasipriešinimo dalyvių veikla buvo teisėtas valstybės teisės į savigyną įgyvendinimas. Negana to, „Pasipriešinimo 1940–1990 metų okupacijoms dalyvių teisinio statuso“ įstatymo preambulėje pasakyta, kad „partizanų vadovybė buvo aukščiausioji teisėta Lietuvos politinė ir karinė valdžia“. Be to, yra pripažįstami partizanų kariniai laipsniai ir apdovanojimai, o ginkluotojo pasipriešinimo dalyviams ir jų artimiesiems teikiama valstybės parama.

Kitaip pagal Lietuvos Respublikos įstatymus vertinama ir LSSR MGB. Įstatymo „Dėl SSRS valstybės saugumo komiteto (NKVD, NKGB, MGB, KGB) vertinimo ir šios organizacijos kadrinių darbuotojų dabartinės veiklos“ 1 straipsnyje ši institucija, kurios dalimi buvo ir LSSR MGB, pripažinta nusikaltama organizacija, vykdžiusia karo nusikal-

timus, genocidą, represijas, terorą ir politinį persekiojimą SSRS okupuotoje Lietuvos Respublikoje.

Pagaliau pagal LR įstatymus kitaip vertinami ir sovietiniai teismai. Asmenų, represuotų už pasipriešinimą okupaciniams režimams, teisių atkūrimo įstatymo preambulėje sakoma, kad SSRS ir buvusios LSSR teismai vykdė represijas prieš asmenis, o to paties įstatymo 1 straipsnio 1 dalyje pažymima, kad asmenys, kuriuos šie teismai nuteisė už pasipriešinimą okupaciniams režimams, nėra nusikaltę Lietuvos Respublikai.

Turint omenyje išdėstytas aplinkybes, reikia pripažinti, kad sovietinių teismų veikla vertintina kaip neteisėtų represijų partizanų atžvilgiu vykdymas, o ne kaip nuosprendžių priėmimas baudžiamosiose bylose. Kitas klausimas, ar šios represijos gali būti pripažintos veiksmais, sudarančiais genocido nusikaltimą, taip pat ar partizanų suėmimas bū-

tinai reiškė, kad jie bus represuoti. Reikia atsižvelgti į tai, kad nėra žinoma atvejų, kai agentų smogikų suimti partizanai būtų išteisinti arba baudžiamosios bylos jiems nutrauktos, išskyrus atvejus, kai partizanai sutikdavo bendradarbiauti su sovietinėmis saugumo struktūromis ir patys tapdavo agentais. Pažymėtina, kad tokie veiksmai buvo laikomi priesaikos sulaužymu – nusikaltimu, už kurį grėsė mirties bausmė.

Didelės praktinės reikšmės šios problemos nagrinėjimas gal ir neturi. Ko gero, į teismo poziciją bus atsižvelgta, ir kitose bylose agentai smogikai bus kaltinami tik dėl partizanų žudymo, bet ne suėmimo. Tačiau tokie teismo teiginiai daro didelę įtaką formuojant oficialią valstybės poziciją partizaninio karo įvykių atžvilgiu, taip pat visuomenės nuomonę apie juos. Šiuo atveju ta įtaka, deja, vertintina kaip neigiama, todėl būtina į ją atitinkamai reaguoti.

Seminaro dalyvių diskusijų apžvalga

KAIP KVALIFIKUOTI BUVUSIŲ LSSR MGB AGENTŲ SMOGIKŲ GALIMAI NUSIKALSTAMUS VEIKSMUS?

Advokato R. Mikliušo nuomone, šioje byloje bene didžiausia problema buvo tokia, ar smogikų veiklą galima vertinti kaip genocidą. Jo įsitikinimu, byloje nėra genocido sudėties. Joje kalbama, kad ginkluotas asmuo kovojo prieš ginkluotą asmenį, tuo tarpu Ženevos konvencijos ir kombatantų klausimas Lietuvoje neišnagrinėtas. Teisininkas taip pat suabejojo, ar teisinga, kai šiose bylose partizanų politinė grupė išsprendžiama į genocido rėmus. Teisininkas dr. J. Žilinskas pažymėjo, kad Lietuvoje tai įprasta. Jei įstatymas būtų priimtas pagal tarptautinės teisės normą ir socialinės politinės grupės į ją nebūtų įtrauktos, tada partizanus būtų sunku vertinti kaip atskirą politinę grupę. Tokiu atveju partizanų grupes būtų galima traktuoti kaip dalį lietuvių tautos ir reikėtų įrodinėti, kad genocidas buvo nukreiptas prieš lietuvių tautą, o partizanus vertinti kaip tam tikrą dalį lietuvių tautos, kuri buvo labai svarbi jos egzistavimui. Prokuroro R. Valentukevičiaus nuomone, genocido veikla labai specifinė, o „genocido“ sąvoka viešajame gyvenime vartojama per dažnai. Kalbant apie partizanų, jų rėmėjų ar ryšininkų suėmimus, žudymus, šios veiklos vienareikšmiškai laikyti genocidu negalima, nebent pavieniais atvejais. Prokuroro teigimu, šių nusikaltimų tyrimą ir jų kvalifikacijas palengvins priimtas naujasis Baudžiamasis kodeksas, kuriame praplėsta nusikaltimų žmoniškumui samprata ir genocidas tėra viena nusikaltimų forma. Jame yra naujas straipsnis, kriminalizuotos naujos veikos. Aptariant smogikų B. Kalyčio ir kitų bylą pripažintina, kad daug nuveikta kartu su

LGGRTC, tačiau iš teismo eigos buvo matyti, kad jie bus pripažinti nepakaltinamais. Todėl teismo ir buvo traktuota, kad tie archyviniai dokumentai, nors ir be parašų, tarytum įrodo jų nusikalstamą veiklą.

ĮRODYMŲ VERTINIMO TEISMUOSE PROBLEMA

Istorikas S. Samulevičius LR AT teisėjo paklausė, ar genocido bylose būtų galima išskirti įrodinėjimo specifiškumą. Advokatas yra minėjęs, kad bylos eiga pakryptų visiškai kitokia linkme, jei būtų buvę keletas liudytojų. Istoriko nuomone, būtent čia ir išryškėjo, kad teismas menkai suvokia to laikotarpio istorinį kontekstą. Juk čekistinių operacijų sėkmė priklausė nuo visiško jų užslaptinimo. Natūralu, kad operatyviniai agentų pranešimai dažniausiai buvo pasirašomi tik slapvardžiais. AT teisėjas R. K. Urbaitis diskusijos dalyviams teigė, kad įrodymus ir jų teistinumą reglamentuoja Baudžiamosio proceso kodeksas. Visose bylose galioja tas pats reikalavimas – rasti tiesą, kad būtų patraukti atsakomybėn nusikaltusieji lietuvių tautai ir kitoms tautybėms. Tačiau praėjo labai daug laiko, dingo dauguma įrodymų, ir neįmanoma jų patikrinti. Kyla klausimas, ar galima iš turimų įrodymų pripažinti procesinį sprendimą. Įrodymas gali būti bet kurie faktiniai duomenys, bet jeigu jie nepatikimi, pripažinti negalima. Be abejo, yra ir liudytojų atsakomybė, tam tikrais atvejais iškyla ir jų patikimumo problema. R. Mikliušo nuomone, šioje byloje neteisininkams galbūt sunku suvokti principus, kuriuos įsisąmoninę advokatai, kaltintojai ir teisėjai. Vertinant įrodymų patikimumą, galioja tas pats principas – turi būti

galimybė patikrinti bet kurį įrodymo šaltinį, nes įrodymas, kurio negalima patikrinti, neturi prasmės.

Agentų smogikų byloje tai ir buvo didžiausias sunkumas. Trūko neginčijamų įrodymų, o kaltintojai būtent tuo remdamiesi ir formulavo sprendimą. Kaltinimas iš esmės grįstas dokumentais, kurių autentiškumu buvo galima suabejoti. Tie dokumentai net nepasirašyti, perrašyti keletą kartų, apibendrinti pažymų pavidalu. Kyla klausimas, kiek jais galima tikėti ar netikėti. Pavyzdžiui, agentūrinis pranešimas, pasirašytas agentūriniu slapyvardžiu „Liepa“. Byloje nebuvo aišku, kas tas „Liepa“, iš kur jis. Teismas mėgino tikrinti, kvietė KGB darbuotojus, klausinėjo, kokia buvo tvarka, kaip surasti to paties agento pranešimą, kad būtų galima pasiremti juo kaip dokumentu. Iš esmės autentiškų dokumentų nebuvo. Turėtas tik šio agento pranešimas, užrašytas ir pakomentuotas kito darbuotojo. Prokuroras R. Valentukevičius pažymėjo, kad byloje teismas dėl agentų tapatumo neabejojo, tačiau abejojo dėl pačių veiksmų. Labai apmaudu, kad Apeliacinis Teismas nepalaikė LR GP skundo.

Šių bylų specifika yra ypatinga. Visai suprantama, kad LGGRTC darbuotojams, renkantiems archyvinius dokumentus, sunku suvokti, kodėl teismas, advokatai, galbūt ir prokurorai įrodymus vertina labai formaliai. Juk pateikti archyviniai dokumentai – ataskaitos apie įvykdytas operacijas – nėra tik kažkieno surašyti tekstai ir dokumentai be parašų. Tai yra kopijos ar kopijų kopijos. Pažymos buvo rašomas su prierašu „visiškai slapta“. Buvo nustatytos dokumentų rengimo ir tvarkymo instrukcijos. LGGRTC darbuotojai neturėjo galimybės išsiaiškinti, kaip vienas ar kitas dokumentas keliauja iš vieno aplanko į kitą, kiek dokumento kopijų buvo daroma. Tos bylos yra kažkur Rusijoje. Galimybės ir bendravimas su RSFSR generaline prokuratūra ir KGB pirmtakais minimalus ir nere-

zultatyvus. Kaip baudžiamąjį persikiojimą vykdančioms institucijoms išsisukti iš tokios padėties? Turime dokumentą, pasirašytą antro ar trečio darbuotojo, kuriame patvirtinama, kad neabejotinai yra to dokumento originalas. Teismas į tai žvelgia formaliai: tai kopija ar kopijos kopija, kurios neįmanoma patikrinti arba patvirtinti jokiais kitais įrodymais, ir atmeta kaip nepakankamą įrodymą. Jei teismas ir toliau laikysis tokios pozicijos, tai bylų apie smogikus išvis nebus.

Advokatas R. Mikliušas kalbėjo apie tai, kad vertindamas dokumentus teismas taiko dvigubus standartus. Anot jo, teismas galbūt matė, jog šiems asmenims nebus galima pritaikyti kaltinimų, todėl kiek atsainiau išnagrinėjo šiuos dokumentus ir juos pripažino. Tačiau neabejotina, kad jei tiems žmonėms būtų grėsusi reali atsakomybė, teismas dokumentus būtų vertinęs taip pat atidžiai, kaip ir sveikų žmonių atžvilgiu.

R. Valentukevičius nesutiko su advokato mintimis. Jo nuomone, advokatas pats nenorėdamas iškelia dvigubų standartų vertinant dokumentus problemą. Sprendžiant kaltinamųjų asmenų atsakomybės klausimą penkiasdešimties metų senumo įvykių byloje teismui vienas svarbiausių yra žmogiškas veiksnys: atsižvelgiama į senyvą amžių, sveikatos būklę ir pan. Tai yra psichologinis teisėjo, kaip ir kiekvieno kito žmogaus, požiūris. Gailestingumas yra subjektyvus, gal kartais parodomas nevalingai. Niekas nereikalauja sodinti į kalėjimus ir pan. Reikia teisinio įvertinimo, kad teismas valstybės vardu pasakytų: taip, tas yra kaltas, vykdė genocidą. Šiaip ar taip, teismas pasielgė vadovaudamasis vienu svarbiausių principų: jei byloje nėra įrodymų, sprendimas priimtas teisiamojo naudai.

D. Kuodytė atkreipė dėmesį į tai, jog valstybė turi aiškiau pripažinti, kad ši saugumo struktūra yra nusikalstama, ji siekė vykdyti nusikalstamą veiklą. Tuo tarpu teisme šios

specifikos tarsi nebelieka. Lieka paprasta kriminalinė byla, kuriai reikalingas lavonas, pistoletas, gilzė, kad būtų konkretūs įkalčiai ir kad visi dokumentai būtų pasirašyti. Ar taikant tuos pačius standartus šioms byloms ir kriminalinėms nepažeidžiamos pačios teisingumo galimybės?

AR VISKĄ BYLOJE PADARĖ KALTINTOJAI?

R. Mikliušo nuomone, šioje byloje, kaip ir kiekvienoje kitoje, turi būti surinkta visa įrodymų grandinė. Tačiau šioje byloje kaltinimas grindžiamas vien archyviniais dokumentais, kurių dauguma yra abstrakčių pranešimų formos ir jų autentiškumo neįmanoma patvirtinti. Kas kita būtų buvę, jei kaltintojai greta dokumentų būtų radę vieną kitą liudytoją. Tai būtų įrodymų grandinė. Advokatas kaltintojams turėjo ir daugiau priekaištų. Jo nuomone, byloje liko daug abejonių. Pavyzdžiui, minėtas A. Lapinskas-Žvaigždė. Prokurorai nepatikrino kitų asmenų tokiu pat agentūriniu slapyvardžiu likimų. Tai buvo aiški gynybos pozicija, ir ją reikėjo iš karto vertinti. A. Lapinskas iškėlė savo gynybos versiją: jis dirbo, bet kameroje, su milicija. Nurodė konkrečią pareigūno pavardę. Tačiau prokuratūra mūsų prašymą atmetė, atsakė, kad tokia pavardė yra, tačiau A. Lapinskas apsirikęs, tai buvo ne majoras, o papulkininkis. Iš tiesų toks žmogus yra, jis gyvena Minske.

PRECEDENTAS SMOGIKŲ BYLOSE – EKSPERTŲ IŠVADOS TEISMUOSE KAIP ĮRODYMAS

D. Kuodytė minėjo, kad JAV ir Vakarų Europoje tokiose bylose bene svarbiausias įrodymų teikėjas yra istorikas; jis pateikia norminius aktus ir kitą archyvinę medžiagą, kuri yra daug svarbesnė negu tai, ar dokumen-

tas pasirašytas, ar nepasirašytas. Lietuvos teismuose turėtų būti remiamasi ekspertų praktika šio pobūdžio ir kitose karo nusikaltimų, genocido bylose.

A. Anušauskas pažymėjo, kad Tarptautinio tribunolo proceso taisyklėse vienas iš įrodymų yra eksperto išvada. Jis iškėlė klausimą, ar teismas nepareikalavo eksperto išvados, jeigu jam trūko informacijos apie tai, kaip tie dokumentai turėjo atrodyti saugumo struktūrose, kaip jie judėjo, kas ir kaip juos pasirašinėjo, kodėl yra kopijų kopijos ir pan. R. Valentukevičius patikslino, kad teismui toks klausimas nekilo, tačiau Aleksandro Lileikio ir Stasio Gimžausko bylose buvo kviestas specialistas. Jo pateiktas tam tikrų aplinkybių paaiškinimas teismo proceso metu priimtas kaip įrodymas. A. Anušauskas teigė, kad ekspertai galėtų padėti nustatyti agentus pagal slapyvardžius. Pasak istoriko, agentai tik bendrame registre sudėti į vieną krūvą, tačiau KGB tvarkydavo atskiras kartotekas. Struktūroje negalėjo būti du agentai vienu slapyvardžiu – viena struktūra turėjo tik vieną tokį agentą. Smogikų veikla buvo legenduojama, jų tuometinė veikla prižiūrima, o biografijos taip pat buvo legenduojamos. Taigi jei smogikas Žvaigždė nurodė kažkokį saugumo darbuotoją, tai galėjo būti ir tikra, ir išgalvota aplinkybė. Ekspertas galėtų kaltintojams ir teismui išaiškinti, kaip sovietų represinėse struktūrose (MGB–KGB–VRM) buvo tvarkoma nomenklatūros apskaita, kokia tvarka dokumentai keliaudavo iš vieno aplanko į kitą, kiek atitinkamų dokumentų kopijų buvo daroma ir pan.

Teisėjo R. K. Urbaičio nuomone, jei dokumentai ne originalai, o jų kopijos yra greta kitų įrodymų, tai eksperto išvada taip pat gali būti įrodymu. Išimčių šiose bylose daryti negalima, kol nėra priimtų atitinkamų įstatymų. Ar kaltintojai galėjo tirdami bylą pasikliauti – ir kiek pasikliauti – ekspertų išvadomis? Tai labai įdomus klausimas. Manytina, kad visos priemonės yra leistinos, ta-

čiau teismas turi žiūrėti, kuo remiantis padaryta ekspertizės išvada. Tokiose bylose galėtų būti naudojama ir taip kuriama precedentinė teisė.

B. Gailius iškėlė problemą: jei kiekvienas įrodymas turi būti patikrintas, tai kaip patikrinti eksperto išvadą, kaip būtų galima procesiškai tai padaryti?

SPECIALAUS TEISMO ĮSTEIGIMAS SOVIETINIŲ IR NACIŲ NUSIKALTIMŲ BYLOSE

Advokatas R. Mikliušas argumentavo, kad šiuo metu yra vienas kodeksas visiems teismams. Šiandien Lietuvoje nėra įstatymo dėl specialaus tribunolo. Jei jis būtų, tada būtų dirbama vadovaujantis kitokiomis taisyklėmis. Visi teismai vadovaujasi tuo pačiu Baudžiamojo proceso kodeksu. Jis taikomas visiems. Svarbiausia, ar byloje nusikaltimas yra įrodytas, ar neįrodytas. Jei kaltė įrodyta, tai užteko įrodymų, ar ne. Šioms byloms nagrinėti galbūt ir reikalingas specialus įstatymas arba specialus teismas.

R. Valentukevičiaus nuomone, byloms, kuriose nagrinėjami 50 metų senumo įvykiai, negali būti formaliai taikomos baudžiamojo proceso taisyklės. Tą rodo specialūs teismai, įsteigti genocido byloms tirti. Kol valstybėje bendros taisyklės bus taikomos ir šių nusikaltimų tyrimui, jų formalizuotai tirti neįmanoma, negalima išnaginėti ir vertinti surinktus įrodymus taip pat kaip šiuolaikinėse bylose.

SOVIETINIŲ TEISMŲ TRAKTAVIMAS ŠIOSE BYLOSE

S. Samulevičius diskusijos dalyvių klausė, kaip Lietuvos teismai vertina represinių struktūrų, MGB teismus ir jų nuosprendžius rezistencijos dalyviams. Susidaro įspūdis, kad

teismai remiasi sovietinių teismų sprendimais kaip eilinių baudžiamųjų bylų sprendimais. Advokatė J. Savickaitė atsakė, jog teismas iš tikrųjų priėjo prie tos nuomonės, kad, pavyzdžiui, SSRS Pabaltijo karinės apygardos karo tribunolas konkrečiai suimtojo partizano V. Sabaliausko atveju iš tikrųjų priėmė sprendimą pagal tuo metu galiojusius įstatymus. Į jokiais kitas aplinkybes, į kurias galbūt ir galėjo atsižvelgti, nebuvo įsigilinta. Jei teismas to nedarė, advokatai neturi ką už jį pasakyti. P. Preikšaitis iš tikrųjų dalyvavo sulaukiant partizaną V. Sabaliauską ir perduodant jį operacijoje dalyvavusiems kareiviams. Vėliau V. Sabaliauskas buvo perduotas saugumui. Jis kalintas Vilniuje, ten tardytas ir SSRS Pabaltijo karinės apygardos karo tribunolo nuosprendžiu nuteistas. Nagrinėdamas P. Preikšaičio veiksmus, teismas konstatavo, kad tai buvo SSRS Pabaltijo karinės apygardos karo tribunolo nuosprendis. Todėl P. Preikšaitis, kuris kaltinamas genocido vykdymu, jokių būdu negalėjo numatyti, koks bus V. Sabaliausko likimas. Tokį sprendimą teismas priėmė vadovaudamasis ne jausmais, o tuo, kas teismui buvo pateikta byloje. Joje buvo pateikta tik tokių duomenų, kad kiti partizanai, kurie buvo sulaikyti tokiomis pat aplinkybėmis, kokiomis P. Preikšaitis sulaikė V. Sabaliauską, perduoti į Vilnių ir sutiko bendradarbiauti su sovietų saugumu. Tokių pavyzdžių P. Preikšaitis žinojo. Liko prielaida, kad P. Preikšaitis galėjo numatyti, jog tribunolo nuosprendis bus nepalankus partizanui V. Sabaliauskui, taip pat daryti prielaidą, kad vengdamas represijų ir persekiojimo V. Sabaliauskas sutiks bendradarbiauti su sovietų saugumu. Tiesioginio tikslo nustatyti, kad P. Preikšaitis savo veiksmais galėjo siekti nužudyti V. Sabaliauską, nebuvo. R. Valentukevičius patikslino, kad kaip tik šis atvejis ir rodo, jog negalima spekuliuoti „genocido nusikaltimo“ sąvokomis. Advokatė sutiko, kad jei P. Preikšaičio veiksmai būtų kvalifikuoti kitaip, galbūt jis būtų nuteistas.

PARTIZANŲ PRIESAIKOS SULAUŽYMAS – NUSIKALTIMAS AR NE?

R. Narvydo teigimu, Lietuvos įstatymai lietuvių ginkluotąjį pasipriešinimą pripažįsta teisėtu ir neišvengiamu pasipriešinimo okupaciniam režimui aktu. Juridiškai pripažįstama partizanų 1949 m. vasario 16 d. deklaracija. Tuo tarpu dalis pasipriešinimo dalyvių vykdė išdavystes. Todėl kyla klausimas, ar šis veiksmas teismo požiūriu yra sunkinanti aplinkybė. Gal į tokius dalykus nereikia atsižvelgti? Advokatės J. Savickaitės nuomone, į kiekvieną priesaiką reikėtų žvelgti skirtingai. Jei žmogus sąmoningai priesaiką priima kaip tam tikrą pareigą, jis ir yra atsakingas. Priesaikos laikymasis yra daugiau moralinio pobūdžio. Kai įsipareigojimų nepriimama, tai jau yra vertinimo dalykas ir šiuo atveju priesaika tampa arba netampa įrodymu. Teismas negali vadovautis emocijomis, jo sprendimas grindžiamas įrodymais. Yra tam tikri faktiniai duomenys, kuriuos teismas ištiria ir prieina prie vidinio įsitikinimo, nes ir čia pagrindas vėlgi yra įstatymas. Teisėjas remiasi tuo, kas yra konkrečioje byloje: ar yra įrodymas, ar jis pripažįsta įrodymą ar ne, ir motyvuoja, kodėl to nedaro. Todėl, advokatės nuomone, priesaika yra daugiau asmeninio, emocinio apsisprendimo dalykas, neturintis bylai jokios svarbesnės įtakos.

Prokuroras R. Valentukevičius su tokia nuomone nesutiko. Jis teigė, kad partizano priesaikos sulaužymas yra baudžiamosios bylos sunkinanti aplinkybė. Jam pritarė B. Gailius, jis pažymėjo, kad partizanų priesaikos sulaužymo nereikėtų vertinti tik kaip moralinio pobūdžio aktą ar sieti jį su jausmais, kaip kad mano advokatė J. Savickaitė. Partizanų norminiuose dokumentuose labai aiš-

kiai apibrėžta atsakomybė už priesaikos sulaužymą – mirties bausmė. Suimti partizanai elgdavosi dvejopai: arba siekdami išvengti represijų sąmoningai sutikdavo bendradarbiauti su saugumu ir taip sulaužydavo priesaiką, tuo padarydami nusikaltimą, už kurį skiriama mirties bausmė, arba atsisakydavo bendradarbiauti ir okupacinė valdžia juos neteisėtai nuteisdavo bei represuodavo. Kyla klausimas, ar tokia padėtis normali ir kaip tai reikėtų vertinti. Pavyzdžiui, šioje byloje smogikas P. Preikšaitis galėjo numatyti tribunolo sprendimą suimtajam partizanui V. Sabaliauskui, ir tai yra atsakymas, ar jis žinojo apie savo veiklos būsimus padarinius, t. y., kad jo suimtas V. Sabaliauskas arba turės sulaužyti partizano priesaiką, arba bus represuotas. Tuo tarpu advokatė J. Savickaitė suabejojo, ar kaltinamasis smogikas P. Preikšaitis gali būti atsakingas už partizano veiksmus*, nes, jei partizanas bendradarbiaus, jis liks gyvas, o čia kalbama apie kaltinimą genocidu.

D. Kuodytės manymu, taikant dvigubus standartus, gali kilti vertybių krizė. Jei agentai smogikai išteisinami teismuose, tai gal dabar jiems kreipiantis reikia suteikti karo savanorio statusą? R. Valentukevičiaus nuomone, šie dalykai baudžiamojo proceso požiūriu nėra svarbūs.

LSSR MGB AGENTŲ SMOGIKŲ GALIMAI NUSIKALSTAMOS VEIKLOS TYRIMO BENDRIEJI METODINIAI ASPEKTAI

Per dešimtmetį, kai 1994 m. LR GP buvo iškelta baudžiamoji byla Nr. 09-2-067-94, jos tyrėjai istorikai ir teisininkai sukaupė nemažai praktinės patirties. Todėl, nepaisant di-

* Turima omenyje, ar partizanas sutiks bendradarbiauti su saugumu ir sulaužyti partizano priesaiką, ar nesutiks ir okupacinės sovietų valdžios bus represuotas.

džiulės bylos apimties, darbas nelėtėja. Jau minėta, kad smogikų grupės veikė visoje dabartinės Lietuvos teritorijoje. Vienas ir tas pats smogikas prireikus galėjo būti panaudotas čekistinėse kovinėse operacijose įvairiuose Lietuvos rajonuose. Kiekvienas nustatytas smogiko galimai nusikalstamos veiklos epizodas ištiriamas atskirai, o medžiaga pagal faktą iš LR GP Specialiųjų tyrimų skyriaus išsiunčiama į atitinkamų apygardų, miestų ir rajonų prokuratūras. Ją toliau pagal konkrečius epizodus tiria atitinkamos prokuratūros, o jų tyrimų eigą kontroliuoja LR GP Specialiųjų tyrimų skyrius.

Nusistovėjo tokia darbo praktika. Kartais tyrimus dėl agentų smogikų inicijuoja LGGRTC Specialiųjų tyrimų skyrius, pateikdamas prokuratūrai archyvinių dokumentų

kopijas ir kitą medžiagą, tačiau dažniausiai tyrimus inicijuoja prokuratūra. Prokurorai LGGRTC Specialiųjų tyrimų skyriui paveda pateikti archyvinę medžiagą, nustatyti agentų asmens tapatybę, nukentėjusiųjų, liudytojų, smogikų ir buvusių kadrinių KGB pareigūnų tikslus anketinius duomenis. LR VSD iš prokuratūros dažniausiai gauna pavedimus nustatyti agentų smogikų asmens tapatybes, jei agentai gyvi – jų dabartinės gyvenamąsias vietas, o jei mirę – jų artimuosius; taip pat prašoma atlikti tyrimui reikalingus kitus tyrimo veiksmus rajonuose. Prokuratūra Lietuvos archyvų prašo bylai reikalingą archyvinę medžiagą pateikti užantspauduotą apvaliais antspaudais, kurie būtų teismo pripažinti kaip tinkamos originalių dokumentų kopijos.

Vilniaus krašto ir Vakarų Baltarusijos lenkų, baltarusių, lietuvių ir žydų bendruomenės istorijos verpetuose 1939–1944 m. Mitai ir stereotipai

Tokiu pavadinimu 2004 m. gegužės 27–29 d. Lenkijoje, Balstogės universiteto Istorijos institute vyko tarptautinė konferencija. Universitetas, taip pat jo padalinys Istorijos institutas yra jaunas, įkurtas 1997 m. Varšuvos universiteto filialo bazėje. Ši mokslo ir švietimo įstaiga daug dėmesio skiria regiono, t. y. Balstogės vaivadijos, problemoms, tarp jų ir šio krašto istorijai. Konferencijoje buvo pagerbtas vienas žymiausių Balstogės XX a. istorijos tyrėjų, profesorius habil. dr. Michał Gnatowski, švenčiantis 70-ies metų jubiliejų. Ta proga konferencijos dalyviams buvo pristatytas ir išdalytas istorinių studijų rinkinys „Lenkija ir jos rytų kaimynai XX amžiuje“, kurio dauguma autorių – jubilato mokiniai.

Balstogės universiteto prodekanė, pristatydama konferencijos temą, teigė, kad Lenkijos rytinių žemių tautinės grupės XX a. viduryje išgyveno audringą istorijos laikotarpį – per penkerius metus (1939–1944 m.) krašto statusas pasikeitė net keturis kartus: Lenkijos valdžią išstūmė sovietinė okupacija, pastarąją keitė naciai, paskui – vėl sovietų valdžia, o Vilniaus miestas ir regionas, pasak pranešėjos, dar pusę metų kentė ir „lietuvių okupaciją“. Šie procesai radikalčiai pasikeitė iki 1939 m. rugsėjo 17 d. šiame krašte vyravusį natūraliai tolerantišką įvairių tautinių grupių – lenkų, baltarusių, žydų, rusų –

būvį, supriešino tautinės bendruomenės, sukėlė neapykantos apraiškų.

Pabrėžtina, kad vėliau konferencijoje perskaityti referatai paneigė pranešėjos teiginius apie tautinių santykių idilę, neva tarpusią šiame krašte iki Antrojo pasaulinio karo pradžios.

Konferencijos pranešėjai – jaunesniosios kartos lenkų istorikai iš Balstogės, Liublino, Lodzės, Gdanskio, Krokuvos ir Varšuvos universitetų, taip pat du baltarusių istorikai iš Bresto ir Gardino universitetų bei vienas Lietuvos istorikas – Algis Kasperavičius. Šių eilučių autorė konferencijos dalyviams trumpai pristatė Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro (toliau – LGGRTC) veiklos sritis ir svarbiausius istorinius tyrimus.

Pranešimų lygis buvo įvairus – nuo išsamias studijas apibendrinančių tezių iki proginių pasvarstymų konferencijos tema. Prie pirmųjų reikėtų priskirti habil. dr. Wandas Roman pranešimą „Lietuviai, rusai ir žydai Vilniaus karo komendanto raportuose“, dr. Jaceko Tebinkos „Britų politinio elito požiūris į Lenkijos rytinių sienų problematiką 1939–1945 m.“, dr. Dariuszo Matelskio „„Vakariečių“ stereotipas baltarusių sąmonėje Antrosios Respublikos laikotarpiu“, prof. habil. dr. Maciejaus Szczurowskio „Konvergencija ar koegzistencija? Visuomeniniai san-

tykiai Vilniuje Antrojo pasaulinio karo metais“. Rimtą dalyvių nuotaiką praskaidrino Balstogės universiteto istoriko dr. Krzysztofo Buchowskio pristatyta knyga „„Ponas“ ir „žmogus“. Lenkų ir lietuvių santykiai tarpukario karikatūrose“. Joje pateiktos politinės karikatūros iš Lenkijos periodinės spaudos, kurioje vaizduojamas lietuvis, įvardytas „žmogumi“ (130 paveikslų), ir iš Lietuvos to paties laikotarpio laikraščių bei žurnalų, kur lenkas vaizduojamas kaip „ponas“ (79 paveikslai). Lenkų spaudoje dažniausias lietuvių „žmogaus“ įvaizdis – apšepęs, vyžotas, agresyviai išsivėpęs grobuonis, valantis batus rusui ir vokiečiui bei tykantis nuskriausti lenką, arba klastingieji Voldemaras ir Smetona, rezgantys intrigas prieš lenkus. Lietuvių spaudoje lenkas – „ponas“, uniformotas, su kardu, riestais ūsais, veidmainis, besikėsintis toliau skriausti lietuvius, atimti Kauną. Autorius šią knygą padovanojo LGGRTC; ją galima rasti Centro bibliotekoje.

Habil. dr. Wanda Roman Lietuvoje žinoma kaip knygų apie 1939–1941 m. lenkų pogrindį Lietuvoje, Vilniaus apskrities karo komendantą pplk. Nikodemo Suliko pogrindžio veiklą ir jo baudžiamąją bylą, 1939–1941 m. interuotus lenkus Lietuvoje autorė.

Jos pranešimo „Lietuviai, rusai ir žydai Vilniaus karo komendanto raportuose“ pagrindinė mintis – lenkų emigracinė valdžia Londone tikėjosi, kad lenkai ir lietuviai kartu stos į kovą prieš SSRS okupaciją, tačiau „[...] lietuviai taip bjauriai elgėsi su lenkais, kad apie jokią bendrą veiklą net negalėjo būti kalbos“. Anot pranešėjos, to priežastys buvo kelios. Vilniuje ir Vilniaus krašte Antrojo pasaulinio karo išvakarėse bei karo metais susidūrė, viena vertus, lenkų ir, kita vertus, lietuvių, rusų, šiek tiek mažiau baltarusių ir kt. tautinių mažumų interesai. Pagal 1931 m. gyventojų surašymą Lenkijoje iš 32 mln. gyventojų 10 mln. buvo ne lenkai. Lietuva niekada nepripažino Vilniaus ir Vilniaus kraš-

to prijungimo prie Lenkijos valstybės – pagal 1928 m. ir 1938 m. Konstitucijas Vilnius buvo Lietuvos valstybės sostinė. Antra vertus, lenkai iki šių dienų, taip pat aptariamuoju laikotarpiu, lietuvius laiko okupantais, neteisėtai šią teritoriją perėmusiais iš sovietinio okupanto ir diskriminavusiais lenkų piliečius. Tačiau jie pamiršta lojaliai ir humanišką lietuvių laikyseną vokiečiams parklupdžius Lenkiją, taip pat, kad priglaudė kelias dešimtis tūkstančių lenkų civilių ir kariškių pabėgėlių. Po 1939 m. rugsėjo 17 d. išitraukė trečioji pusė – SSRS. Trumpai aptarusi Vokietijos ir SSRS interesus regione ir jų veiksmus tiems interesams įgyvendinti, t. y. Ribbentropo–Molotovo pakta, autorė pabrėžė, kad nė viena sąmokslininkų pusė neneigė Lietuvos interesų šioje teritorijoje.

Pranešimo autorės tikslas buvo parodyti 1939–1940 m. Vilniaus krašte gyvenusių įvairių tautinių grupių santykius bei jų vertinimus, atsispindinčius pplk. N. Suliko raportuose (jų buvo 10), siųstuose karinei lenkų vadovybei Prancūzijoje ir Anglijoje. Ji taip pat siekė išsiaiškinti, ar N. Suliko raportai turėjo įtakos emigracinės Lenkijos valdžios konceptualiems sprendimams kuriant pogrindžio struktūras Vilniuje, siunčiant joms užduotis bei numatant būsimus Lietuvos ir Lenkijos santykius po karo, o jei turėjo, tai kiek. N. Sulikas, pagal kilmę totorius ir Želigovskio maršo į Lietuvą dalyvis, gerai žinojo lietuvių ir lenkų konflikto esmę [aišku, iš Lenkijos pozicijų. – B. B.]. Vilnius, į kurį N. Sulikas atvyko 1939 m. gruodį, buvo jau lietuvių rankose. Tai, kad Vilnius atiteko Lietuvai, Lenkijos oficialios institucijos vertino gana santūriai ir net buvo ieškoma galimybių naujiems valstybių ryšiams (Lenkijos užsienio reikalų ministras Augustas Zaleskis 1939 m. spalio 31 d. Paryžiuje susitiko su Lietuvos užsienio reikalų ministru Petru Klimu). Visos Vilnijos pogrindžiui siunčiamos direktyvos draudė imtis karinių veiksmų prieš lietuvius. Tokia pozicija buvo nepriimtina vietiniams lenkų pogrindžio

veikėjams, kurie skausmingai ištvėrė lietuviškos valdžios atėjimą.

Pirmajame raporte N. Sulikas rašo, kad jo vadovaujama organizacija (Ginkluotojo pasipriešinimo sąjunga) mėgino palaikyti gerus santykius su lietuviais, bet esą tai pasirodė neįmanoma: „[...] lietuviai vis stipriau vykdo antilenkišką veiklą, užima svarbius privačius objektus, visur diegia „saviškių“ sistemą, naktimis naikina lenkų valstybinius simbolius, pavyzdžiui, nuo Aušros vartų nukabino lenkų herbą“. Raportuose skiriami vietos lietuviai ir „okupantai“ – atvykusieji iš „Kauno“ Lietuvos.

N. Suliko nuomonė, kad lenkų bendruomenė po pirmosios sovietinės okupacijos su palengvėjimu pasitiko lietuvių valdžią, bet vėliau dėl lietuvių šovinizmo buvo nusiteikusi taip pat priešiška ir prieš sovietus, ir prieš lietuvius, reiškia beveik visuose raportuose. W. Roman pažymi, jog lenkai patyrė per daug skaudžius NKVD smūgius, kad džiaugtųsi Lietuvos okupacija*. Raportuose su nusivylimu pabrėžiama, jog lietuvių visuomenė suskilo į dvi dalis – provokišką ir prorusišką, bet trūko proletuviškos orientacijos, todėl „[...] Kaunas masiškai ir su tam tikru entuziazmu palindo po sovietiniu jungu [...]. Sovietai ten turi daug atsidavusių šalininkų“. Pranešėjai tokie pastebėjimai atrodo pernelyg skuboti ir karštligiški, paveikti konfrontacijos su agresyviu lenkų pasipriešinimu lietuvių valdžiai 1939 m. rudenį. Kituose raportuose lietuviai vertinami dar griežčiau: „Lietuviai nieko nepasimokė ir nors nuolankiai pasidavė bolševikų jungui, vis dėlto jų orientacija provokiška, o politika – neapykanta lenkams. Jie [lietuviai] ėmėsi vaidmens siundyti bolševikų šunis ant engiamų lenkų“. Neapykanta sovietiniam okupantui čia aiškiai perkelta lietuviams, kuriems užuojauta dėl bendro likimo truko labai trumpai.

1940 m. rugpjūčio–rugsėjo raportuose pabrėžiama, kad „lietuvių orientacija 100 proc. yra provokiška“, nors lietuviai „neapkenčia bolševikų, bet pasyviai atsiduoda režimui“. Nepaisant tokių nepalankių vertinimų, Vilniaus lenkų pagrindis pabrėžė, kad kovoje prieš bolševikus yra galimybių bendradarbiauti su lietuviais, ypač kariškiais ir inteligentija. Autorė daro prielaidą, kad bendradarbiavimo iniciatyva kilo iš lietuvių pusės, nes lenkų laikysena buvo itin santūri, jie lūkuriavo. Raportuose pabrėžiama, kad lietuvių neapykanta lenkams tuo laikotarpiu buvo tokia pat, kaip lietuvių okupacijos mėnesiais. Londonas informuotas, kad Vilnijos kaimuose auga „neapykanta lietuviams ir panieka bei priešiškas bolševikams“, ir toks nusiteikimas paplitęs tarp visų tikėjamų ir tautybių žmonių, išskyrus baltarusius. Rusai su jais koketavo pirmosios sovietinės okupacijos mėnesiais, nes Vilniaus kraštą planavo prijungti prie BSSR. Tačiau vis dėlto raportuose apie baltarusius rašoma palankiai, paaiškinant, kad dauguma jų kalba taip: „[...] ko lenkai su mumis nesugebėjo padaryti per 20 metų, tą bolševikai padarė per kelis mėnesius – dabar mes visi lenkai [...]“. N. Suliko 1940 m. kovo mėn. raporte teigiama, kad baltarusių bendruomenė, anksčiau kovojusi dėl baltarusiškų mokyklų, dabar kovoja dėl lenkiškų mokyklų, ir tik dėl bendros tvirtos pozicijos lenkiškos mokyklos dar nelikviduotos. Tame pačiame raporte jis daro išvadą, kad „Vilnijos teritorijoje baltarusių problemos neegzistuoja. Jie mums neturi jokios vertės – yra neorganizuoti, nieko neveikia“.

Raportuose pateikiama informacijos ir apie žydų bendruomenę, kurios proletariatas (kairioji ir sionistinė jų dalis) džiaugsmingai sutiko Raudonąją armiją (toliau – RA), o jaunimas itin entuziastingai įsitraukė į sovie-

* Huverio fondo medžiaga (kopijos saugomos KARTOS archyve Varšuvoje) liudija ką kita.

tinį gyvenimą. Ypač daug neigiamų emocijų lenkams sukėlė Vilniaus žydai, susiję su Bundu. Jie dar prieš įžengiant RA į Vilnių kartu su Vilniaus komunistų veikėjais suformavo milicijos būrius. Antrą kartą rusams užėmus Vilnių 1940 m. birželio 15 d., aktyvūs vietiniai komjaunuoliai platino atsišaukimus, skatinančius daugiau lenkų verbuoti į komjaunimą, nes jame vien žydai ir baltarusiai. Pagal N. Suliko raportus, panašiai buvo ir Lietuvoje: sovietinėje milicijoje daugiausia buvo lietuvių (buvusių policininkų), baltarusių ir žydų.

Autorė atkreipė dėmesį į kituose šaltiniuose minimą lenkų ir žydų dialogą kilus Antrajam pasauliniam karui, kai Vilniuje atsirado daug šios tautybės pabėgėlių iš Lenkijos. Ji aptarė lenkų ir žydų bendradarbiavimą kovoje su Lietuvos valdžia. Lenkai subūrė organizaciją „Lyga“, kuri turėjo įtikinėti lenkus bendradarbiauti su žydais. N. Suliko raportuose apie žydus užsimenama retai. Iš pradžių rašoma palankiai, nes jie rėmė lenkų reikalavimus palikti lenkiškas mokyklas Vilniuje (1940 m. rugpjūčio raportas). Vėlesniuose raportuose pabrėžiama, kad greta bolševikų ir „paraudonavusių“ lietuvių į lenkų engėjų gretas stojo ir „paraudonavę“ žydai (1941 m. vasario mėn. raportas). Po kelių sovietinės okupacijos mėnesių žydai apibūdinami dar blogiau: „Žydai be atodairos ir išlygų bendradarbiauja su bolševikais visose ūkinio ir politinio gyvenimo srityse“.

N. Suliko raportuose atsispindi Vilnijos lenkų reakcija į RA kariškius. Į juos buvo žvelgiama iš aukšto, pabrėžiant savo kultūros ir ekonomikos pranašumą. Jiems sovietai atrodė mažiau pavojingi už vokiečius. Raportuose daug rašoma apie kareivių skurdą, jų elgesį parduotuvėse. Raportai rodo, kad į Londoną visą laiką buvo perduodama informacija apie RA ginkluotę, buvimo vietos pasikeitimą, bet RA karinis pajėgumas vertinamas neigiamai.

W. Roman nuomone, iki karo lenkų pagrindis neįvertino NKVD pavojingumo ir galios. Tai turėjo tragiškų padarinių: 1941 m. pavasarį buvo suimta apie 300 lenkų pagrindžio narių.

Kaip Londone buvo reaguojama į šiuos raportus?

Pirmiausia visaip ne taip, kaip tikėjosi raportų autoriai. Tai ypač išryškėjo aptariant santykius su lietuviais: emigracinei vyriausybei nedarė įspūdžio informacija apie neva antilenkiškus, šovininčius lietuvių veiksmus, o ginkluotos akcijos prieš lietuvius net buvo draudžiamos. Tikriausiai taip tikėtasi užmegzti ryšius su lietuvių emigracija. Savo ruožtu gen. Roweckis įsakė pplk. N. Sulikui bendradarbiauti su lietuviais.

Išvadose teigiama, kad dauguma N. Suliko raportų grindžiami blaiviu protu, konkretūs, juose vengta subjektyvių emocijų ir radikalių formuluočių. Tačiau visai kitaip apibūdinami tautiniai santykiai. Rusai – okupantai, žiauresni net už vokiečius, todėl baimę ir panieką jiems lengva suprasti. Sudėtingiau vertinti N. Suliko raportuose perteiktą Vilnijos lenkų požiūrį į lietuvius. Anot autorės, labai skaudžiai reaguota į lietuvių šovinizmą ir iš to kylantį elgesį su lenkais. Žydų ir baltarusių kolaboravimas su okupantais nestebino lenkų, todėl jie raportuose minimi labai retai.

W. Roman nuomone, geriausiai santykius tarp Vilnijos tautinių bendruomenių ir sovietų okupantų viename iš raportų apibūdino pats N. Sulikas: „Atėjo kažkas svetim. Atnešė svetimas, nesuprantamas pažiūras, svetimas gyvenimo formas, papročius, elgesio normas. Ta svetimybė buvo labai nemielia, ne mūsų [čia ir kitur pabraukta N. Suliko. – B. B.], tai reiškia – priešiška. Be to, mūsų tai buvo nei lenkiška, nei lietuviška, nei baltarusiška, nei žydiška; mūsų – tai mūsų visų bendra, paprastiausiai mūsų, ir baigta“.

Dr. Jacekas Tebinka iš Gdanskio universiteto Didžiosios Britanijos diplomatinuose archyvuose tyrinėjo britų politinio elito požiūrį į Lenkijos rytinių sienų problematiką 1939–1945 m. Jo pranešimą konferencijos dalyviai sutiko nevienareikšmiškai, nes jis paneigė lenkų visuomenėje tebevyraujančią nuomonę dėl rytinių Lenkijos sienų iki 1939 m. legitimumo. Didžiųjų Vakarų valstybių politikai niekada nebuvo *de jure* pripažinę Lenkijai jos užgrobtų teritorijų. Tikraja Rusijos, vėliau SSRS ir Lenkijos siena jie laikė Kerzono (Curzon)* liniją. Pranešėjo nuomone, iš kur atsirado šis požiūris, reikėtų ieškoti Lenkijos ir Rusijos politikų vaizdiniuose, kuriuos jie susikūrė ankstesniais savo veiklos metais. Dauguma britų politikų, dariusių didelę įtaką sprendimams, susijusiems su Lenkijos reikalais Antrojo pasaulinio karo metais (pavyzdžiui, Neville Chamberlainas, Winstonas Churchillis, Klementas Attle, Halifaksas) buvo gimę paskutiniaisiais XIX a. dešimtmečiais. Tik užsienio reikalų ministras Antonis Idenas buvo jaunesnis ir vienintelis iki karo lankęsis Varšuvoje. Panašaus amžiaus buvo ir dalis aukštesniojo bei vidutiniojo rango britų diplomatų, kurie per karą buvo gana įtakingi Didžiosios Britanijos užsienio reikalų ministerijoje.

Kai šie politikai ėjo aukštuosius mokslus, Europos žemėlapyje Lenkijos valstybės neegzistavo. Lenkijos Karalystės rytinė siena su Rusijos imperija buvo nustatyta Vienos kongrese 1815 m. Anglų politikai ir spauda likusias Romanovų imperijoje lenkų žemes dažnai vadino „Russian Poland“. Nepriklausomos Lenkijos atsiradimas XX a. pradžioje suardė Europos *status quo*, ir tai nebuvo paranku Didžiajai Britanijai.

Ši nuomonė, įaugusi į politikų Lenkijos teritorijos sampratą, buvo labai stabili. Karo metais Lenkijos vyriausybė Londone spau-

dė atsisakyti rytinių žemių iki Kerzono linijos, kaip kompensaciją gaunant Vakaruose Vokietijos žemių. Pavyzdžiui, 1942 m. gegužės 21 d. Londone Lenkijos premjerui buvo tiesiai sakoma: „Žemės į rytus nuo Kerzono linijos yra iš esmės ginčytinos, nes ten gyvena įvairių tautybių žmonės – lenkai, ukrainiečiai, baltarusiai. Tokių žemių prijungimą mes vadiname imperializmu, o norint būti imperialistu, pirma, reikia turėti jėgos, antra, mokėti valdyti. Jėgos jūs neturite, todėl savo imperialistinius tikslus norite įgyvendinti mūsų rankomis“.

Sienų klausimu politinis klimatas nebuvo palankus Lenkijai, ypač po Stalingrado mūšio padidėjus simpatijoms SSRS.

Didžiosios Britanijos užsienio reikalų ministerija 1943 m. pradžioje dar nebuvo sukūrusi Lenkijos sienų koncepcijos, o leiboristai – Hugas Daltonas ir Arturas Greenwoodas – rėmė Lenkijos sienų išplėtimą į Vakarus, iš Vokietijos žemių iškeliant vietos gyventojus. Lenkijos atstovas Račinskis Londone šį požiūrį vertino taip: „Jų nuomonė yra daugiau nei asmeninė, todėl ją reikėtų vertinti kaip bendrą anglų politinių sluoksnių nuomonę, kurioje Lenkijos plėtimasis į vakarus, prijungiant Vokietijos žemes, yra giliai įsišaknijęs“.

1943 m. kovo mėn. W. Churchillis po A. Ideno pokalbių su Theodoru Rooseveltu Vašingtone vėl susidomėjo Kerzono linija. Jis buvo įtikintas, kad į rytus nuo šios linijos yra nelenkiškos žemės. Priimant tokią Rusijos ir Lenkijos sienos koncepciją, reikėjo rasti Lenkijai kompensaciją, ir jis 1943 m. kovo 22 d. užsakė informaciją apie Oderio liniją, kaip būsimą Lenkijos ir Vokietijos sieną vakaruose.

1943 m. pavasarį Didžiosios Britanijos užsienio reikalų ministerija ieškojo naujos Lenkijos ir Rusijos sienos pagrindimo, o

* Laikinoji Lenkijos ir Rusijos siena, nustatyta Paryžiaus taikos konferencijoje 1919 m. gruodžio 8 d. Vėliau, 1920 m. kilus karui tarp Sovietų Rusijos ir Lenkijos, Anglijos užsienio reikalų ministras George'as Nathanielis Curzonas siūlė ją pripažinti *de jure*.

A. Idenas mėgino išsiaiškinti Vašingtono požiūrį į Kerzono liniją. JAV nuomonė britams buvo labai svarbi. SSRS nutraukus santykius su emigracine Lenkijos vyriausybe Londone, britai galutinai apsisprendė priversti lenkus daryti teritorines nuolaidas Rytų kaimyno naudai, kad, pasibaigus karui, galėtų atnaujinti diplomatinis santykius ir turėtų galimybę grįžti į savo šalį. Anglai 1943 m. neižvelgė Maskvos siekių okupuoti ar bent galutinai sovietizuoti savo kaimynus; jiems atrodė, kad Maskvą tenkintų tik jiems palankus režimas kaimyninėse šalyse. Londone įsivaizduota, kad Rusija neturi daug galimybių išsiplėsti į Vidurio Europą, todėl britai nesistengė priešintis J. Stalino teritoriniams planams. Kerzono linijos laikymas Lenkijos ir Rusijos siena daugiau buvo politinis sprendimas, nors neva buvo grindžiamas etnografiniais kriterijais. Taip pat turėjo įtakos istorinis veiksnys – Didžioji Britanija po Pirmojo pasaulinio karo pripažino Kerzono liniją kaip rytinę Lenkijos sieną, bet nebuvo kreipiamas dėmesys į to meto aplinkybes. Anot J. Tebinikos, rusams nuolat kartojant šiuos argumentus, britų politikai į juos žvelgė nekritiškai.

Planą palenkti Lenkijos vyriausybę Sovietų Sąjungai atiduoti rytines žemes, W. Churchillis po svyravimų patvirtino konferencijoje Kvebeke 1943 m. vasarą, Didžiojo trejeto susitikimo Teherane išvakarėse. Pranešėjas pabrėžė, kad W. Churchillis kaip premjeras turėjo įprotį apsieiti be Užsienio reikalų ministerijos pagalbos, todėl su J. Stalinu svarstydamas Kerzono liniją nieko nereikalavo Lenkijos naudai. Taip jis iš britų atėmė ir šaip jau nedideles galimybes sužinoti J. Stalino aneksinius planus ir neiškovojo net minimalių garantijų Lenkijai, kad ji liktų nepriklausoma nuo SSRS.

Pranešėjas nurodė ir kitas priežastis, kodėl 1943 m. nustatant sienas Lenkijos niekas nepalaikė – Londono vyriausybė nesugebėjo rasti Anglijoje šalininkų savo interesams ginti. Lenkų pusei nepavyko pasiekti tokios

sėkmės kaip 1942 m. pavasarį, kai buvo susidariusi grupė parlamentarų, nusiteikusių nepripažinti SSRS prieš karą okupuotų teritorijų, ypač Baltijos valstybių užgrobimo.

Bydgoščiaus Kazimiero Didžiojo akademijos prof. habil. dr. Adamas Sudolas kalbėjo apie Lenkijos diplomatinę tarnybą Vakarų valstybėse reakciją į SSRS veiksmus rytinėse Lenkijos vaivadijose prasidėjus Antrajam pasauliniam karui. Jis šiuo aspektu tyrė JAV, Kanados, Anglijos diplomatinis archyvus. Labai įdomios ir dar mažai istorikams žinomos medžiagos pranešimo autorius rado prieškarinio Lenkijos užsienio reikalų ministro vadovo Jozefo Becko archyve, kurį jo sūnus neseniai padovanojo Lenkijai. Jo nuomone, Lenkijos diplomatai Vakarų valstybėse, taip pat emigracijos organizacijos nepakankamai operatyviai reagavo į Sovietų Sąjungos agresiją, dar mažiau dėmesio skyrė okupantų vykdomam visuomenės sovietizavimui užgrobtose žemėse. To priežastys, anot pranešėjo – veiksminga J. Stalino aplinkos propaganda bei politikų, esančių emigracijoje, nesusišaudymas, kokia yra padėtis. Buvo tik du diplomatiniai demaršai: Prancūzija ir Didžioji Britanija įteikė Sovietų Sąjungai protesto notas dėl agresijos prieš Lenkiją 1939 m. rugsėjo 17 d., o Prancūzijoje tebeveikianti okupuotos Lenkijos diplomatinė tarnyba įteikė protesto notą Lietuvos Respublikai dėl SSRS ir Lietuvos draugystės sutarties ir Vilniaus krašto gražinimo Lietuvai...

Amerikos lenkų politinė dezorientacija nuo 1939 m. rudens tęsėsi iki 1942 m. pavasario ir buvo veikama pataikūniškos Didžiosios Britanijos bei JAV laikysenos Kremliaus atžvilgiu, taip pat šių įtakų akiratyje atsidūrusios Lenkijos emigracinės vyriausybės Londone. Neskaidri didžiųjų Vakarų valstybių politinių veikėjų pozicija SSRS okupuotų teritorijų atžvilgiu pirmiausia klaidino JAV lenkų emigracijos vadovus, kurie nesąmoningai menkino sovietų valdžios priešišumą Lenki-

jai. Tačiau lenkų emigracinės visuomenės požiūris į rytinių žemių sovietizaciją ir depolonizaciją, svetimos visuomeninės-politinės bei ekonominės sistemos diegimą buvo griežtesnis. Visuomeninės organizacijos emigracijoje, nepaisant akivaizdaus susiskaldymo viduje idėjiniu-politiniu pagrindu, tarptautiniuose forumuose stengėsi viešinti gyvybiškai svarbius Lenkijos ir lenkų interesus. Tačiau trūko vieningo veiksmų plano, vienos strategijos ir taktikos, nes stiprus visuomenės susiskaldymas neleido konsoliduoti jėgų ir priemonių aktyviems politiniams veiksams ar propagandinėms akcijoms.

Nepaisant politinių pažiūrų skirtumų lenkų emigracijoje, rytinių žemių klausimas buvo vertinamas taip pat. Ir prezidento Augusto Zaleskio šalininkai, ir jo oponentai, susibūrę Lenkijos Sąjungoje, tvirtino, kad rytinė Lenkijos siena po karo turi būti tokia kaip iki SSRS agresijos 1939 m. rugsėjo 17 d.

Todėl, pranešėjo nuomone, Lenkijos rytinių teritorijų likimas buvo viena iš itin sudėtingų ir opių problemų, kurias Lenkijos vyriausybės kabinetai turėjo kelti, analizuoti bei vertinti ištisus dešimtmečius iki pat 1990 m.

Prof. habil. dr. Maciejaus Szczurowskio pranešime buvo pateikta Vilnijos visuomeninių santykių analizė Antrojo pasaulinio karo metais ir mėginta atsakyti į klausimą: ar šiame krašte lenkų ir lietuvių santykių pobūdį galima apibūdinti kaip konvergenciją, ar kaip koegzistenciją. Konvergencijos (skirtumų mažėjimo, suartėjimo) požymių autorius ieško ideologiniuose, politiniuose, ūkiniuose, visuomeniniuose ir kultūriniuose santykiuose tarp skirtingų tautinių grupių, gyvenusių apibrėžtoje teritorijoje. Koegzistencija šiuo atveju laikoma bendrabūvio sąlygos.

Apibrėžęs Lietuvos ir Lenkijos geopolitinę padėtį ir bendrą abiejų valstybių istoriją bei ypatingą Vilniaus vaidmenį, autorius daro prielaidą, kad Vilnija ilgai egzistavo grindžiama tolerancija.

1918 m., po daugiau kaip šimto metų nelaisvės abi valstybės paskelbė nepriklausomybę, kurios pirmi treji metai – nesibaigiantys konfliktai ir diplomatinėje, ir politinėje-karinėje srityse. Valstybiniai santykiai beveik nebuvo taikomi visuomenei, nors abiejų valstybių valdžios siekė daryti įtaką savo tautų opinijai. Lenkijoje buvo diegiama nuomonė, kad Vilniaus krašto problema yra išspręsta. Lietuvos valdžia pabrėžė pavojų, gresiantį iš Lenkijos pusės, ir tarpusavio santykiams normalizuoti kėlė būtiną sąlygą – Vilnią grąžinti Lietuvai. Lenkų nacionalistai Vilnių laikė Želigovskio atgauta, iš tikrųjų jiems priklausančia viena iš pasienio provincijų. Lietuvių nacionalinė ideologija buvo grindžiama iliuziniu šūkiu: „Atsiimti Vilnių!“ Pranešėjo nuomone, iliuziniu todėl, jog reikėjo turėti labai lakią fantaziją, kad tikėtum galimybe sulietuvinti Vilniaus kraštą.

Lenkų ir vokiečių karas Lietuvai nebuvo netikėtas, todėl saugumo sumetimais nutarta laikytis neutralumo politikos. Tačiau Lietuva neilgai nuosekliai laikėsi šių nuostatų. Nepaisant politikų vertinimų, deklaracijų ir sprendimų, nuo pat karo pradžios Lietuvos visuomenėje stiprėjo simpatijos lenkams. Ankstyvą 1939 m. rugsėjo 19 d. rytą Vilniaus gatvėse pasirodžiusius RA karius miestiečiai sutiko susidomėję, bet šaltai, net priešišškai. Tik žydai, ypač iš nepasiturinčiųjų sluoksnių, rusus sutiko entuziastingai, kaip išvaduotus. Tai labai supriešino Vilniaus visuomenę ir nuteikė lietuvius ir lenkus prieš žydų bendruomenę. Tokias nuostatas dar labiau sustiprino privilegijuota žydų padėtis sovietinės okupacijos metu (iki karo jie sudarė trečdalį Vilniaus gyventojų). Autorius daro išvadą, kad Vilniaus visuomenę pirmiausia suskaldė ne lietuviai, rusai ar baltarusiai, o būtent žydai.

Iki 1939 m. spalio 26 d. Vilnių ir kraštą valdė rusai šią teritoriją laikė Vakarų Baltarusijos dalimi. Iki spalio 10 d. rusai siekė ne tik sovietizuoti valdymą, bet ėmė tiesiog

grobti ir naikinti visuomenės bei žmonių turtą, fabrikus, ligonines, parduotuves, archyvus, muziejus ir t. t.

1939 m. spalio 26 d. į Vilnių įžengė Lietuvos kariuomenė, kurią lenkai sutiko su viltimi, kad grįžta civilizuotas gyvenimas. Ir sovietinę, ir lietuvių okupaciją vietiniai lenkai laikė laikinu reiškiniu. Išnyko NKVD sukelta areštų baimė. Palyginti su NKVD ir vėliau gestapo elgesiu, Lietuvos saugumas nevykdė eksterminacijos akcijų lenkams. Gyvenimas Vilniuje greitai normalizavosi. Gavus leidimus rinktis per Vėlinės ir lapkričio 1 d. Rasų kapinėse, susibūrimai virto antilietuviškomis manifestacijomis. Nors vyko normalus kultūrinis gyvenimas, ėjo lenkiški laikraščiai, veikė visuomeninės organizacijos, nebuvo lenkų persekiojimo, juolab eksterminacijų, stiprėjo antilietuviško pagrindžio veikla, lenkų jaunimas rengė demonstracijas prieš lietuvių valdžią. Iki 1940 m. liepos, nepaisant antilenkiškų iniciatyvų [jų autorius nesukontretino. – B. B.], lietuviškoji tautinė mažuma buvo draugiškai nusiteikusi, teikė pagalbą pabėgėliams. Autorius pripažįsta, kad lenkai daug kartų provokavo jei ne susidūrimus, tai konfliktus su okupacine valdžia.

Lietuvos politikoje vis labiau ryškėjo antilenkiškumas, neatitinkantis tarptautinės teisės normų. Skubūs lietuvių administracijos veiksmai gal ir neturėjo tikslo sulietuvinti Vilniaus kraštą, bet buvo antilenkiško pobūdžio, blogai parengti, nekoordinuoti ir dilentiški, vykdomi pagal Rusijos bei Vokietijos reikalavimus. Pranešėjas pabrėžė, kad toks lietuvių elgesys vietinėje lenkų bendruomenėje įtvirtino lietuvių nacionalisto stereotipą: jis nelabai nuovokus, niekina viską, kas yra lenkiška, bet kartu ir nesuvokia, kodėl taip elgiasi.

Sovietams okupavus Lietuvą, LSSR komunistinė valdžia į Vilniją kreipė ypač daug dėmesio. Visi šio krašto gyventojai iš karto buvo pripažinti SSRS piliečiais nuo Lietuvos respublikos prijungimo prie SSRS die-

nos. Karo pabėgėliams SSRS pilietybės dekretas iš pradžių nebuvo taikomas. Vėliau, 1940 m. gruodį, siekiant suregistruoti pabėgėlius, paskelbtas įsakas, kuriuo „pabėgėliams iš buvusios Lenkijos“ suteikiama SSRS pilietybė. Iki 1941 m. kovo vidurio NKVD užregistravo 21 tūkst. pabėgėlių, 13,2 tūkst. sutiko priimti SSRS pilietybę ir gavo sovietinius pasus. Dauguma lenkų atsisakė SSRS pilietybės, nes piliečiai privalėjo tarnauti RA.

Nuo 1940 m. vasaros NKVD suaktyvino represijas. Vilniaus milicijos ir saugumo agentūros aparatas buvo gausus. Jame dirbo ne tik užverbuoti lenkai, bet ir vietinių tautinių mažumų atstovai: žydai, baltarusiai, ukrainiečiai, tiksliau – šių tautybių liumpenproletariškoji dalis, kurią buvo lengva privileioti populistiniais šūkiais. Lenkų laikysena ir pagrindžio veikla sovietinį represinį aparatą paskatino aktyviems veiksams. Pagrindžio atstovai taip pat dažnai veikė lengvabūdiškai, neapgalvotai.

Antrosios sovietinės okupacijos metu gyventojų tautinė sudėtis jau buvo smarkiai pasikeitusi, išryškėjo tautinių grupių poliarizacija. Neproporcingai išaugo rusų tautybės gyventojų skaičius (kariuomenėje, milicijoje, kitose valdžios struktūrose dominavo rusai), į okupantų pusę akivaizdžiai stojo didžioji dalis žydų tautinės grupės gyventojų. Kai 1941 m. birželio 22 d. Vokietija užpuolė SSRS ir pasikeitė okupantas, Vilnijos gyventojams atsirado galimybė išsigelbėti: nors perpildyti Vilniaus kalėjimai buvo ruošiami evakuacijai, išvežti spėta tik tris sunkvežimius su kaliniais.

Vokiečių armijos įžengimas į Vilnių lenkams buvo ne mažiau bjaurus vaizdas nei rusų prieš dvejus metus, o lietuviai vokiečius sutiko su gėlėmis. Nacių okupacija prasidėjo Vilniaus žydų pogromu, kuriame, anot pranešėjo, negarbingą vaidmenį atliko lietuviai, ir pasibaigė 1943 m. rudenį Vilniaus geto sunaikinimu. Lietuviai rėmė vokiečių kovą su rusais. Autorius ypač pabrėžė, kad tokį lietu-

vių apsisprendimą jis laiko politiniu konjunk-
tūrizmu ir jo neįtikina paaiškinimai, esą lie-
tuvų simpatijas vokiečiams nulėmė neapy-
kanta SSRS, kuri sugriovė Baltijos tautų, va-
dinasi, ir Lietuvos nepriklausomybę.

Pranešėjas teigė, kad daugumos Vilnijos
lietuvų provokiška orientacija labai sunkino
lenkų pasipriešinimo judėjimą Vilniaus kraš-
te. Vokiečių okupacija paaštrino tautinius
konfliktus iki brolžudiškos ginkluotos kovos.
Čia pranešėjas labai neigiamai įvertino gen.
Povilo Plechavičiaus Vietinės rinktinės kovas
su Armija krajova. 1944 m. vasarą artėjant
antrajai sovietinei okupacijai Vilniaus krašto
lenkai ir lietuviai jau buvo susipriešinę. Len-
kai dar puoselėjo viltis Vilniaus kraštą sugrą-
žinti Lenkijai, nors nuo vokiečių išlaisvintas
Vilnius tapo LSSR sostine. Karas ir okupa-
cijos Vilnijos gyventojus suskirstė pagal tau-
tybes. 1944 m. vasarą sovietinis politinis-par-
tinis aparatas išnaudojo vietinių lenkų ir lie-
tuvų nacionalizmą, stiprino susipriešinimą.

Konvergencijos elementai Vilnijos dau-
giatautėje visuomenėje karo metais – tai
skirtingi požiūriai į vienus ar kitus okupan-
tus ir beatodairiškas siekis įgyvendinti savo
tautos interesus, neatsižvelgiant į kitas visuo-
menės grupes. Tai prieštarauja konvergenci-
jos teorijai. Autorius daro išvadą, kad visuo-
meniniai santykiai Vilniaus krašte Antrojo
pasaulinio karo metais turėjo tik koegzisten-
cijos požymių.

**Dr. Dariuszo Matelskio iš Poznanės uni-
versiteto** pranešimas „„Vakariečių“ stereoti-
pas baltarusių sąmonėje Antrosios Respub-
likos laikotarpiu“ įdomus tuo, kad paneigė
kelių pranešėjų teiginius, esą iki Antrojo pa-
saulinio karo pradžios rytiniuose Lenkijos
pakraščiuose vyravo tautinė tolerancija, ne-
buvo priešiško ir diskriminacijos.

Autorius apžvelgė daugianacionalinės
Abiejų Tautų Respublikos (toliau – ATR) re-
liginę bei kultūrinę raidą, išryškindamas tau-
tinį aspektą. Jis pažymėjo, kad Baltarusijoje ir

Ukrainoje tautos orumo žadintojai visuomet
buvo provakarietiškai orientuotų grupių ir re-
gionų atstovai, nes rūpestis dėl tautinės tapa-
tybės yra būdingas europinės kultūros bruo-
žas. Vakarietiška orientacija, kurią pranešėjas
vadino okcidentalizacija, buvo būdas išskirti
baltarusius kaip tautą ir atskirti juos nuo pa-
vojingiausio ATR kaimyno – absoliutizmo ir
centralizmo tvirtovės – Rusijos imperijos.

Baltarusių kultūra buvo dirbtinai atskirta
nuo lenkų Rusijos carui uždraudus bet kokius
tekstus spausdinti baltarusių kalba. Tad, pa-
sak autoriaus, nėra ko stebėtis, kad kultūri-
nis šios tautos atsilikimas nemažėjo, o XX a.
net didėjo. Tokios aplinkybės buvo palankios
tik rusifikacijai plisti. Iš to kilo ir baltarusių
problema: kaip apibrėžti savo tėvynę.

Po Pirmojo pasaulinio karo ši padėtis pa-
sikeitė. Nors šalis buvo okupuota vokiečių,
1918 m. kovo 25 d. ji paskelbta nepriklauso-
ma Baltarusijos liaudies respublika. Lietuva
pasiūlė baltarusiams prisijungti Gardino sri-
tį, jeigu jie sudarys valstybinę sąjungą su Lie-
tuva, bet ne su Lenkija. Jiems žadėta, kad ten,
kur dominuoja baltarusių tautybės gyventojai,
lietuvų valdininkai netrukdyt kurti jų orga-
nizacijoms. Lenkai, norėdami JAV paramos
jų siekiui atkurti tokią Lenkijos teritoriją, ko-
kia ji buvo iki paskutinio padalijimo, memo-
riale JAV prezidentui Woodrowui Wilsonui
rašė: „Baltarusiai iš prigimties yra labai pa-
syvūs, joks nacionalinis judėjimas nevyksta;
net nėra baltarusių literatūros užuomazgų“.
Tai akivaizdžiai neatitiko tikrovės, nes baltar-
usiai ne tik turėjo stiprų tautinį sąmoningumą,
bet ir siekė valstybingumo.

Taip pat Juzefo Pilsudskio planuose at-
kurti Lenkiją 1772 m. sienomis nebuvo net
užuominos apie Baltarusijos tautinius sie-
kius. Neapykantą šioms idėjoms dar sustip-
rino lenkų kariuomenės veiksmai Baltarusi-
joje, kaip nugalėtame krašte. 1919 m. vasarą
sustiprinta baltarusiškų leidinių cenzūra, už-
draustas net prolenkiškas laikraštis „Bielo-
russkaja žyčia“.

Gardino sritį prijungus prie Lenkijos pagal Rygos taikos sutartį (tarp Lenkijos ir Sovietų Sąjungos 1921 m. kovo 18 d.), jos gyventojai baltarusiai pasijuto kultūriškai svetimi. Lenkų administracija juos laikė analfabetais, nes jie nemokėjo lenkiškai. Tai buvo viena priežasčių, paskatinusi antivalstybinio baltarusių pogrindžio kūrimąsi. Tačiau būta ir kitokio požiūrio, kaip rašė „Białoruskij Zvon“: „[...] yra baltarusių, kurie nepasitiki savo tautos jėgomis. Jie sutinka, kad mūsų žemė būtų padalyta ir Vilnius su Vakarų Baltarusijos žemėmis atiduotas Lietuvai arba Lenkijai, [...] mes Vilniaus neatiduosime niekam [...], baltarusių demokratai turi iškelti savo senąją Vyties vėliavą, didįjį nepriklausomybės simbolį“.

Antroji Respublika buvo ne tik lenkų tėvynė. Tačiau po 1926 m. J. Pilsudskio perversmo politika tautinių mažumų atžvilgiu pasikeitė, jos tikslas tapo tautinių mažumų asimiliacija. Buvo reikalaujama, kad baltarusiai demonstruotų lojalumą – save laikytų ne tik Lenkijos piliečiais, bet ir baltarusių kilmės lenkais. To siekė nacionalistiškai nusiteikę valdžios atstovai. Lenkijos valdžios asimiliacinė politika tautinių mažumų atžvilgiu baltarusių sąmonėje nekūrė teigiamo lenkų įvaizdžio. Pavyzdžiui, 1925 m. kilo konfliktų dėl katalikų pamaldų laikymo gimtąja kalba Vilniaus vyskupystėje, kuriai vadovavo lietuvis vysk. Jurgis Matulaitis (1871–1927 m.). Jis pritarė baltarusių kalbos vartojimui pamaldose. Taip pat buvo lenkinama ir pravoslavų liturgija.

Ypač aktyvi lenkinimo sritis buvo mokykla. Net vietovėse, kur baltarusiai sudarė gyventojų daugumą, steigtos dvikalbės mokyklos, taip išlaikant lenkų kalbos dominavimą. Po 1928 m. buvo uždarytos baltarusių gimnazijos Vilniuje, Radaškonyse, baltarusiai gimnazistai buvo kaltinami komunistine veikla ir areštuojami. Valstybinės baltarusių organizacijos Varšuvoje dar iki 1937 m. galėjo steigti bibliotekas-skaityklas, skatinti amatus,

liaudies kultūrą, tradicinius verslus, tačiau kartais valdžia tokie veiklai ne tik trukdė, bet už jų net baudė. Baltarusiai savo ruožtu boikotavo lenkų valdžios iniciatyvas, bendradarbiaujančiuosius su lenkų administracija vadino „vakariečiais“ („zapadnikais“), kolaborantais, net fašistais.

Su lenkiškumo apraiškomis (okcidentizmu) kovojo Baltarusių valstiečių ir darbininkų taryba, siekdama išlaikyti baltarusių tautos savitumą (politikos, valstybės valdymo, kultūros, švietimo, tikybos srityse). Todėl Lenkijos valdžia šią Tarybą vadino „Maskvos tarnais“, „Kominterno agentais“, stengėsi sumenkinti jos narius. Kita vertus, Tarybos veikėjai prolenkiškus baltarusius vadino „nacionalistų gauja, tarnaujančia Varšuvos fašistams“.

Kovoje su lenkinimu daug įtakos turėjo Baltarusiškų mokyklų draugija, tačiau jos veiklai buvo įvairiai trukdoma, vienas kitas kunigas buvo net suimtas už baltarusiškų mokyklų steigimą Vilniaus vyskupijoje. Antibaltarusiškai valstybės politikai, įgyvendinamai Vilniaus vaivadijoje, vadovavo Vilniaus vaivada plk. Liudvikas Bocianskis. Jam itin aktyviai talkino Vilniaus arkivyskupas Romualdas Jalbžykovskis, kuris uždraudė baltarusių katalikams, net priklausantiems krikščionių demokratų partijai, būti baltarusių draugijų nariais. Autorius cituoja Z. Ponarskį: „[...] susidūrus dviem valstybinėms koncepcijoms – federacinei ir inkorporacinei, – nugalėjo inkorporacinė“. Arkivyskupas R. Jalbžykovskis ir vaivada L. Bocianskis veikė sutartinai. Pirmasis naikino unitų ir pravoslavų parapijas, antrasis šalino baltarusius kunigus. Tokios antibaltarusiškos politikos rezultatas – iki 1938 m. baltarusių kultūrinių ar religinių draugijų liko tik trys, kurios jau „nekenkė“ Lenkijai, o Antrojo pasaulinio karo išvakarėse – tik viena: Baltarusių bitininkų draugija.

Tokia politika baltarusių atžvilgiu pasiekta, kad 1939 m. pradžioje Varšuvos laikraščiai rašė, jog baltarusių problemos neegzis-

tuoja, o karinė valdžia konstatavo, kad baltarusiams neturi priekaištų dėl požiūrio į valstybinę politiką.

Kilus karui daugelis baltarusių dezertyravo iš lenkų armijos, pasak autoriaus pateiktos to meto laikraščio citatos, „tapdami diversantų ir „chlopų“ gaujų aukomis“. Tačiau gen. W. Anderso prisiminimai rodo, kad tai nebuvo masinis reiškinys: „[...] baltarusiai jautėsi lenkais ir buvo puikūs kariai per 1939 m. karą“.

Pranešėjas apibendrindamas savo darbą teigė, kad „vakariečio“ („zapidniko“) arba okcidentalisto stereotipas tarp baltarusių atsirado dar XVI a. šlėktų luome, kuris XVIII a. pabaigoje visai sulenkėjo, o XIX a. rusų imperijoje vyravo rusifikacija ir pravoslavėjimas. Po Pirmojo pasaulinio karo baltarusiams siekiant nepriklausomybės, kuriai prieštaravo ir Lenkija, ir Lietuva, ir bolševikų Rusija, viskas pasikeitė. „Vakariečiais“ buvo laikomi lenkai žemvaldžiai, vietiniai valdininkai ir naujakuriai. Baltarusių santykiai su lenkais, nuo seno gyvenančiais tose vietovėse, buvo geri, jie nemėgo tik atvykėlių naujakurių ir civilių kolonistų. Baltarusius, bendradarbiaujančius su lenkų administracija, jie niekinamai vadino kolaborantais ir baltarusių reikalų išdavikais. Lenkų valdžia į tai atsakydavo represijomis, kaltino ryšiais su komunistais.

Autorius pranešimą baigė istoriko Bohdano Civinskio citata, kuri, matyt, sutapo su

jo nuomone: „Iš visų savo kaimynų, matyt, apie baltarusius galime pasakyti mažiausiai. Šis nežinojimas nėra ryšių stokos padarinys, tiesiog negalime jų išskirti iš kitų „Rytų“ žmonių. Taip buvo visada, ir atrodo, kad būtent tai – kaimynystės problemų priežastis. Baltarusiai mums visada atrodė keistai neapibrėžti – ir tokie liko iki šiol“.

Šioje apžvalgoje plačiau perteikti pranešimai, kurie gali būti įdomūs ir Lietuvos skaitytojui. Juose atsiskleidžia lenkų istorikų požiūris į Lietuvą 1939–1944 m. bei lietuvių tautinės grupės interesus Lenkijos administruojamame Vilniaus krašte. Kiti konferencijoje skaityti pranešimai daugiausia buvo grindžiami kraštotyrine medžiaga, surinkta Balstogės regione ir iki 1939 m. rugsėjo Lenkijos valdomose Vakarų Baltarusijos vietovėse. Tai daugiau etnografiniai, sociologiniai ir etniniai tyrimai.

Bendras konferencijos pranešimų įspūdis, kad net ir jaunesnės kartos istorikai vis dar jaučia nostalgiją 1920–1939 m. Lenkijos rytiniams pakraščiams ir ne visada sugeba atsiriboti nuo tuo laikotarpiu vyravusių mitų bei stereotipų. Gaila, kad nedalyvavo daugiau lietuvių istorikų, kurie būtų galėję argumentuotai paneigti daugelį mums skaudžiai skambančių tezių, kaip antai – Vilniaus krašto grąžinimas Lietuvai vadinamas lietuvių okupacija.

Jurga Pukinskaitė

Glavlitas Lietuvoje 1953–1964 m.

Šio straipsnio tikslas yra atskleisti vienos iš cenzūrą vykdžiusių institucijų – LSSR Glavlito – veiklą postalininiu laikotarpiu 1953–1964 m., jos intensyvumo ir pasyvumo fazes, vadinamuosius „atšilimo“ ir „atšalimo“ laikotarpius. Darbe atskleidžiama LSSR Glavlito struktūra, kadru sudėtis, pateikiama kontroliuojamų objektų apžvalga.

IVADAS

Sovietinės ideologijos pagrindinis tikslas buvo kontroliuoti visas individo gyvenimo sritis. Neklystanti ir visagalė valdžia kontroliavo žmonių pažiūras, politinę sąmonę, filtravo informaciją ir visiškai reglamentavo piliečių santykius. Mokslas, kultūra, menas buvo reguliuojami ir dogmatizuojami „iš viršaus“. Užsibrėžta suvienodinti visas pažiūras, tad pažiūros, kurios skyrėsi nuo oficialiųjų, savaime tapdavo priešiškos. Komunistinė doktrina nesitaikstė su neklasiniu požiūriu, idėjų pliuralizmu ar vertybių įvairove. Marksizmo-leninizmo veikalo interpretavimas visada buvo partijos monopolis¹. Valdžios aukščiausiajam atstovui buvo skiriama totalinio ir neklystančio autoriteto vieta. Monopolinė visuomenės gyvenimo kontrolė buvo vykdoma pasitelkiant įvairiausias priemones ir veiksmus. Visuomeniniame gyvenime buvo taikomi struktūriniai viešosios nuomonės cenzūros modeliai. Cenzūrą vykdančių ins-

titucijų veikla tapo svarbiausia sovietinės ideologijos ašimi.

Šaltiniai. Pagrindinis šio darbo šaltinis – archyvinė LSSR Glavlito institucijos medžiaga. Tai – LKP CK fondas, LKP Vilniaus miesto Spalio rajono komiteto pirminių organizacijų fondas, Valstybinių paslapčių saugojimo spaudoje Vyriausiosios valdybos prie Lietuvos SSR Ministrų Tarybos fondas. LSSR Glavlitas buvo nuasmeninta, anoniminė organizacija, jos veikla griežtai įslaptinta. Šios įstaigos dokumentai buvo dažnai naikinami², todėl nepavyko surasti svarbiausių jos veiklos instrukcijų. Archyviname LSSR Glavlito fonde yra išlikusios visos metinės veiklos ataskaitos apie spaudos leidinių, knygų fondų, iš užsienio gaunamos literatūros kontrolę, finansinės sąmatos, metiniai balansai, susirašinėjimo su kitomis organizacijomis dokumentai³ ir kt. Su vidiniu organizacijos gyvenimu padėjo susipažinti pirminės partinės LSSR Glavlito organizacijos protokolai⁴. Juose yra daug naudingos medžiagos apie vidinius organizacijos reikalus – paskolas, kadru kaitą, cenzorių klaidas, papeikimus, darbuotojų mokymus ir kt. Bendresnio pobūdžio informaciją pateikia LSSR Glavlito metinės ataskaitos⁵, kurių viena kopija buvo siunčiama SSRS Glavlito vadovui. Ataskaitose nurodomi cenzorių veiklos rezultatai, pagrindinės veiklos gairės, pateikiami cenzūrinių įsikišimų, cenzūruojamų ob-

jektų pavyzdžiai. Tačiau ši medžiaga vertintina labai kritiškai, nes kyla patikimumo problema. Ypač atsargiai reikėtų vertinti atskaitose nurodytus skaičius – cenzūrinių išbraukimų, knygų egzempliorių sugražinimo į bendruosius fondus ar jų perdavimo į specialiuosius fondus ir kt. Dažnai duomenys buvo klastojami arba pateikiami apytiksliai, stengiantis įvykdyti užsibrėžtą veiklos planą. Šiuo atveju patikimesniais dokumentais galima laikyti Glavlito įsakymus ir informacinio pobūdžio susirašinėjimus su įvairiomis organizacijomis, tačiau žinant, kad nemažai svarbių direktyvų buvo nurodoma žodžiu, jų taip pat negalima vertinti kaip visiškai patikimų.

Platesniu aspektu nagrinėti pasirinktą temą padėjo rašytojų, redaktorių ir pačių cenzorių, išgyvenusių sovietinį laikotarpį, atsiminimai⁶. Arvydo Sabonio sudarytoje knygoje atskleidžiama rašytojų kūrybos atmosfera, autorių ir leidėjų santykiai, LKP CK „auklėjimo“ priemonės. Ši knyga vertinga ir tuo, kad joje savo atsiminimus rašė ne tik cenzūruojamieji rašytojai, bet ir patys cenzoriai, pateikiami oficialūs dokumentai – „Vagos“ leidyklos įvairių posėdžių protokolų ištraukos, LSSR valstybinio leidyklų, poligrafijos ir knygų prekybos reikalų komiteto įsakymai, Glavlito dokumentinė medžiaga, visų šių įstaigų partinių organizacijų susirinkimų dokumentų ištraukos. Literatūrinio gyvenimo dramatiškumą atskleidžia įvairių rašytojų teisiniai dokumentai ir atsiminimai, sukaupiti knygoje „Rašytojas pokario metais“. Atsiminimų seriją pratęsia Alfonsas Bieliauskas autobiografiniu kūriniu „Abipus Rubikono: paliudijimai“. Jame buvęs Lietuvos rašytojų sąjungos valdybos pirmininkas aprašo literatūrinį ir kultūrinį Lietuvos gyvenimą bei savo kūrybinę ir visuomeninę veiklą. Atsiminimų knygą yra išleidęs ir Jonas Čekys, ilgametis „Vagos“ leidyklos direktorius.

Periodiniuose spaudos leidiniuose apie cenzūrą yra rašę Klemensas Sinkevičius, Van-

da Stonienė, Valerija Vilnonytė, Margarita Matulytė, Arūnas Streikus, Liudas Truska⁷ ir kt. K. Sinkevičius straipsnyje „Šešiabriaunio spaudos imperija...“ analizuoja specialaus literatūros saugojimo skyriaus (specialiojo fondo) struktūrą ir knygų kaupimą. Svarbiausi postalininiu laikotarpiu Lietuvoje naudoti viešojo diskurso kontrolės metodai ir jos tendencijos aptariamos A. Streikaus straipsnyje „Ideologinė cenzūra Lietuvoje 1956–1989 m.“ V. Vilnonytės straipsnyje „Knygų naikinimas Lietuvoje 1944–1956 metais“ parodoma, kaip sovietiniu laikotarpiu buvo naikinama kultūra ir menas.

Detaliau išnagrinėti temą padėjo Rusijoje išleista Tatjanos Gorejevos monografija⁸, kurioje aprašyti sovietinėje Rusijoje taikyti cenzūros metodai vėliau buvo naudojami ir Lietuvoje. Kadangi visi nurodymai LSSR Glavlitą pasiekdavo tiesiogiai iš Maskvos, tai Rusijos politinė padėtis atsispindėdavo ir Lietuvos politiniame gyvenime. Lietuvoje buvo diegiamas toks pat kaip ir kitose Sovietų Sąjungos respublikose įdiegtas cenzūros modelis.

LSSR GLAVLITO STRUKTŪRA, PAGRINDINIAI VEIKLOS PRINCIPAI

Struktūra. Ideologinės propagandos institucijų struktūra ir mechanizmai, sukurti ir išbandyti Rusijoje jau pirmaisiais sovietiniais dešimtmečiais, buvo sėkmingai perkelti į okupuotas ir aneksuotas respublikas. Pagrindinė visuomenės sovietizavimo atrama buvo kultūros politika, kuri, pasitelkusi žiniasklaidą, švietimą bei kitas priemones, turėjo suformuoti naują sovietinį pilietį. Tuo pat metu pradėjusi funkcionuoti sovietinė cenzūra išitraukė į aktyvų naujos kultūros kūrimą. Veikė ir elementari inspektuojanti cenzūravimo – leidimų bei vizavimo sistema, tačiau jos strateginė užduotis buvo prognozuoti procesus ir kurti išankstines ribojančias nuostatas⁹. Sėkmingai pradėta vykdyti tokius už-

davinius, kaip sovietinės santvarkos pozityvumo diegimas, partijos politikos propagavimas, partijos vadų šlovinimas, tikrovės klasojimas ir istorinių faktų ignoravimas. Menas, literatūra, žiniasklaida buvo maksimaliai ideologizuoti, o jų paskirtis apibrėžta kaip socialistinės santvarkos šlovinimas. Politinių klaidų žiniasklaidoje nebuvo galima daryti. Siekiant to išvengti, visa informacija, prieš patekdama skaitytojui, buvo praleidžiama pro Glavlito filtrus. Cenzūra, uždrausdama ar praleisdama informaciją, aktyviai dalyvavo koreguojant visuomeninius procesus. Tam buvo sukurtas jau Rusijoje patikrintas cenzūros aparatas, kurio viena svarbiausių sudedamųjų dalių ir buvo Glavlitas.

SSRS Ministrų Tarybos nutarimu Nr. 3164 nuo 1951 m. balandžio 28 d. Glavlitui buvo paskirtos meno cenzūros funkcijos, o idėjinė kontrolė (teatrų repertuarų, muzikinių kolektyvų, cirkų, atlikėjų ir aktorių darbo kontrolė) – Meno reikalų komitetui prie SSRS Ministrų Tarybos¹⁰. 1953 m. birželio 17 d. Lavrentijaus Berijos pavedimu SSRS Glavlitas buvo įtrauktas į SSRS MVD sudėtį¹¹, tačiau jau 1953 m. spalio 20 d. SSRS MVD įsakymu Nr. 00940 išskirtas kaip atskira institucija, jos vadovu paskirtas K. Omelčanka¹². Susiformavęs 1922 m. sovietinėje Rusijoje ir galutinai sustiprėjęs cenzūros aparatas okupuotose valstybėse buvo pritaikytas jėga.

LSSR Glavlitas (sutrumpintas pavadinimas iš rusų kalbos – *Главное управление по охране военных и государственных тайн в печати при Совете Министров Литовской ССР*) keletą kartų keitė oficialų pavadinimą. Iš pradžių jis vadinosi Vyriausiąja literatūros ir leidyklų reikalų valdyba prie LSSR LKT (vėliau – MT), nuo 1953 m. – Vyriausiąja karinių ir valstybinių paslapčių spaudoje saugojimo valdyba prie LSSR MT, nuo 1963 m. – LSSR MT Valstybinio spaudos komiteto Vyriausiąja valdyba, nuo 1966 m. iki likvidavimo 1990 m. – Vyriausiąja valstybinių paslapčių spaudoje sau-

gojimo valdyba prie LSSR MT¹³ (toliau – Valdyba). Kitos ne mažiau svarbios cenzūros mechanizmo grandys – LKP CK Propagandos ir agitacijos skyrius, LSSR kultūros ministerijos Vyriausioji knygų prekybos valdyba, Lietuvos SSR vidaus reikalų ministerija. Tam tikrų nurodymų pateikdavo ir LKP CK sekretorius¹⁴. Be to, cenzoriaus funkcijas atlikdavo ir leidyklų redaktoriai, partiniai ir saugumo struktūrų administratoriai. LSSR Glavlitas buvo formuojamas pagal SSRS Glavlito ir partinius reikalavimus, jis turėjo sąjunginio-respublikinio organo statusą, prilygstantį valstybinio komiteto padėčiai. Visos jo įstaigos ir organizacijos sudarė bendrą sistemą, vykdančią paslapčių apsaugos darbą¹⁵. Nuo 1953 m. šios institucijos veiklą pradėta centralizuoti. Rajoninius cenzorius ėmė kontroliuoti centro darbuotojai, apie 50 proc. senų kadrų pakeisti naujais, pats Glavlitas perduotas Vidaus reikalų ministerijos žinion. Suformuotas cenzūros tinklas apėmė visas kultūros ir meno sritis: kiekvienam žurnalui, laikraščiui, kino teatrui buvo paskirta po kelis cenzorius. Glavlito įgaliotiniai turėjo po specialų kambarį kiekvienoje periodinio laikraščio redakcijoje, Radijo komitete. Zoniniai Glavlito skyriai veikė Kaune, Klaipėdoje ir Šiauliuose (po Antrojo pasaulinio karo kiekvienas rajonas turėjo cenzorių). Valdybos sistemoje buvo suformuoti skyriai, kontroliuojantys atskiras sritis: bibliotekų fondus, muziejus, parodas ir t. t. Buvo vykdomas pirminis ir antrinis leidinių patikrinimas. Periodinių leidinių, Radijo ir televizijos komiteto medžiaga, knygos ar brošiūros antriniam patikrinimui buvo skiriamos Valdybos viršininko nurodymu, atsižvelgiant į dokumento svarbą ar cenzoriaus, vykdykusio pirminį patikrinimą, kvalifikaciją. Antrinei kontrolei visada buvo skiriami moksliniai ir politiniai veikalai; visi kiti, įskaitant brošiūras, žurnalus, jau išleistas knygas, antrinei kontrolei galėjo būti paskirti atsižvelgiant į jų politinę svarbą¹⁶.

Veiklos principai. Savo darbą Glavlitas organizavo pagal du norminius dokumentus: „Vieningas neslaptų leidinių spausdinimo taisyklės“ ir „Draudžiamų skelbti žinių sąrašą“; Glavlito darbuotojai turėjo ir „Cenzoriaus atmintinę dėl atspaudų apiforminimo vykdant pirminę ir antrinę knygų bei žurnalo produkcijos kontrolę“¹⁷. Be to, buvo privalomi ir žodiniai-telefoniniai, komandiniai valdžios paliepimai. Respublikos knygynų ir bazių knygų fondai buvo valomi pagal „Pasensusių leidinių bibliografinę rodyklę“, kurią Glavlitas pateikdavo knygynų vedėjams. Glavlito funkcijos buvo apibrėžiamos SSRS Ministrų Tarybos patvirtintais nuostatais. Juose buvo nurodyti pagrindiniai Glavlito uždaviniai, teisės ir vaidmuo valstybinių organų sistemoje¹⁸. Pagrindinis sovietų cenzūros norminis dokumentas buvo minėtas „Draudžiamų skelbti žinių sąrašas“. Jo reikalavimai buvo privalomi ne tik Glavlito darbuotojams, bet ir visiems leidyklų bei redakcijų darbuotojams, atsakingiems už redagavimą, ministerijoms, žinyboms, valstybinėms bei visuomeninėms organizacijoms, rengiančioms publikacijas. Sąrašas galiojo visoje šalyje; jame nebuvo numatyta jokių regioninio, žinybinio bei kitokio pobūdžio išimčių¹⁹. Drausta skelbti bet kokias žinias, kurios galėjo neigiamai paveikti šalies karinį-ekonominį potencialą, apsunkinti kitų gynybos, valstybės saugumo, ekonominių bei politinių problemų sprendimą. Paslapyje laikytos svarbių karinių ir civilinių objektų koordinatės, duomenys apie hidrologinius, meteorologinius ir kitus tyrimus. Kasmet buvo patikrinama keliasdešimt tūkstančių spausdintų lapų (žr. lentelę Nr. 1), padaroma keli šimtai cenzūrinių išbraukimų. Siekiant nuslėpti civilinės bei karinės gamybos apimtį, periodiniuose leidiniuose buvo išbraukiami skaičiai, nurodantys tikslus pramonės šakų produkcijos duomenis. Buvo draudžiama spausdinti duomenis apie mažaraščius ir beraščius. Pagrindinė priežastis –

SSRS karinio potencialo įslaptinimas. Tokie pat apribojimai taikyti ir medicinos, naudingųjų iškasenų, transporto, ryšių, finansų, užsienio politikos srityse.

Lentelė Nr. 1. LSSR Glavlito cenzūros ataskaitiniai duomenys 1953–1964 m.

Metai	Patikrinta spausdintų lapų vnt.	Cenzūros išbraukymai
1953	59 373	289
1954	23 512	364
1955	45 941	236
1956	18 098	235
1957	17 265	285
1958	15 778	785
1959	16 765	448
1960	16 584	356
1961	19 642	107
1962	19 415	166
1963	21 582	218
1964	25 960	291

Lentelė sudaryta pagal ataskaitas apie LSSR Glavlito darbą 1953–1964 m., LYA LKP DS, f. 1771, ap. 192, b. 18, l. 3; ap. 193, b. 9, l. 10, 63; ap. 205, b. 12, l. 17, 46; b. 39, l. 14, 30; ap. 208, b. 13, l. 5, 26; LCVA, f. R-522, ap. 2, b. 24, l. 6; b. 28, l. 6, 27; b. 48, l. 13, 28; b. 51, l. 10, 25; b. 56, l. 7, 19; b. 63, l. 3, 5.

Darbai ir dokumentai, kurie turėjo būti įslaptinti ir jų paskelbimas būtų itin žalingas valstybei, buvo žymimi grifu „ypatingai slap- tai“ arba „visiškai slap- tai“. Tokie dokumen- tai, kurių paskelbimas nebūtų toks žalingas, bet galėtų pakenkti valstybės interesams, bu- vo žymimi grifu „slaptai“ arba „naudotis tar- nyboje“²⁰. Be Glavlito antspaudo „spausdinti leidžiama“ jokia spaustuvė neturėjo teisės, pradėti dauginti nei knygos, nei kalendoriaus. Antspaudą cenzorius išpausdavo tik tada, kai už leidinį atsakingas redaktorius pašalindavo „valstybės paslaptis“ – pats cenzorius nieka- da nieko nebraukdavo, tik pieštuku pažymė- davo jam kliūvančias vietas²¹.

Bibliotekos ir knygynai buvo tikrinami remiantis atitinkamu SSRS Glavlito įsaky- mu. Pagal 1955 m. sausio 27 d. įsakymo Nr. 165 reikalavimus²² biblioteka (knygynas), patikrinusi savo knygų fondus ir išėmusi knygas, išvardytas „Bibliografinėje rodyklėje“, surašydavo aktą. Paprastai nurašytini, uždrausti platinti leidiniai buvo vadinami „pasenusiais“, „susidėvėjusiais“ ir tokiu pretekstu įtraukiami į „Bibliografinę rodyklę“. Knygų išėmimo akto egzempliorių biblioteka pateikdavo cenzoriui, kuris jį peržiūrėdavo ir apie nepagrįstus knygų išėmimus pranešdavo bibliotekos vedėjui. Rajono cenzorius iš patikrintų aktų atrinkdavo rajono bibliotekos bei kitų didesnių bibliotekų aktus ir siųsdavo juos į Vyriausiąją valdybą. Visų kitų bibliotekų ir knygynų aktai likdavo pas rajono cenzorių. Bibliotekai (knygynui) ne laiku pateikus tokį aktą, cenzorius turėdavo nustatyti vėlavimo priežastis ir imtis priemonių, kad bibliotekos knygų fondas būtų skubiai išvalytas. Drausta išimti ir naikinti knygas, neišvardytas bibliografinėse rodyklėse arba kituose cenzūros dokumentuose. Cenzorius buvo atsakingas, kad visa jam pateikta spaudos leidinių ir radijo mazgų medžiaga būtų kontroliuojama laiku. Kiekvieną kartą gavęs naują rodyklę arba įsakymą, jis turėjo patikrinti bibliotekas ir knygynus. Patikrinimo rezultatus apiformindavo aktais, kuriuos su mėnesine ataskaita išsiųsdavo į Vyriausiąją valdybą. Bibliotekų kontroliniai patikrinimai turėjo būti vykdomi ne rečiau kaip kartą per metus, knygynų – ne rečiau kaip kartą per ketvirtį. Be to, cenzorius turėjo tikrinti naujai atidaromas parodas, nuolat veikiančius muziejus, spaustuves.

Vienas svarbiausių Glavlito veiklos principų buvo slaptumas: ne tik visuomenės atžvilgiu, bet ir tarp organizacijos darbuotojų. Glavlito dokumentai turėjo įslaptinimo grifą, buvo platinami pasirašytinai, numeruoti, juos perrašinėti ar skleisti žinias apie jų turinį buvo draudžiama. Panaudoti Glavlito

dokumentai turėjo būti gražinami²³. Vėliau buvo parengti nurodymai, kaip naikinti dokumentus vietose. Pagal tuos nurodymus sugadinta didžioji dalis LSSR Glavlito archyvo. 1959–1960 m. buvo atrinkti archyvuose laikomi slapti dokumentai, kurių „galiojimo laikas jau buvo pasibaigęs“: instrukcijos dėl išimtinės literatūros archyvuose laikomos tik metus; laiškai dėl užsienio literatūros laikymo buvo sunaikinami po 10 metų; kiti dokumentai, atsižvelgiant į jų svarbumą ir slaptumą, sunaikinami po 2–5 metų²⁴. 1959 m. iš 169 bylų, kuriose buvo 1944–1952 m. dokumentai, nesunaikintų liko tik 20 bylų. 1960 m. birželį Kauno cenzorių grupėje buvo išimtos ir sunaikintos visos turėtos bylos²⁵. Vėliau Glavlito archyvo bylos naikintos 1966–1968 m. ir 1977 m.²⁶ Kai kurie Glavlito dokumentai buvo skiriami ilgalaikiam naudojimui – tokie kaip LSSR Glavlito įsakymai, aplinkraščiai, metinės ataskaitos, atestacinių komisijų nutarimai ir kt. Jų egzemplioriai taip pat buvo numeruojami, spausdinami su grifu „tarnybiniam naudojimui“, dalijami pasirašytinai, o keičiantis atsakingam už jų naudojimą asmeniui, perduodami pagal aktą pakeičiančiam darbuotojui. Šie dokumentai nevadinti Glavlito dokumentais, juos išleisti buvo pavedama Knygų rūmams, Kultūros ministerijai ar kt.²⁷

LSSR Glavlito sistemoje informacinė tarnyba, tik cenzoriui prieinamos leidyklų, laikraščių, žurnalų ir biuletenių kartotekos buvo sudarytos 1958 m.²⁸ Sukauptos įvairių SSRS Glavlito ir kitų institucijų įsakymų bei nutarimų bylos buvo įsegamos į specialų žurnalą „Visų raštu ir žodžiu pateiktų nurodymų apskaita“. Kiekvienam gautam dokumentui nurodoma įvykdymo data. Glavlito vadovybė tikrindavo, kaip cenzorius vykdo įsakymus, apie terminus dažnai primindavo ir vadovybės viršininkas. Informacinė tarnyba taip pat rūpinosi medžiagos komplektavimu ir kaupimu; tas darbas buvo tęsiamas ir 1963 m. Medžiaga komplektuojama pagal abėcėlę arba te-

matiką. Be to, buvo sukaupiti atskiri aplankai su laikraščių iškarpomis ir informacine literatūra, sudaryta kartoteka pagal „Instrukcijas“ paragrafus. Duotas leidimas kaupti tam tikrą medžiagą kariniais, mokslo, technikos ir ekonomikos klausimais. Tai turėjo padėti cenzoriui plačiau susipažinti su aktualijomis ir produktyviau dirbti.

LSSR GLAVLITO SISTEMOS KADRAI

Kadru sudėtis. Chruščiovinio „atšilimo“ metu ideologai pagal ikirevoliucinį Vladimiro Lenino priesaką literatūrą ir meną tebe laikė „partinio reikalo dalimi“. Su kultūra susiję asmenys, nepaisant jų partiškumo, buvo laikomi „ideologinio fronto darbuotojais“, taigi privalėjo kovingai nusiteikti klasiųjų priešų atžvilgiu ir prisidėti prie komunistinės ideologijos skleidimo. Leidyklos, spaustuvės ir jas cenzūruojančios organizacijos laikytos svarbiais „ideologinio fronto“ barais. Todėl labai rūpintis šių kadru „švarumu“ ir patikimumu. Visame LSSR Glavlito aparate dirbo apie 30–40 žmonių, kuriems nurodymus duodavo LSSR Glavlito viršininkas arba jo pavaduotojas. Jiems instrukcijos buvo siunčiamos iš Maskvos – SSRS Glavlito ar SSKP CK. LSSR Glavlito valdybai vadovavo buvę revoliucionieriai, karo veteranai, pokario aktyvistai, baigę partinius mokslus. Ilgiausiai čia dirbo Glavlito viršininko pavaduotojas Borisas Gurvičius (nuo 1945 iki 1986 m.). Iš pradžių LSSR Glavlitui vadovavo M. Jofė (1944 m. liepa–1945 m.). Vėliau vadovu buvo paskirtas rusų kilmės A. Malyginas (1945–1953), po jo kurį laiką pareigas ėjo M. Slavinas, vėliau – Vytautas Zenkevičius (pasirašė 1954 m. ataskaitą), o nuo 1955 iki 1988 m. – Mykolas Slizevičius ir Algimantas Brazaitis (1988 m. gegužės 30 d.)²⁹. Nuo 1953 iki 1955 m. vadovybė neturėjo nuolatinio viršininko pareigas einančio asmens. Pačioje LSSR Glavlito

struktūroje buvo įkurtos partinės organizacijos: komunistų partinė organizacija, profsąjunginė ir komjaunimo organizacija. Jos turėjo palaikyti darbuotojų ideologinį pasirengimą ir budrumą, aptarti LSSR Glavlito darbo trūkumus ir numatyti priemones, kaip gerinti Valdybos darbą.

Glavlite dirbo įvairių tautybių žmonių; daugumą sudarė lietuviai, dalį rusai, žydai, lenkai (žr. lentelę Nr. 2). Antano Sniečkaus valdymo laikotarpiu šeštojo dešimtmečio pabaigoje, vykstant kultūros liberalizavimui, aparatas buvo lietuvinamas. Vis dėlto Valdybos ataskaitos ir protokolai daugiausia buvo rašomi oficialioms institucijoms privaloma rusų kalba. Tai buvo paranku ne tik rusakalbiams cenzoriams veteranams, bet ir SSRS Glavlito viršininkui, kuriam griežtai nustatyta tvarka kasmet buvo siunčiamos ataskaitos į Maskvą. Partiškumo atžvilgiu padėtis LSSR Glavlite, turint omenyje tai, kad jis atliko svarbų ideologinį darbą kontroliuojant valstybines ir karines „paslaptis“, buvo laikoma nepatenkinama. Maskvoje esantys vadovai dažnai dideliu LSSR Glavlito trūkumu įvardydavo mažą partijos narių skaičių³⁰, menką komjaunuolių aktyvumą. SSKP narių skaičius pasipildydavo vienu (1960 m.), kartais dviem asmenimis (1962 m.), tačiau 1953–1961 m. liko gana stabilus. Tik 1960–1964 m. aparate dirbo jau 9–15 SSKP narių, iš kurių penki asmenys turėjo 20–40 metų darbo stažą, o T. Dembo SSKP nare buvo net nuo 1925 m.³¹ Organizacijos nariai buvo nuolat raginami analizuoti SSKP CK plenumų nutarimus, suvažiavimo medžiagą, partijos ir vyriausybės nutarimus. Pabrėžiamas dalykinis kvalifikacijos kėlimas. LSSR Glavlito pirminė partinė organizacija rengdavo kasmetinius susirinkimus, kuriuose buvo susipažįstama su SSKP CK laiškais, LKP CK nutarimais, Valdybos darbo trūkumais; buvo analizuojamas cenzorių darbas, priimami sprendimai suaktyvinti cenzūros darbą.

Lentelė Nr. 2. LSSR Glavlito struktūroje dirbę asmenys 1953–1964 m.

Metai	Pagal partiškumą			Pagal išsilavinimą		Pagal tautybę		
	SSKP nariai	Komjaunuoliai	Nepartiniai	Aukštasis	Vidurinis	Lietuviai	Rusai	Žydai
1953	7	5	4	9	5	11	1	6
1954	–	–	–	–	–	–	–	–
1955	9	4	7	12	6	15	1	6
1956	–	–	–	–	–	–	–	–
1957	7	7	7	13	3	15	–	5
1958	9	7	10	18	4	19	–	5
1959	8	5	12	18	4	19	–	5
1960	9	3	12	19	4	18	–	5
1961	9	3	11	19	5	18	1	5
1962	11	3	10	20	5	18	2	5
1963	15	3	8	20	5	–	–	–
1964	15	2	8	20	5	–	–	–

Lentelė sudaryta pagal ataskaitas apie LSSR Glavlito darbą 1953 m., 1955 m., 1957–1964 m., LCVA, f. R-522, ap. 2, b. 22, l. 3; b. 26, l. 35; b. 29, l. 7; b. 33, l. 24; b. 37, l. 17; b. 43, l. 18; b. 48, l. 9; b. 51, l. 7; b. 56, l. 20; b. 63, l. 12.

Ideologinio pasyvumo būta ir komjaunimo organizacijoje. Komjaunuoliai apkaltinti neveiklumu, savo pareigų nevykdymu. Tai rodo 1963 m. jų ataskaitinis susirinkimas, kuriame nebuvo atstovo nei iš partinės organizacijos, nei iš kitur, o renkamas sekretorius nebuvo numatytas iš anksto³². Jis apkaltintas neorganizuotumu, susirinkimų nutarimų nevykdymu, blogu nario mokesčio rinkimu (mokestis turėjo būti renkamas iš kiekvieno komunisto ir komjaunuolio). Nario mokesčio dydis priklausė nuo gaunamo atlyginimo dydžio ir dažniausiai sudarė nuo kelių iki keliolikos rublių.

Cenzorių rengimas. Toks „apsileidimas“ kiekvienais metais buvo drausminamas reikalavimais sustiprinti ideologinį budrumą, sugriežtinti kontrolę, kovoti su nerūpestingumu, „žioplumo ir plepumo“ faktais. 1960 m. reaguodami į SSKP CK laišką „Dėl revoliucinio budrumo pakėlimo“, komunistai, komjaunuoliai ir kiti cenzoriai buvo įpareigoti kruopščiai ištirti kiekvieną nerūpestingumo

faktą, pagarsinant spaudoje valstybinę paslaptį. Jie turėjo tai apsvarstyti bendruose susirinkimuose, įvertinti ir griežtai nubausti kaltininkus³³. Už klaidas tikrinant leidinius buvo skiriamos administracinės nuobaudos, o nuo 1960 m. jau kalbama ir apie atleidimą iš darbo. Tokių radikalių priemonių nebuvo imtasi – dėl kadro trūkumo ir jų kaitos Glavlito vadovybė buvo suinteresuota, kad darbuotojų kolektyvas būtų stabilesnis. Didesnė kadro kaita vyko 1953 m., kai LSSR Glavlito struktūrą perkėlus į MVD sudėtį jo darbuotojai buvo priversti atsistatydinti³⁴. 1956 m. Glavlito kadro sudėtis vėl buvo atnaujinta; tai paaiškinama cenzorių paskyrimu dirbti kitas pareigas³⁵. Tais pačiais metais iš pirmojo Glavlito skyriaus per 10 mėnesių išėjo 6 asmenys³⁶. Tai akivaizdžiai trukdė nenutrūkstamam cenzūros darbui. Dėl darbo specifikos Valdyba negalėjo be atrankos priimti darbuotojų, o ir jau priimtus asmenis reikėjo tinkamai išmokyti, išlaikyti jų ideologinį pasirengimą. Tam buvo skiriamas privalomai lankytinų seminarų ciklas, reng-

tos atestacijos, susirinkimai. Cenzorių nerengė jokios specialios mokyklos. Jie buvo mokomi individualiai – turėjo studijuoti partinių organų nutarimus ir Glavlito instrukcijas, laikydavo egzaminus, pereidavo atestacinę komisiją, stažuodavosi ir tik tuomet gaudavo cenzoriaus antspaudą ir teises³⁷. 1960 m. Glavlito darbuotojų „politinio idėjinio lygio kėlimui“ prie LSSR Glavlito sukurtas seminaras SSKP istorijai nagrinėti, kuriam vadovavo Valdybos viršininkas M. Slizevičius. Glavlito darbuotojams buvo nuolat skaitomos paskaitos bei pranešimai politinėmis ir ekonominėmis temomis, organizuojamos ekskursijos į LSSR mokslų akademijos skaičiavimo centrą, Vilniaus planetariumą ir kt. Paskaitas ekonominiais ir ideologiniais klausimais siūlyta rengti kartą per mėnesį, apie tarptautinę padėtį – kartą per ketvirtį, o literatūros ir meno klausimais – tik dvi paskaitas per metus³⁸. Reikalauta išsinagrinėti LKP CK nutarimus, sekretorių pranešimus. Kiekvienas cenzorius turėjo išmanyti LSSR ekonomikos pagrindus, pagrindines tarptautinės padėties gaires, SSRS ekonominę geografiją. Cenzoriaus žinios buvo tikrinamos atestacijomis, kurių metu atestuotojai patikrindavo ir kaip cenzorius yra išsinagrinėjęs „Sąrašą“, „Instrukciją“, „Vieningąsias taisykles“ bei „Nuostatus“. Per atestaciją buvo surašoma administracijos ir partinės organizacijos charakteristika apie cenzoriaus darbą, jo politinį ideologinį lygį³⁹. Neatestuotas cenzorius negalėjo toliau eiti savo pareigų.

Tokie vadovybės reikalavimai ne visada buvo įvykdomi: darbuotojai dažniausiai dirbdavo naktimis, darbo sąlygos ne visur buvo pakenčiamos, trūko darbo ir mokymosi priemonių (žemėlapių, knygų). Be to, cenzūros nuostatai ir instrukcijos, ateinančios iš Maskvos, dažnai keisdavosi ir būdavo pavėluotos. Dėl to patys cenzoriai sunkiai susivokdavo, ką išbraukti, o ką palikti. Dažnai suklysdavo dėl skirtingo dokumentų aiškinimo. Kar-

tais tame pačiame leidinyje vienas cenzorius klaidų nepastebėdavo, o kiti po pakartotinio patikrinimo rasdavo ką išbraukti. Tai mažino Valdybos autoritetą ir skatino dar intensyviau „auklėti“ cenzorius, kad jie geriau išmanytų cenzūros apribojimus. Ypač kritikuotas Kauno cenzorių grupės darbas. Ji buvo dažnai apibūdinama kaip „silpnesnė“ pagal politinį pasirengimą, nors cenzoriai ir turėjo didelę praktinio darbo patirtį.

„Iš viršaus“ nuleisti nurodymai pasiekdavo ir dar vieną grandį – redaktorius bei redakcijų darbuotojus, kuriuos instruktuoti ir konsultuoti reikėjo patiems cenzoriams. Jie turėjo vesti seminarus ir pasitarimus, per kuriuos aiškindavo terminologiją, vienų ar kitų išbraukimų priežastis. Vadovybė ir čia išvelgė trūkumų. Ji kritikavo cenzorius už tai, kad pasitarimai rengiami skubotai, per menkai analizuojami išbraukymai, neišradinagai pateikiama medžiaga redakcijų darbuotojams, ragino gerinti ideologinį redaktorių parengimą. Kartais konsultacijos buvo teikiamos raštu arba per komandiruotes⁴⁰.

CENZŪROS „ATLYDYS“ 1953–1957 M.

Cenzūros susilpnėjimas. Mirus Josifui Stalinui, ypač po Nikitos Chruščiovo pranešimo SSKP XX suvažiavime prasidėjusi „asmenybės kulto“ kritika kuriam laikui sutrikdė ideologinės cenzūros darbą. Glavlito sistemoje buvo jaučiama suirutė, praktiškai atsisakyta ideologinės kontrolės. 1953 m. ataskaitoje apie LSSR Glavlito darbą⁴¹ teigiama, kad Glavlitas daugiau užsiėmė „buržuazinio“ laikotarpio cenzūra, mažiau dėmesio skyrė knygoms, išleistoms 1940–1953 m., visiškai nekalbama apie religinio turinio knygas, mažai kalbama apie antikvarinius knygynus. 1953 m. liepą–1954 m. Glavlitui vadovavo tik Valdybos vadovo pavaduotojas B. Gurvičius, o paties vadovo pareigos nebuvo užimtos. Cenzūros sistemos viduje kilo nesutarimų tarp

Glavlito ir Švietimo ministerijos. LSSR švietimo ministerija, kaip rašoma 1953 m. Glavlito ataskaitoje⁴², cenzūrą atlieka retai ir tik Glavlitui įspėjus, daug draudžiamų knygų randama rajonų knygynų fonduose ir bibliotekose. Ministerija nedaug dėmesio skyrė cenzorių įsakymams, mažai kontroliavo cenzorių darbą. Atsisakyta kai kurių ideologinio spaudimo formų: į kultūros istoriją leista žvelgti įvairiau, įtraukti kai kuriuos anksčiau draustus faktus.

Reaguodama į politinės visuomenės „atlydžio“ laikotarpio nuostatas, partinė vadovybė atsisakė kai kurių sovietinių postulatų, taikstėsi su iniciatyva „iš apačios“ – lyg ir pripažino literatūros ir meno kritikų bei tyrinėtojų dialogą⁴³. Vis dėlto nepamiršta iš istorijos ir žiniasklaidos išbraukti susikompromitavusių asmenų pavardžių. 1953 m. cenzūruojamų leidinių sąrašė ypatingas dėmesys skiriamas leidiniams su L. Berijos, dar kitaip įvardijamo „liaudies priešu“, atvaizdu, cita ta apie jį ar net jo pavardės minėjimu. SSRS kultūros ministerijos Vyriausiosios leidyklos 1953 m. liepos 15 d. nurodymu Nr. 2177 LSSR kultūros ministerijos Vyriausioji knygų prekybos valdyba buvo įpareigota išimti iš knygynų visas rusų ir kitomis nacionalinėmis kalbomis parašytas knygas, brošiūras bei kitus leidinius, kurie „užteršti medžiaga apie liaudies priešą Beriją“⁴⁴. 1953 m. rugsėjo 31 d. Lietuvoje patikrintas 3461 objektas, išimta 191 851 knygų bei brošiūrų egzemplioriai ir 3413 portretų⁴⁵. Uždraustos knygos buvo išimamos iš apyvartos, sunaikinamos arba „izoliuojamos“ specialiuosiuose fonduose. Tokių knygų pasirodymas prekyboje ar knygų fonduose buvo priskiriamas asmenims, užsiimantiems sąmoninga politine diversija. Kai Vilniaus knygyno Nr. 2 vedėja Pranė Petrauskienė pardavė albumą „Sovietų Lietuva 1940–1950“ su L. Berijos atvaizdu, o Ariogalos ir Pabradės rajonų bibliotekose rasta L. Berijos knygų („Kalba gedulo mitinge J. V. Stalino laidotuvių dieną“), tai

buvo vertinama kaip „priešo veikla ir politinė diversija“⁴⁶. Už cenzūros įsakymų nesilaikymą bei „aplaidų knygų fondų išvalymą nusižengusiesiems [...] skiriamos administracinės nuobaudos net iki atleidimo iš pareigų, o pavieniais atvejais už draudžiamos platinti literatūros laikymą bei jos pardavimą nusikaltusieji galėjo būti patraukti baudžiamojon atsakomybėn pagal Baudžiamojo kodekso 58–10 str.“⁴⁷

Tuo laikotarpiu daugiausia orientuotasi į mokslinę techninę literatūrą; kultūra ir menas tapo antriniu cenzūros objektu. Apie kultūrą beveik nieko nekalbama 1955 m. LSSR Glavlito ataskaitoje. Iš tais metais peržiūrėtų 33 dramos spektaklių nė vienas nebuvo atšauktas. Buvo nepatvirtintas tik vienas Žukovo portretas, motyvuojant tuo, kad jis nutapytas nekokybiškai⁴⁸. Nors 1954 m. ataskaitose atsiranda naujų „liaudies priešų“ pavardžių, tokių kaip Nikolajus Voznesenskis, K. Ezo vitovas (pastarasis įvardijamas kaip „baltarusių nacionalfašistas ir hitlerininkų šnipas“⁴⁹), jau 1955 m. Glavlito ataskaitoje nėra duomenų apie išbraukimus dėl politinių-ideologinių motyvų. Dėl šių motyvų sulaikyta tik viena knyga, tačiau ne dėl nukrypimų nuo ideologinių stereotipų, o atvirkščiai – dėl jų perviršio. 1955 m. LSSR Glavlitas nedavė leidimo spausdinti žurnalisto Mykolo Liubeckio knygos „Kapitalistinių šalių radijas – reakcijos ar agresijos įrankis“⁵⁰, motyvuodamas tuo, kad artėjant Ženevos pasitarimui tokios knygos išleidimas nepageidautinas. Susilpnėjus Glavlito dėmesiui, dailininkai ėmė atviriau diskutuoti naujomis kūrybinėmis temomis. Iškeltas klausimas, kur yra riba tarp realizmo ir formalizmo, iš naujo buvo susipažinama su sklindančiais iš Vakarų stiliais, tokiais kaip impresionizmas. Atvirai kritikuoti partijos ir vyriausybės nutarimai, kuriuos priimant laikytasi „administratoriško valdininkiško“⁵¹.

Nuo 1953 m. leidiniai lietuvių kalba buvo įtraukiami į tarptautinį katalogą, t. y. pla-

tinami kitose SSRS šalyse. Žurnalai „Pergalė“, „Švyturys“, „Tarybinė moteris“, „Sportas“, „Jaunimo gretos“, „Žvaigždutė“ buvo įtraukti į tarptautinį katalogą, tvarkomą SSRS ryšių ministerijos⁵². Vėliau, 1955 m., šis sąrašas buvo dar labiau išplėstas ir papildytas⁵³.

Knygų gražinimas į bendruosius fondus. Chruščiovinio „atšilimo“ metais buvo peržiūrimi specialieji fondai, iš jų į bendruosius fondus gražinamos knygos, kurios išimtos „be atitinkamo pagrindo“. 1954 m. suorganizuotas knygynų, bibliotekų perregistravimas⁵⁴. 1955 m. LSSR Glavlito ataskaitoje teigiama, kad respublikos specialieji fondai pradėjo knygų peržiūrą; knygos, neturinčios „politinį defektą“, bus perduotos į bendruosius fondus⁵⁵. 1956 m. iš specialiųjų fondų į bendruosius gražinta 39 544 knygų egzemplioriai⁵⁶. Iš Respublikinės bibliotekos specialiojo fondo tais pačiais metais nurašyta ir į bendruosius fondus gražinta apie 10 tūkst. knygų bei periodinių leidinių vienetų, iš jų lietuvių kalba – 4760, o 1957 m. – 3697. Tais metais buvo peržiūrėtas „Pasenusių leidinių sąrašas“, į kurį įtraukta 3200 pavadinimų uždraustų knygų. Daugumą jų sudarė nepriklausomoje Lietuvoje išleisti leidiniai, kuriuose rašoma apie svarbių valstybės veikėjų veiklą, tautininkų partijos politiką. Pripažinta, kad kai kurios knygos buvo uždraustos dėl menkų defektų ir gali būti sugrąžintos į bendruosius fondus. Buvo sugrąžintos anksčiau religiniais sumetimais uždraustos Maironio, Antano Baranausko, Vydūno knygos. Sugrąžinta daug religinio turinio knygų, išleistų iki 1917 m., kurios tapo svarbios studijuojant lietuvių kalbą⁵⁷. Į bendruosius fondus gražinta oficiali medžiaga su buvusių „buržuazinės“ Lietuvos vadovų parašais, taip pat dalis pedagoginės literatūros. Vėlesniais metais spaudinių perdavimas iš specialiojo fondo į bendruosius fondus sumažėjo. Pavyzdžiui, 1960 m. buvo perduotos 748 knygos lietuvių kalba ir 1573 knygos kitomis kalbomis⁵⁸.

LSSR GLAVLITO VEIKLOS SUINTENSYVĖJIMAS 1957–1959 M.

Ideologinės kontrolės stiprinimas. Tačiau „atšilimo“ laikotarpis truko neilgai. Jau 1957 m. imta daugiau dėmesio skirti politinei-ideologinei kontrolei; tam įtakos turėjo įvykiai Vengrijoje ir Lenkijoje, kuriuos labiausiai inspiravo kūrybinė inteligentija⁵⁹. Tai paskatino režimo vadovus suaktyvinti cenzūros organų veiklą šalyje, inteligentus stengtasi drausminti ir daryti paklusnesnius partijos organams. Nors formaliai pagal SSKP CK 1957 m. balandžio 3 d. nutarimą „Dėl SSRS Glavlito darbo“⁶⁰ ši institucija buvo atleista nuo pareigos vykdyti ideologinę spaudos leidinių kontrolę, realiai niekas nepasikeitė, nes tame pačiame nutarime Glavlito cenzoriai įpareigoti partiniams organams „pranešti apie pastebėtas politiškai klaidingas formuluotes bei teiginius“⁶¹. Po šio nutarimo Glavlitas ėmė daugiau nei anksčiau dėmesio skirti ideologinei cenzūrai. Tais pačiais metais SSKP vadovybė atleido iš pareigų K. Omelčenką, o naujuoju SSRS Glavlito vadovu paskyrė buvusį SSKP CK Propagandos ir agitacijos skyriaus vedėją pavaduotoją P. Romanovą⁶².

Įvykiai Vengrijoje ir Lenkijoje turėjo atgarsį ir Lietuvoje. Vis dažniau skambėjo šūkiai, skelbiantys, kad „atėjo laikas išsilaivinti iš sovietinio supuvimo“, kad „reikia daryti taip, kaip Vengrijoje“ ir pan.⁶³ Padaugėjo padegimų, išpuolių prieš kolūkių pirmininkus ir kt. Atsakydamas į tai LKP CK sekretorius A. Sniečkus pareiškė, kad svarbiausiu įrankiu kovoje su suaktyvėjusiais „buržuaziniais nacionalistiniais“ išpuoliais turi tapti didesnis budrumas, kova su priešiškais elementais. Jis pabrėžė ideologinio darbo svarbą. Buvo sušauktas Rašytojų sąjungos plenumas, ketinta surengti respublikinį inteligentijos suvažiavimą⁶⁴. Suaktyvinta kova su antisovietine propaganda, patenkančia į Lietuvą iš užsienio, „politinis darbas“ tarp

atskirų inteligentijos sluoksnių. Daugiau dėmesio ideologinei cenzūrai skirta LSSR Glavlito 1957 m. ataskaitoje, joje atsirado atskiras skyrius apie ideologinę ir politinę kontrolę⁶⁵. Pabrėžiama cenzorių kvalifikacijos svarba, tuo tikslu buvo nuolat vedami seminarai, kursai ir pan. Sugriežtintas kadru parinkimas, jų atestacija. Įvestas papildomas seminaras politinė-ideologine tematika. Užmegzti glaudesni ryšiai su redakcijomis. Ataskaitoje teigiama, kad Glavlito cenzoriai atkreipė dėmesį į idėjinio-politinio pobūdžio trūkumus parengtuose spausdinti katalikų bei sentikių maldynuose ir kalendoriuose – išvelgtas nusiteikimas prieš SSRS ir proletarinį internacionalizmą, uždrausta spausdinti šventųjų biografijas. Reikalauta, kad katalikiškuose kalendoriuose greta jau pažymėtų datų būtų išspausdintos ir sovietinių švenčių datos (Gegužės 1-osios, Pergalės diena ir kt.). LSSR KGB sukritikavo Bronės Bivydaitės knygą „Auksinis batelis“, kurioje „neteisingai vaizduojamas vaikų ir darbininkų gyvenimas buržuazinėje Lietuvoje“⁶⁶. Kazio Sajos spektaklyje „Septynios ožkenos“ užkliuvo neigiamai pavaizduotas kolūkio gyvenimas, trūkumų absoliutinimas. Vis dar minimas knygų grąžinimas į bendruosius fondus, tačiau tai buvo daugiau propagandos dalykas, o ne visuomenės galimybių susipažinti su leidiniais apribojimų mažinimas⁶⁷. Sugrąžinti leidinius į bendruosius fondus galėjo tik Respublikinė biblioteka, turėjusi po kelis „pasenusio“ leidinio egzempliorius, o visose kitose bibliotekose nebuvo ko grąžinti, nes leidiniai jau anksčiau išimti iš fondų ir sunaikinti⁶⁸.

Padėtis aiškiai pasikeitė po 1958 m., kai SSKP CK Prezidiumo nutarimu buvo įkurta speciali Ideologinė komisija, kuriai vadovauti paskirtas Michailas Suslovas⁶⁹. Sustiprinta ideologinė kontrolė, knygų fondų priežiūra. Nors formaliai pagrindinis šios komisijos uždavinys buvo tarptautinio darbininkų judėjimo ir jo propagavimo klausimai, ji praktiškai

sprendė visus svarbesnius ideologinio pobūdžio klausimus, o jos nutarimai turėjo SSKP CK Prezidiumo nutarimų galią. Dar vienu aiškiu signalu, liudijusiu Maskvos pastangas stipriau užveržti ideologinės cenzūros pančius, tapo 1957 m. rugpjūčio 27 d. „Pravdoje“ išspausdintas N. Chruščiovo straipsnis „Už glaudų literatūros ir meno ryšį su liaudies gyvenimu“, kuriame nubrėžtos konkrečios gairės menininkų kūrybai⁷⁰. Nuo 1958 m. vasario pradėtas SSRS Glavlito restruktūrizavimas, peržiūrėtos ir iš naujo patvirtintos konkrečios jo funkcijos bei darbo metodai. Nenorėdama konfliktuoti su vietos valdžia, spauda galutinai atsisakė bet kokio kritinio požiūrio ir tapo bejėgiu partiniu įrankiu.

1958 m. sustiprintas LSSR Glavlito bendradarbiavimas su partiniais organais, buvo nuolatos pranešama LKP CK apie surastas politines klaidas ir kitas cenzūros darbo detales. Pagal SSRS Ministrų Tarybos 1958 m. vasario 9 d. priimtą instrukciją dėl valstybinių paslapčių išsaugojimo LSSR Glavlitas dar labiau ėmė saugoti paslaptis. Parengtas archyvas slaptiems dokumentams saugoti, sugriežtinta atskaitomybė ir susipažinimo su instrukcijomis tvarka⁷¹. LSSR Glavlitas vykdė cenzūrą akylai prižiūrimas Centro komiteto, buvo vykdoma triguba cenzūra – LSSR Glavlito, LKP CK ir kultūrinio gyvenimo procesus atidžiai stebėjusio KGB. Dėl randamų cenzūros klaidų buvo kaltinami žemesnio rango darbuotojai (rajonų skyrių vedėjai, redaktoriai), o dažniausiai klaidos buvo „suverčiamos“ cenzorių nekvalifikuotumui, neišmanymui ir neatsakingumui ar kadru „užterštumui ideologijai svetimais elementais“⁷². Dėmesio stoka cenzūrai apkaltinga ir LSSR kultūros ministerija bei Rašytojų sąjunga. Švietimo ministerijos darbas cenzūros srityje taip pat įvertintas nepatenkinamai, nors buvo pripažinta, kad nusižengimų mokyklų bibliotekose randama mažiau. Tai aiškinta tuo, kad šių bibliotekų fonduose yra mažiau politinės literatūros⁷³.

Leidinių cenzūra. Ideologinės kontrolės stiprėjimas netrukus pasireiškė intensyvia literatūros kontrole. 1958 m. dėl „žemo ideologinio“ turinio eilėraščių bei netikusio Petro Cvirkos gyvenimo aprašymo buvo sugrąžintas pataisymui almanachas „Jauniai“⁷⁴. Neišleista knyga „Eilėraščiai“, skirta vidurinėms mokykloms, į kurią buvo įtraukti XIX a. lietuvių autorių kūriniai. Knyga buvo parengta be įvado, todėl kai kurie eilėraščiai galėjo būti „neteisingai ir dviprasmiškai“ suprasti. Iš Antano Venclovos knygos „Laikas ir rašytojai“ išimtas straipsnis apie Maironį, kuriame poetas aprašytas pernelyg teigiamai. Prikibta prie Vytauto Piktarnos knygos „Toje Baltijos pusėje“, kur idealizuojamas Šveicarijos gyvenimas⁷⁵. Uždraustas humoristinis kūrinys „1001 skundas“, kuriame per daug „nepadorių“ kupletų ir dainelių. Cenzoriai nebuvo patenkinti ir Jono Avyžiaus romanu „Kaimas kryžkelėje“, kuriame rašytojas kolūkį pavaizdavo pesimistinėmis spalvomis: rašė apie girtaujančius, vagiančius, bėgančius iš kolūkių žmones. Iš žurnalo „Moksleivis“ Nr. 1 dėl politinių motyvų išimtas straipsnelis, kuriame teigta, kad dauguma moksleivių, baigę vidurinę mokyklą, studijuoja aukštosiose mokyklose ir apsigyvena didžiuosiuose miestuose, tik 1 iš 100 lieka kaime⁷⁶. Tokio pat pobūdžio informacija buvo išbraukta ir iš 1960 m. „Šluotos“ Nr. 18 straipsnelio, kuriame teigta, kad jaunuoliai bėga į miestus, o kolūkiuose lieka tik senukai⁷⁷.

Cenzoriai daugiau dėmesio ėmė skirti ir Vilniaus universiteto akademinės bendruomenės kūrybai. 1958 m. VU leidžiamame almanache „Kūryba“ buvo neigiamai įvertinti V. Mikailionio eilėraščiai, kurie apibūdinti kaip „parašyti žemu politiniu-ideologiniu lygiu, atitolę nuo gyvenimo ir yra apolitiški“⁷⁸. Sukritikuotas straipsnis apie Žemaitės ir Vinco Krėvės-Mickevičiaus kūrybinį laikotarpį. „Kūryba“ Glavlito akiratyje liko ir 1959 m. Tais metais išspausdintus eilėraščius cenzoriai įvertino kaip antimarksistinius, revizionisti-

nus, dekadentiškus, formalistinius, persunktus individualizmo, užsisklendimo siaurame miesčioniškumo rate. Sukritikuota eilėraščiuose vyraVusi vienatvės, ilgesio nuotaika. Tuo pretekstu, kad Vilniaus universiteto leidžiamo almanacho „Kūryba“ leidėjai nesutiko su cenzūros pastabomis, buvo patikrintas Literatūros katedros dėstytojų darbas. Kai kurie darbuotojai, apkaltinti marksizmo-leninizmo ideologijos iškraipymu, buvo atleisti iš darbo; universitetas atsisakė toliau leisti almanachą⁷⁹. Iš universiteto buvo pašalintos Irena Kostkevičiūtė, Meilė Lukšienė, Aurelija Rabačiauskaitė ir Vanda Zaborskaitė⁸⁰. Iš Vilniaus universiteto Istorijos-filologijos fakulteto „Darbų“ 5-ojo tomo išbraukti teiginiai, kad 1945 m. tarp visų respublikos mokytojų buvo tik 5 komunistai ir 10 komjaunuolių; kad 1940–1941 m. iš 164 179 pateiktų prašymų žemei gauti buvo patenkinti tik 72 465, ir kt.⁸¹ Cenzoriai taip pat išbraukė universiteto mokslinius darbus. V. Simonavičiaus darbe „Moksliniai ekonomikos užrašai“ neužsiminta apie „brolišką SSRS tautų pagalbą Lietuvos liaudžiai kovoje su buržuazija“⁸². Tokio pobūdžio „klaidų“ rasta veikale „Istorijos klausimai apie LKP“ ir kt. Politiniai susidorojimai ir persekiojimai, administracinės prievartos priemonės kultūros darbuotojams buvo taikomos daugiausia už „nacionalistinio“ pobūdžio klaidas.

Sugriežtėjo cenzūra ir religinių klausimų atžvilgiu. 1958 m. iš Vilniaus valstybinio pedagoginio instituto leisto laikraščio „Tarybinis studentas“ Glavlitas išėmė straipsnį „Ar viskas blogai religijoje?“, o iš žurnalo „Tarybinė moteris“ Nr. 11 – straipsnį „Ir vėl altorių šešėlyje“, kuriame kunigą, išardžiusį šeimą, mėginta parodyti kaip celibato auką⁸³. 1959 m. Glavlitui užkliuvo tai, kaip leidyne „Hitleriškieji budeliai Kretingoje“ vaizduojami kunigai, todėl LKP CK Propagandos ir agitacijos skyrius davė nurodymą leidyklai pataisyti įvadą ir įdėti medžiagos, „demaskuojančios kunigų veiklą“⁸⁴. Iš rinki-

nio „Seni pažįstami“ buvo išimti Antano Pakalnio pasakojimai „Kelionė į Lietuvą“, „Dievogarba ir vienuolynas“. Už šias novelles visa kritika teko Rašytojų sąjungai, kuri apkaltinta tuo, kad neaptaria rašytojų knygų prieš jas išleidžiant⁸⁵. Į draudžiamų knygų sąrašą pateko esperanto kalbos žodynėlis. Iš žurnalų „Mokslas ir gyvenimas“ Nr. 12 ir „Pergalė“ Nr. 12 buvo išimti žurnalistų Vaitilavičiaus ir Dagio straipsniai apie esperanto kalbą, kuri straipsniuose apibūdinama kaip viena galingiausių priemonių „skleisti pasaulio propagandos idėją“⁸⁶.

1958 m. papildytas išimtinų knygų sąrašas: LSSR Glavlitio viršininko M. Slizevičiaus įsakymu iš visų knygynų, knygų sandėlių bei parduotuvių turėjo būti išimti 1951 m. lietuvių kalba ir 1953 m. rusų kalba išleisti A. Venclovos eilėraščių rinkiniai⁸⁷. 1959 m. į išimamų knygų sąrašą pateko sovietų valdžios pasitikėjimą praradusių Nikolajaus Bulganino, Grigorijaus Malenkovo, Viačeslavo Molotovo, Lazario Kaganovičiaus ir Dmitrijaus Šepilovo knygos⁸⁸. Radus nemažai šių autorių knygų bibliotekose, LKP CK nutarimu bibliotekos buvo patikrintos pakartotinai⁸⁹. 1958 m. vėl daug dėmesio skirta specialiųjų fondų knygų peržiūrai. Peržiūrėtas 1953 m. išleistų knygų sąrašas, atrinktos knygos, kurios turėjo būti parengtos perleidimui. 1957 m. iš peržiūrėtų 650 pavadinimų knygų iš specialiųjų fondų į bendruosius buvo grąžinta 290 pavadinimų knygų⁹⁰. Be to, bibliotekoms savo nuožiūra leista grąžinti į specialiuosius fondus patekusias nesąrašines knygas, jei jos neturėjo didesnių politinių defektų. Antai 1958 m. Vilniaus universitetas į bendruosius fondus grąžino 211 egzempliorių, iš jų 164 – Glavlitio įsakymu, 47 – savo nuožiūra⁹¹. Tačiau jau toje pačioje ataskaitoje LSSR Glavlitas pažymėjo, kad dalyje leistų grąžinti į bendruosius fondus knygų yra „politinių defektų“, pavyzdžiui, Petro Klimo „Lietuvos istorijos apžvalgoje“. Pareikalauta tokias knygas vėl grąžinti į specialųjį fondą.

Į cenzorių akiratį pateko nemokamų leidinių leidyba, t. y. biuleteniai, informaciniai lapeliai, kuriuos leido įvairūs valstybiniai komitetai architektūros ir kitais klausimais. 1959 m. LKP CK išleido įsakymą „Dėl nemokamos literatūros uždraudimo“⁹². Buvo uždrausti 23 biuleteniai, argumentuojant tuo, kad jų leidyba nuostolinga valstybei. Tarp draudžiamų nemokamų leidinių pateko ir esperanto kalbos žodynėlis. Eiliniai reidai surengti į antikvarinius Kauno ir Vilniaus knygynus. Nors Lietuvoje 1958 m. veikė tik dvi antikvarinių knygų parduotuvės, tačiau jos buvo griežtai tikrinamos pagal instrukciją „Antikvarinių knygų ir kitų leidinių pirkimas ir pardavimas“⁹³. Reaguodamas į tai, kad rasta daug draudžiamų knygų, LSSR Glavlitas laikinai buvo uždaręs Kauno antikvarinį knygyną.

Užsienio leidinių kontrolė. Šeštojo dešimtmečio pabaigoje LSSR Glavlitui buvo pavestos dar vienos papildomos pareigos, susijusios su ideologine cenzūra – 1958 m. pavesta tikrinti paštu iš užsienio gaunamą ir į užsienį siunčiamą literatūrą lietuvių kalba. Iki tol tai buvo atliekama Maskvoje, kur didžioji dalis tokiu būdu atkeliavusių leidinių buvo sunaikinama⁹⁴. Spaudos siuntas iš užsienio, banderoles su knygomis, periodiniais leidiniais, moksliniais rankraštiniais straipsniais tikrino tarnybinio pašto slaptasis Glavlitio skyrius, įsikūręs geležinkelio stotyje. Glavlitui buvo suteikta teisė, remiantis vietos direktyvinių organų nutarimais, apriboti užsienio leidinių platinimą ir naudojimąsi jais, kontroliuoti tarptautinio pašto darbą, teikti metodinę paramą muitinėms, kai sprendžiami klausimai, ką galima įvežti į SSRS ir ką išvežti⁹⁵. 1959 m. SSRS Glavlitio viršininkas P. Romanovas LSSR Glavlitui griežtai nurodė kontroliuoti užsienio literatūros saugojimą ir skaitymą pagal pateiktą instrukciją⁹⁶. Pagal SSRS Glavlitio instrukcijas, vadinamųjų kapitalistinių ir besivystančių šalių leidinius

galėjo užsakyti tik SSRS direktyvinių organų leidimą turinčios institucijos ir tik tuos leidinius, kurie atitiko jų veikimo profilį. Viešai naudotis draudžiama literatūra nepasiekdavo adresato, o buvo nukreipiama į bibliotekos specialųjį fondą. Adresato nepasiekdavo ir kai kurie bibliotekoms siunčiami spaudiniai – Glavlitas juos nukreipdavo į kitas bibliotekas. Į Lietuvą patekusi literatūra buvo surūšiuojama ir paskirstoma. Spaudiniai, kuriuose cenzūra neaptikdavo „kenksmingos“, „antisovietinės“ medžiagos, buvo antspauduojami vadinamuoju „kampiniu“ spaudu ir galėjo būti parduodami knygynuose, įtraukiami į bendruosius bibliotekų fondus. Leidiniai, turintys „antisocialistinės“ medžiagos, buvo žymimi šešiakampiu ir siunčiami į bibliotekų specialiuosius fondus. Jais galėjo naudotis tik LKP CK ir kitų partijos organų, Valstybės saugumo komiteto ir Užsienio reikalų ministerijos bei kai kurių mokslinių institutų darbuotojai, gavę specialius leidimus. LSSR Glavlito 1959 m. ataskaitoje nurodoma, kad bendram naudojimui skirti leidiniai buvo siunčiami į LKP CK, KGB, Mokslų akademijos, Partijos istorijos institutus, Vilniaus universitetą, Kauno politechnikos institutą⁹⁷. Ypač pavojingi režimui leidiniai buvo žymimi dviem šešiakampiais ir konfiskuojami⁹⁸. Buvo sulaikomi politiškai kenksmingi, antisovietiniai periodiniai leidiniai (laikraščiai „Draugas“, „Naujienos“, „Dirva“, „Keleivis“, „Karys“, „Lietuvių dienos“ ir kt.); literatūra, propaguojanti „dekadentizmą, buržuazinį impresionizmą, nihilizmą“; leidiniai, kuriuose propaguojamas amerikietiškas gyvenimo būdas, amerikiečių ekonominis pranašumas; religinio turinio knygos. 1959 m. iš cenzūros kontrolei pateiktų 2362 egzempliorių (knygų, brošiūrų, žurnalų, laikraščių pavadinimai) bendram naudojimui leista 924 leidiniai, sulaikyta ir perduota bendriesiems fondams 1243; konfiskuoti 195 egzemplioriai, iš jų – net 109 religinio pobūdžio⁹⁹. Uždraustos tokios

knygos kaip Mariaus Katiliškio „Išėjusiam nesugrįžti“ (Čikaga, 1958 m.), Bernardo Brazdžionio „Per pasaulį keliauja žmogus“ (JAV, 1949 m.), Vaclovo Biržiškos „Istorija senų lietuviškų knygų“ (Čikaga, 1957 m.) ir kt. Leidinius į Lietuvą siuntė ne tik pavieniai asmenys ar redakcijos, bet ir išeivijos organizacijos. 1960 m. buvo gauta literatūros iš VLIK'o – jis atsiuntė „Informacinius Eltos biuletenius“; tais pačiais metais enciklopedijų leidykla iš Bostono atsiuntė „Lietuvių enciklopedijos“ tomą¹⁰⁰. Redakcijos laikraščius ir žurnalus iš užsienio siųsdavo reguliariai, nuo vieno iki septynių egzempliorių tiražu. Leidiniai buvo adresuojami Lietuvoje veikiančioms organizacijoms, redakcijoms, pavieniams asmenims.

Šeštojo dešimtmečio pabaigoje ir septintojo dešimtmečio pradžioje, kovojant su Vakarų kultūros skverbimusi, daug dėmesio buvo skiriama leidiniams, skelbiantiems bet kokią informaciją apie vakarietišką gyvenimą; pavyzdžiui, Rojaus Mizaros knygoje „Ponas amerikonas“, LSSR Glavlito teigimu, buvo pernelyg silpnai „demaskuojami buržuaziniai nacionalistai“, iš reklaminio-informacinio leidinio „Ekranų naujienos“ išimti kaip neva dviprasmiški kapitalistinių šalių aktorių pasisakymai apie buitį¹⁰¹.

„PADIDINTAS REVOLIUCINIS BUDRUMAS“ 1960–1964 M.

Politinis budrumas ir vietinio identiteto žlugdymas. 1960 m. LKP CK išleidus potvarkį dėl „Padidinto revoliucinio budrumo“, įvyko pokyčių ir LSSR Glavlito struktūroje. Po reorganizacijos buvo sustiprintas vadovavimas centriniam aparatui; sustiprinti cenzūros padaliniai, kontroliuojantys respublikinius laikraščius; į redakcijas siunčiami labiau patyrę komunistai ir cenzūros darbuotojai. Centriniam skyriui vadovauti paskirtas LSSR Glavlito viršininko pavaduotojas. Ataskaitos

apie cenzūrinius išbraukimus buvo teikiamos kas mėnesį. Ministerijų, mokslinių komitetų darbuotojai įpareigoti pokalbiuose su korespondentais neplatinti išlaptintos ar draudžiamos spaudai informacijos¹⁰².

1959–1961 m. vėl pagyvėjo sovietinė kampanija prieš nacionalizmą, mėginta vietoj nacionalinės įvairovės įpiršti sąjunginę vienovę. Pirmenybė ir toliau buvo teikiama ideologizuotiems kūriniais, vėl raginta pabrėžti, kad Baltijos tautos yra neatskiriama SSRS dalis. Rusijos ir rusiškumo šlovinimas buvo neatsiejama internacionalizmo dalis, buvo puolamos vietinio identiteto apraiškos¹⁰³. Uždrausta vaidinti „liaudies demokratijos šalių“ autorių pjeses, o jas kontroliuoti SSRS kultūros ministerija pavedė tiesiogiai SSRS Glavlitui¹⁰⁴. Į cenzūros akiratį pateko ir meninių atvirukų, tarp jų ir fotoatvirukų, kontrolė. SSRS Glavlito įsakymu vietiniams cenzūros organams buvo draudžiama cenzūruoti ir duoti leidimą spausdinti meninius atvirukus, pašto ženklus ir fotoatvirukus be LSSR Glavlito leidimo¹⁰⁵.

1961–1962 m. laikotarpį plačiau atskleidžia LSSR Glavlito pirminės partinės organizacijos protokolai¹⁰⁶, kuriuose aiškiai atspindi organizacijos vidinės nuotaikos ir nuostatos. Tuo laikotarpiu atkreiptas ypatingas dėmesys į politines klaidas; apie jas tuoj pat buvo pranešama LKP CK. Iš laikraščio „Tarybinis studentas“ buvo išimta apybraiža „Žmonės“, kurioje kalbėta apie humanizmą „banditams“ ir vietinių gyventojų pastangas priglobti partizanų berniuką Kostą. Ši tema tęsta ir Alytaus laikraštyje „Komunizmo rytojais“, iš kurio pašalintas straipsnis „Kostas neliko našlaičiu“¹⁰⁷. Vietiniai cenzoriai vėl atkreipė dėmesį į straipsnį apie esperanto kalbą. Iš žurnalo „Šluota“ išimtas feljetonas „Moteris ir milicija“, kuriame „neteisingai“ parodytas milicijos darbas. Politinės literatūros leidyklai sugrąžinta knyga „Raudoni lietuviai“, kurioje „pernelyg teigiamai parodyti smetoninės Lietuvos pasiekimai veisiant gyvulius“ ir „nepakankamai at-

skleisti sovietinės Lietuvos pasiekimai“. Vėl uždrausta leisti ir platinti nemokamą literatūrą, argumentuojant popieriaus taupymo sumetimais. Plačiau aptarta radijo ir televizijos cenzūra. Daug sunkumų sukėlė nestudijinių televizijos programų kontrolė: žmonės filmuodavosi be tekstų, o cenzoriai ne visada gaudavo išankstinius planus. Toliau buvo valomi knygų fondai. SSRS Glavlitas ragino baigti šį darbą 1962 m. Bibliotekos tikrintos dažniau, tačiau išimtų knygų skaičius sumažėjo perpus: buvo patikrintos 393 bibliotekos, 228 knygynai¹⁰⁸, nurašoma „pasenusi“ literatūra, išleista iki partijos XX suvažiavimo. Radę daug išimtinų knygų rajoninėse bibliotekose, cenzoriai spaudimą bibliotekų vadovams taikė „iš viršaus“, t. y. pasitelkdami LKP CK Propagandos ir agitacijos skyrių¹⁰⁹, kuris nurodydavo rajonų komitetams patikrinti knygų fondus. 1961 m. SSRS Glavlitas išleido „Iš bibliotekų ir knygų prekybos tinklo išimtinų knygų suvestinį sąrašą“ su išvardytais išimtiniais leidiniais rusų kalba¹¹⁰. Sąraše nebuvo leidinių su grifais „slaptai“ ir „visiškai slaptai“, kurie anksčiau figūravo knygų išėmimo dokumentuose. Kaip panaudoti tokias knygas, turėjo spręsti patys bibliotekų vadovai, vadovaudamiesi SSRS Glavlito 1959 m. išleista „Instrukcija dėl valstybinės paslapties išsaugojimo užtikrinimo įstaigose ir įmonėse“. Asmens kulto padarinių šalinimas susijęs ne tik su leidinių kontrole, bet ir su gatvių bei aikščių pavadinimų keitimu. 1961 m. lapkričio 1 d. SSKP XXII suvažiavimo garbei surengto mitingo metu LSSR Glavlito vadovo pavaduotojas B. Gurvičius pasiūlė J. Stalino vardo prospektą Vilniuje pavadinti kitaip ir nuversiti jo paminklą aikštėje prie stoties¹¹¹. Pasiūlymas priimtas vienbalsiai.

LSSR Glavlito 1963 m. ataskaitoje atsirado atskiras paragrafas „Slaptos veiklos padėtis“ specialiajam skyriui apibūdinti¹¹². Jame smulkmeniškai aprašoma, kaip buvo įsteigtas specialusis skyrius, kuriame laikomi slaptieji dokumentai. Ataskaitoje teigia-

ma, kad specialioji dalis įkurta pirmame aukšte, atskirame kambaryje. Jame įmontuotas vienas langas, apsaugotas grotomis, durys apkaustytos geležimi, kambarys perskirtas pertvara. Slaptų dokumentų saugojimui buvo skirta geležinė spinta ir du seifai. Darbo metu centrinio aparato cenzoriai ir objektuose dirbantys asmenys turėjo saugoti slaptus dokumentus, esančius geležinėse dėžėse, pritvirtintose prie grindų. Po darbo dėžės turėjo būti užantspauduojamos. Dokumentais galėjo naudotis tik asmenys, užsiregistravę žurnale ir turintys specialius leidimus.

Moderniojo meno puolimas. 1963 m. SSKP CK plenumo buvo pabrėžta tezė apie „partinę literatūrą“, griežtai pasmerkti „natūralistiniai“, „formalistiniai“, „antitautiniai“ modernistų kūriniai. 1963 m. kovo 8 d. Maskvoje N. Chruščiovas, pasitelkęs ideologijos vairininką Leonidą Iljičiovą, griežtai kritikavo modernizmą, abstrakcionizmą ir išaukštino socialistinio realizmo prisotintą sovietinį meną. Atgarsiai tuoj pat pasiekė ir Vilnių. Aštrios kritikos sulaukė žurnale „Pergalė“ išspausdinti Romualdo Lankausko romanas „Tiltas į jūrą“ ir Antano Baltrūno romanas „Aš tave šaukiu“, kuriuose išvelgta „dvasinė apatija, beperspektyviškumas, idėjinis marazmas“¹¹³. Šie kūriniai audringai pasmerkti ne tik periodikoje, bet ir LSSR vyriausybės narių susitikime su literatūros ir meno darbuotojais. Tuo pat metu sukritikuota ir Eduardo Mieželaičio poezijos knyga „Autoportretai, aviaeskizai“, kurioje užkliuvo iliustracijos. Toliau vaizduojamojo meno puolimas junta mas ir LSSR Glavlito pirminės partinės organizacijos tų pačių metų ataskaitiniame pranešime, kuriame daug vietos skirta meno kūrinų, meniškų plakatų, atvirukų kontrolei. Respublikinei turizmo tarybai nebuvo leista spausdinti meninio plakato „Turistinis pavasaris septynmečio keliais“, nekokybišku pripažintas ir Respublikinės milicijos valdybos reklaminis plakatas „Estradinis milicijos orkestras“. Grožinės literatūros leidyklai liep-

ta pataisyti knygų „Išpažintis“, „Nerimas“, „Laikinoji sostinė“ viršelius. Iš žurnalo „Tarybinė moteris“ išimtas „nevykęs“ humoristinis piešinys. Griežtai pasmerktas cenzorius Jedzevičius, leidęs spausdinti brošiūrą „Turistinis LTSR žemėlapis“, į kurią įdėtas respublikos žemėlapio mastelis 1:2500 000 viršijo nustatytas ribas¹¹⁴.

Informacijos ribojimas 1963–1964 m. Apribojus užsienio literatūrą, sulaikyti antiso vietiniai ir komunistų partijai bei SSRS valdžiai priešiški leidiniai. Į šį sąrašą pateko VLIK'o išleista periodika, Klivlende tautininkų leidžiamas žurnalas „Dirva“, Čikagoje varpininkų liaudininkų žurnalas „Sėja“¹¹⁵. Ypač neigiamai įvertinta socialdemokrato Kipro Bielinio knyga „Sovietinė Rusija – teroro ir vergijos imperija“, išleista 1963 m., kurioje buvo paskelbti užsienio spaudoje iš Rusijos pabėgusių asmenų parodymai apie padėtį Sovietų Sąjungos lageriuose: politinių kalinių kankinimus, sušaudymus, žudymus. Tokia informacija vietos cenzorių paskelbta kaip visiškai neteisinga, o knyga sulaikyta. Tokio pobūdžio užsienio literatūra buvo konfiskuojama, pažymima dviem šešiabriauniais ir išduodama tik LKP CK ir Saugumo komitetui prie LSSR Ministrų Tarybos. 1963 m. sulaikyti 4 tokio tipo leidiniai. Iš patikrintų 241 215 egzempliorių adresatus pasiekė 238 788 egzemplioriai¹¹⁶.

1964 m. į ribojamų skelbti duomenų sąrašą pateko medžiaga apie jaunųjų kosmonautų mokyklą, jos buvimo vietą, organizavimą ir veiklą; apie Maskvos televizijos centro statybą Ostankine; apie Klaipėdos karinio jūrų laivyno jūreivystės mokyklą. Grėsmė išvelgta straipsnyje „Apie švarų orą“, kuriame, anot cenzorių, „buvo duodama nemažai apibendrinančių duomenų apie oro užterštumą“¹¹⁷. Minėtu laikotarpiu labai padaugėjo karinę informaciją skelbiančios medžiagos, atitinkamai sugriežtintas cenzorių dėmesys kariams klausimams. Griežtai uždrausta platinėti informaciją apie pasikėsinimą į popiežių

Paulių VI¹¹⁸. Tokio pobūdžio informacijai skelbti reikėjo atitinkamų institucijų – karinės cenzūros, SSRS ryšių ministerijos – leidimo. Apie Šiaurės ir Baltijos laivyne esančius povandeninius atominis ir raketinius laivus buvo galima rašyti tik nenurodant dislokacijos vietos ir pavadinimo. Neužmiršti ir religijos klausimai. Telšių laikraštyje rasta „žemo politinio lygio“ straipsnių ateistiniais klausimais¹¹⁹. Tikintieji apkaltinti tuo, kad išnaudojo laikraščio tribūną „religijai garbinti bei ateistams šmeižti“.

PABAIGA

Nuo septintojo dešimtmečio pradžios KGB vėl tapo svarbiausiu šaltiniu, teikiančiu LKP CK informaciją apie kultūrinius įvykius Lietuvoje. Glavlitas 1963–1966 m. rugpjūtį neturėjo savarankiškos valdybos prie SSRS MT statuso ir įėjo į SSRS Ministrų Tarybos Valsybinį spaudos komitetą¹²⁰. Susilpnėjo Glavlito įtaka, autoritetas, suprastėjo materialinė padėtis – 1964 m. ataskaitoje cenzoriai reikalavo padidinti atlyginimus, išpėdami, kad jei nebus imtasi priemonių, Glavlite gali ne likti darbuotojų¹²¹. Be to, pasikeitė Glavlito vieta nomenklatūrinėje sistemoje – jis neturėjo galimybės kreiptis tiesiogiai į LKP vadovybę. Vis dėlto Maskva nepamiršo ir šiuo laikotarpiu priminti apie save, savo nurodymais parodydama autoritetą cenzūros klausimais. 1964 m. LSSR Glavlito partinėje organizacijoje lankėsi SSRS Glavlito atstovai, kaip teigiama susirinkimo protokole¹²², „drausmei patikrinti“. Konstatuota, kad LSSR Glavlito partinė organizacija mažai kreipia dėmesio į darbo tvarką (vėlavimas į darbą, neblaivus cenzoriaus pasirodymas darbo vietoje ir kt.). Iš Maskvos buvo duotas nurodymas susitvarkyti norminius dokumentus, pagerinti antrinių egzempliorių saugojimo sąlygas.

Keičiantis vadovams ir SSRS tarptautinei padėčiai, buvo iškeliami nauji ideologiniai prioritetai, o partinės vadovybės santykiai su

inteligentija tiesiogiai priklausė nuo valstybės vadovų kaitos. Tiek N. Chruščiovo, tiek Leonido Brežnevo valdymo laikotarpio pradžioje kultūros reikalai liko nuošalėje, išsivyravo laikina suirutė, kuri sudarė sąlygas trumpam laisvės proveržiui. Po J. Stalino mirties 1953–1956 m. gyvenimo humanizavimas ypač ryškiai buvo pastebimas kultūriniame gyvenime, nors asmenybės kulto atgarsiai gana tvirtai tramdė besilaisvinančią mintį. Vis dėlto buvo daugiau leidžiama skelbti lietuvių ir kitų tautų literatūros klasikų darbų, atviriau leidžiama reikštis politinei ir kultūrinei iniciatyvai. Mėginta aplenkti cenzūros kostuvus, pertvarkyti kultūros ir švietimo įstaigų sistemą, atstatyti kai kuriuos istorijos ir kultūros paminklus. Postalininė liberalizacija lietuvių kūrybinei inteligentijai suteikė palengvėjimą – komunistų partija ir Glavlitas ėmė toleruoti ideologiškai neutralią kūrybą, buvo atsisakoma stalininės kultūros primityvumo. Nors biurokratinis centralizmas neleido visiškai atsiskleisti menininkams, represijų politikos atsisakymas pagyvino daugumos inteligentų kūrybines nuotaikas.

Tačiau tokia laikina pertrauka tereišė naujų kontrolės formų paiešką; buvo kuriamą nauja ideologinė platforma, kuri labiausiai koncentravosi į kultūros tikslų ir uždavinių išskėlimą. 1957 m. Lietuvą pasiekus Vengrijos ir Lenkijos įvykių atgarsiams, daugiau dėmesio skirta ideologizuotiems kūriniais, imta aktyviau orientuotis į vientisos sovietinės kultūros kūrimą. Klasiniu požiūriu pagrįsta centralizuota komunistinė kultūros politika netoleravo jokių nacionalizmo apraiškų, meno vertinimo kriterijais buvo taikomi socialistinio realizmo etalonai. Per „atšilimą“ išleisti kūriniai buvo sugrąžinami į specialiuosius fondus, o meninė inteligentija verčiama aktyviau dalyvauti propagandinėse kampanijose. Vėl buvo mėginama pabrėžti Sovietų Sąjungos vienybę, persekiojamos vietinio identiteto apraiškos, keliama „revoliucinio budrumo“ postulatai, aktyvinamas cenzorių darbas. Nuo septintojo dešimt-

mečio pradžios cenzūros klausimais ėmė labiau domėtis KGB, o N. Chruščiovo pasisakymas prieš formalistinį, impresionistinį meną tapo pagrindu persekiojant Vakarų kultūros apraiškas kultūriniame gyvenime.

IŠVADOS

Peržvelgus LSSR Glavlito 1953–1964 m. veiklos sritį, raidą ir tendencijas, galima daryti tokias išvadas:

1) LSSR Glavlitas buvo viena svarbiausių cenzūros mechanizmo sudedamųjų dalių, jo struktūra ir veiklos principai buvo kuriami vadovaujantis SSRS Glavlito nuostatais;

2) LSSR Glavlitas buvo stipriai centralizuota organizacija, kurioje dirbo ideologiš-

kai parengti įvairių tautybių ir išsilavinimo asmenys;

3) 1955–1956 m. daugiau dėmesio buvo skiriama mokslinei techninei literatūrai ir jos kontrolei; kultūra ir menas tapo antriniu cenzūros objektu;

4) 1957–1959 m. sustiprėjo politinė-ideologinė kontrolė, sugriežtinta leidinių cenzūra, LSSR Glavlitas perėmė iš užsienio gaunamos ir į užsienį siunčiamos literatūros kontrolę;

5) 1960–1964 m. pagyvėjo sovietinė kampanija prieš nacionalizmą, buvo griežtai pasmerkti modernistiniai kūriniai;

6) septintojo dešimtmečio pradžioje KGB tapo svarbiausiu LKP CK informacijos apie kultūrinius įvykius Lietuvoje šaltiniu, todėl laikinai sumažėjo Glavlito autoritetas ir įtaka.

Nuorodos

¹ D. Blažytė, „Kultūrinė autonomija Lietuvoje: realybė ar regimybė“, *Metai*, 2002, Nr. 8–9, p. 135.

² Aktai apie bylų sunaikinimą 1963 m., Lietuvos centrinis valstybės archyvas (toliau – LCVA), f. R-522, ap. 2, b. 55.

³ LSSR Glavlito metinė ataskaita apie užsienio literatūros kontrolę 1961 m., *ibid.*, b. 49; LSSR Glavlito ataskaitos, laiškai apie užsienio literatūros, gaunamos paštu, kontrolę, cenzūrinius išbraukimus spaudoje ir kt. 1960 m., Lietuvos ypatingojo archyvo LKP dokumentų skyrius (toliau – LYA LKP DS), f. 1771, ap. 205, b. 39 ir kt.; LSSR Glavlito bylų nomenklatūra 1961 m., LCVA, f. R-522, ap. 2, b. 50 ir kt.; LSSR Glavlito įsakymai ir informacinio pobūdžio susirašinėjimai 1955 m., *ibid.*, b. 25; LSSR švietimo ministerijos laiškai, pažymos apie teatrų veiklą, paminklų statybą, lietuvių autorių knygų leidybą ir kt. 1960 m., LYA LKP DS, f. 1771, ap. 210, b. 30.

⁴ LKP Vilniaus m. Stalino rajono komiteto LSSR Glavlito pirminės partinės organizacijos susirinkimų protokolai, žiniaraščiai ir partinio mokesčio kvitai 1953 m., *ibid.*, f. 7759, ap. 1, b. 10 ir kt.

⁵ LSSR Glavlito metinė ataskaita 1953 m., LCVA, f. R-522, ap. 2, b. 22; LKP CK biuro ir

sekretoriato nurodymai ir medžiaga 1953 m. (ypatingasis aplankas), LYA LKP DS, f. 1771, ap. 190, b. 9 ir kt.

⁶ A. Bieliauskas, *Abipus Rubikono: paliudijimai*, V., 1998–2002, 769 p.; J. Čekys, *Knygos kūrėjų talkoje. Atsiminimai*, V., 1995, 341 p.; T. Venclova, *Žaidimas su cenzoriumi. Tekstai apie tekstus*, Chicago, 1985, 240 p.; *Rašytojas pokario metais: Dokumentų rinkinys* (Lietuvos MA Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas), sud. L. Arnatkevičiūtė ir kt., V., 1991, 585 p.; *Rašytojas ir cenzūra: Straipsnių ir dokumentų rinkinys*, sud. A. Sabonis, S. Sabonis, V., 1992, 577 p.

⁷ K. Sinkevičius, „Leidinyje apie cenzūrą Rusijoje“ [recenzija], *Tarp knygų*, 2002, Nr. 4, p. 16–19; V. Stonienė, „Knygų cenzūra sovietmečiu“, *Knygotyra*, 1994, t. 21, p. 155–159; V. Vilnonytė, „Knygų naikinimas Lietuvoje 1944–1956 metais“, *Amžius*, 1992, lapkričio 17, p. 8; M. Matulytė, „Sovietinės fotografijos funkcijos ir specifika 1940–1953 m.“, *Genocidas ir rezistencija*, 2003, Nr. 2(14), p. 70–86; A. Streikus, „Ideologinė cenzūra Lietuvoje 1956–1989 m.“, *ibid.*, 2004, Nr. 1(15), p. 43–67; L. Truska, „Glavlito veikla Lietuvoje 1940–1947 m.“, *Lietuvos istorijos metraštis 1996*, 1997, p. 216–241.

⁸ Т. Горяева, *Политическая цензура в СССР 1917–1991 гг.*, Москва, 2002, с. 341.

⁹ M. Matulytė, *op. cit.*, p. 71.

¹⁰ Pažyma apie LSSR Glavlito darbą 1953 m., LYA LKP DS, f. 1771, ap. 133, b. 45, l. 2.

¹¹ MVD 11-osios valdybos pirminės partinės organizacijos susirinkimo, įvykusio 1953 m. rugpjūčio 12 d., protokolas Nr. 1, *ibid.*, f. 7759, ap. 1, b. 10, l. 43.

¹² T. Горяева, *op. cit.*, c. 306.

¹³ K. Sinkevičius, „Šešiabriaunio spaudo imperija. LNB specfondo istorijų bruožai“, *Tarp knygų*, 2000, Nr. 5, p. 27; L. Truska, *op. cit.*, p. 216.

¹⁴ LKP CK sekretoriaus V. Niunkos 1953 m. liepos 3 d. laiškas „Tarptautinės knygos“ atstovui A. Zmeului, LYA LKP DS, f. 1771, ap. 133, b. 45, l. 164.

¹⁵ A. Brazaitis, „Žodis už grotų“, *Rašytojas ir cenzūra*, V., 1992, p. 398.

¹⁶ Ataskaita apie LSSR Glavlito darbą 1961 m., LCVA, f. R-522, ap. 2, b. 48, l. 19.

¹⁷ V. Stonienė, *op. cit.*, p. 156.

¹⁸ A. Brazaitis, *op. cit.*, p. 398.

¹⁹ *Ibid.*, p. 400.

²⁰ *Ibid.*, p. 399.

²¹ *Ibid.*, p. 6.

²² Vyriausiosios valdybos viršininko M. Slizevičiaus 1955 m. rugpjūčio 18 d. įsakymas Nr. 4/201, LCVA, f. R-522, ap. 2, b. 25, l. 7.

²³ K. Sinkevičius, „Šešiabriaunio spaudo imperija...“, p. 24.

²⁴ Reikalų nomenklatūra 1961 m., LCVA, f. R-522, ap. 2, b. 50, l. 3.

²⁵ Ataskaita apie LSSR Glavlito darbą 1960 m., LYA LKP DS, f. 1771, ap. 208, b. 13, l. 33.

²⁶ V. Vilnonytė, *op. cit.*, p. 8.

²⁷ K. Sinkevičius, „Šešiabriaunio spaudo imperija...“, p. 24.

²⁸ Ataskaita apie LSSR Glavlito darbą 1961 m., LCVA, f. R-522, ap. 2, b. 50, l. 34.

²⁹ „Kas dirbo Glavlite?“, *Rašytojas ir cenzūra*, p. 412; V. Vilnonytė, *op. cit.*, p. 8.

³⁰ LSSR Glavlito atviro partinio susirinkimo, įvykusio 1963 m. vasario 18 d., protokolas Nr. 3, LYA LKP DS, f. 7759, ap. 2, b. 7, l. 4.

³¹ LSSR Glavlito pirminės partinės organizacijos sekretoriaus ataskaita, *ibid.*, b. 6, l. 86.

³² LSSR Glavlito atviro pirminės partinės organizacijos susirinkimo, įvykusio 1963 m. rugsėjo 19 d., protokolas Nr. 1, *ibid.*, b. 7, l. 44.

³³ LSSR Glavlito uždaro partinio ir komjaunimo susirinkimo, įvykusio 1960 m. rugpjūčio 1 d., rezoliucija, *ibid.*, b. 4, l. 24.

³⁴ Ataskaita apie LSSR Glavlito darbą 1953 m., LCVA, f. R-522, ap. 2, b. 22, l. 3.

³⁵ Ataskaita apie LSSR Glavlito darbą 1956 m., *ibid.*, b. 28, l. 4.

³⁶ LSSR Glavlito pirminės partinės organizacijos susirinkimo, įvykusio 1956 m. lapkričio 13 d., protokolas Nr. 1, LYA LKP DS, f. 7759, ap. 1, b. 13, l. 69.

³⁷ V. Stonienė, *op. cit.*, p. 158.

³⁸ LSSR Glavlito atviro partinio susirinkimo, įvykusio 1958 m. liepos 24 d., protokolas Nr. 6, LYA LKP DS, f. 7759, ap. 2, b. 2, l. 5.

³⁹ Atestacinės komisijos susirinkimo, įvykusio 1960 m., protokolas Nr. 2, LCVA, f. R-522, ap. 2, b. 41, l. 1.

⁴⁰ LSSR Glavlito atviro partinio susirinkimo, įvykusio 1962 m. kovo 22 d., protokolas Nr. 8, LYA LKP DS, f. 7759, ap. 2, b. 6, l. 17.

⁴¹ Ataskaita apie LSSR Glavlito darbą 1953 m., *ibid.*, f. 1771, ap. 192, b. 18, l. 33.

⁴² *Ibid.*, l. 1.

⁴³ D. Blažytė, *op. cit.*, p. 136.

⁴⁴ Ataskaita apie LSSR Glavlito veiklą išimant iš apyvartos leidinius, LYA LKP DS, f. 1771, ap. 133, b. 45, l. 107.

⁴⁵ LSSR vidaus reikalų ministro pplk. J. Vildžiūno pranešimas apie L. Berijos leidinių išėmimą iš respublikos knygų fondo, *ibid.*, ap. 133, b. 45, l. 59.

⁴⁶ LSSR Glavlito ataskaita LKP CK sekretoriui A. Sniečkui 1953 m., *ibid.*, l. 118.

⁴⁷ Vyriausiosios knygų prekybos valdybos 1954 m. vasario 15 d. įsakymas Nr. 05 „Dėl įsakymų pasenusiems leidiniams išimti vykdymo tvarkos ir atsakomybės“, *ibid.*, ap. 192, b. 18, l. 42.

⁴⁸ Ataskaita apie LSSR Glavlito darbą 1955 m., *ibid.*, ap. 193, b. 9, l. 37.

⁴⁹ LSSR Glavlito viršininko pav. B. Gurvičiaus 1954 m. lapkričio 19 d. prašymas LKP CK sekretoriui V. Niunkai „Dėl Ezovitovo knygų išėmimo iš prekybos tinklo“, *ibid.*, ap. 192, b. 18, l. 90.

⁵⁰ *Ibid.*, l. 14.

⁵¹ J. Mackonis, „Prieš ribotą realizmo supratimą“, *Literatūra ir menas*, 1956, spalio 13, Nr. 41, p. 3.

⁵² LKP CK sekretoriaus V. Niunkos 1953 m. liepos 3 d. laiškas „Tarptautinės knygos“ atstovui A. Zmeului, LYA LKP DS, f. 1771, ap. 133, b. 45, l. 164.

⁵³ LSSR laikraščių ir žurnalų, numatytų eksportuoti 1955 m., sąrašas, *ibid.*, ap. 192, b. 18, l. 102.

⁵⁴ Ataskaita apie LSSR Glavlito darbą 1954 m., LCVA, f. R-522, ap. 2, b. 24, l. 34.

⁵⁵ *Ibid.*, l. 35; LSSR Glavlito pirminės partinės organizacijos 1955 m. rugsėjo 23 d.–1956 m. lapkričio 13 d. ataskaita, LYA LKP DS, f. 7759, ap. 1, b. 13, l. 59.

- ⁵⁶ Ataskaita apie LSSR Glavlito darbą 1956 m., LCVA, f. R-522, ap. 2, b. 28, l. 26.
- ⁵⁷ Ibid., l. 25.
- ⁵⁸ K. Sinkevičius, „Šešiabriaunio spaudo imperija...“, p. 29.
- ⁵⁹ V. Tininis, *Sovietinė Lietuva ir jos veikėjai*, V., 1994, p. 114.
- ⁶⁰ Ataskaita apie LSSR Glavlito darbą 1957 m., LYA LKP DS, f. 1771, ap. 193, b. 9, l. 84.
- ⁶¹ A. Streikus, op. cit., p. 44.
- ⁶² Ibid.
- ⁶³ LKP CK sekretoriaus A. Sniečkaus 1956 m. gruodžio 6 d. raštas SSKP CK Prezidiumui, LYA LKP DS, f. 1771, ap. 190, b. 10, l. 112.
- ⁶⁴ Ibid., l. 121.
- ⁶⁵ Ataskaita apie LSSR Glavlito darbą 1957 m., ibid., ap. 193, b. 9, l. 67.
- ⁶⁶ Ibid., l. 69; J. Čekys, *Knygos kūrėjų talkoje*, V., 1995, p. 14.
- ⁶⁷ K. Sinkevičius, „Šešiabriaunio spaudo imperija...“, p. 29.
- ⁶⁸ Ibid.
- ⁶⁹ T. Горяева, op. cit., c. 313.
- ⁷⁰ A. Streikus, op. cit., p. 46.
- ⁷¹ Pažyma apie LSSR Glavlito darbą, LYA LKP DS, f. 1771, ap. 205, b. 12, l. 78.
- ⁷² J. Čekys, op. cit., p. 68.
- ⁷³ Pažyma apie bibliotekų knygų fondų valymą 1959 m., LYA LKP DS, f. 1771, ap. 205, b. 12, l. 89.
- ⁷⁴ Ataskaita apie LSSR Glavlito darbą 1958 m., ibid., l. 27.
- ⁷⁵ Ibid., l. 30.
- ⁷⁶ Ataskaita apie LSSR Glavlito darbą 1959 m., ibid., b. 39, l. 27.
- ⁷⁷ Ataskaita apie LSSR Glavlito darbą 1960 m., ibid., ap. 208, b. 13, l. 22.
- ⁷⁸ Ataskaita apie LSSR Glavlito darbą 1958 m., ibid., ap. 205, b. 12, l. 28.
- ⁷⁹ Ataskaita apie LSSR Glavlito darbą 1959 m., ibid., b. 39, l. 28.
- ⁸⁰ V. Tininis, op. cit., p. 110.
- ⁸¹ Ataskaita apie LSSR Glavlito darbą 1958 m., LYA LKP DS, f. 1771, ap. 205, b. 12, l. 29.
- ⁸² Ataskaita apie LSSR Glavlito darbą 1959 m., ibid., b. 39, l. 28.
- ⁸³ Ataskaita apie LSSR Glavlito darbą 1958 m., ibid., b. 12, l. 33.
- ⁸⁴ Ataskaita apie LSSR Glavlito darbą 1959 m., ibid., b. 39, l. 30.
- ⁸⁵ Ibid., l. 29.
- ⁸⁶ Ibid.
- ⁸⁷ *Rašytojas ir cenzūra*, p. 552–553.
- ⁸⁸ Pažyma apie bibliotekų knygų fondų valymą 1959 m., LYA LKP DS, f. 1771, ap. 205, b. 12, l. 87.
- ⁸⁹ LSSR Glavlito pirminės partinės organizacijos 1958 m. spalio 28 d.–1959 m. lapkričio 11 d. ataskaitinis pranešimas, ibid., f. 7759, ap. 2, b. 3, l. 42.
- ⁹⁰ Ataskaita apie LSSR Glavlito darbą 1957 m., ibid., f. 1771, ap. 193, b. 9, l. 78.
- ⁹¹ Ataskaita apie LSSR Glavlito darbą 1958 m., ibid., ap. 205, b. 12, l. 50.
- ⁹² Ataskaita apie LSSR Glavlito darbą 1959 m., ibid., b. 39, l. 39.
- ⁹³ Ataskaita apie LSSR Glavlito darbą 1958 m., ibid., b. 12, l. 53.
- ⁹⁴ A. Streikus, op. cit., p. 49.
- ⁹⁵ A. Brazaitis, „Glavlito nuostatai. Pagrindiniai jų principai“, *Rašytojas ir cenzūra*, p. 399.
- ⁹⁶ SSRS Glavlito viršininko P. Romanovo 1959 m. birželio 11 d. nurodymas dėl užsienio literatūros saugojimo ir naudojimo instrukcijų, LYA LKP DS, f. 1771, ap. 205, b. 12, l. 8.
- ⁹⁷ Ataskaita apie LSSR Glavlito užsienio literatūros, gaunamos paštu, kontrolę 1959 m., ibid., b. 39, l. 6.
- ⁹⁸ „Instrukcija dėl kapitalistinių šalių literatūros saugojimo ir naudojimo“ 1958 m., ibid., l. 9.
- ⁹⁹ Ataskaita apie LSSR Glavlito užsienio literatūros, gaunamos paštu, kontrolę 1959 m., ibid., b. 39, l. 3.
- ¹⁰⁰ Pažyma apie užsienio organizacijų išleistą literatūrą, kurią LSSR Glavlitas patikrino 1960 m. sausio–spalio mėn., ibid., b. 9, l. 224.
- ¹⁰¹ Ataskaita apie LSSR Glavlito darbą 1960 m., ibid., ap. 208, b. 13, l. 22.
- ¹⁰² Ataskaita apie LSSR Glavlito darbą 1960 m., ibid., l. 14.
- ¹⁰³ R. Misiūnas, R. Taagepera, *Baltijos valstybės: priklausomybės metai, 1940–1990*, V., 1992, p. 179.
- ¹⁰⁴ LSSR Glavlito viršininko M. Slizevičiaus 1961 m. gruodžio 19 d. laiškas Kauno, Klaipėdos ir Šiaulių cenzūros organams, LCVA, f. R-522, ap. 2, b. 47, l. 13.
- ¹⁰⁵ LSSR Glavlito viršininko M. Slizevičiaus 1961 m. birželio 30 d. laiškas Kauno, Klaipėdos ir Šiaulių cenzūros organams, ibid., l. 8.
- ¹⁰⁶ LSSR Glavlito pirminės partinės organizacijos sekretoriaus ataskaita, LYA LKP DS, f. 7759, b. 6, l. 80.

¹⁰⁷ LSSR Glavlito pirminės partinės organizacijos sekretorės A. Kačerginskos ataskaita, *ibid.*, b. 5, l. 55.

¹⁰⁸ *Ibid.*, l. 85.

¹⁰⁹ Ataskaita apie LSSR Glavlito darbą 1962 m., LCVA, f. R-522, ap. 2, b. 51, l. 25.

¹¹⁰ LSSR Glavlito viršininko M. Slizevičiaus 1961 m. rugsėjo 16 d. laiškas visiems cenzūros organams, *ibid.*, b. 47, l. 11.

¹¹¹ LSSR Glavlito pirminės partinės organizacijos sekretorės A. Kačerginskos 1961 m. laiškas LKP CK, LYA LKP DS, f. 7759, ap. 2, b. 5, l. 91.

¹¹² Ataskaita apie LSSR Glavlito darbą 1963 m., LCVA, f. R-522, ap. 2, b. 56, l. 16.

¹¹³ R. Lankauskas, „Ilgas ir sunkus vieno netikusio autoriaus auklėjimas“, *Rašytojas ir cenzūra*, p. 109.

¹¹⁴ Ataskaita apie LSSR Glavlito darbą 1963 m., LCVA, f. R-522, ap. 2, b. 56, l. 9.

¹¹⁵ Ataskaita apie LSSR Glavlito užsienio literatūros kontrolę 1963 m., *ibid.*, b. 57, l. 6.

¹¹⁶ *Ibid.*, l. 3.

¹¹⁷ LSSR Glavlito pirminės partinės organizacijos sekretorės Žumbakienės ataskaitinis pranešimas, LYA LKP DS, f. 7759, ap. 2, b. 7, l. 63.

¹¹⁸ LSSR Glavlito 1-ojo skyriaus pasitarimo, įvykusio 1964 m. gegužės 7 d., protokolas, LCVA, f. R-522, ap. 2, b. 58, l. 9.

¹¹⁹ LSSR Glavlito pirminės partinės organizacijos sekretorės Žumbakienės ataskaitinis pranešimas, LYA LKP DS, f. 7759, ap. 2, b. 7, l. 71.

¹²⁰ T. Горяева, *op. cit.*, c. 325.

¹²¹ Ataskaita apie LSSR Glavlito darbą 1964 m., LCVA, f. R-522, ap. 2, b. 63, l. 19.

¹²² LSSR Glavlito pirminės partinės organizacijos uždaro susirinkimo, įvykusio 1964 m. balandžio 21 d., protokolas Nr. 9, LYA LKP DS, f. 7759, ap. 2, b. 8, l. 23.

Gauta 2004 10 12

Vilniaus universitetas,

Universiteto g. 3, Vilnius

Jurga Pukinskaitė

GLAVLIT IN LITHUANIA, 1953–1964

Summary

The censorship institutions intended to maintain the monopolistic control of public life were one of the most important supporting structures of Soviet ideology. On the basis of archival material relating to the Glavlit of the Lithuanian SSR, which carried out censorship in Lithuania, the activities of the republic's Glavlit in the post-Stalin times in between 1953 and 1964, the periods of its most intensive activity are analysed and reviewed in this article.

As the leaders of the USSR and the country's international position were changing during this period, new ideological priorities emerged, and relations of the Party's governing structures with intellectuals became directly dependent on the change in the Party's leadership. At the beginning of the rule of both Nikita Khrushchev and Leonid Brezhnev, cultural matters were neglected; temporary upheavals also took place, which created conditions for a brief period of freedom. After Stalin's death, a more humane policy was especially noticeable in cultural life, although the after effects of the personality cult still strongly repressed any freer thought. However, more works of Lithuanian classics and the classics of other nations were allowed to be published, political and cultural initiatives could be expressed more openly. People tried to avoid censorship, reorganise the system of culture and educational institutions and rebuild some historic and cultural monuments. Post-Stalin liberalisation brought relief to

Lithuanian intellectuals in the creative arts – the Communist Party and Glavlit began to tolerate ideologically neutral works; the primitive nature of Stalinist culture could be discarded. Although bureaucratic centralisation did not allow artists to express themselves fully, the abandonment of repressive policy encouraged the creativity of many intellectuals.

However, such temporary breaks merely signified a search for new forms of control; a new ideological platform was being created. In 1957, when information about the events in Hungary and Poland reached Lithuania, more attention was paid to ideological works and attempts to create a uniform Soviet culture became more active. Centralised Communist cultural policy based on a class perspective did not tolerate any manifestations of nationalism, while criteria for the evaluation of art followed the benchmarks of socialist realism. Creative works issued during the “thaw” were returned to special funds and intellectuals in the arts were forced to participate more actively in propaganda campaigns. Once again the unity of the Soviet Union was stressed; manifestations of local identity were suppressed, slogans of “revolutionary vigilance” were raised and work of the censors again intensified. At the beginning of the 1960s the KGB became more interested in censorship. Khrushchev's speeches against formalism and impressionism in the arts became a basis for suppressing manifestations of Western culture.

Raudonųjų partizanų ir Pietryčių Lietuvos kaimų savisaugos ginkluoti konfliktai 1943 m.*

DARGUŽIŲ KAIMO NUGINKLAVIMAS

Konfliktuodami su Pietryčių Lietuvos kaimais, apsiginklavusiais 1943 m. rudenį, raudonieji partizanai ypač stengėsi nuginkluoti Dargužių kaimo savisaugą. Administraciniu teritoriniu atžvilgiu Dargužiai (kaip ir Daržininkai) vokiečių okupacijos metais (nuo 1942 m. gegužės 1 d.) priklausė naujai sudarytos Eišiškių apskrities Valkininkų valsčiui. Šiame valsčiuje Dargužiai buvo didžiausias grynai lietuviškas kaimas¹, jo žmonės turėjo senas ginkluoto ir dvasinio (kultūrinio) pasipriešinimo svetimųjų priespaudai tradicijas. 1919 m. lenkams okupavus Vilniaus kraštą, Valkininkų apylinkėse organizavosi ir aktyviai veikė lietuvių partizanai. Dargužiuose partizanavo daugiau kaip 30 vyrų, vėliau daug kaimo žmonių lenkų valdžia persekiojo, kalino ir kitaip represavo².

Dargužių kaimo ginkluota savisauga vokiečių okupacijos metais egzistavo neilgai; tuo jos istorija skyrėsi nuo Daržininkų ir daugelio kitų lietuviškų kaimų savisaugos istorijos. Kita vertus, raudonųjų partizanų ir Dargužių savisaugininkų santykiai 1943 m. rudenį buvo labai konfliktiški ir dramatiški.

Vokiečių okupacinei valdžiai 1943 m. rudenį Lietuvoje leidus kurtis vadinamajai ginkluotai vietinei savisaugai, Dargužiai neabejotinai buvo tarp pirmųjų Pietryčių Lietuvos kaimų, bandžiusių ginkluotis ir priešintis raudoniesiems partizanams. Nors ir stengtasi nutylėti sovietų valdžiai politiškai nepalankius istorijos reiškinius, Dargužių savisaugos susikūrimas buvo minimas ir sovietinėje historiografijoje. Antai dokumentinės apybraižos „Pirčiupiai“ autorius Sigitas Sinkavičius Dargužius priskyrė prie kaimų, kuriuose okupantams iš „vietinių nacionalistų bei buožinių elementų“ pavyko „sulipdyti“ savisaugininkų būrius³. Apie Dargužiuose susikūrusią savisaugą yra duomenų ir Lietuvos sovietinio ginkluotojo pagrindžio dokumentuose. Vadinamasis LKP(b) Trakų apskrities pagrindinis komitetas – Michailas Afoninas (Petras), Fiodoras Pušakovas (Genys), Teofilis Mončiunskas (Žvirblis) – jau 1943 m. spalio 16 d. posėdyje svarstė rūsčiai suformuluotą „klausimą“ – „Dėl kovos priemonių su ginkluotomis gaujomis, apginkluotomis vokiečių fašistinės valdžios kovai su partizaniniu judėjimu“. Nors apie kovą su ginkluota kaimų savisauga kalbėta bendru,

* Pradžią žr. žurnalo „Genocidas ir rezistencija“ 2004 m. Nr. 1(15).

regioniniu mastu (tai rodo, kad kaimų savisauga kūrėsi masiškai), jo nutariamojoje dalyje numatytos konkrečios, bekompromisės, negailestingos kovos priemonės tik prieš Dargužių kaimą. Be abejo, tai reiškė, kad kaimas jau buvo pradėjęs ginkluotis, spalio viduryje jame jau veikė ginkluotos savisaugos branduolys. Sovietinio ginkluotojo pagrindinio vadovų (politiniu požiūriu – sovietų valdžios atstovų) nutarime kaimui griežtai ir kategoriškai, ultimatyviai siūloma per penkias dienas nusiginkluoti ir atiduoti ginklus, nepaklusus grasinama susidoroti su kaimo „ginkluota išdavikų saujele“ (t. y. ginkluotais savisaugininkais), juos sušaudyti, o kaimą sudeginti.

Tame pačiame posėdyje priimtas dar vienas, toks pat bekompromisės sovietinio pagrindinio vadovų nutarimas „Dėl darbo demoralizuojant [Trakų] apskrityje dislokuotas priešų įgulas“. Jame T. Mončiunskas įpareigotas parengti ir įgyvendinti „konkrečių priemonių planą“: nustatyti policijos ir „ukrainiečių“ (taip buvo vadinamos iš sovietinių karo belaisvių sudarytos policinės ir karinės formuotės, kurios tarnavo vokiečiams) dislokavimosi vietas, rašyti ir siųsti jiems demoralizuojamus laiškus ir atsišaukimus, nustatyti susitikimų vietas pokalbiams, organizuoti pasalas, susidoroti su atskiromis atkakliai raudoniesiems partizanams besipriešinančių asmenų šeimomis⁴.

Apskritai šie nutarimai rodė, kad sovietinis ginkluotasis pagrindinis plečia veiklą, jie žymėjo naują organizuotos, aktyvios ir agresyvios kovos etapą Pietryčių Lietuvoje. Suformuluoti kovos su pradėjusiais ginkluotis vietos gyventojais – kaimų ūkininkais (valstiečiais) uždaviniai buvo viena svarbiausių šio etapo veiklos sričių; kariniu ir propagandiniu atžvilgiu ji, deja, iš esmės niekuo nesiskyrė nuo kovos su policija, dislokuotomis „ukrainiečių įgulomis“, čia sunku išvelgti kovos su kaimų savisaugininkais specifiką.

Konkrečių archyvinių duomenų apie Dargužiuose susikūrusią savisaugą, jos organizaciją, veiklą, narius, deja, nėra. Iš įvairių fragmentiškų faktų ir detalių galima spręsti, kad ją organizavo Valkininkų policijos nuovados policininkas Stasys(?) Kavaliauskas, kaimo ginkluotos savisaugos kūrimo šalininkai ar nariai buvo Aleksandras Griežė, Motiejus Spokas, Aleksandras Macelis, Juozas Pečiukonis, Stasys ir Motiejus Babravičiai bei kiti kaimo gyventojai.

Iš visų 1943 m. rudenį besiginklavusių kaimų Dargužiai ir jo ginkluotos savisaugos branduolys, matyt, anksčiausiai patyrė ir turėjo atlaikyti agresyvių, demoralizuojamą propagandinių raudonųjų partizanų spaudimą. LKP(b) Trakų apskrities pagrindinis komitetas jau 1943 m. spalio 27 d. svarstė ir patvirtino Rūdninkų girioje Dargužių kaimui parašytą laišką. Tokių laiškų, matyt, buvo keletas. Vieną iš jų, raudonųjų partizanų paštu pasiekusį Maskvą, vėliau, 1944 m., Lietuvos partizaninio judėjimo štabo (LPJŠ) viršininkas Antanas Sniečkus gyrė „kaip labai pavykusį, konkretų, turėjusį turėti didelį pasisekimą“⁵.

Galima teigti, kad sovietinis ginkluotasis pagrindis būtent nuo Dargužių pradėjo propagandinės ir ginkluotos kovos akciją prieš apsiginklavusių kaimų savisaugininkus visoje Pietryčių Lietuvoje. Tai atsitiko todėl, kad, kaip minėta, Dargužiai buvo didžiausias kaimas Valkininkų valsčiuje, ir ta aplinkybė, kad jo žmonės įsitraukė į kovą su raudonaisiais partizanais, kėlė nerimą ir tapo nemaža politine bei karine problema. Kaimas įsikūręs prie strategiškai svarbaus Vilniaus–Eišiškių plento. Jau 1943 m. rudenį netoli kaimo, Rūdninkų girioje, buvo įkurta pirmoji raudonųjų partizanų bazė, vėliau 4 km į šiaurę nuo Dargužių veikė partizanų aerodromas⁶, kuriame jie priiminėjo „krovinius“ iš sovietinio užnugario ir kt. Taigi Dargužių kaimo apsiginklavimas ir įsitraukimas į an-

tipartizaninę kovą raudoniesiems partizanams buvo pavojingas įvairiais atžvilgiais, būtų kėlęs jiems tikrą ar tariamą grėsmę. Todėl jie ir stengėsi kaimą žūtbut nuginkluoti.

Kaimo nuginklavimo akciją skatino ir jos sėkmę lengvino tai, kad sovietinis pagrindis Dargužiuose turėjo savo agentūrą, išlikusią nuo sovietų valdžios 1940–1941 m. laikų. Raudonieji partizanai iš savo agentūros, jiems prijauciančių žmonių, matyt, neblogai žinojo apie padėtį ir nuotaikas kaime. Viena raudonųjų partizanų šaltinyje buvo teigiama, kad apsiginklavusi tik „nedidelė antitarybiškai nusiteikusi kaimo dalis“, kuri ne „kartą bandė panaudoti ginklą, veikdama prieš lietuvių raudonuosius partizanus“⁷. Apskritai galima manyti, kad didelio Dargužių kaimo gyventojai nebuvo vieningi dėl ginkluotos savisaugos kūrimo ir priešinosi raudoniesiems partizanams, ir tai galėjo paskatinti imtis kaimo nuginklavimo akcijos, sėkmingus jos rezultatus panaudoti propagandinėje kovoje su kitų kaimų savisaugininkais.

Neabejotina, kad abiem konfliktuojančioms pusėms, tiek raudoniesiems partizanams, tiek Dargužių kaimo gyventojams, darė poveikį Daržininkų įvykiai. (Šio kaimo savisaugininkams nušovus partizaną desantininką, raudonieji partizanai 1943 m. lapkričio 4 d. naktį Daržininkus užpuolė ir iš dalies sudegino.) Raudoniesiems partizanams tai buvo ne visai nusisekusi baudžiamoji keršto akcija, Dargužių kaimo gyventojams – aki-vaizdas didelio pavojaus, grėsmės ir bausmės už mėginimus priešintis pavyzdys.

Galimas daiktas, tik dėl minėto kruvino incidento Daržininkų kaime Dargužiai kuriam laikui palikti ramybėje, raudonieji partizanai pirma siekė nubausti Daržininkus.

Kaip rodo sovietiniai archyviniai šaltiniai, raudonieji partizanai visą 1943 m. lapkritį dargužiečiams rašė grasinamus laiškus ir „derėjosi“ su kaimu. Viena iš tokių

laiškų rašoma: „Mus pasiekė žinia, kad jūs, dargužiečiai, perskaitė jums siųstą mūsų laišką, supratote jūsų padarytą klaidą ir teisingai įvertinote padėtį. Vokiečių provokacija sukiršinti lietuvių prieš lietuvių, pakelti ginklą prieš savo brolius ir sukelti jus į brolių žudiką, neturinčią prasmės ir tikslo kovą, jūsų tarpe nerado atgarsio, nepaisant kelių Tėvynės išdavikų, kurie jūsų kaime randasi. Mums jie yra gerai žinomi“⁸. Vėliau rašytose sovietinių partizanų ataskaitose apie Dargužių kaimo nuginklavimo akciją su pasitenkinimu buvo pabrėžiama, koks svarbus propagandinis darbas atliktas. Net ir po sovietinio „išvadavimo“ rašytose ataskaitose apie LKP(b) Trakų apskrities pagrindinio komiteto veiklą buvo giriamasi, esą jo vadovaujamos partinės organizacijos sėkmingai dirbo su valstiečiais, agitavo juos nusiginkluoti, atiduoti ginklus. Dargužių kaimo nuginklavimas esą buvo tokio sėkmingo aiškinamojo ir agitacinio darbo rezultatas.

Be abejo, dėl raudonųjų partizanų grasinimų ir ultimatyvių reikalavimų nusiginkluoti, taip pat tragiškų įvykių kaimyniniuose Daržininkuose Dargužių gyventojai nebuvo vieningi. Kaip jau minėta, kaime darbavosi raudonųjų partizanų agentūra, ne visi kaimiečiai ryžosi atvirai, ginklu priešintis raudoniesiems partizanams. Iš sovietinių šaltinių matyti, kad vienas kaimo nusiginklavimo ir nesipriešinimo iniciatorių bei vykdytojų buvo Motiejus Kazlauskas. 1940–1941 m. jis dirbo Valkininkų girininkijos eiguliu, vokiečių okupacijos metais palaikė ryšius su raudonaisiais partizanais. M. Kazlauskas pirmasis iš kaimo gyventojų atsisakė eiti „sargybauti“, padėjo sovietiniams partizanams ieškoti kaime ginklų, pats jiems pristatė 9 šautuvus, gąsdino žmones kaimo sudeginimo grėsme. M. Kazlauskui aktyviai padėjo buvęs 1940–1941 m. sovietų valdžios aktyvistas Dargužiuose Aleksandras Jankaitis⁹, Stasys Šukaitis, kai kurie kiti kaimo gyventojai.

Vis dėlto Dargužiuose netrūko žmonių, linkusių ginklu priešintis raudoniesiems partizanams. Viename raudonųjų partizanų 1943 m. lapkričio mėn. rašytame laiške Dargužiams kaip „Tėvynės išdavikai“ įvardyti A. Griežė, M. Spokas ir kiti jau minėti dargužiečiai¹⁰. Raudonųjų partizanų grynai agitacinių priemonių ir grasinimų nepakako, jiems ir jų agentūrai nepavyko įtikinti Dargužių savisaugininkus nusiginkluoti, geranoriškai, „taikiu būdu“ sudėti ginklus. Nutarta Dargužiuose vykdyti ginkluotą kaimo nuginklavimo akciją.

Tokią akciją raudonieji partizanai įvykdė 1943 m. lapkričio 30 d. naktį. Deja, kaip ir kitų panašių akcijų prieš apsiginklavusius Pietryčių Lietuvos kaimus, jos istoriją atkurti sunku. Dargužių nuginklavimas išlikusiuose šaltiniuose atsispindi menkai ir miglotai, juose nemažai neaiškumų, nutylėjimų, prieštarų detalių.

Tik praėjus beveik mėnesiui po Dargužių nuginklavimo akcijos, 1943 m. gruodžio 28 d. M. Afoninas radiograma apie ją informavo LPJŠ viršininką A. Sniečką. Jos turinys labai neinformatyvus ir nekonkretus, joje nekalbama apie ginkluotus raudonųjų partizanų veiksmus kaime: „Lapkričio mėnesį susirašinėjome ir vedėme derybas su Dargužių kaimo apsiginklavusia gyventojų dalimi. Žmones palenkėme į savo pusę, ginklai atiduoti partizanams. Vokiečiai dabar vadina kaimą partizaniniu ir grasina jį sudeginti“¹¹.

Matyt, Dargužių nuginklavimo akcijai vadovavo Antanas Barauskas. Jo asmens byloje pristatant jį apdovanoti „Raudonosios vėliavos“ ordinu, tarp kitų ryškiausių jo partizaninių nuopelnų pažymima ir tai, jog jis sėkmingai vadovavo nuginkluojant „dideles“ Daržininkų ir Dargužių savisaugininkų „įgulas“¹².

Ginkluotą akciją Dargužiuose vykdė jungtinis rinktinis būrys, sudarytas iš būrių „Už tėvynę“, „Išlaisvintojas“, „Laisvoji Lie-

tuva“ partizanų; ji įvykdyta 1943 m. lapkričio 29 d. naktį į 30 d. ir truko nuo 24 val. iki 2 val. (Maskvos laiku). Raudonieji partizanai veikė mažomis „kovinėmis grupėmis“. Vien „Už tėvynę“ būrys, atlikęs iki Dargužių 32 km žygį, buvo suskirstytas į 10 tokių grupių, joms vadovavo Sergejus Sergejevas, buvęs Raudonosios armijos kapitonas, sovietinis karo belaisvis. Nuginkluojant kaimą paimita 12 šautuvų, 2 pistoletai, 3 granatos, apie 300 šovinių¹³.

Raudonieji partizanai, nuginkluodami „fašistiškai nusiteikusią kaimo dalį“, esą sulaukė Dargužių kaimo gyventojų „didelio pritarimo ir paramos“; partizanai įrodė, kad jie esą sugeba vykdyti organizuotus „karinius kovos veiksmus“. Po akcijos būrių vadovybė visoms grupėms pareiškė padėką už „drąsų, greitą, ryžtingą ir organizuotą veikimą“.

Galima manyti, kad tokių veiksmų ir kovinių savybių nepademonstruota puolant Daržininkus, todėl apie juos raudonųjų partizanų vadai pabrėžtinai kalbėjo Dargužių nuginklavimo akcijoje.

Sovietinių partizanų šaltiniuose bene pirma kartą minimi akcijoje dalyvavę partizanai žydai. Vienai iš grupių vadovavo „Laisvosios Lietuvos“ būrio partizanas Dovydas Levinas. Iš visų partizanų vadų jis buvo išskirtas kaip nesugebėjęs organizuoti partizanų, neryžtingas, bailus. Raudonųjų partizanų vadovybė jam už tai pareiškė „griežtą papeikimą“ ir pagrasino, kad jeigu jis taip elgsis ateityje, tai bus pašalintas iš pareigų ir nubaustas dar griežtesne partizanine bausme¹⁴.

Nors detalių ir netrūksta, iš raudonųjų partizanų šaltinių ir po karo rašytų atsiminimų sunku spręsti, kaip ir kokiomis aplinkybėmis vyko Dargužių kaimo nuginklavimo akcija. Galima teigti, kad prieš pagrindinę kaimo nuginklavimo akcijos dalį, kurioje dalyvavo trys minėti būriai, buvo užpultas ir sunaikintas kaimo savisaugininkų branduolys, raudonųjų partizanų žargonu kalbant –

„ginkluota išdavikų saujelė“ ar „banditų grupelė“. T. Mončiunskas atsiminimuose išskyrė savo bendražygio, raudonojo partizano Jono Banelio vaidmenį: jis sėkmingai įvykdęs kažkokį paslaptinę „ypatingą uždavinį“, apie kurį nežinoję kiti operacijoje dalyvavę partizanai. Jį vykdant buvo paimtas į nelaisvę policininkas Kavaliauskas. Jis pristatytas į bazę ir vėliau partizanų „karo tribunolo“ „už Tėvynės išdavimą“ nuteistas mirties bausme ir sušaudytas¹⁵. Panevėžietis J. Banelis (Starkus) 1942 m. buvo desantu atsiųstas į Lietuvą. Veikdamas Rūdninkų girioje M. Afonino grupėje jis vykdė Raudonosios armijos Generalinio štabo specialiąsias užduotis. Turbūt todėl T. Mončiunskas ir M. Afoninas apie J. Banelį atsiliepė labai pagarbiai. 1958 m. M. Afoninas A. Sniečkui netgi rekomendavo suteikti J. Baneliui SSRS didvyrio vardą (po mirties)¹⁶. Vis dėlto J. Banelis veikė ne vienas, jis vadovavo „smogiamajai“ raudonųjų kovotojų grupei (joje buvo ir Margirio, vėliau A. Mickevičiaus būrio partizanas, pirčiupietis Antanas Uždavins ir kiti). Dargužiuose jie įsiveržė į namą, nuginklavo ne tik policininką Kavaliauską, bet ir grupę „banditų“, t. y. savisaugininkų, paėmė juos į nelaisvę ir išsivedė į mišką¹⁷. Po žiaurių kankinimų ir tardymų Kavaliauskas buvo sušaudytas, kiti Dargužių savisaugininkai palikti gyvi.

Raudonųjų partizanų veiksmai nuginkluojant Dargužius nėra visai aiškūs. Su kuo kaime kovojo kitos jų grupelės, demonstruodamos vienokias ar kitokias kovines savybes? Nėra duomenų, kad kaime joms kas nors būtų pasipriešinęs ginklu, neaišku, kodėl ir kaip dalis dargužiečių „pritarė“ partizanų veiksams, juos „parėmė“ ir kt.

Tolesnės kaimo nuginklavimo operacijos aplinkybės aiškėja iš buvusio raudonojo partizano, Dargužių nuginklavimo dalyvio Juliaus Sapatkos tik 1989 m. spaudoje paminėto fakto: Dargužių kaimas nuginkluo-

tas paėmus „įkaitais“ gyventojų karves¹⁸ (ši faktą patvirtina ir senieji Dargužių gyventojai). Raudonieji partizanai surinko ir nusivarė dar besiganiusius pievose gyvulius, iš viso daugiau kaip 30 karvių. Matyt, tai galutinai ir palaužė daugelio kaimiečių ryžtą priešintis. Žmonės buvo priversti eiti prašyti grąžinti pagrobtus gyvulius. Dargužiams ultimatyviai kelta gyvulių ir kito turto sugrąžinimo sąlyga – nusiginklavimas, ginklų atidavimas, nesipriešinimas. Matyt, dalis kaimo gyventojų, siekdami atgauti gyvulius ir bijodami dar žiauresnių represijų, tik todėl ir „stojo partizanų pusėn“, reikalavo iš kaimo savisaugininkų nesipriešinti ir paklusti raudonųjų partizanų valiai. Vis dėlto raudonieji partizanai kaimui sugrąžino ne visus gyvulius¹⁹.

Taigi raudonųjų partizanų dokumentuose minimi „kovos veiksmai“, išskyrus J. Banelio grupės veiksmus, matyt, buvo tik suskirstytų į mažas grupes kovotojų veiksmai grobiant gyvulius, gal ir kitą gyventojų turtą.

Galima daryti išvadą, kad Dargužiai nuginkluoti ne ginkluotais veiksmais, juos užpuolus kaip Daržininkus, o panaudojus klasą, tam tikrą raudoniesiems partizanams nebūdingą veiksmų lankstumą, apskritai visą kompleksą priemonių: šantažą, grasinimus sudeginti, per savo agentūrą vykdytą demoralizuojamą agitaciją „iš vidaus“. Dargužių žmonės nebuvo pakankamai vieningi ir ryžtingi, todėl raudoniesiems partizanams pavyko suskaidyti ir supriešinti kaimo bendruomenę.

Puolant Daržininkus ir Dargužius raudonųjų partizanų taktika šiek tiek skyrėsi: Daržininkus siekta ne tik nuginkluoti, bet ir nubausti už kaime nukautą raudonąjį partizaną, o Dargužių gyventojus, laiku „supratusius padarytą klaidą“ mėginant ginkluotis – tik nuginkluoti.

Dargužiai buvo bene vienintelis apsiginklavęs Pietryčių Lietuvos kaimas, kurį par-

tizanams 1943 m. rudenį pavyko nuginkluoti. Nėra duomenų, kad dargužiečiai vėliau būtų ėmę ginklą į rankas ir konfrontavę su raudonaisiais partizanais. „Nugalėtame“ kaime 1943 m. pabaigoje buvo įkurta pagrindinė komunistų kuopelė, jos sekretoriumi tapo Antanas Gibneris (slapyvardis Antanas). Jis, matyt, aktyviai dalyvavo ir Dargužių nuginklavimo įvykiuose²⁰. 1944 m. gegužę čia įkurta partizanų grupė²¹.

Nuginklavę kaimą, raudonieji partizanai jame buvo dažni svečiai. Pietryčių Lietuvoje (Onuškyje, Leipūnuose, Rūdiškėse ir kitur) dislokuoto 253-iojo lietuvių savisaugos bataliono 1-osios kuopos būrys 1944 m. birželio 13 d. vykdė žvalgybą Valkininkų apylinkėse. Valkininkuose sustojus poilsio, gautas pranešimas, kad Dargužiuose yra apie 30 ginkluotų banditų. Savisaugos bataliono būrys (iš viso 31 karys), sustiprintas Valkininkų policijos punkto 16 policininkų, tuoj pat išvyko į Dargužius, tačiau partizanai spėjo pasitraukti į mišką²².

Nėra pagrindo teigti, kad Dargužių kaimo gyventojų ir raudonųjų partizanų ryšiai buvo tvirti, nuoširdūs ir draugiški. Dargužiečius partizanai visai išnaudojo, net varė pjaustyti telefonų linijų stulpų ir vykdyti kitas diversijas prieš vokiečius. Daugelis kaimo žmonių raudonųjų partizanų bijojo ir jų nekentė, kai kurie vengdami represijų negyveno savo namuose, naktimis slapstėsi.

Buvęs sovietinis partizanas Leonas Žubikas (Žėrutis) savo atsiminimuose rašė: „Nuginklavome ir sunaikinome Dargužių kaimo lietuviškai vokiškus buržuazinius nacionalistus“²³.

Tačiau partizanų ir Dargužių kaimo konfliktus bei įtemptus santykius atspindinčių duomenų nedaug. Nusiginklavę Dargužiai sovietinio pagrindžio šaltiniuose net nusipelnė palankių atsiliepimų. Galima rasti teiginių, kad kaimo savisaugininkai patys nusiginklavo ir atidavė ginklus raudoniesiems par-

tizanams, ne visai sklandžios ir savanoriškos kaimo nusiginklavimo aplinkybės buvo nutylimos.

Kaimo nuginklavimas ir nesipriešinimas raudoniesiems „banditams“, be abejo, kėlė vokiečių ir lietuviškosios administracijos pareigūnų nepasitenkinimą, kai kurių kaimo gyventojų savanoriškas ar priverstinis bendradarbiavimas su raudonaisiais partizanais visam kaimui grėsė kolektyvinėmis bausmėmis bei represijomis. T. Mončiunskas savo atsiminimuose teigė, kad už policininko Kavaliausko sušaudymą vokiečiai neva grasino sušaudyti 40 vietos gyventojų²⁴. Tačiau sunku pasakyti, ar okupantų vokiečių bausmės ir represijos buvo realios.

Vis dėlto Dargužių kaimui vokiečių okupacijos metais nepavyko išvengti skaudaus ir tragiško likimo. Traukdamiesi iš Valkininkų apylinkių vokiečiai 1944 m. liepos 11 d. (?) padegė tiltą per Merkį, nuo jo užsidegė ir šiaudiniai kaimo trobesių stogai. Žmonės kalbėjo, kad vieną kitą kaimo kluoną vokiečiai galėjo padegti ir tyčia. 1944 m. vasara buvo labai karšta ir sausa, kaimas tuščias, žmonės nuo praeinančio fronto slėpėsi miške. Dargužiuose buvo apie 70 sodybų; nors subėgę žmonės mėgino gaisrą gesinti, Dargužiuose sudegė net 54 sodybos, t. y. apie du trečdaliai kaimo²⁵.

Kadangi Dargužius nusiaubusio gaisro priežastys nėra visai aiškos, sovietinė propaganda jau pirmaisiais pokario metais Dargužius priskyrė prie vokiečių tyčia sudegintų kaimų. LKP(b) Trakų apskrities komiteto sekretorius M. Afoninas 1945 m. viename savo pranešime kalbėdamas apie „siaubingus hitlerininkų žvėriškumus“ apskirtyje Dargužius kartu su Ferma, Lazdėnais, Pirčiupiais ir kitais kaimais minėjo kaip okupantų vokiečių sudegintus neva už nepaklusnumą jų valdžiai²⁶. Iš tikrųjų Dargužių kaimo tragedijos priežastys buvo kitokios.

KRUVINAS KONFLIKTAS 1943 M. KŪČIŲ VAKARĄ GRINKAVOJE IR BABRAUNINKUOSE

Rūdninkų girioje veikusių raudonųjų partizanų būrių dokumentuose ir po karo rašytuose atsiminimuose dažnai minima 1943 m. gruodžio pabaigoje jų įvykdyta ginkluota akcija, kurios metu iš dalies ar visiškai sutriuškinta „Lukšos gauja“. Sovietiniuose šaltiniuose konkrečiai nenurodoma, kur ji veikė. T. Mončiunskas savo atsiminimų knygoje rašė, kad hitlerininkų sudaryta ir apginkluota, „aršaus darbo žmonių prieš“ Lukšos vadovaujama gauja veikė „vienaime Semeliškių valsčiaus kaime“²⁷. Matyt, sovietiniais šaltiniais remdamasis istorikas Sigitas Jegelevičius teigia, jog Trakų apskrityje, Onušio valsčiuje sovietiniams partizanams skverbti toliau į vakarus ir plėšikauti trukdė Bakaloriškių „ir dar kažkoks kaimas, tikriausiai į Semeliškių pusę, kur buvo Lukšos vadovaujamas atkaklus savisaugos būrys“²⁸.

Taigi raudonųjų partizanų ginkluoto konflikto su Lukšos savisaugininkais vaizdas iki šiol tebėra neaiškus ir iškraipytas, išlieka savotiška „baltąja dėme“ raudonųjų partizanų ir vietinės ginkluotos savisaugos konfliktų istorijoje.

Remiantis įvairiais šaltiniais ir įvykių liudytojų parodymais neabejojant galima teigti, kad raudoniesiems partizanams vėlų 1943 m. gruodžio 24-osios vakarą (t. y. Kūčių vakarą) buvo pasipriešinta Trakų apskrities Onušio ir Aukštadvario valsčių Grinkavos ir Babrauninkų kaimuose²⁹. Sovietiniuose (ir kai kuriuose lietuviškuose šaltiniuose) dažnai minima vietinės ginkluotos savisaugos organizatoriaus ir vadovo Trakų apskrityje Lukšos pavardė iškreipta, tikroji pavardė – Adomas Lukšys.

Apie tai, koks konfliktas 1943 m. Kūčių vakarą įvyko Grinkavos ir Babrauninkų kai-

muose, galima spręsti iš sovietinio pogrindžio vadovo Trakų apskrityje M. Afonino 1943 m. gruodžio 26 d. į Maskvą LPJŠ viršininkui A. Sniečkui pasiųstos radiogramos: „Gruodžio 24 d. naktį 120 partizanų, vadovaujami Genio ir Sergejevo, įvykdė operaciją sutriuškinant Lukšos, savisaugos vadovo apskrityje, gaują, sudegino trobesius, sunaikino dalį jo gaujos. Mūsų nuostoliai – 4 žmonės žuvo, 3 sužeisti“³⁰.

Iš raudonųjų partizanų kitų archyvinių dokumentų matyti, kad šioje operacijoje dalyvavo Rūdninkų girioje veikusių „Už tėvynę“, „Išlaisvintojo“, „Laisvosios Lietuvos“ būrių partizanai. Iš bazės Rūdninkų girioje raudonųjų partizanų rinktinis būrys Grinkavos ir Babrauninkų apylinkes pasiekė nužgiavęs apie 90 km kelią³¹.

Vien šie faktai rodo, kad raudonųjų partizanų baudžiamoji operacija Grinkavoje ir Babrauninkuose buvo išskirtinė. Dėl patirtų nuostolių ji buvo jiems pati nesėkmingiausia iš visų iki tol jų vykdytų akcijų prieš ginkluotų kaimų savisaugos dalyvius Pietryčių Lietuvoje (ir viena nesėkmingiausių per visą jų ginkluotų konfliktų istoriją vokiečių okupacijos metais).

Ją išskirtine galima laikyti ir daug platesne prasme. Lyginant su Daržininkų ir Dargužių kaimų puolimais ji parodė, kad raudonųjų partizanų užpuolimų objektais tampa ir gana toli vakaruose nuo jų bazių Rūdninkų girioje esantys kaimai. Taigi 1943 m. pabaigoje raudonieji partizanai stiprėjo, jų veiklos teritorija plėtėsi ir jie ėmė agresyviai skverbti iš Rūdninkų girios į Lietuvos gilumą.

Baudžiamąją operaciją prieš Grinkavos, Babrauninkų ir kitų kaimų savisaugininkus lėmė objektyvi raudonųjų partizanų padėtis Rūdninkų girioje. Kaip jau rašyta, jie negavo jokios pagalbos iš sovietinio užnugario, todėl jų egzistencijos palaikymas, iš esmės visas materialinis aprūpinimas gulė ant vietos gyventojų, pirmiausia Pietryčių Lietuvos

valstietijos pečių*. Rūdninkų girioje įsikūrę kaimai buvo neturtingi, kad pakeltų tokią našta, kai kurie jų (kaip rodė Daržininkų pavyzdys) ryžosi atkakliai gintis. Kita vertus, raudonieji partizanai savo pačių saugumo sumetimais vengė juose beatodairiškai šeiminkauti, nes vokiečių antipartizaninės jėgos galėjo griebtis atsakomųjų baudžiamųjų veiksmų, tuomet būtų kilęs pavojus jų bazėms ir telkimosi vietoms. Taigi Rūdninkų girioje susitelkusio gausaus sovietinio ginkluotojo pagrindžio spaudimą ėmė skaudžiai jausti vis tolesnių vietovių gyventojai.

Pažymėtini ir kiti šios baudžiamosios operacijos išskirtinimai, turėję įtakos jos eigai ir rezultatams. Žygiuodami „triuškinti“ Lukšio „gaujos“ raudonieji partizanai peržengė buvusią Lenkijos ir Lietuvos demarkacijos liniją. Kitaip negu Daržininkai, Dargužiai ir kiti lenkų okupuoto Vilniaus krašto lietuviški kaimai, kurie ginklavo ir mėgino priešintis raudoniesiems partizanams, Trakų apskrities vakarinės dalies kaimai prieškariu gyveno nepriklausomoje Lietuvoje. Dėl skirtingų politinio, ekonominio ir socialinio gyvenimo sąlygų susiklostė ir daugiau ar mažiau skirtingos istorinės aplinkybės bei veiksniai kaimų savisaugai funkcionuoti. Svarbiausias veiksnys buvo čia vykdyta žemės reforma, kaimų išskirstymas vienkiemiais. Vienkiemių sistema sudarė sąlygas pažangiau ir racionaliau ūkininkauti, todėl čia atsirado ekonominiu-socialiniu atžvilgiu stipresnių, stambesnių individualių ūkių. Antisovietinio pasipriešinimo dalyvių gretas papildė žemės reformos metu iš nepriklausomos Lietuvos valdžios žemės gavę vietiniai mažažemiai, čia įsikūrę Lietuvos kariuomenės savanoriai, pasienio policijos pareigūnai ir kt. Apskritai visos nepriklausomo valstybinio gyvenimo sąlygos stiprino žmonių pilietinę savimonę ir patriotiškumą.

Vienkiemių sistema lėmė ir konkrečią kovos su kaimų savisauga specifiką. Į vienkiemius raudoniesiems partizanams buvo lengviau įsiskverbti, tačiau sunkiau vykdyti baudžiamąsias, represines akcijas. Daržininkai, Dargužiai ir kiti Vilniaus krašto kaimai buvo gatvinio tipo, jų gyventojus buvo lengviau šantažuoti, jiems grasinti ir bausti sudeginiu; kita vertus, iškilus pavojui, tokių kaimų gyventojams lengviau imtis kolektyvinių apsigynimo priemonių.

Kalbant apie konkrečią padėtį Trakų apskrities vakarinėje dalyje ir 1943 m. Kūčių vakaro įvykius Grinkavoje ir Babrauninkuose galima pasiremti autentiškais, unikaliais archyviniais šaltiniais – raudonųjų partizanų pagrobtais ir jų išsaugotais vietos gyventojų netrukus po įvykių rašytais laiškais. Šie laišakai tikriausiai tapo raudonųjų partizanų laimikiu 1944 m. sausio viduryje, kai jie pagrobė gabenamą paštą Panošiškių apylinkėse³², ar šiek tiek vėliau – sausio pabaigoje, kai užpuolė Trakus ir apiplėšė pašto įstaigą.

Jau pats pašto pagrobimo faktas rodo raudonųjų partizanų siautėjimo ir savavaliavimo Trakų apskrityje pobūdį bei mastus. Tačiau dar iškalbingesni žmonių rašyti laišakai. Viename iš jų Panošiškių seniūnijos Julijanavos kaimo gyventojas Jarlauskas Vladui Indrikoniui į Panevėžio apskritį rašė apie 1943 m. nelaimes ir išgyvenimus. Anot laiško autoriaus, „pirmoji“ (didžiausia) nelaimė – „banditai“, tose apylinkėse aplankę „beveik kiekvieną ūkininką po keliskart“. Vos spėjai sulaukt vakaro, štai jau čia ir „Lietuvos partizanai“. Liepia duoti valgyti ir gerti, o paskui kinkyti arklių ir vežti juos kokius 15–20 km. Arkliai grįžta po 4–5 dienų, kartais anksčiau. Rudenį, po Visų Šventųjų, pučiant stipriam vėjui buvo sudegintos Gervinės. Gaisrą sukėlė vienas „banditas“. Atėjęs į Gervines, jis „pri-

* Plačiau žr.: *Genocidas ir rezistencija*, 2004, Nr. 1(15), p. 145–147.

sikabino“ prie Vyšniausko ir uždegė visus jo trobesius. Netrukus užsidegė Arlauskų namas ir tvartas. Jei ne subėgę žmonės, būtų sudegusios visos Gervinės. Gaisras atrodė labai „žiauriai“. Spindžių kaime nuo balanės sudegė Karalevičių namas, o be „priežasties“ – Aidukevičių kluonas. Visą rudenį apylinkėje liepsnojo gaisrai³³.

Nors buvusio Lietuvos ir Lenkijos pasienio (demarkacinės-administracinės linijos) apylinkėse niekada nebuvo ramu, vokiečių okupacijos metais dėl sovietinių partizanų veiklos padėtis čia ėmė darytis ypač nerimastinga. Kaip rašo Alfonsas Lukšys*, jo tėvo ūkyje vieną 1943 m. pavakarę rinkosi aplinkiniai gyventojai, mokytojai, daug „nematyti“ asmenų. Jie po ilgų kalbų nutarė organizuoti ginkluotą pasipriešinimą³⁴. Iš šių faktų ir iš to, kaip pikta apie Lukšą (Lukšį) (kaip apie „aršų darbo žmonių priešą“) atsiliepia T. Mončiunskas ir kiti sovietinio pogrindžio veikėjai, matyti, kad jis buvo ginkluoto pasipriešinimo sovietiniams partizanams šalininkas ir aktyvus vietinės savisaugos organizatorius Trakų apskrityje. A. Lukšys į ginkluotą savisaugą 1943 m. rudenį organizavo Grinkavos, Babrauninkų, Derionių, Pakalniškių ir Lausgenių kaimų vyrus. Šių vienkiemiais tarp kalvelių ir ežerų išsimėčiusių Onušio ir Aukštadvario valsčių kaimų savisaugininkai sudarė vietinės savisaugos organizacinį vienetą, kuris sovietiniuose šaltiniuose ir buvo vadinamas Lukšos vadovaujama „buržuazinių nacionalistų gauja“.

Iš Perlojos kilęs A. Lukšys³⁵ buvo ryžtingas, tvirto charakterio, išprusęs (mokėjo keletą kalbų), patriotinių pažiūrų ūkininkas, į Grinkavos apylinkes atnešęs „perlojietišką“ pasipriešinimo dvasią.

Grinkavos, Babrauninkų ir kitų aplinkinių kaimų vietinei ginkluotai savisaugai

1943 m. rudenį priklausė apie 30 vyrų. Savisaugininkų veikla (sargybų ėjimas ir kt.) dėl raudonųjų partizanų keliamo pavojaus nebuvo labai aktyvi, tačiau trukdė partizanams šeiminkauti ir savavaliauti, skverbti tolyn į Lietuvos gilumą. Tuo metu vyravo priešprieša tarp tų apylinkių patriotiškai, antisovietškai nusiteikusių žmonių ir išlikusio 1940–1941 m. sovietinio aktyvo, nuo pat vokiečių okupacijos pradžios besislapsčiusių raudonarmiečių ir pabėgusių vokiečių karo belaisvių³⁶. Susikūrus savisaugai, priešprieša su stiprėjančiu sovietiniu pogrindžiu dar labiau padidėjo ir įgavo ryškų ginkluotą pobūdį.

A. Lukšys ne tik organizavo minėtų kaimų vyrus į ginkluotą savigyną, kaip kolektyvinį pasipriešinimo vienetą, bet ir stiprino savo ūkio prie Gilužio ir Gilandžio ežerų „gynybą“, rengėsi pasipriešinti „neprašytiems svečiams“. Lukšiai ginklavo ne tik oficialiai iš policijos gautais šautuvais. Karo pradžioje kurį laiką slapstęsis pas Lukšius raudonarmietis buvo palikęs rusišką automatą ir šovinių, sūnus Albinas iš Onuškyje sudegusio rusiško tanko parsigabeno priešlėktuvinį kulkosvaidį. Rūdiškių policijos vachmistras Adolfas Baublys (žmonos brolio sūnus) parūpino nemažai šaudmenų. Turėta net rankinių granatų. Įsigytame dvaro centre buvo gana didelis gyvenamasis namas, jo sienos neperšaunamos, o langai nakčiai uždangstomi paklodėmis, kad nebūtų galima įmesti granatų. Prie namo Lukšiai buvo išsikasę bunkerį su šaudymo angomis ir požeminiu įėjimu iš gyvenamojo namo.

A. Lukšio sutiktas Onuškyje tolimas giminaitis iš Valkininkų apylinkių V. Keršys, palaikęs ryšius su sovietiniu pogrindžiu, perspėjo jį apie gresiantį raudonųjų partizanų užpuolimo pavojų.

* Adomo Lukšio sūnaus Alfonso (g. 1930 m.) liudijimas autoriui. Autorius nuoširdžiai dėkoja p. A. Lukšui už leidimą pasinaudoti jo parašyta autobiografija-atsiminimais ir kitą suteiktą vertingą informaciją.

Kaip minėta, 1943 m. spalio viduryje Rūdninkų girios sovietinio ginkluotojo pagrindžio vadovybė užsibrėžė kovoti ir su policijos bei iš sovietinių karo belaisvių sudarytomis formuotėmis. Gruodžio 12 d. raudonieji partizanai užpuolė vokiečių sargybą Valkininkų geležinkelio stotyje. Lietuvių policijos duomenimis, jie 1 vokiečių sargybinių nukovė, 3 sužeidė, 2 sargybiniai pabėgo. Svarbiausia, jie paėmė sunkųjį kulkosvaidį „Maksimas“, 18 granatų, šovinių; partizanų šaltinių duomenimis, ginklų trofėjai buvo dar didesni³⁷.

Turint galvoje, kad 1943 m. rudenį Rūdninkų girioje žmonių skaičiumi labai išsiplėtęs sovietinis pagrindis itin stokojo ginkluotės, ypač šaudmenų, sėkmingas Valkininkų geležinkelio stoties užpuolimas, per kurį įsigytas sunkusis kulkosvaidis ir paimta kitos ginkluotės, paskatino Rūdninkų girios partizanų vadovybę griebtis baudžiamosios akcijos prieš A. Lukšio suorganizuotą savisaugą. (Galima priminti, kad 1944 m. balandį Rūdninkų girios raudonieji partizanai, vos tik gavę ginkluotės ir šaudmenų iš sovietinio užnugario, žiauriai susidorojo su Bakaloriškių kaimu, jį beveik visą (38 sodybas) sudegino³⁸.)

A. Lukšos (Lukšio) savisaugininkų puolimą gana plačiai ir detalai aprašė T. Mončiunskas savo atsiminimų knygos skyrelyje, pavadintame „Buržuazinių nacionalistų gaujos galas“. Nušviečiant įvykius Grinkavoje ir Babrauninkuose, T. Mončiunsko, kaip ir kitų raudonųjų partizanų atsiminimus, deja, labai sunku laikyti patikimu istorijos šaltiniu. Tik kai kuriuos jo pateiktus faktus galima vertinti kaip apytikslius ar tikėtinus. Anot jo, operacijos tikslas buvo išplėsti partizaninę veiklą, „sulikviduoti kai kuriuose rajonuose veikusias buržuazinių nacionalistų gaujas“ (t. y. susikūrusias vietinės ginkluotos savisaugos struktūras). Tai rodytų iš anksto planuotą baudžiamąjį, represinį didelės operacijos pobūdį. Rengiantis operacijai

Rūdninkų girioje esą buvo paruošti ginklai, šaudmenys, maistas ir, svarbiausia, žmonės; partizanai rinkosi būrio „Už tėvynę“ teritorijoje, iš kurios turėjo prasidėti žygis į „banditų lizdą“. Operacija vykdyta „tikrai partizaniskai“ (t. y. tinkamu) oru – pradėjo snigti, pašalo, stojo tikra žiema. Puolamas kaimas (jo pavadinimas neminimas) turėjo būti apsuptas iš trijų pusių, iš ketvirtos pusės besiginantiems kelią pasitraukti turėjo užstoti dar neužšalęs ežeras. Žygio metu būriai netoli Trakų buvo sustoję poilsio ir kt.³⁹

T. Mončiunskas raudonųjų partizanų veiksmus stengėsi pavaizduoti kaip iš anksto apgalvotą, suplanuotą, gerai parengtą ir įvykdytą didelę karinę operaciją. Visa kita jo pateikta informacija, išskyrus vieną kitą detalę, tėra jo lakios fantazijos vaisius, mažai atspindintis realią istorijos tikrovę, ir tipiškas pavyzdys, kaip buvę sovietiniai partizanai ją iškraipė ir kūrė mitus apie herojišką savo veiklą. Esą žygiuodami partizanai manevravo, stengėsi suklaidinti savisaugininkus, išvilioti juos iš savo „įtvirtinimų“. T. Mončiunskas mini kažkokius hitlerininkų karininkus ir kareivius, aprašydamas ginkluotą konfliktą net rašo apie „kai kur“ vykusias „durtuvų kautynes“. Stulbina jo pateikti priešiško nuostoliai – 38 nukauti, tarp jų 5 „hitlerininkų kareiviai“ ir kt. Jo žodžiais, buvo nukauti 4, sužeisti 5 raudonieji partizanai. Esą „Lukšos gauja“ buvo sutriuškinta, bet pačiam Lukšai pavyko pabėgti⁴⁰.

T. Mončiunskas tokius nerealius skaičius ir kitas detales, matyt, pateikia norėdamas paaiškinti ir pateisinti raudonųjų partizanų patirtus skaudžius nuostolius, kuriuos vis dėlto jis buvo priverstas pripažinti.

Kas gi iš tikrųjų vyko 1943 m. Kalėdų naktį Grinkavoje ir Babrauninkuose, kokių įvykių rezultatai? Po daugiau kaip 60 metų sunku atkurti išsamų ir tikslų jų vaizdą, nors dar yra gyvų jų dalyvių ir tuos įvykius prisimenančių žmonių.

Iš tikrųjų įvykiai klostėsi daug paprasčiau, negu juos vaizdavo T. Mončiunskas. Žygiuodami į Grinkavos ir Babrauninkų apylinkes raudonieji partizanai pasiėmė vedliu Spindžių kaimo gyventoją Vincą Vaškevičių⁴¹ (galbūt vedliais pakeliui paimta ir daugiau žmonių) ir įsakė juos nuvesti į Grinkavą pas A. Lukšį. Priartėjęs prie Grinkavos ir Babrauninkų kaimų, raudonųjų partizanų būrys, matyt, susiskirstė į dvi grupes. Viena jų nuslinko A. Lukšio, kita – Vaclovo Matonio sodybos Babrauninkų kaime link. Abi sodybos viena nuo kitos nutolusios apie 3 km.

Vėlyvą Kūčių vakarą (apie 10 val.) savisaugininkų sargybų nebuvo, tik šunys pajuto, kad prie sodybų artėja svetimi žmonės. Lukšiai po Kūčių vakarienės jau buvo nuėję miegoti. Vis pikčiau lojant šunims, nedegdami šviesų atsikėlė, pasiruošę ginklus. Netrukus pasigirdo beldimas į duris, įsakymas jas atidaryti, o jų neatidarius, nuaidėjo šūvis. Raudonųjų partizanų į langus sviestos granatos nuo įtemptų paklodžių atšoko. Jie buvo priversti nuo gyvenamojo namo atsitraukti. Netrukus į jį pasipylė smarki ugnis. Sunkųjį kulkosvaidį „Maksimas“ partizanai buvo pasistatę toliau nuo sodybos, ant kalniuko, kelių kryžkelėje, iš jo retkarčiais pašaudydavo (tačiau, matyt, neturėjo pakankamai šaudmenų). Adomas Lukšys ir švęsti Kalėdų susirinkę jo sūnūs – Vytautas, Albinas, Alfonsas, Jonas – gynėsi iš gyvenamojo namo ir iš įrengto prie jo bunkerio, atsišaudydami visais turimais ginklais (kulkosvaidžiu, automatu, šautuvais, pistoletais). Užpuolikams nepavyko paimti Lukšių „pozicijų“, uždegti tvirtai suręsto buvusio dvaro gyvenamojo namo.

Lukšiai matė, kaip raudonieji partizanai iš kautynių vietos tempė nukautus ar sužeistus savo draugus. Užpuolikai uždegė ir sudegino tik didelio ūkio kluoną. Iš tvarto jie mėgino išsivaryti galvijus. Į savo gyvulius šaudyti Lukšiai nesiryžo; įsitikinę, kad nėra pasalos, ir įsidrąsinę jie net sekė paskui be-

sivarančius jų galvijus partizanus, iš toli juos apšaudydami. Galvijai klusniai leidosi varomi tik iki upelio, kuriame buvo nuolat girdomi. Toliau varomų galvijų partizanai nesuvaldė, jie sugebėjo prisirišę prie vežimo išsivesti tik jauną eržilą⁴².

Nors ginkluoti kaimynai savisaugininkai į pagalbą neatėjo, palyginus gerai apsiginklavę Lukšiai, anksčiau ar vėliau tikėjęsi „raudonųjų“ ar „baltųjų“ užpuolimo, sugebėjo apsiginti savo jėgomis.

Daug sunkiau buvo gintis beveik tuo pat metu Babrauninkų kaime užpultiems Matoniams. Vaclovo Matonio sodyba stovėjo prie nedidelio Meškerėlio ežero, ūkyje buvo 22 ha žemės, jis turėjo du sūnus – Dominą ir Vaclovą ir tris dukteris. Matoniai sovietinio pagrindžio šaltiniuose vadinami aktyviais savisaugininkais, netgi A. Lukšio „padėjėjais“. Matyt, jau pažadinti iš miego broliai Matoniai čiupo šautuvus ir išbėgę į kiemą pamatė beįsiliepsnojančią uždegtą jų kluoną. Jie taip pat gynėsi atsišaudydami per gyvenamojo namo langus, tačiau medinė ūkininko troba sunkiai tiko gynybai. Kartu su broliais kovėsi ir jų sesuo Vladė, apie 25 metų mergina. Pasak vietinių žmonių, ji priklausė savisaugai, turėjo šautuvą ir taikliai iš jo šaudė. Matonių gyvenamąją trobą raudonieji partizanai uždegė. Vienas iš brolių išmetė per langą geldą, taip stengdamasis nukreipti raudonųjų partizanų dėmesį. Pas Matonius buvo prisiglaudusi evakuotų karo pabėgėlių iš Rusijos šeima (Onušio ir Aukštadvario apylinkėse jų buvo nemažai, vietiniai žmonės juos vadino „bežencais“). Įsisupęs į baltą paklodę ar staltiesę pabėgėlių šeimos galva rusas iššoko iš degančio namo šaukdamas „ką darote?“, „į savus šaudote, nešaudykite“ ir pan. Netikėtas pabėgėlių rusų pasirodymas, matyt, taip pat sutrikdė užpuolikų veiksmus.

Prisidengus tamsa, dūmais, pasinaudojus sumaištimi Matoniams pavyko ištrūkti iš

raudonųjų baudėjų apsupties. Žmonių pasakojimu, vienas iš brolių Matonių netgi įsimaišė tarp besitraukiančių užpuolikų ir nemažai jų nukovė ar sužeidė.

Gindama gimtąją sodybą žuvo tik V. Matonytė. Šokančią per langą iš liepsnojančio namo ją pakirto į galvą pataikiusi kulka. Ji rasta kautynių vietoje apdegusi su šautuvu rankose. Sudegė visa Matonių sodyba, trobesiai, galvijai ir visas kitas turtas. Iš visų sodybos trobesių nesudegęs liko tik svirnas⁴³.

Taigi vokiečių okupacijos metais Pietryčių Lietuvoje veikusi ir išplitusi kaimų savišaugos istorija turi savo didvyrius ir savo aukas. Apie V. Matonytės žūtį jokiame sovietiniame šaltinyje net neužsimenama.

Matoniai taip pat nesulaukė kaimynų pagalbos. Užpuolę Lukšių ir Matonių sodybas ir sutikę įnirtingą pasipriešinimą, raudonieji partizanai, matyt, buvo priversti trauktis. Nėra patikimų duomenų, kad tą Kalėdų naktį jie būtų puolę kitas vienkiemiais išsibarsčiusias Grinkavos, Babrauninkų ir aplinkinių kaimų sodybas. Raudonųjų partizanų vadai, matyt, suprato, kad dideliame jų būriui ilgiau užtrukti toli nuo savo bazių, neturint šaudmenų atsargų, yra rizikinga. Nors neaišku, kiek sodybų iš anksto planuota užpulti, sutikus atkaklų pasipriešinimą teko pasitenkinti dviejų aktyviausių savišaugininkų sodybų užpuolimu.

Lukšių ir Matonių sodybų puolimas raudoniesiems partizanams brangiai kainavo. Jų patirti nuostoliai ir kitos puolimo detalės atspindėjo Rūdninkų girios partizanų vadovybės tuoj pat po įvykių, 1943 m. gruodžio 26 d. rusų kalba rašytame įsakyme. Šis dokumentas įdomus ne tik konkrečia informacija apie žuvusius raudonuosius partizanus, bet ir savotiškai išraiškinga, sunkiai išverčiama sovietine frazeologija bei patosu. Jis gerai atskleidžia didelės dalies Pietryčių Lietuvoje veikusių raudonųjų partizanų mentalitetą, ypač niekinantį požiūrį

į jiems mėginusius priešintis ūkininkus – kaimų savišaugininkus. Dokumente rašoma: „1943 m. gruodžio 24 d. naktį į 25 d. raudonųjų partizanų jungtinis būrys turėjo žiaurų mūšį su fašizmo agentais, su lietuvių tautos išdaviko Lukšos niekingos gaujos kraujo ištroškusiais banditais. Šioje žiaurioje kovoje su mūsų socialistinės tėvynės priešais nuo priešų kulų krušos drąsiųjų mirtimi be galo atsidavę tėvynei motinai žuvo mūsų bebaimiai didvyriai, būrio „Laisvoji Lietuva“ raudonieji partizanai: Plotnikov Semion Fedorovič, g. 1919 m., Milner Josif Nikitovič, g. 1922 m., Gudnev Aleksej Vasiljevič, g. 1908 m., Levin Michail Lebovič, g. 1922 m. Visi jie žuvo kaip didvyriai, kovotojai už Tėvynę, ir mūsų Didžioji Tarybinė Tėvynė, mūsų nemari daugianacionalinė Tarybinė liaudis amžiams išsaugos jų atminimą kaip apie kovotojus už daugianacionalinės tėvynės laisvę, kaip apie kovotojus prieš kraugeriškąją fašizmą.

Žuvo mūsų brangūs kovos draugai ir bičiuliai Senia, Josifas, Miša ir Lioša. Mums širdis skauda dėl jų žūties, bet mes didžiujamės jų mirties heroizmu ir narsa. Mes įsitikinę, kad reikalas, už kurį jie padėjo savo bebaimes galvas, nugalės greitai, galutinai, amžiams“⁴⁴.

Žuvęs S. Plotnikovas buvo kilęs iš tolimojo Altajaus krašto, A. Gudnevas – iš Stalino (nuo 1961 m. – Doneckas) srities. Tik M. Levinas ir Joselis Milneris buvo vietiniai Lietuvos žydai (pastarasis iš Onušio valsčiaus Panošiškių kaimo), juos galima laikyti vienais pirmųjų žuvusių Rūdninkų girios partizanų žydų. Be žuvusių, buvo ir sunkiai sužeistų raudonųjų partizanų⁴⁵.

Nemažai grupei operacijoje dalyvavusių partizanų Rūdninkų girios vadovybė pareiškė padėką⁴⁶, nors ir ne visai aišku, kur ir kada vykdydami šią baudžiamąją operaciją raudonieji partizanai pademonstravo „heroizmą ir narsą“.

Kaip minėta, baudžiamoji akcija raudonųjų partizanų dokumentuose buvo įvardijama kaip „Lukšos gaujos sutriuškinimas“, ja didžiuotasi kaip ir Bakaloriškių kaimo sudeginiu 1944 m. Tačiau apibendrinantys konkretūs duomenys apie Grinkavos ir Babrauninkų puolimą raudonųjų partizanų vadų ataskaitose prieštaringi; kaip ir kitais atvejais, ryški tendencija perdėti jo rezultatus, pasigirti. Antai vieno iš operacijoje dalyvavusio būrio „Už tėvynę“ dokumentuose vienur rašoma, jog buvo sudegintos Lukšos (Lukšio) ir jo „padėjėjo“ (Matonio) sodybos, kitur – kad sudeginta net 5 kiemai (sodybos)⁴⁷. Galimas daiktas, jog kitos sodybos sudegintos kažkur kitur, pakeliui į Grinkavos ir Babrauninkų kaimų apylinkes žygiuojant iš Rūdninkų girios ar grįžtant į ją.

Tragiški Grinkavos ir Babrauninkų įvykiai atsispindi minėtuose netrukus po įvykių vietos gyventojų rašytuose laiškuose, kuriuos pagrobė raudonieji partizanai. Jau cituotas Jarlauskas savo laiške rašė, kad V. Vaškevičiaus į Grinkavą nuvesti banditai uždegė kluoną ir liepė jam pažadinti žentą. Šis pabudęs ėmė atsišaudyti, vos nenušovė paties Vaškevičiaus. Lukšiui raudonieji partizanai esą „nieko nepadarė“, o jis juos 8 nukovė. Tą pačią naktį buvo sudegintas Lukšio kaimynas, per kautynes žuvo jo duklė, o jos tėvas nukovė 5 banditus. „Štai kokios buvo mūsų krašte Kūčios“, – reziumavo laiško autorius⁴⁸.

Aukštadvario gyventoja M. Vinevičienė savo sūnui Antanui Vinevičiui į Tauragę 1944 m. sausio 15 d. laiške rašė: „Tiesą pasakius, pas mumi, tik ne miestelyje, priviso gana daug įvairių banditų. Kūčios naktį Babrauninkuose sudegino Matonių visus trobesius su visais gyvuliais ir Matonytę Vladę nušovė, o tą pačią naktį Lukšio klotimą sudegino. Banditų buvo atvykę apie 200 asmenų. Tai dabar visi pagalbiniai policininkai [t. y. savisaugininkai. – R. Z.] su šeimom ir visu turtu atsikraustė gyventi į miestelį“.

Laiško autorės teigimu, Aukštadvario valsčiuje „buvo apie 900 karo atbėgėlių baltgudžių nuo Vitebsko, daugiausia vaikų, moterų ir senelių“⁴⁹.

Aukštadvario gyventojas Stanislovas Cibulskas 1944 m. sausio 16 d. laiške J. Venzlauskui į Vokietiją (jis dirbo Fuldos metalo fabrike) klausė, ar jis nepažinojo Lukšio iš Grinkavos ir Matonių – Domino ir kitų iš Babrauninkų, ir pranešė, kad Naujųjų metų naktį banditai sudegino Matonių namą, kluoną ir tvartą su gyvuliais, nušovė Matonytę, sudegino Lukšio kluoną su javais, paėmė arklį. (Jo žodžiais, į Aukštadvario valsčių privežta daug rusų pabėgėlių iš Vitebsko srities⁵⁰.)

Cituotuose laiškuose, savaime suprantama, nemažai smulkių netikslumų, trūksta įvykių detalių (tolimesnių vietovių gyventojai jų ir negalėjo žinoti), perdėti raudonųjų kovotojų nuostoliai. Tačiau jie akivaizdžiai patvirtina tragiškus įvykius Grinkavoje ir Babrauninkuose 1943 m. Kalėdų naktį, jų sukeltą įspūdį, parodo raudonųjų partizanų įvykdytos operacijos baudžiamąjį, represinį pobūdį, įvardija sovietiniuose šaltiniuose nutylimą V. Matonytės žūtį ir kt.

Kaip Grinkavoje ir Babrauninkuose raudonųjų partizanų įvykdyta išskirtinė baudžiamoji akcija paveikė tolesnę ginkluoto konflikto tarp raudonųjų partizanų ir kaimų savisaugininkų eigą Pietryčių Lietuvoje? Be abejo, poveikis buvo prieštaringas. T. Mončiunskas savo atsiminimų knygoje rašė, jog po Lukšos „gaujos“ sutriuškinimo „žmonės jau tvirtai tikėjo, kad tarybiniai partizanai – jėga, kad išdavikų laukia teisėta ir neišvengiama bausmė, kad ateis diena, kai kraštą vėl išlaisvins Tarybinė armija“⁵¹. Šiuose žodžiuose buvo dalis tiesos, raudonųjų partizanų pavojus darėsi akivaizdus, sėjo baimę ir lėmė žmonių veiklos motyvus.

J. Bucylinas, buvęs Onušio valsčiaus vykdomojo komiteto pirmininkas, savo gan padrikuose atsiminimuose apie 1943–1944 m. įvy-

kios rašė, jog buvo sunaikinti [A.] Lukšos „sėbrai“ Matoniai, [Kostas] Virganavičius, užpultas ir priverstas slapstytis [A.] Lukša, stipri jo „gauja“, persekiojama raudonųjų partizanų, buvo priversta slapstytis, „pasidarytą laisviau ir drąsiau“ dirbti pagrindinį komunistinį darbą⁵².

Kalbėti apie A. Lukšio ir kitų organizuotos savisaugos narių „sutriuškinimą“ nebuvo jokio pagrindo. Nors Lukšiai ir kitos aktyviausių savisaugininkų šeimos, kurioms grėsė raudonųjų partizanų represijos ir kerštas, iš tikrųjų persikėlė į Aukštadvarį ir kitur, ginkluota savisauga nenustojo egzistuoti, pasipriešinimas tęsėsi. Antai 1944 m. vasario 4 d. Tolkiškių kaime įvyko raudonųjų partizanų ir A. Lukšio savisaugininkų ginkluotas susidūrimas. Puolant K. Virganavičiaus sodyboje buvusius savisaugininkus, buvo sunaikinti sužeistas raudonųjų partizanų grupės vadas Bronius Mikuckis (Ūsas)⁵³, savisaugininkai Vaclovas Čiupalas ir K. Virganavičius pateko į raudonųjų partizanų nelaisvę ir buvo sušaudyti raudonųjų partizanų bazėje Inklėriškių miške.

Sužinoję apie Bakaloriškių kaimo užpuolimą 1944 m. balandį (per Velykas), A. Lukšio savisaugininkai skubėjo į pagalbą šio kaimo žmonėms⁵⁴.

Grinkavos ir Babrauninkų kaimų gyventojų bei ginkluotų savisaugininkų užpuolimą galima vertinti kaip didelę raudonųjų partizanų baudžiamąją akciją, įvykdytą iš jų bazių Rūdninkų girioje į gilų „priešo“ – kaimų savisaugininkų užnugarį, siekiant išplėsti savo veiklos ir įtakos sritį. Tačiau, kaip minėta, ją galima laikyti ir nesėkmingiausia raudonųjų partizanų karine akcija 1943 m. ne tik prieš kaimų savisaugininkus, bet ir apskritai bet kokia karine akcija Pietryčių Lietuvoje. Ryžtingas Grinkavos, Babrauninkų ir kitų kaimų gyventojų pasipriešinimas ilgam pristabdė raudonųjų partizanų skverbimąsi iš Rūdninkų girios į Lietuvos gilumą.

Ginkluotas atkirtis, gautas Grinkavoje ir Babrauninkuose, raudonųjų kovotojų nuostoliai ir pralietas kraujas kėlė ypač didelį jų įniršį prieš kaimų „sargybas“. Kaip žinoma, 1944 m. sausio pabaigoje raudonųjų partizanų dėmesys nukrypo į kitą (rytinę) Rūdninkų girios pusę; Eišiškių apskrityje, Jašiūnų valsčiuje jie užpuolė Kaniūkų kaimą ir žiauriai susidorojo su juo.

Sunku suprasti ir konkrečiais istorijos faktais paaiškinti raudonųjų partizanų įvykdytos baudžiamosios akcijos prieš Kaniūkų kaimą žiaurumo priežastis bei šios akcijos aplinkybes. Galbūt raudonųjų partizanų įniršį ir žiaurumą galima aiškinti jų nesėkme Grinkavoje ir Babrauninkuose, šiuose kaimuose patirtais jų nuostoliais?

Beje, raudonųjų partizanų vadas T. Mončiunskas savo atsiminimuose aprašydamas kruvinus įvykius jo konkrečiai neišvardytame „viename Semeliškių valsčiaus kaime“ minėjo, kad jame buvo nukauti 38 „priešai“⁵⁵. Iš tikrųjų tiek žmonių per raudonųjų partizanų baudžiamąją akciją nužudyta ne Grinkavoje, o Kaniūkuose. Ši T. Mončiunsko „klaida“ irgi kelia mintį apie sovietinio pogrindžio dviejų represinių akcijų tarpusavio ryšį.

Galbūt dėl nesėkmingo, raudonųjų kovotojų nemažų aukų pareikalavusio konflikto Grinkavoje (ir Babrauninkuose) sovietiniuose šaltiniuose ir nebuvo minimas šio kaimo pavadinimas.

Daržininkų, Dargužių, Grinkavos ir Babrauninkų puolimai buvo didžiausios raudonųjų partizanų baudžiamosios operacijos 1943 m. kovojant su išplitusia kaimų savisauga Pietryčių Lietuvoje. Be jų, būta nemažai smulkesnių, tačiau skaudžių ir dramatiškų ginkluotų susidūrimų bei konfliktų, kurių metu neišvengta žmonių aukų. Antai 1943 m. lapkritį „Dainavos partizano“ būrio partizanai Alytaus apskrities Varėnos valsčiaus Druckūnų kaime, apkaltinę organizuojant apylinkės „buožes“ į kovą su sovietiniais partiza-

nais, užpuolė Vasiliausko sodybą. Vasiliauskai, tėvas ir sūnus, gynėsi apie tris valandas, kol abu žuvo. Žuvo ir raudonasis partizanas⁵⁶. Eišiškių apskrities Valkininkų valsčiaus Krūminių kaimo savisaugininkai 1943 m. gruodžio 13 d. nušovė A. Mickevičiaus būrio partizaną Aleksandrą Blizejevą⁵⁷. (1944 m. išplieskė šio kaimo savisaugininkų konfliktas ir su lenkų Armijos krajos partizanais.)

Rūdninkų girios raudonųjų partizanų vadai savo ataskaitose gyrėsi 1943 m. rudenį iš viso nuginklavę 124 savisaugininkus⁵⁸. Nors šie skaičiai ir padidinti, vis dėlto jie at-

skleidžia ūkininkų terorizavimo mastus, slepia įtampas bei dramas; juk ginklas buvo turtas, su kuriuo niekas nenorėjo gražiuoju atsisveikinti.

Aprašyti, paminėti ir nepaminėti konfliktai stiprina raudonųjų partizanų – vadų ir eilinių kovotojų įniršį, neapykantą kaimų savisaugininkams, jie „kaupė“ patirtį vykdydami naujas represines, baudžiamąsias operacijas prieš juos. Visa tai tiesiogiai ar netiesiogiai lėmė raudonųjų partizanų ir kaimų savisaugininkų dramatiškus konfliktus 1944 m.⁵⁹

Nuorodos

¹ Vilniaus apygardos komisarinio tarėjo K. Kalandros 1942 m. gegužės 2 d. raštas Vilniaus ir Trakų apskričių viršininkams, Lietuvos centrinis valstybės archyvas (toliau – LCVA), f. R-500, ap. 1, b. 2, l. 384. Raudonieji partizanai nepripažino okupantų vokiečių įvykdytų administracinių pertvarkymų ir Valkininkų valsčių priskyrė Trakų apskričiai.

² Stanislovo Jankūno atsiminimai, 1961 m. (rankraštis), Lietuvos ypatingasis archyvas (toliau – LYA), f. 17637, ap. 1, b. 301, l. 51–53.

³ S. Sinkevičius, *Pirčiupiai: Dokumentinė apybraiža*, V., 1977, p. 20.

⁴ LKP(b) Trakų apskrities pagrindinio komiteto 1943 m. spalio 16 d. posėdžio protokolas Nr. 4, LYA, f. 51, ap. 51, b. 7a, l. 4.

⁵ Ibid., l. 4; Lietuvos partizaninio judėjimo štabo (toliau – LPJŠ) viršininko A. Sniečkaus 1944 m. laiškas „Visiems“ [sovietinio pagrindžio Lietuvoje vadovams] Nr. 96, ibid., f. 16895, ap. 2, b. 191, l. 35.

⁶ LPJŠ viršininko A. Sniečkaus 1944 m. kovo 26 d. radiograma M. Afoninui (Petruui), ibid., f. 1, ap. 1, b. 401, l. 282.

⁷ Būrių vadovybės 1943 m. gruodžio 3 d. įsakymas Nr. 13 būriams „Už tėvynę“, „Išlaisvintojas“, „Laisvoji Lietuva“, ibid., f. 51, ap. 51, b. 3, l. 24.

⁸ J. Mušinskienė, „Netiesa apie Pirčiupį“, *Gimnasis kraštas*, 1990, spalio 4–10.

⁹ M. Kazlauskas asmens byla, LYA, f. 47, ap. 2, b. 48, l. 2–3, 8.

¹⁰ J. Mušinskiene, op. cit.

¹¹ LYA, f. 1, ap. 1, b. 409, l. 560.

¹² Ibid., f. 12, ap. 3, b. 3, l. 9.

¹³ Raudonųjų partizanų vadų Genio (F. Pušakovo), Žvirblio (T. Mončiunsko), Sergejaus (S. Sergejevo) 1943 m. gruodžio 3 d. įsakymas Nr. 13 būriams „Už tėvynę“, „Išlaisvintojas“, „Laisvoji Lietuva“, ibid., f. 51, ap. 51, b. 3, l. 24–25; Būrio „Už tėvynę“ įvykdytos kovinės užduotys, ibid., f. 47, ap. 1, b. 1, l. 6.

¹⁴ Būrių vadovybės 1943 m. gruodžio 3 d. įsakymas Nr. 13, ibid., f. 51, ap. 51, b. 3, l. 24–25.

¹⁵ T. Mončiunskas, *Rūdninkų girios partizanai*, V., 1959, p. 223–224.

¹⁶ M. Afonino 1958 m. balandžio 12 d. laiškas A. Sniečkui, LYA, f. 16895, ap. 2, b. 170, l. 94. J. Banelis po karo buvo Trakų apskrities vykdomojo komiteto pirmininko pavaduotojas, žuvo 1945 m. pradžioje kovodamas su Lietuvos partizanais.

¹⁷ LKP(b) Trakų apskrities komiteto sekretoriaus M. Afonino 1945 m. vasario 8 d. pranešimas LKP(b) CK apie [Trakų] apskrities komiteto darbą vokiečių okupacijos metais ir partinės organizacijos eilinius uždavinius likviduojant vokiečių okupacijos padarinius apskrityje, ibid., f. 1771, ap. 7, b. 83, l. 49; Sovietinio partizano A. Uždavinio asmens byla, ibid., f. 8, ap. 1, b. 94, l. 2.

¹⁸ J. K. Burdulis, „Žmogžudžiai greta mūsų“, *Atgimimas*, 1989, balandžio 28.

¹⁹ Dargužių gyventojų Stasio Puzo (g. 1915 m.) 2004 m. liepos 8 d. liudijimas autoriui.

²⁰ A. Gibneris gimė 1910 m. Dargužiuose, dirbo Valkininkų popieriaus fabrike, miško darbuose, tarnavo Lenkijos kariuomenėje. Sovietų valdžios metais dirbo milicininku, nespėjo pasitraukti į SSRS. Vokiečių okupacijos laikotarpiu gyveno ir dirbo Vilniuje, 1942 m. buvo kalinamas. Išėjęs iš

kalėjimo, užmezgė ryšius su sovietiniu pagrindžiu, 1943 m. spalį tapo „Už tėvynę“ būrio partizanu, į partizaninę veiklą įtraukė ir savo žmoną. Jo šeima gyveno Rūdninkų girioje, nuošaliame Inklėriškių kaime. 1944 m. balandį vokiečiai, vykdydami anti-partizaninę akciją Inklėriškėse, jo žmoną ir tris vaikus suėmė ir sušaudė; vokiečių aviacijai bombarduojant kaimą, žuvo ir sūnus Kazimieras, žr.: A. Gibnerio 1944 m. autobiografijos, LYA, f. 164, ap. 164, b. 11, l. 65; f. 47, ap. 1, b. 40, l. 1. A. Gibnerio ir jo šeimos istorija atspindi skaudžius likimus žmonių, susiejusių savo gyvenimą su sovietiniu pagrindžiu.

²¹ LKP(b) Trakų apskrities pagrindinio komiteto 1943 m. gruodžio 29 d. posėdžio protokolas Nr. 13, *ibid.*, f. 51, ap. 51, b. 7a, l. 11; M. Afonino 1944 m. gegužės 25 d. radiograma LPJŠ viršininkui A. Sniečkui, *ibid.*, f. 1, ap. 1, b. 412, l. 289.

²² 253-iojo savisaugos bataliono 1-osios kuopos vado lt. B. Šimkonio 1944 m. birželio 15 d. raportas bataliono vadui, LCVA, f. R-666, ap. 1, b. 7, l. 27; 253-iojo savisaugos bataliono kovos veiksmų dienoraštis, *ibid.*, b. 5, l. 77.

²³ L. Žubiko (Žėručio) 1958 m. kovo 10 d. ataskaita, LYA, f. 47, ap. 2, b. 39, l. 8.

²⁴ T. Mončiunskas, *op. cit.*, p. 226.

²⁵ St. Puzo liudijimas autoriui.

²⁶ M. Afonino pranešimas, LYA, f. 1771, ap. 7, b. 83, l. 38; B. Bazevičius, A. Stankevičius, „Penkiolika metų“, *Valstiečių laikraštis*, 1955, liepos 21.

²⁷ T. Mončiunskas, *op. cit.*, p. 276.

²⁸ S. Jegelevičius, *Nemunaitis ir jo parapija*, 2-oji knyga, V., 2002, p. 1018.

²⁹ Apie tai galima spręsti ir iš baudžiamojoje operacijoje dalyvavusio raudonųjų partizanų būrio „Už tėvynę“ archyvinių dokumentų: „Lukšos gaujos triuškinimo“ operacija vykdyta Grinkavos ir Babrauninkų kaimų apylinkėse, žr.: „Už tėvynę“ būrio kovos veiksmų suvestinė, LYA, f. 47, ap. 1, b. 1, l. 6.

³⁰ *Ibid.*, f. 1, ap. 1, b. 409, l. 540.

³¹ „Už tėvynę“ būrio kovos veiksmų suvestinė, *ibid.*, f. 47, ap. 1, b. 1, l. 6.

³² Gabentas paštas su gyventojų laiškais Panošiškių apylinkėse galėjo būti pagrobtas 1944 m. sausio 17 d., žr.: „Už tėvynę“ būrio kovos veiksmų suvestinė, *ibid.*

³³ *Ibid.*, f. 1, ap. 1, b. 112, l. 2.

³⁴ A. Lukšio autobiografija-atsiminimai, p. 3, Alfonso Lukšio asmeninis archyvas.

³⁵ Adomas Lukšys gimė 1890 m. Perlojoje, ūkininkų šeimoje. Prieš Pirmąjį pasaulinį karą išvyko į

JAV, užsidirbęs pinigų nupirko „šipkartę“ to paties kaimo merginai Marijai Baublytei ir su ja JAV susituokė. Lietuvai atgavus nepriklausomybę, A. Lukšys su žmona ir trimis vaikais sugrįžo į Lietuvą, dalyvavo Perlojos parapijos komiteto veikloje; šis komitetas buvo išrinktas 1918 m. rudenį ir paskelbė „nepriklausomą Perlojos respubliką“. Vėliau gyvenimas nebuvo lengvas. Lietuvos ir Lenkijos demarkacijos linija perkirto ūkį, Lietuvos pusėje liko 10 ha, Lenkijos – 7 ha. 1935 m. lenkų valdžia šią žemę atėmė. Be žemės ūkio, šeimos nariams teko verstis įvairiais kitais darbais. 1937 m. A. Lukšys nusipirko Lietuvos valdžios išparceliuoto Grinkavos dvaro centrą, iš viso apie 50 ha. Po SSRS–Vokietijos karo dalyvavo Lietuvos partizanų veikloje, 1946 m. sovietų valdžios buvo nuteistas 25 m. Kalėjo Mordovijoje. Po J. Stalino mirties 1954 m. grįžo į Lietuvą. Mirė Simne 1963 m. balandžio 26 d. Ten ir palaidotas. Žr.: A. Lukšio autobiografija-atsiminimai, p. 1.

³⁶ Žr.: J. Bucylinio 1958 m. balandžio 28 d. autobiografija-atsiminimai, LYA, f. 51, ap. 51–2, b. 9, l. 15–19.

³⁷ Lietuvių policijos 1943 m. gruodžio 8–14 d. pranešimų suvestinė, *ibid.*, f. 3377, ap. 58, b. 266, l. 15; M. Afoninas 1943 m. gruodžio 19 d. radiograma A. Sniečkui pranešė, kad nukauti 6 vokiečiai, 2 sužeisti, paimtas sunkusis kulkosvaidis „Maksimas“, 6 šautuvai, 200 šovinių, 6 granatos, *ibid.*, f. 1, ap. 1, b. 409, l. 485. Šios akcijos rezultatai atsispindi ir raudonųjų partizanų atsiminimuose. Vienas iš jų vadų M. Osadčis po karo rašė, kad buvo paimta 1 sunkusis kulkosvaidis „Maksimas“, 2 rankiniai kulkosvaidžiai, 16 šautuvų, 4 automatai, 3 šovinių ir 2 granatų dėžės, nukauta 16 vokiečių kareivių ir Valkininkų stoties komendantas, žr.: M. Osadčij, *Apie „Išlaisvintojo“ būrio kovinę veiklą*, atsiminimai, 1950 m. (rankraštis, rusų k.), *ibid.*, f. 3377, ap. 3377, b. 810, l. 14, 16.

³⁸ Žr.: R. Zizas, „Bakaloriškių sunaikinimas“, *Genocidas ir rezistencija*, 2002, Nr. 2(12), p. 233, 239.

³⁹ T. Mončiunskas, *op. cit.*, p. 275–278.

⁴⁰ *Ibid.*, p. 277, 279–280.

⁴¹ Jono Lukšio liudijimas. Apie tai galima spręsti ir iš minėto Julijanavos kaimo gyventojų Jarlausko laiško: „Kūčių naktį atvyko į Spindžių kaimą daug banditų ir liepė Vincui Vaškevičiui nuvežti juos pas jo žentą Lukšį į Grinkavą“, LYA, f. 1, ap. 1, b. 112, l. 2–3. V. Vaškevičiaus žentas buvo Adomo Lukšio sūnus Albinas.

⁴² A. Lukšio autobiografija-atsiminimai, p. 4–5.

⁴³ Babrauninkų kaimo gyventojų Česlovo Razmislavičiaus (g. 1930 m.), Vytauto Paplausko (g. 1932 m.) liudijimai autoriui. Apie V. Matonytę ir visą Matonių šeimą surinkti daugiau duomenų, deja, nepavyko. V. Matonytė buvo palaidota Babrauninkų kaimo kapinaitėse. Dominas Matonis vokiečių okupacijos pabaigoje pasitraukė į Vakarų, Vaclovas po karo gyveno ir mirė Lietuvoje.

⁴⁴ Raudonųjų partizanų vado Genio (F. Pušakovo), komisaro Žvirblio (T. Mončiunsko), štabo viršininko Sergejaus (S. Sergejevo) 1943 m. gruodžio 26 d. įsakymas Nr. 18 būriams „Už tėvynę“, „Išlaisvintojas“, „Laisvoji Lietuva“, Rikiuotės sritis, LYA, f. 51, ap. 51, b. 3, l. 30.

⁴⁵ Žuvusių raudonųjų partizanų registracijos sąsiuvinis, *ibid.*, f. 51, ap. 51–1, b. 1, l. 1–4. Kaip sunkiai sužeisti Grinkavoje minimi „Už tėvynę“ būrio partizanas Jevgenijus Šestakovas, buvęs raudonarmietis, jaun. leitenantas Anatolijus Semenovychas ir kt., *ibid.*, f. 47, ap. 1, b. 1a, vokas Nr. 6, l. 2–3.

⁴⁶ *Ibid.*, l. 31.

⁴⁷ „Už tėvynę“ būrio kovos veiksmų suvestinė, 1944 m., *ibid.*, f. 47, ap. 1, b. 1, l. 3, 6.

⁴⁸ *Ibid.*, f. 1, ap. 1, b. 112, l. 2–3.

⁴⁹ *Ibid.*, b. 106, l. 24.

⁵⁰ *Ibid.*, l. 20.

⁵¹ T. Mončiunskas, *op. cit.*, p. 280.

⁵² LYA, f. 51, ap. 51–2, b. 9, l. 17–18.

⁵³ *Ibid.*, f. 47, ap. 1, b. 1a, vokas Nr. 6, l. 1–2.

⁵⁴ Alfonso Lukšio liudijimas autoriui.

⁵⁵ T. Mončiunskas, *op. cit.*, p. 276, 280.

⁵⁶ Buvusio raudonojo partizano V. Ožkučio atsiminimai, 1952 m. (rankraštis), LYA, f. 3377, ap. 3377, b. 816, l. 12–13. V. Ožkutis, matyt, klaidingai nurodė Vasiliausko vardą – Petras. M. Vasiliauskaitės-Kvaraciejienės liudijimu, jos tėvas Zigmas Vasiliauskas (g. 1903 m. Druckūnų kaime) tarnavo Lietuvos pasienio policijoje, vokiečių okupacijos metais iš tikrųjų organizavo pasipriešinimą raudoniesiems partizanams. Jų sodyba užpulta 1943 m. lapkričio

13 d. Kautynėse su partizanais Z. Vasiliauskas žuvo, jo 22 m. amžiaus sūnus Jonas buvo sunkiai sužeistas ir mirė Alytaus ligoninėje, žr.: M. Vasiliauskaitės-Kvaraciejienės 1999 m. birželio 17 d. kreipimasis į LYA dėl archyvinės pažymos apie tėvo žūtį.

⁵⁷ A. Blizejevo žūties ir palaidojimo vietos nustatymo aktas, LYA, f. 3377, ap. 11, b. 9, l. 66–67.

⁵⁸ M. Afonino, G. Pušakovo asmens bylos, *ibid.*, f. 47, ap. 1, b. 5, l. 10; b. 142, l. 11.

⁵⁹ Daugelis raudonųjų partizanų, dalyvavusių puolant Grinkavos ir Babrauninkų savisaugininkus, dalyvavo ir Kaniūkų, Bakaloriškių bei kitose 1944 m. raudonųjų partizanų vykdytose didžiausiose baudžiamosiose akcijose. Antai S. Sergejevas vadovavo Bakaloriškių sudeginimo akcijai. Kitaip susiklostė F. Pušakovo (Genio) (g. 1913 m.) likimas. 1944 m. pradžioje Rūdninkų girios partizanų gydytojai nustatė, kad jis serga sunkia sifilio forma; ši jo liga kėlė didelį pavojų Rūdninkų girios partizanams, jį išgydyti miško sąlygomis buvo neįmanoma. G. Zimanas labai stengėsi išgelbėti G. Pušakovą kaip „vertingą draugą, turėjusį didelių kovinių nuopelnų“, prašė A. Sniečkų atsiųsti į Rūdninkų girią lėktuvą ir evakuoti jį į sovietinį užnugarį (kartu tikėtasi sulaukti ir ginklų siuntos). Tačiau lėktuvas į Rūdninkų girią neatskrido. F. Pušakovui, lydimam penkių partizanų, teko pėsčiomis nueiti ilgą kelią pas M. Šumauską į Kazėnų miškus, iš ten jis buvo išskraidintas į sovietinį užnugarį. G. Pušakovas grįžo į Lietuvą jau po „išvadavimo“, dirbo Jašiūnų mašinų ir traktorių stoties (MTS) politinio skyriaus viršininko pavaduotoju. 1951 m., matyt, ligos iškankintas nusišovė, žr.: M. Afonino (Petro), G. Zimano (Jurgio), M. Šumausko (Kazimiero) 1944 m. radiogramos A. Sniečkui, LYA, f. 1, ap. 1, b. 410, l. 330, 341, 358, 363, 397; *Tiesa*, 1951, spalio 5.

Gauta 2004 10 05
Lietuvos istorijos institutas,
Kražių g. 5, Vilnius

„Laivyno paradas“ ir neįvykusi Klaipėdos okupacija 1938 m. Nežinomi Lietuvos ir Vokietijos santykių puslapiai

Dažnai istorijos vingiai yra suprantami kaip jau pakankamai gerai ištirti, o kiekvienas istorijos vadovėlių teiginys pagrįstas dokumentais. Deja, mūsų žinios dažnai gana ribotos, pagrįstos spėjimais, nuojautomis, ideologizavimu, geopolitinėmis schemomis. Istorikai savo nuomonę grindžia ir šalutiniais įrodymais, tiriamojo laikotarpio herojų vertinimais. Tiesioginių įrodymų stoka trukdo ir svarstant globalius daugiašalius įvykius (pvz., SSRS ir Vokietijos karo pradžia, holokausto politikos pradžia ir pan.) bei ne vieną įvykį Lietuvoje.

1938 m. kovo 18 d. po ginkluoto incidento Lenkijos ir Lietuvos administracinės sienos ruože Lenkijos vyriausybė įteikė ultimatumą Lietuvos vyriausybei. Jame buvo reikalaujama užmegzti diplomatinius, susisiekimo ir tranzito santykius tarp abiejų valstybių. Į ultimatumą Lietuva turėjo atsakyti kovo 19 d.; priešingu atveju Lenkija grasino pavartosianti jėgą. Lietuvos vyriausybė ultimatumą priėmė atsisakydama beveik 18 metų vykdytos politikos santykiuose su II Lenkijos Respublika.

Kiek šio ultimatumo priėmimas buvo pagrįstas realiomis ar įsivaizduojamomis grėsmėmis Lietuvos valstybės išlikimui?

Istorikė Regina Žepkaitė retoriškai klausė, ar grėسė Lietuvai karo pavojus, jei ultimatas būtų atmestas. Jos atsakymas buvo, kad „tikriausiai taip“¹. Aptardama šiuos istorinius įvykius, istorikė pateikė argumentus apie Lenkijos kariuomenės pergrupavimą ir telki-

mą Lietuvos pasienyje. Šie duomenys buvo paimti iš Lietuvos kariuomenės II skyriaus biuletenių. Svarbiausia jų išvada buvo tokia, kad dauguma III K. apygardos (Lenkijos kariuomenės) pajėgų iš savo nuolatinių įgulų jau pajudėjo ir sugrupuotos ar tebevyksta prie administracinės linijos². Apgaulingas kariuomenės judėjimas nesant Lenkijos kariuomenės Generalinio štabo operacijos prieš Lietuvą plano galėjo būti tiktai „politinis blefas“. Planas iki šiol nerastas. Tačiau trūksta įrodymų, kad Lenkija rengėsi pradėti invaziją. Istorikai gali remtis tik diplomatų pasisakymais ir Lenkijos kariuomenės veiksmais, kuriuos būtų galima įvardyti kaip pasirengimą agresijai, bet nesant įrodymų galima ir suabejoti Lenkijos priemonėmis įgyvendinti savo tikslus.

Tuo tarpu apie Vokietijos ketinimus Lietuvos atžvilgiu, jei Lenkija 1939 m. kovą būtų pradėjusi karo veiksmus prieš Lietuvą, žinome tik iš diplomatinių šaltinių, kurie jau vėliau, 1938 m. kovo 31 d., pranešė, kad Vokietija nesirengė leisti Lenkijai užimti Klaipėdą bei Klaipėdos kraštą ir, kilus karui, būtų įvedusi ten savo kariuomenę³. Tuo tarpu 1938 m. kovo 18–19 d. krizės metu Lietuvos kariuomenės štabo II skyrius apie padėtį Rytprūsijuose neapibrėžtai teigė, jog „reikia manyti, kad lenkams puolant Lietuvą vokiečiai irgi galėtų pakeisti savo norus Lietuvos nenaudai“⁴. O apskritai „mūsų kariuomenė per š. m. kovo mėn. 17 d. Lenkų ulti-

matumą savo uždavinius atliko“⁵. Šis optimistinis tonas nebuvo pagrįstas to meto nacistinės Vokietijos planų žinojimu ir detalio jos parengiamųjų veiksmų, reaguojant į 1939 m. kovo 17 d. krizę, analize. Vokietijos planų vertinimas dar kartą įrodo, kad negalima pasitikėti tarpukario Lietuvos karių struktūrų pateikiama informacija ir karinės analizės vertinimu.

Neseniai šios publikacijos autoriui JAV nacionaliniame archyve Vašingtone, tarp kitų su Lietuvos istorija Antrojo pasaulinio karo metais susijusių dokumentų pavyko rasti iki šiol istoriografijoje nežinomą 1938 m. kovo 18 d. Vokietijos laivyno karinės operacijos, pavadinimu *Flottenparade* (vok. „Laivyno paradas“), planą, pagal kurį, Lenkijai pradėjus karinius veiksmus prieš Lietuvą, Vokietija būtų užėmusi Klaipėdos miestą. Planas buvo rastas trofėjinėje Vokietijos karinio laivyno dokumentų kolekcijoje, kuri mikrofilmuota Didžiojoje Britanijoje po Antrojo pasaulinio karo. Kolekcija chronologiškai apima visą Vokietijos laivyno formavimosi ir raidos 1850–1945 m. laikotarpį ir šiuo metu saugoma JAV nacionaliniame archyve Vašingtone⁶. Šis su Lietuva susijęs planas pagal 1939 m. kovo 26 d. nacistinio laivyno žvalgybos viršininko aplinkraštį (žr. priedą) turėjo būti sunaikintas. Kodėl viena iš 70 jo kopijų išliko Vokietijos karinio laivyno štabe (*Oberkommando der Kriegsmarine*)? Atsakymo nėra. Galima tik spėlioti, kad Vokietijos laivyno veiksmai po metų, 1939 m. kovo 23 d. užimant Klaipėdą, buvo panašūs, o gal ir tokie pat kaip 1938 m. plane. Tuo tarpu iki šiol planai, kuriais remdamasi Vokietija 1939 m. užėmė Klaipėdos miestą ir Klaipėdos kraštą, nerasti. Apie juos žinome iš Lietuvos kariuomenės II skyriaus pranešimų. Galimus 1938 m. kovo 18 d. karinės operacijos plano „Laivyno paradas“ įgyvendinimo padarinius galime tikrai lyginti su faktine padėtimi 1939 m. kovo 23 d.

„10:20 atvyko vokiečių karinis laivynas. Jis susideda iš 31 vieneto⁷. Atvyko šios paskirties laivai: kreiseris „Deutschland“, minininkai, torpedininkai, išminuotojai (pastarieji iš Pillau) ir 3-ioji eskadrinių minininkų flotilė. Ties švyturiu sustoję 11 eskadrinių minininkų. Esą ir hidroplanų. Desanto įgulos daliniai atsivežė lengvas patrankėles ant ratų. Jūrininkai esą ginkluoti karabinais“⁸. Ir tai neskaičiuojant sausumos kariuomenės ir saugumo policijos dalinių, atvykusių iš Rytprūsių. Vėlesni pranešimai tik patvirtina, kad: „Bendrai jūreiviai Klaipėdoje dominuoja. Yra jūreivių su pėstininkų apranga, bet su jūreivių kepurėmis, matomai, tai yra desantiniai arba krantų apsaugos daliniai“⁹. Akivaizdu, jog tai buvo kur kas platesnio masto parodomasis įsiveržimas, nei kad metais anksčiau planavo 1938 m. „Laivyno parado“ autoriai.

Toliau skelbiamas dokumentas atskleidžia to meto nuotaikas, Vokietijos ir Lietuvos kariuomenių būklę ir potencialą. Stebina informacijos apie priešą neadekvatumas, kuris aiškėja iš Vokietijos pasirengimo operacijai mastų bei cituotų šaltinių, rodančių Lietuvos žvalgybos žinias apie Vokietijos planus Klaipėdos krašte.

Peršasi šios išvados:

- 1) 1939 kovo mėn. Vokietija būtų pradėjusi karo veiksmus prieš Lietuvą, jei Lenkija būtų pradėjusi karą su Lietuva;
- 2) Vokietija 1938 m. kovo mėn. karo su Lietuva nenorėjo ir jo neprovokavo;
- 3) konfliktas su Vokietija būtų baigęsis Klaipėdos krašto praradimu, nepaisant karo su Lenkija rezultato (kurį taip pat nesunku prognozuoti atsižvelgiant į valstybių potencialą ir žinant, kad Prancūzija ir Didžioji Britanija palaikė Lenkiją).

Akivaizdu, kad Lenkija nebūtų pradėjusi karo su Lietuva, nes tai būtų reiškę, viena vertus, Vokietijos ir, kita vertus, Lenkijos su Prancūzija bei Didžiąja Britanija bendrą po-

litiką trečiųjų valstybių atžvilgiu. Čekoslovakijos atveju tokia koordinuota politika buvo vykdoma. Ar buvo tokios pat koordinuotos bendros politikos, nukreiptos prieš Lietuvą 1938 kovo mėn., prielaidų? Į tai galės atsakyti tik tolesni, detalūs to laikotarpio užsienio ir karinės politikos istorijos tyrimai.

Publikacijai parengti reikėjo detalios teksto analizės, taip pat iššifruoti pavadini-

mus ir pavardes. Tam pasinaudota www.feldgau.com internetine publikacija ir specializuotu žodynu: Heinz Paechter, *Nazi-Deutsch. A Glossary of Contemporary German Usage* (New York, 1944).

Dėkoju Ainei Cicėnienei už pagalbą verčiant iš vokiečių kalbos ir Sid Guttridge (Didžioji Britanija) už konsultacijas.

Nuorodos

¹ R. Žepkaitė, *Diplomatija imperializmo tarnyboje*, V., 1980, p. 257.

² Lietuvos kariuomenės štabo 1938 m. kovo 19 d. II skyriaus biuletenis Nr. 2, Lietuvos centrinis valstybės archyvas (toliau – LCVA), f. 929, ap. 2, t. 2, b. 1059, l. 12.

³ R. Žepkaitė, op. cit., p. 259.

⁴ Lietuvos kariuomenės štabo II skyriaus 1938 m. kovo 19 d. biuletenis Nr. 2, LCVA, f. 929, ap. 2, t. 2, b. 1059, l. 13.

⁵ Lietuvos kariuomenės štabo II skyriaus 1938 m. spalio 17 d. biuletenis, *ibid.*, l. 66.

⁶ *Records of the German Navy, 1850–1945. Received from the United States Naval History Divi-*

sion, National Archives Collection of Foreign Records Seized Record Group 242; *Operationsbefehl Inkrafttreten auf Stichwort „Flottenparade“ mit Uhrzeit*, 18 March 1938, PG 34575, National Archives Microfilm Publication T1022, roll 2309.

⁷ Ši informacija netiksli. Jūrų laivyno istorijos tyrinėtojo Sid Guttridge skaičiavimu, atliktu remiantis Vokietijos oficialiosiomis publikacijomis, operacijoje 1939 m. kovo 23 d. dalyvavo 43 laivai (publikacijos autoriaus asmeninis susirašinėjimas su Sid Guttridge).

⁸ Žinios apie Klaipėdos kraštą 1939 m. kovo 23 d. iki 13 val., LCVA, f. 929, ap. 3, b. 1095, l. 34.

⁹ Žinios iki 1939 m. kovo 27 d. 8 val., *ibid.*, l. 41.

Vokietijos laivyno karinės operacijos Lietuvoje 1938 m. kovo 18 d. planas

Žvalgybinių karo pajėgų grupuotės vadas
Įs. Nr. 117 Al. Ypatingai slapta

Jūroje, 1938 m. kovo 18 d.
Versija Nr. 3

Slapta štabo byla

Įsakymas vykdyti operaciją Nr. 1

Įsigalioja pateikus signalinį slaptažodį „Flottenparade“ („Laivyno paradas“), nurodant laiką.
I. a) informacija apie priešą

1. Politinė:

Padėtis tarp Lenkijos ir Lietuvos aštrėja. Lenkijos ultimatumo terminas baigiasi 19 d. vakare. Lenkija ketina gerbti vokiečių teises. Kitų Baltijos valstybių ir Rusijos požiūris į susidariusią padėtį nėra žinomas.

2. Karinė:

*1) būtina atsižvelgti į ginkluotų lietuvių sargybinių laivų pasirodymą. Anks-
tesniais metais Klaipėdoje būdavo vienas ginkluotas muitininkų kate-*

ris, šiuo metu laivas „Antanas Smetona“, kuris, kaip manoma, turi minų svaidymo įrangą;

- 2) Klaipėdos įguloje taikos metu būna vienas batalionas ir šarvuotas žvalgybos automobilis, be to, 3 stacionariniai priešlėktuviniai pabūklai. Daugiau žinių apie kariuomenės išsidėstymą ir ginkluotę nėra;
- 3) tačiau nė akimirką negalima pamiršti apie povandeninių laivų pavojų.

b) informacija apie savus

1. Išsilaipinus mūsų desantui, būtina atsižvelgti į prieš sausumos ginkluotųjų pajėgų padėtį. Pagrindinis žygio maršrutas: Tilžės gatvė (kartu su motorizuotu žvalgybos junginiu) geležinkelio link. Operacijoje taip pat dalyvaus sausumoje ir jūroje besibazuojantys lėktuvai.
2. Operacijos teritorijoje povandeninių laivų kol kas nebus.

II. Informacija Netikėtas puolimas lengvosiomis jūrų karo laivyno pajėgomis Klaipėdos uoste, desantinių būrių išsilaipinimas iš laivų ir eskadrinių minininkų panaudojimas miestui užimti. Torpediniai kateriai ir eskadriniai minininkai taip pat skirti priedangai. Pakrantės srityje bus naudojama kreiserių artilerijos priedanga. Operacijos tikslas yra užimti Klaipėdos kraštą ir atkirsti visus kelius į jį.

III. Įsakymo detalizavimas

a) Atitinkamai pagal užduotis bus suformuotos 3 jūrų pėstininkų grupuotės:

- 1) avangardas „Leberecht Maas“¹, „T 196“² ir 4 pirmosios išminavimo flotilės laivai (takt. Nr. 1–4);
- 2) lengvoji kovos grupė, sudaryta iš 1-osios eskadrinių minininkų eskadros³;

¹ Z1 „Leberecht Maas“, eskadrinis minininkas, nuleistas į jūrą 1934 m. Kylyje, Vokietijoje. Ruošiamos Klaipėdos operacijos metu jam vadovavo kpt. G. Wagneris. Klaipėdos įgula – 335 žmonės. Laivas „Richard Beitzen“ ginkluotas 5×127 mm pabūklais; zenitiniais 4×37 mm ir 6×20 mm pabūklais bei 8×533 mm torpedomis, giluminių minų leistuvu ir 60 minų. Laivas nuskendo 1940 m. vasario 22 d. užplaukęs į minų lauką. 282 įgulos nariai žuvo, 60 buvo išgelbėti.

² T-196 torpedinis 811 tonų talpos 84 žmonių įgulos laivas, pastatytas 1911 m. Laivas pergyveno Pirmąjį ir Antrąjį pasaulinius karus ir 1945 m. atiteko SSRS kaip karo grobis. 1938–1939 m. šis laivas buvo išminuotojų eskadros Baltijoje vado laivas. Planuojamos „Laivyno parado“ operacijos metu jam vadovavo jūrų kapitonas Friedrichas Ruge (1894–1985).

³ Z2 „Georg Thiele“, Z3 „Max Schultz“, Z4 „Richard Beitzen“. Šių laivų ginkluotė ir įgulos skaičius buvo toks pat kaip ir Z1 „Leberecht Maas“.

- 3) pagrindinės pajėgos, sudarytos iš kreiserių su dviem 1-osios išminuotojų flotilės laivais („M 89“ ir „M 122“)⁴ bei „F 9“⁵ – apsaugai nuo povandeninių laivų.

Avangardinės ir lengvosios kovos grupės pajėgų vadas: torpedinių katerių eskadros vadas⁶.

b) Operacijoms sausumoje būtina suformuoti:

- 1) desantinio korpuso batalioną (pavadinimas 1-ojo btl. žvalgybos pajėgų junginys), sudarytą iš 3 kreiserių įgulų, remiamą „T 196“⁷. (Dėl desanto dalinių ginkluotės ką tik išsiųstas specialus įsakymas.)

Vadas: išminavimo eskadros vadas⁸, taip pat „Nürnberg“. Pastiprinimas savo nuožiūra. Išminavimo eskadros vadas iš savų rezervų;

- 2) batalioną, sudarytą iš keturių eskadrinių minininkų desantinio būrio. (Pavadinimas: 2-ojo btl. žvalgybos pajėgų junginys.)

Vadas: laivo „Richard Beitzen“ kapitonas⁹. (Štabas suformuotas būrio vado nurodymu.)

- c) Šie du batalionai sujungiami į vieną pulką. Vadas: 1-osios eskadrinių minininkų flotilės vadas (štabas suformuotas flotilės vado nurodymu).

- d) Karininkas ryšiams su sausumos kariuomene ir oro pajėgomis palaikyti: Freg. kpt. Bonte¹⁰.

IV. Iškeltą užduotį ketinu įvykdyti tokiu būdu:

Netikėtas „T 196“ ir 4 pirmosios išminuotojų flotilės laivų pasirodymas Klaipėdos uoste ir 1-ojo desantininkų bataliono išlaipinimas. Išsilaipinimo vietoje desantą dengia eskadrinis minininkas „Leberecht Maas“. Pasirodo 1-osios eskadrinių minininkų flotilės laivai

⁴ Duomenų apie jo konstrukciją nepavyko rasti, tačiau greičiausiai tai buvo vadinamieji *Minensuchboot* 1935.

⁵ Sargybinis laivas, pastatytas 1934 m., nuskendęs 1939 m. gruodžio 14 d.

⁶ Kontradmirolas Guntheris Lutjenas.

⁷ Lengvasis kreiseris „Leipzig“. Šis laivas buvo pastatytas 1931 m., nuskandintas 1946 m. su cheminiu ginklu triumuose. Laivas turėjo 850 žmonių įgulą. Ginkluotė: 9×150 mm pabūklai, 6×88 mm, 8×37 mm priešlėktuviniai zenitiniai pabūklai, 12×533 mm torpedos. Lengvasis kreiseris „Karlsruhe“. Šis kreiseris buvo pastatytas 1929 m., nuskandintas mūšyje 1940 m. balandžio 12 d. Laivas turėjo 850 žmonių įgulą. Ginkluotė: 9×150 mm pabūklai, 2×88 mm, 8×37 mm, 4×20 mm priešlėktuviniai zenitiniai pabūklai, 12×533 mm torpedos. Lengvasis kreiseris „Nürnberg“. Šis laivas buvo pastatytas 1935 m., 1946 m. perduotas Sovietų Sąjungai ir pavadintas „Admiral Makarov“ vardu. Laivo įgulą sudarė 896 jūrininkai. Ginkluotė: 9×150 mm pabūklai, 8×88 mm, 8×37 mm, 8×20 mm zenitiniai pabūklai, 12×533 mm torpedos.

⁸ Fregatos kapitonas Friedrichas Ruge.

⁹ Eskadrinis minininkas Z4 „Richard Beitzen“ pastatytas 1935 m. Kylyje, Vokietijoje. 1945–1949 m. tarnavo Didžiosios Britanijos laivyne ir pateko ten kaip karo trofėjus. Įgula – 315 žmonių. Laivas „Richard Beitzen“ buvo ginkluotas 5×127 mm pabūklais, 4×37 mm ir 4×20 mm zenitinais pabūklais bei 8×533 mm torpedomis ir 60 minų.

¹⁰ Fregatos kapitonas Friedrichas Bonte (1896–1940). Pradėjęs karo jūrininko karjerą dar Pirmojo pasaulinio karo metais, žuvo 1940 m. balandžio 10 d. Narviko operacijos metu Norvegijoje, vadovaudamas eskadriniam minininkui „Wilhelm Heidekamp“.

ir atsižvelgiant į padėtį torpedų flotilės įsakymu įsijungia 2-ojo desanto batalionas. Pirmoji desanto užduotis – užimti svarbiausius karinius miesto pastatus, valdžios ir uosto įstaigas, paštą, geležinkelį, uostą, bankus ir kitas tarnybines institucijas, jei to padaryti nepavyksta kitiems armijos padaliniams. Iš Deutschkrottingen [Vokiečių Kretingos ?] ir Prokuls [Priekulės ?] pusės visi keliai į miestą turi būti atkirsti, jeigu jie nenaudojami mūsų grupuočių įžengimui. Kariuomenės operacijų pradžios laikas šiuo metu dar nežinomas.

Visus veiksmus sausumoje dengia uoste esantys laivai – atitinkamai pagal vietos sąlygas. Laivų prie molų ir jūros gilumoje išdėstymas priklauso nuo desanto padėties.

Šias operacijas pridengs kreiserių artilerija pakrantėje. Ypatingas dėmesys bus skiriamas šiaurinės pakrantės dalies apsaugai.

Visų operacijų pagrindas – pabrėžtinai taikūs užėmimo veiksmai. Tačiau sutikus pasipriešinimą, privalu beatodairiškai panaudoti visas pajėgas.

VI. Vykdymas

- a) Pranešus slaptažodį, kreiseriuose esantys desanto būriai perkeliama į keturis išminuotojų flotilės laivus. Perkėlimo vieta ir laikas priklausys nuo oro sąlygų.
- b) Minėtieji daliniai pasirodys X dieną nustatytą valandą iš vakarų pusės. Parengiamoji informacija prieš pradedant operaciją – signalas T B F – kreiseriai Kylio linijoje. „Leberecht Maas“ su 1-osios eskadrinių minininkų flotilės štabu išsidėsto įstriža linija 10 jūrmylių atstumu.
- c) „F 9“, „M 89“, „M 122“ btl. – įstrižai 10 jūrmylių atstumu. „T 196“ su 4 išminuotojų flotilės laivais visada turi būti kartu.
Po signalo „Ein“ avangardas atsiskiria ir puola uosto vartus. Prisijungia 1-osios eskadrinių minininkų eskadros ir pridengia avangardo įsiveržimą. 1-osios eskadrinių minininkų eskadros prisijungimas priklausys nuo padėties ir torpedinių katerių eskadros vado įsakymo.

Nurodymai:

- a) Laivų ir eskadrinių minininkų išdėstymas uoste, švartavimo vietose.
- b) Įsakymą dėl apsaugos priemonių panaudojimo išlaipinant desantą turi duoti torpedinių katerių flotilės vadas (nuorašas žvalgybos pajėgoms).
- c) Išleidus avangardą ir 1-osios eskadrinių minininkų eskadros kreiseriai išsidėsto 10 mylių linija – vieni arčiau, kiti toliau – priešais Klaipėdą. „F 9“, „M 89“ ir „M 122“, dengiami povandeninių laivų, plaukia įlankos link.
Išlieka galimybė pasiųsti vieną kreiserį su „F 9“ į šiaurę Lietuvos sienos link.
- d) Desanto operacijas dengia jūrų aviacijos pajėgos virš Klaipėdos.
Kitos jūrų aviacijos jėgos naudojamos žvalgybai Dancigo įlankos srityje ir 50 jūrmylių kranto ruože prie Kuršių nerijos ir Lietuvos pakrantės iki 56° 30' į šiaurę.

VII. Ginkluotės parengtis

Pradėjus operacijas, ginkluotė privalo būti visiškai parengta. Personalas pasirengęs mūšiui.

Įvykdžius pirmąją užduotį, atsipalaiduoti galima tik padalinio vado įsakymu.

Laivų išsidėstymas, juos dengiant artilerijai, keičiamas pagal atskirus įsakymus kiekvienam atvejui atskirai. Būtina vengti nuosavų grupuočių apšaudymo.

VIII. Kreiseriai juda toliau su 6 šaulių būriais ir flotilės vedančiuoju, pasirengę puolimui, kaip rezervas. Be to, kreiseriuose, eskadriniuose minininkuose ir „T 196“ turi būti paruoštos ginklų ir maisto atsargos jų desantiniam skyriams.

IX. Nurodymai dėl informacijos perdavimo

Labai svarbu užtikrinti gerą optinio ir radijo ryšio tarnybą, naudojamų informacijos perdavimui, darbą bei atsakomąjį ryšį, veikiant desanto būriams. Smulkiau:

a) Radijo ryšio taškai:

1) Sąjungos banga ir ryšys su tėvyne „Caesar Bruno“.

Vadovybė: B. d. A. Dalyviai: junginys, Swinemunde [Svinemundė?], Pillau [Piliava?] ir Dievanovv [?];

2) Torpedinių katerių flotilės kovos banga „Otto“.

1. Prijungiant išminuotojų flotilę, laivyno žvalgybai, 1-ajai išm. flotilei, jos vadui, „T 196“ sujungti suteikiamas tas pats ryšys.

2. Puolimo metu: iš karto duoda komandas torpedinių katerių vadas.

Dalyviai: eskadriniai minininkai, žvalgyba, „M 146“, „M 132“, „M 110“, „M 111“, „M 122“ ir „M 89“ taip pat lieka „Otto“ bangoje.

3. Desanto banga desanto radijo stotims „Bruno-Dora“.

Vadovybė: torpedinių katerių vadas; dalyviai: laivai, eskadriniai minininkai ir desanto radijo taškai.

4. U. K. kanalas 17 visam junginiui. Vadovybė: žvalgybos, torpedinių katerių flotilės vadas paskiria vadovaujamam padaliniui kanalą 14.

Banga lėktuvams „Otto-Ulli“.

Vadovybė: „Nürnberg“.

5. Lėktuvų pelengavimo ir atitraukimo banga „Richard“. Laivai informaciją gali gauti, jei būtina – gali ir siųsti.

6. Bangų paskirstymas Baltijos pakrantės veikiančioms oro pajėgoms.

Žvalgybinė banga „Anton-Gustav“.

Pelengavimo ir atitraukimo linija „Quatsch“.

Lėktuvų kovos linija „Nanni-Karl“.

7. *Radio stočių pavadinimai neapsaugoti!*
8. *Desanto radio stotys neima su savimi jokių šifravimo priemonių!*
9. *Desanto radio taškų pavojaus pranešimai atviri!*

b) Optinės informacijos tarnyba:

- 1) *signalinių žvaigždučių lentelė – žr. priede;*
- 2) *nustatyti tokie Morzės ABC ryšiai: E. A. 1-ojo btl.
E. B. 2-ojo btl.
D. N. pulko*
- 3) *vėliavėlių signalai X dienai: 1*

X. Bendri nurodymai:

1. *Išsilaipinus desantui, būrio vadas privalo tuoj pat duoti pirmąjį pranešimą.*
2. *Desantinio korpuso personalas turi būti įspėtas, kad privalo vengti bet kokių provokacijų.*
3. *Esant rūkui, operacijas tęsti, jei yra bent menka galimybė.*
4. *Kreiserio priekio apsaugos įrenginys paruoštas nuleisti.
„F 9“, „M 89“ ir „M 122“ turi būti ryškūs, kad būtų galima išskirti C. R. G.*
5. *Kreiseriai paruošiami desantininkų išlaipinimui į krantą valtimis (jei oro sąlygos nesutrukdytų desanto perkėlimui 1-ojoje išminuotojų flotilėje).*

Priedas Nr. 1

Žvalgybos padalinio 117-ojo desantininkų būrio signalinių šviesų lentelė

<i>1 balta</i>	<i>– prašau pradėti artilerijos ugnį, kaip sutarta.</i>
<i>1 balta, 1 raudona dviguba šviesa</i>	<i>– artilerijos ugnį nukreipti į kairę.</i>
<i>1 balta, 1 žalia dviguba šviesa</i>	<i>– artilerijos ugnį nukreipti į dešinę.</i>
<i>1 raudona</i>	<i>– artilerijos ugnį nutraukti.</i>
<i>1 balta dviguba šviesa</i>	<i>– artilerijos ugnį tęsti į ankstesnįjį taikinį.</i>
<i>Daug raudonų atskirų šviesų</i>	<i>– esu apgultas, prašau skubaus pastiprinimo.</i>
<i>Daug žalių atskirų šviesų</i>	<i>– tuojau pat atsiųsti valčių atsitraukimui.</i>

Žvalgybinių karo pajėgų grupuotės vadas

Priedas Nr. 2
Įs. Nr. 117/38. Ypatingai slapta

Jūra, 1938 m. kovo 19 d.

Slapta štabo byla

Operacijos dalyviams. Visiškai slapta. 117/38

Dėl įsakymo įvykdyti operaciją Nr. 1

Vykdymas: Žvalgybinių pajėgų įsakymas Nr. 117/38

Bendras.

Įsakyme dėl operacijos vykdymo reikalingi tokie patikslinimai bei papildymai:

1. *Atkarpa II. Antrą pastraipą reikėtų praplėsti taip:*

„Čia būtina atsižvelgti į tai, kad nėra visiškai aišku, ar kelias iš Tilžės tikrai tiks mūsų ginkluotųjų pajėgų įžengimui“.

2. *Atkarpa III. Pastraipą c) reikėtų praplėsti taip:*

„Šturmo grupės sudarymui, pvz., 1-osios eskadrinių minininkų flotilės 1-asis ir 2-asis pirmosios išminuotojų flotilės būriai 1-osios divizijos vadui skiria po vieną kulkosvaidį ir po vieną šaulių būrį, susidedantį iš 16 vyrų ir vadovaujamą dviejų puskarininkių, be to, šturmo grupės vadą karininką“.

Priedas: „F 9“, „M 89“ ir „M 122“ privalo duoti po vieną desantininkų būrį ir 1 kulkosvaidį, be to, būrio vadą iš „9 F“, 1-osios eskadrinių minininkų flotilės vado paskyrimu.

3. *Atkarpa IX. Pastraipą b) reikia papildyti nauju 4 punktu:*

„Desantininkų būrio atsakymas į Morzės ABC šaukimą (Reg. Kdr., 1-ojo bei 2-ojo btl.) šviesų signalu jokiais aplinkybėmis neleistinas“.

4. *Atkarpa X. Būtina pridurti punktą 6): „Visi laivai ir padaliniai turi įsidėmėti, kad personalas gali išsilaipinti iš laivų tik tada, kai nebebus rankinių ginklų, ir pagal atskirą avangardinės grupuotės vado įsakymą“.*

5. *Rašto pabaigoje norėčiau pridurti: „Priedu Memelio [Klaipėdos] miesto planą. (Tik dalyvaujančioms karinėms pajėgoms.)“*

*Žvalgybinių karo pajėgų vado vardu
1-ojo štabo karininkas (parašas) Hermann Densch¹¹*

¹¹ Hermannas Denschas (1887–1963) karinę tarnybą pradėjo 1905 m., 1940 m. tapo Vokietijos laivyno admiralu.

**Vokietijos laivyno žvalgybos viršininko 1938 m. kovo 26 d.
aplinkraštis dėl karinės operacijos plano sunaikinimo**

*Žvalgybinių karo pajėgų vadas
Kylis, 1938 m. kovo 26 d.
Įs. Nr. G. 1372 S.*

Slaptai

*Karo laivyno vyriausiajam štabui,
Laivyno štabui,
I generaliniam štabui,
I oro pajėgų apygardos štabui,
VI oro pajėgų apygardos štabui.*

Dėl: Įsakymo Nr. 1 vykdyti operaciją

Eiga: Ypatingai slaptai Įs. Nr. 117/38 ir 117/37 II. Ang.

Prašom sunaikinti ypatingai slaptą įs. Nr. I. 117/38, persiūtą įsakymą Nr. 1 vykdyti operaciją bei ypatingai slaptą įs. Nr. 117/38, 2-ajame priede atsiųstus papildomus nurodymus ir mums apie tai pranešti.

*Žvalgybinių karo pajėgų grupuotės vado
vardu 1-ojo karo laivyno štabo viršininkas
(parašas) Hermann Densch*

E. Teumino pranešimas apie padėtį Lietuvoje 1944 m.

KELIOS MINTYS APIE ŽEMIAU SPAUSDINAMĄ DOKUMENTĄ

E. Teuminas lankėsi Lietuvoje tuoj po antrosios jos okupacijos ir, matyt, savo viršininkui S. Lozovskiui atsiskaitė parašydamas ilgoką dokumentą. Kas buvo E. Teuminas, nustatyti nepavyko. Galima spėti, kad jis buvo vienas iš S. Lozovskio pavaldinių, galbūt vieno iš Sovietinio informacijų biuro skyrių viršininkas. (Lietuvos ypatingajame archyve tarp parsivežtų iš Rusijos valstybinio socialinės politinės istorijos archyvo dokumentų skaidrių yra ir daugiau S. Lozovskio pavaldinių parašytų pranešimų, kuriuose jie nurodo, kokių Sovietinio informacijų biuro skyrių viršininkais jie buvo.) Apie S. Lozovskį žinoma daugiau.

Mus dominančiu laikotarpiu S. Lozovskis (tikroji pavardė – Solomonas Dridzo) ėjo trėjas pareigas: 1939–1946 m. jis buvo vienas iš Viačeslavo Molotovo, SSRS užsienio reikalų ministro, pavaduotojų, 1940–1949 m. – aukštosios partinės mokyklos prie VKP(b) CK katedros vedėjas ir Sovietinio informacijų biuro viršininko pavaduotojas. Šio biuro viršininkas tuo metu buvo VKP(b) CK sekretorius Aleksandras Ščerbakovas. Matyt, S. Lozovskis specializavosi spręsti įvairius vokiečių okupuotų sovietinių kraštų klausimus, daugiausia politinius.

Viename iš savo pranešimų A. Ščerbakovui S. Lozovskis išdėstė Estijos SSR KP(b) CK sekretoriaus N. Karotamo ir Lietuvos SSR KP(b) CK pirmojo sekretoriaus Antano Sniečkaus siūlymus propagandos klausimais. Jie 1943 m. lapkričio 25 d. siūlė organizuoti

žymių žmonių kreipimąsi ir atsišaukimus į įvairių profesijų žmones (darbininkus, policininkus, inteligentus, asmenis, mobilizuotus į vokiečių kariuomenę, ir kt.), siūlė, kad per radiją kalbėtų buvę represuotieji, prašė skirti ilgųjų bangų siųstuvą, kad į kiekvieną iš trijų Baltijos šalių būtų galima transliuoti 40 min. trukmės laidas.

E. Teuminas papildomai siūlė į sovietinę propagandą įtraukti užsienyje gyvenančius baltiečius, užsienyje leisti brošiūras apie jų nacionalines divizijas, apie tai, kaip Baltijos tautos gyveno Sovietų Sąjungoje ir ką dabar ten veikia vokiečiai. Taip pat siūlė rašyti apie baltiečius – Sovietų Sąjungos didvyrius, įkurti tris atskirus radijo komitetus (iki tol buvo viena į užsienį transliuojamų laidų redakcija), sušaukti trijų Baltijos respublikų Aukščiausųjų Tarybų sesijas, jose aptarti bendrus darbus.

1943 m. lapkritį N. Karotamas S. Lozovskiui nusiuntė iš Estijos ir Lietuvos represuotų asmenų sąrašą, pagal kurį juos „reikia rasti ir gauti jų sutikimą viešai kalbėti prieš vokiečius“. Lietuvių sąrašė – generolai Vincas Žilys, Jonas Juodišius, buvęs švietimo ministras Jonas Tonkūnas, teisingumo ministras Stasys Šilingas ir kt. Dauguma išvardytų asmenų buvo pasirašę kreipimąsi prieš vokiečius.

E. Teuminas pranešime S. Lozovskiui išdėstė savo nuomonę apie padėtį Lietuvoje ir pateikė siūlymų, kaip ją ištaisyti. Iš kitų partinių ir čekistinių veikėjų pranešimų apie padėtį Lietuvoje šis išsiskiria neblogo analize ir veiksmingais pasiūlymais, kurių dauguma, beje, buvo įgyvendinti. Daugelio komunistinių

vadų pranešimai, kalbos, analizės ir pan. buvo negyvos, stigo įdomesnių minčių, o E. Teumino pranešimą skaityti įdomu.

Pripažinęs, kad dauguma lietuvių, ypač inteligentų, yra nusiteikę arba priešiški, arba tarsi kažko laukia, jis siūlo imtis tam tikrų priemonių patraukti vadinamiesiems neutraliai nusiteikusiems lietuviams. Viena iš jo siūlytų priemonių – vėliau sovietų plačiai garsinta kultūra, „tautinė pagal formą, socialistinė pagal turinį“. Jo nuomone, tai, kad neva A. Sniečkaus ir kitų komunistinių Lietuvos vadovų pastangomis Lietuva liko tautiškiausia respublika, ne toks jau didelis laimėjimas. Pasak E. Teumino, apie pusę lietuviškai kalbančių žmonių mąsto sovietiskai. Kalba tėra viena iš tautiškumo apraiškų, gal net ne pati svarbiausia.

Okupavusi Lietuvą antrą kartą, Sovietų Sąjungos valdžia naudojos keliais veiksmingais propagandos teiginiais. Vienas iš jų buvo išdėstytas 1945 m. vasario mėn. LSSR vyriausybės kreipimesi dėl amnestijos partizanams, išeisiantiems iš miškų. Jis skambėjo maždaug taip: „Jei sovietų valdžia sutriuškino vokiečių karo mašiną, tai ką jai galite padaryti jūs, saujelė žmonių“. Kitas veiksmingas teiginys – tik sovietų valdžia per visą ilgą Lietuvos istoriją pirmą kartą su Didžiąja Lietuva sujungė Vilniaus ir Klaipėdos kraštus.

E. Teuminas ypač pabrėžė trečią svarbų sovietų teiginį: kas būtų likę iš Lietuvos, jei gu joje toliau šeimininkautų vokiečiai. Jis siūlė panaudoti ne tik žinomų mokslininkų bei rašytojų, bet ir inteligentų iš pranešime jo nurodytos antros inteligentų grupės pareiškimus šia tema. Taip siekta „priversti juos atvirai demaskuoti vokiečių šeimininkavimo Lietuvoje padarinius“.

Antras, bene svarbiausias, jo siūlymas buvo represijas vykdyti pačių lietuvių rankomis. Kaip ir visi kolonizatoriai, sovietai stengėsi supriešinti vieną užkariautų šalių gyventojų dalį su kita ir, pasitelkę ideologinius šalininkus, darė tą labai sėkmingai. A. Sniečkaus va-

dovaujamiems Lietuvos komunistams taip pat gerai sekėsi skaldyti lietuvius, ypač susikūrus sribų būriams. Vėliau A. Sniečkus nuolat kėlė mintį suformuoti nors vieną lietuvišką MGB kariuomenės pulką, bet okupantai jam to neleido. Matyt, jie manė, kad tai pažeidžia internacionalizmo, o iš tikrųjų – rusiškos armijos sudarymo principus.

Iš rekomendacijų, kurios gana greitai įvykdytos, minėtinas LKP(b) CK antrojo sekretoriaus, Josifo Stalino šalininko Vlado Niunkos pakeitimas taip pat J. Stalino šalininku ir aršiu rusintoju Aleksandru Isačenka. Tai padaryta 1944 m. pabaigoje. Įvairiose įstaigose, ypač miestų ir apskričių partijos komitetuose atsirado daugybė rusų (Lietuvos partijos komitetuose rusai J. Stalino valdymo laikotarpiu sudarė apie du trečdalius visų darbuotojų).

Okupantams nepavyko į Lietuvos aukštąsias mokyklas atsiųsti „europinio išsilavinimo“ marksizmo-leninizmo dėstytojų, nes jie tokių neturėjo arba turėjo labai mažai. Dauguma iš Sovietų Sąjungos atvykusių dėstytojų (ir ne tik marksizmo) buvo prasti specialistai, bet aršūs rusintojai ar net saugumo agentai.

Įdomus, tačiau anaipol neteisingas yra E. Teumino teiginys, kad grįžę iš evakuacijos Sovietų Sąjungoje lietuviai nesusikalba su likusiais Lietuvoje. Pasak jo, Salomėja Nėris, „kuri Maskvoje buvo tolokai nuo mūsų“, dabar tapo „dalimi Maskvos“. Be abejo, karas, žydų žudynės, jų turto grobimas demoralizavo nemažai lietuvių. Tačiau tikrosios nesusikalbėjimo priežastys buvo kitos: lietuviai į Sovietų Sąjungoje buvusius tautiečius žvelgė kaip į savo tautos ir valstybės išdavikus, su jais atvirai nekalbėjo.

Kaip galima spręsti iš E. Teumino pranešimo, Maskva jau tada planavo dalį Vilniaus krašto paversti slaviška parako statine, kuri vos nesprogo 1990–1991 m. Noras rajonus apie Vilnių paversti savų žmonių rajonais galutinai susiformavo šeštojo dešimtmečio pra-

džioje. Tada Maskvos nurodymu Vilniaus krašte, net mišriai gyvenamose vietovėse, pavyzdžiui, Molėtų rajone, buvo statomos lenkiškos mokyklos. Po Antrojo pasaulinio karo planuota tik nedidelė lenkų repatriacija į Lenkiją. Motyvuota tuo, kad negalima prarasti kvalifikuotų specialistų.

E. Teumino pranešimas yra išsilavinusio, net truputį į humorą linkusio žmogaus rašinys. Tačiau kadangi stalininiu laikotarpiu sovietinių, partinių darbuotojų veikla buvo grindžiama čekistų metodais, tai ir šiame pranešime šen bei ten pasigirsta grėsmingas tonas. E. Teuminas visiškai teisingai teigia, kad vokiečių okupacijos metais ne tik žmogaus orumas, bet ir gyvybė buvo ne itin vertingi. Tačiau kalbėdamas apie, pasak jo, antrą inteligentų grupę, jis kaip apie savaime suprantamą dalyką rašo, kad „nesirengiame jų bausti, fiziškai sunaikinti“. Iš tiesų inteligentų, įvardytų kaip kubiliūnininkai, likimas, savaime aišku, buvo nulemtas. Beje, vėliau čekistai naikino visus, kuriems rūpėjo savos valstybės likimas.

Antihumaniška, marksistinio reliatyvumo persismelkusi E. Teumino mintis, kad neteisybės (išmetimas iš butų, baldų rekvizavimas), kurias vykdė sovietai, būtų ne tokios svarbios, jei tai nebūtų panaudojama antirusiškoje agitacijoje. Beje, nuostata, kad ne tik šių, palyginti nekaltų faktų išaiškėjimas, bet ir neteisėti sušaudymai turi nepakenkti sovietų valdžiai, buvo būdinga visiems partiniams veikėjams ir čekistams. Sovietams buvo svarbu ne žmogus, o mitiniai valstybės interesai.

Teisingi yra E. Teumino teiginiai, kad dauguma lietuvių nusiteikę antisovietiskai ir tiki propaganda apie sovietų žiaurumus. Jei nebūtų 1940–1941 m. sovietinės okupacijos, suėmimų ir trėmimų, lietuviai sunkiau tuo patikėtų.

Apskritai E. Teumino pranešimas rodo dalies sovietinio ir partinio elito pastangas Lietuvą sutramdyti bei pavergti naudojant ne vien teroro priemones. Deja, okupacijos faktas buvo pernelyg akivaizdus, ir Lietuva pasirinko ilgą, skausmingą partizaninio karo kelią.

E. Teumino 1944 m. lapkričio 14 d. pranešimas S. Lozovskiui apie padėtį Lietuvoje

Draugui S. Lozovskiui

Pranešimas apie padėtį Lietuvoje

Vienas sunkiausių vokiečių okupacijos padarinių Lietuvoje yra daugelio gyventojų moralinis pakrikimas. Jis ypač jaučiamas mieste. Per trejus vokiečių okupacijos metus tūkstančiai žmonių atprato dirbti, spekuliuoti, rengti maisto paiešką „keliones į kaimą“, girtuokliuoti ir nemoraliai elgtis. Įstaigose buvo beveik trigubai daugiau darbuotojų nei reikalinga. Vokiečiai pro pirštus žvelgė į tai, kad darbuotojai daugiausia darbo laiko praleido kaime, rūpindamiesi maisto produktais, ateidavo į darbą girti ir t. t. Už kyšius buvo galima gauti viską. Vieno Kauno fabriko direktorius, vokiečiams traukiantis davęs kyšį, savo įmonę išgelbėjo nuo padegimo ir užminavimo. Dažnos žudynės ir plėšimai, po kurių dalis sušaudytųjų turto buvo išdalijama „patikimiesiems“, sušaudytųjų baldų bei butų pasisavinimas ir t. t. kai kuriuos gyventojus pripratino prie minties, kad žmogaus gyvybė ir orumas ne itin vertingi. Tai iš Sovietų Sąjungos atvykusiems lietuviams padarė ypač slogų įspūdį. Jie ne visada sugebėjo rasti bendrą kalbą su artimaisiais, likusiais okupuotose vietovėse. Nelabai skyrėsi šių žmonių moralė. Tai man sakė tokie žmonės kaip lietuvių poetas Salomėja Nėris, kuri Maskvoje buvo tolokai nuo mūsų. Tokie žmonės, atvykę ir pamatę, ką Lietuvoje padarė vokiečiai, tapo aktyviais sovietų valdžios šalininkais, pasijuto tikrais sovietiniais žmonėmis, tapo dalimi Maskvos.

Man atrodo, kad turime šiuos žmones visapusiškai panaudoti kaip agitatorius ir propagandininkus įvairiuose Lietuvos gyventojų sluoksniuose. Deja, šioje srityje jie panaudojami nepakankamai.

Dauguma lietuvių nusiteikę antivokiškai, o į sovietų valdžią daugelis gyventojų žvelgia neutraliai, tarsi kažko laukdami. Miesto ir kaimo buržuaziniuose bei smulkiaburžuaziniuose sluoksniuose stiprios „nepriklausomybės“ nuotaikos. Yra iliuzijų, kad anglai ir amerikiečiai padės išgelbėti Lietuvos „nepriklausomybę“. Vokiečių agentai pastaruoju metu gerokai pasidarbavo stiprindami šią iliuziją. Neutralų, lūkuriuojantį elgesį sovietų valdžios atžvilgiu kaimuose iš dalies galima paaiškinti tuo, kad ten anaipol ne visur atėjo lietuviška sovietų valdžia. Kaimo gyventojai negauna lietuviškų laikraščių, neturi radijo; ten dar nepasirodė lietuviškos vyriausybės atstovai. Vieninteliai sovietų valdžios atstovai, kuriuos matė kaimas, buvo Raudonoji armija. Štai ką pasakojo LSSR Valstybinės plano komisijos pirmininkas apie savo kelionę į gimtąjį Simų [?] kaimą: „Į mano giminaičių sodybą atėjo valstiečiai ne tik iš mano, bet ir gretimų kaimų. Jie sakė: „Tu į kaimą neatvažiavai, Paleckio ir Gedvilo mes negirdėjome, o čia paskelbė mobilizaciją į armiją. Ir vokiečiai ne kartą skelbė, bet mes nėjome, ir gerai padarėme. Dabar taip pat nutarėme palaukti, pažiūrėti. Tu pas mus atvažiavai, viską paaiškinau – tai gerai. Kitą kartą pasiimk daugiau mašinų, ir mes važiuosime su tavim“. (Tokių savų agitatorių įtaka kaime yra didžiulė. Jais tiki. O juk beveik visi lietuviškos vyriausybės nariai, sovietiniai ir partiniai vadovai tiesiogiai susiję su kaimu, bet jie, deja, „savo kaime“ ir apskritai kaimuose beveik nepasirodo.)

Į tuos mobilizacijos punktus, kuriuose buvo lietuvių, atėjo daugiau gyventojų negu į tuos, kuriuose buvo vieni rusai. Didelę agitacinę reikšmę turi atsarginės šaulių divizijos siunčiami laišakai prieš jų dislokuojant Lietuvoje. Čia žmonės asmeniškai įsitikino, kad buržuaziniai nacionalistai ir vokiečių agentai akiplėšiškai meluoja teigdami, esą „siuntimas į Raudonąją armiją yra tik pretekstas, o iš tikrųjų rusai, norėdami sunaikinti lietuvius, pirmiausia susidoroja su aktyviausia jos dalimi – jaunimu, o paskui imasi likusiųjų“.

Apskritai gyventojus ypač išgąsdino vokiška agitacija apie „bolševikų žiaurumus“. Tarp kitko, vokiečiai ir buržuaziniai nacionalistai savo agitacijoje labai mikliai išnaudojo mūsų 1940 m. [taip tekste. – J. S.] ištremtus fašistinius ir provokiškus elementus. Jie visus trejus metus nesusstabdė „išvežtųjų“ kampanijos, pasakojo apie vargus ir kankinimus, kuriuos pastarieji neva kenčia Sibire, platino suklastotus jų laiškus ir t. t. Jie nuolat tvirtino, kad toks likimas gresia visiems Lietuvos žmonėms. Tuo galiausiai patikėjo gana daug gyventojų. Dauguma tuo tiki iki šiol. Jie mano, kad „minkštumas“ tėra gudri maskuotė, kuri tuoj bus pamiršta.

Štai ką kalbėjo vienas lietuvių inteligentų kitą dieną, kai Raudonoji armija užėmė Telšius: „Kai kitiėjo į mišką, aš nutariau pasilikti. Samprotavau taip: kiek žmonių Telšiuose bolševikai gali sušaudyti pirmą dieną? Na, 500 žmonių, ne daugiau. Pasistengsiu nepakliūti tarp pirmų 500, o vėliau bus matyti“.

Šis išgąstis ir nerimas, visą laiką kurstomas nacionalistine agitacija, nyksta labai lėtai. Užtenka nereikšmingo įvykio, ir jis vėl iškyla. Štai svarbi smulkmena. Kabinete, kuriame atėjus sovietų valdžiai pirmas savaites dirbo Meno reikalų komiteto pirmininko pavaduotojas, kartu su kitais portretais ant sienos kabėjo Hauptmano portretas, kurio jis nenukabino, nes artistai buvo taip įgąsdinti ir taip sekė kiekvieną jo žingsnį, kad netgi tokia smulkmena galėjo sukelti paniką. „Velniai jį neša, – kalbėjo jis, – tą portretą. Tegul dar porą savačių pakaba. O jei jį nuimsi, žiūrėk, visi artistai ir išsibėgios“.

Šiuo atžvilgiu didžiulę agitacinę reikšmę turėjo anksčiau ištremto buržuazinio žurnalisto Gričiaus pasirodymas Kauno gatvėse. Jis ne tik grįžo į Sovietų Lietuvą, bet ir eina gana svarbias

pareigas Meno reikalų komitete. Paskui jį gatvėse bėgo žmonės, čiupinėjo iš visų pusių, norėdami įsitikinti, kad čia ne apgaulė. Tokį pat įspūdį padarė ir anksčiau ištremto katalikų veikėjo Ambrazevičiaus pasirodymas. Jei šiuo metu Lietuvoje pasirodytų dar pora dešimčių 1940 m. ištremtų ir atlikusių bausmę žmonių, tai turėtų didelę propagandinę reikšmę ir išmuštų tam tikras kortas iš lietuvių nacionalistų rankų.

Išgąsdintus miestiečius vokiečiai gana mikliai įpainiodavo į savo tinklus. Jie visaip įkalbinėjo išvažiuoti į Vokietiją, o paskui šių žmonių, kaip ir eilinių lietuvių policininkų bei fašistų, neleido per sieną. Šiems žmonėms siūlė eiti į mišką ir aktyvia kova įrodyti savo neapykantą „bolševizmui“. Išgąsdintam miestiečiui susidarė įspūdis, kad jis nenutraukiamais ryšiais susijęs su vokiečiais ir neturi kitos išeities. Daugelis iš jų papildė lietuviškų nacionalistinių gaujų gretas. Šios gaujos, nepaisant iki šiol naudotų priemonių, anaipol nemažėja. Suprantama, tai susiję su šiuo metu Lietuvoje vykdoma buožių ribojimo politika. Kovai su gaujomis tam tikru atžvilgiu trukdo tai, kad ją vykdo ne lietuviai, o rusai. Pirma, kovoti su banditais ypač trukdo vietos sąlygų nežinojimas ir kalbos nemokėjimas. Antra, tai, kad nėra lietuvių, kovojančių su banditais. Tai buržuaziniams nacionalistams leidžia skleisti melagingus gandus, jog svarbiausia yra ne kova su kontrrevoliucija, o tai, kad rusai naikina lietuvius. Šiandien naikinami tie, kurie slepiasi miškuose, rytoj būsite jūs. Juk ne be reikalo rusai, o ne lietuviai kovojo su besislapstančiaisiais miške.

Išnaudodami anksčiau minėtą aplinkybę, vokiečių agentai ir buržuaziniai nacionalistai nuolat įtikinėja, kad „ateina rusų okupacinė kariuomenė“, „lietuviška vyriausybė yra marionetė rusų rankose“ ir t. t.

Buržuazinių nacionalistų įtaka jaučiama ir sovietinėse įstaigose. Pavyzdžiui, pasitaikė, kad tam tikros įstaigos nepriėmė rusų kalba parašytų pareiškimų. Nacionalistinių šovinistinių tendencijų augimas – blogiausias vokiečių okupacijos palikimas. Šiuo metu svarbiausias uždavinys – kova su lietuvišku buržuaziniu nacionalizmu, kuris užtvindo kai kuriuos mums palankių gyventojų sluoksnius. Kad kova būtų sėkminga, jai turi vadovauti lietuviai, ir pirmiausia tie, kurie yra populiari tarp lietuvių inteligentų ir liaudies. Be abejo, nepakankamai populiaraus šalyje Lietuvos CK propagandos sekretoriaus Preikšo kalba atidarant Kauno universitetą, nukreipta prieš nacionalistus, nesukėlė tokio atgarsio, kokį galėjo turėti Paleckio, Sniečkaus, Žiugždos ir kitų kalbos šia tema.

Kova su lietuviškais nacionalistais turi būti konkreti ir suprantama, tiesiogiai susieta su kitų broliškų respublikų pagalbos Lietuvai rodymu. (Tokie faktai, kaip medvilnės siuntimas tekstilės gamyklai Kaune, elektrinių traukinių, drabužių ir sėsiuvinių mokiniams siuntimas, žodžiu, kasdienė pagalba, tiekama Lietuvos respublikai, mūsų propagandoje ir agitacijoje turi būti maksimaliai išnaudojama.) Kartu būtina pabrėžti rusų tautos įtaką, rusų ir lietuvių tautų draugystę, Raudonosios armijos, kaip Lietuvos išvaduotojos, vaidmenį.

Daug kas priklauso nuo rusų, jų partinės ir sovietinės patirties, jų takto ir gebėjimo rasti bendrą kalbą su lietuviais. Deja, dauguma rusų laikosi atskirai nuo lietuvių, nors kai kurie dirbo Lietuvoje 1940 m. Be abejo, lietuviai darbuotojai patys kalti dėl šio atskirumo. Tačiau aš manau, kad šiuo konkrečiu atveju rusų darbuotojai turėjo pasirodyti kaip pažangūs auklėtojai. Esama daug nuostabios rusų ir lietuvių darnos faktų. Pavyzdžiui, Trakų apskrities komiteto sekretorius yra rusas, o vykdomojo komiteto pirmininkas – lietuvis. Jie kartu dirbo apskrityje 1940 m., partizanavo, vėl atkūrė sovietų valdžią 1944 m. Ypač gerus santykius su lietuviais sugebėjo palaikyti Kauno vykdomojo komiteto pirmininko pavaduotojas Guščinas, kurį lietuviai labai gerbia. Jis

pelnę autoritetą ir t. t. Tačiau kai kurie rusai ne visuomet taktiški. Pasitaikė, kad lietuviai buvo išmetami iš butų, rekvizuoti jų baldai ir t. t. Lietuviškam kaimui buvo nusiųsta parašų anketa, išspausdinta tik rusiškai, ir kt. Šie pavieniai faktai neturėtų reikšmės, jei padėtis nebūtų tokia sudėtinga ir kiekvieno tokio fakto nacionalistai nepanaudotų antirusiškoje agitacijoje. Man atrodo, kad kartais nacionalistai ir vokiečių agentai net tyčia provokuoja tokius atvejus.

Buržuaziniai nacionalistai plačiai ir sėkmingai naudoja pavienių asmenų su Raudonosios armijos apranga plėšikavimo faktus (jau nustatyti atvejai, kai asmenys, apsivilkę karine apranga, paprasčiausiai buvo nusikaltėliai). Pavyzdžiui, kažkoks nusikaltėlis mūšio lauke rado pulkininko uniformą su ordinais ir ją apsirengęs plėšikavo. Kariuomenėje išleisti įsakymai dėl plėšikautojų persekiojimo. Kai kurie plėšikavę asmenys buvo sušaudyti. Tačiau tai netapo žinoma plačiai visuomenei, apie tai gyventojai nežino. Dėl jų nevyksta politinė kampanija. Neigiamus reiškinius smarkiai išpučia buržuaziniai nacionalistai ir išsigandę miestiečiai. Visi šie reiškiniai padeda stiprinti buržuazinį nacionalizmą. Štai kodėl su jais reikia ryžtingai kovoti.

Padėtis šalyje tokia, kad būtina šalies partinį ir sovietinį aparatą sustiprinti kvalifikuotais partiniais ir sovietiniais darbuotojais rusais. Tarp kitko, būtų svarbu, kad Lietuvos CK antruoju sekretoriumi būtų autoritetingas rusas, kuris sugebėtų pelnyti pasitikėjimą ir pagarbą. Ypatingas dėmesys turėtų būti skiriamas rusų, siunčiamų dirbti į Lietuvą, atrankai. Tai turėtų būti ne tik turintys partinio darbo patirties, žinantys darbo nacionalinėse respublikose sąlygas, bet ir aukšto kultūrinio lygio žmonės, išmanantys darbą europinėmis sąlygomis.

Vilniaus universiteto marksizmo-leninizmo katedros vadovo pareigoms atsiųstas draugas Stasienka, labai malonus ir simpatingas žmogus, iki tol marksizmą-leninizmą dėstęs Charkovo universitete. Jis neturi jokio mokslinio laipsnio, yra baigęs lektorių kursus prie aukštosios partinės mokyklos. Be abejo, toks žmogus neturės autoriteto tarp Vilniaus profesorų, turinčių europinį išsilavinimą, dažniausiai mokančių po kelias užsienio kalbas ir daug geriau už draugą Stasienką žinančių faktus. Geriausiu atveju jie lojaliai išklausys jo nuomonę, blogiausiu – išjuoks jį. Vargu ar reikia įrodinėti, kaip svarbu, kad marksizmo-leninizmo katedrai vadovautų tarp profesūros autoritetą turintis žmogus, kuris gali daryti jai įtaką.

Ypač sudėtingi lenkų ir lietuvių santykiai. Čia akivaizdūs sovietinės agitacijos ir nacionalinės neapykantos, kurią 20 metų kurstė ir ponų lenkų vyriausybė, ir lietuviškoji buržuazinė vyriausybė, vaisiai. Juos vykusiai išnaudojo vokiečiai per trejų metų okupaciją. Lenkai į lietuvius žvelgia ne tik atvirai priešišškai, bet ir su pašaipa: „Nori mužikas ponu tapti“. Prekybos tarnautojų susirinkime Vilniuje, kuris vyko spalio pabaigoje ir kuriame dalyvavo apie 800–900 žmonių, prieita iki atvirai priešiškų kalbų prieš lietuvius. Rusų lenkai išklausė priešišškai, bet iš išorės lojaliai, o iš lietuvio atvirai tyčiotasi. Prie „Pilsudskio širdies“ Vilniuje vyksta atviros antisovietinės, antilietuviškos demonstracijos. Abipus „Pilsudskio širdies“ palaidoti „Krajevios kariai“, kurie, kaip rodo užrašai, žuvo liepos 11 d., 13–14 d. už tėvynę, kovose už Vilnių. Baltųjų lenkų, žuvusių kovose su mūsų partizanais ir Raudonąja armija, kapai papuošti tautiniais lenkų ženklais, gyvomis gėlėmis. Prie kapų lenkai eina nedidelėmis 2–3 žmonių grupėmis ir deda gyvas gėles. Vienintelis greitai esantis lietuvių komunisto kapas akivaizdžiai niekinamas. Gėlės tyčia parverstos ir raudonos juostos sutriptos į smėlį.

Tuoju turi prasidėti masinė lenkų repatriacija į Lenkiją. Tačiau jie pareiškė, kad neketina išvažiuoti. Tam, be abejo, turi įtakos emigracinės Sosnkovskio [matyt, E. Teuminas turėjo galvoje V. Sikorskį; jis žuvo 1943 m. Tuo metu Lenkijos emigracinės vyriausybės vadovas buvo S. Mikolaičikas. – S. J.] klikos, kuri nurodė savo šalininkams neišvykti iš Vilniaus, agitacija.

Lietuviai geriausiu atveju pripažįsta lenkiško šovinizmo apraiškas, bet visiškai nederba su lenkais. Jie mano, kad „lenkų problema“ gali būti išspręsta vieninteliu būdu – prievartine repatriacija. Jie nenori suprasti, kad visų repatriuoti nepavyks, kad yra tokie lenkų gyventojų sluoksniai, kuriuos mums repatriuoti nenaudinga dėl aukštos kvalifikacijos kadro trūkumo. Pagaliau ir politiškai netikslinga į Lenkiją siųsti įpykusius, labai antisovietišškai nusiteikusius žmones. Atitinkamai dirbant su lenkais, juos galima suskaldyti, į mūsų pusę patraukti socialiai mums artimus darbininkus ir varginguosius valstiečius, atskirti juos nuo nacionalistų vadeivų, aktyvių kontrrevoliucinių bei antisovietinių elementų. Negalima šio darbo perduoti vien į nekontroliuojamos „Lenkų patriotų sąjungos“ rankas.

Žydai Lietuvoje – nedidelė mažuma. Jų liko apie 5 tūkst. Dauguma žydų gyvena Vilniuje (1500) ir Kaune (apie 1000). Šiuo metu gyvi likę žydai persikelia iš mažų miestelių ir kaimų į miestus, nes lietuvių ir lenkų gaujos kartu su teroru prieš komunistus bei sovietų aktyvistus naikina ir likusius žydus.

Tarp žydų labai stiprios sionistinės nuotaikos, akivaizdi dvasininkų įtaka. Žydai ypač įtarūs ir niekuo nepasitiki. Jie visur įžvelgia antisemitizmą ir paniką. Dauguma jų nemėgsta lietuvių, nes neskiria lietuvių liaudies ir lietuvių fašistų, kurie su jais niekšišškai susidorojo. Žydai palikti patys sau. Jų stengiamasi nepastebėti, su jais nekalbėti. Man atrodo, kad taip ignoruoti nors ir nedidelę tautinę mažumą yra neteisinga. Čia reikia rimtai dirbti ir ryžtingai kovoti su sionizmu bei klerikalais.

Neveikiant tarp lenkų ir žydų, nekovoiant su lietuviškojo šovinizmo apraiškomis prieš šias gyventojų grupes, maitinamas buržuazinio nacionalizmo šaltinis.

Kiek ypatingesnis darbo su lietuvių inteligentija klausimas. Reikia turėti galvoje, kad ji daugiausia susidarė per pastaruosius 20 metų, be to, agrarinėje šalyje. Dauguma lietuvių inteligentų glaudžiai susiję su buožėmis, o jų išstūmimo politika negali neveikti jų politinių nuotaikų. Kita vertus, ši inteligentija labai susijusi su kaimu, ten turi didelį autoritetą, t. y. įtaką daugeliui gyventojų. Ji pati nusiteikusi antisovietišškai ir nacionalistiškai. Lietuviai inteligentai – aršūs nacionalinės lietuvių kultūros plėtojimo šalininkai. Pirmomis dienomis po Lietuvos išlaisvinimo jie neoficialiuose pokalbiuose su lietuviškosios vyriausybės nariais „paslapčiomis“ klausinėjo, kaip bus dėl lietuvių nacionalinės kultūros. Ar neuždarys lietuviškų mokyklų, ar bus spausdinamos lietuviškos knygos ir t. t. Mano manymu, visą lietuvių inteligentiją sąlygiškai galima skirstyti į šias keturias grupes.

Pirma – aktyvūs vokiečių agentai kubiliūnininkai. Reikia išsiaiškinti provokiškas, lietuvių liaudžiai labai priešiškas šių žmonių nuostatas, o atitinkamų organų uždavinys – suimti šią grupę.

Antra – žmonės, kurie ne iš baimės, o sąžiningai dirbo vokiškose įstaigose, bet tiesiogiai nedalyvavo antisovietinėje veikloje, susidorojant su Lietuvos gyventojais. Aplink šiuos žmones reikia sukurti moralinio pasmerkimo atmosferą. Reikia, kad jie ir aplinkiniai matytų bei suprastų, jog mes prisimename jų veiklą vokiečių okupacijos metais ir neatleidžiame jiems dėl tos veiklos, tačiau nesirengiame jų bausti, fiziškai sunaikinti.

Trečia – didžioji dalis lietuviškosios inteligentijos, kuri buvo priversta dirbti vokiečiams, tačiau buvo nusiteikusi antivokiškai, o mūsų atžvilgiu neutraliai delinė. Jos požiūrį į sovietų valdžią daugiausia lems tai, ar jie patikės, praktiškai įsitikins, kad sovietų valdžia sudarė geriausias sąlygas lietuvių nacionalinės kultūros raidai.

Ryžtingai kovojant su svarbiausiu šio etapo pavojumi – lietuvių šovinizmu, taip pat būtina visapusiškai plėtoti lietuvišką kultūrą – nacionalinę pagal formą, socialistinę pagal turinį.

Šią inteligentų grupę į sovietų valdžios pusę galima patraukti daugeliu praktiškų, konkrečių priemonių, tegul šiuo metu ir nedidelių, kurios akivaizdžiai parodytų, kaip dėmesingai ir rūpestingai elgiamasi su lietuvių kultūra. Kai Lietuvos mokslų akademijos bibliotekoje krūvoje guli dar vokiečių okupacijos metais suvežta 70 tūkst. knygų iš Istorijos instituto ir dalis jų pūva nuo drėgmės, o Dailės muziejuje skylėtas stogas ir genda paveikslai, nepadės kalbos, kad sovietų valdžia yra aktyvi lietuvių kultūros gynėja. Lietuvių inteligentas – praktiškas žmogus ir jis nori realiai jausti tą rūpestį. Mes galime šiuos inteligentus moraliai susieti su sovietų valdžia, priversti juos atvirai demaskuoti vokiečių šeimininkavimo Lietuvoje padarinius. Jei profesoriai Putinas, Purėnas, Mažylis, Matulis, rašytojai Vaičiulis, Sruoga ir kiti teigs, kad vokiečių viešpatavimas reiškė lietuvių tautos pražūtį, ir įrodys tai daugeliu konkrečių faktų, bus daug didesnis įspūdis, nei tai darytume mes. Manau, kad dabar, kai frontas nutolo, jie tokius pareiškimus padarys.

Pagaliau ketvirta inteligentų grupė – gaila, labai nedidelė, kuri pasilikusi šalyje aktyviai padėjo sovietų valdžiai vokiečių okupacijos metu. Akivaizdu, kad šią inteligentų grupę reikia visapusiškai remti.

1944 m. lapkričio 14 d.

Gauta Nr. 1091-L

1944 m. lapkričio 25 d.

Tikra: (parašas) E. Teuminas

Rezoliucija: „VKP(b) CK sekretoriui A. Ždanovui. A. Lozovskis, 1944 m. lapkričio 20 d.“

Lietuvos ypatingasis archyvas, f. K-8, ap. 3 (iš Rusijos valstybinio socialinės politinės istorijos archyvo (RGASPI) parvežti mikrofilmai). Versta iš rusų k.

Partizanų spauda 1944–1953 m.

IVADAS

Partizaninio karo (1944–1953) metu pasirodžiusi pagrindžio spauda – Lietuvos istorijoje ir kultūroje unikalus reiškinys. Niekada prieš tai ir niekada po to laisvo žodžio sklaida nepareikalavo tiek pastangų bei aukų, niekada pasipriešinimas okupaciniams režimams laisva mintimi neįgavo tokių mastų ir neįtraukė visų krašto visuomenės sluoksnių. Pagaliau net žiauriausiomis priemonėmis nuslopinus ginkluotąjį pasipriešinimą sovietų okupantams, partizaninė spauda padėjo pamatus kitoms rezistencijos formoms ir tapo įkvėpimo šaltiniu siekiant laisvės ateities kartoms.

Tačiau ginkluotojo pagrindžio spauda – nepelnytai mažai dėmesio sulaukęs reiškinys per atkurtos Nepriklausomybės laikotarpį, nors pirminių tyrinėjimo šaltinių, t. y. išlikusių partizanų leidinių, Lietuvoje pakanka. Juose skelbiama medžiaga gali būti įdomi bei vertinga ne vien profesionaliems istorikams, bet ir visiems, norintiems geriau pažinti anų metų specifiką bei suvokti paties ginkluotojo pasipriešinimo kontekstą.

Istorikams tai pirmiausia informatyvūs autentiški tekstai, be valdiškos cenzūros atspindintys įvykių chronologiją bei tėkmę. Kartu tai ir dokumentai, liudijantys okupantų nusikaltimus, atskleidžiantys laisvės kovų epizodus, tarptautinę reakciją, tiksliau – jos nebuvimą, eilinių žmonių nuostatas bei viltis, kitaip tariant, kone visą tuometinės Lie-

tuvos gyvenimą. Visą dešimtmetį partizanų spauda buvo objektyviausias okupuotos valstybės vidaus ir užsienio gyvenimo veidrodis, o daugeliui – ir vienintelis informacijos šaltinis, formavęs kelių pokario kartų žmonių pasaulėžiūrą.

Dabartinės žiniasklaidos atstovams ir specialistams tai galimybė geriau pažinti savo daugeliu atvejų savamokslių pirmtakų – pagrindžio žurnalistų ir leidėjų – idėjas, tikslus, išraiškos priemones ar sugebėjimus būti labai reikalingiems laisvos minties išsiilgusiems skaitytojams. Tai galėtų tapti mėginimu suvokti tuometinės padėties analizės lygį ginkluotojo pagrindžio spaudoje. Jau vien tai galėtų padėti šiuolaikinėje žiniasklaidoje kur kas objektyviau įvertinti ar interpretuoti laisvės kovų prasmę, nemenkinant ir nekvestionuojant pačios tautos apsisprendimo ar teisės gintis nuo okupantų.

ŠALTINIŲ REIKŠMĖ

Dabarties publikacijų ar leidinių, skirtų 1944–1953 m. partizanų spaudos tematikai, iki šiol nėra daug. Tačiau ir esami neleidžia susidaryti išsamaus bei objektyvaus vaizdo ar atsakyti į anksčiau išvardytus klausimus bei tyrinėti minėtą problematiką.

Šiuo požiūriu vertingiausias leidinys – Nijolės Gaškaitės-Žemaitienės sudaryta knyga „Partizanai apie pasaulį, politiką ir save“, išleista 1998 m. Lietuvos gyventojų

genocido ir rezistencijos tyrimo centro (LGGRTC). Išsamioje knygos pratarinėje autorė nurodo pagrindžio spaudos ypatumus, analizuoja partizanų laikraščių tekstus. Didelė knygos vertė, kad beveik 80 proc. tokių tekstų paskelbta pirmą kartą, o partizanų straipsniai čia sugrupuoti pagal nagrinėjamą tematiką. Tekstai išdėstyti chronologine tvarka pagal jų pirmo publikavimo datą, todėl skaitytojams lengviau surasti juos dominančius straipsnius. Tačiau pati autorė tokioje rinkinio struktūroje išvelgia ir trūkumą – sunku matyti atskirų leidinių visumą bei kuo skiriasi ar panašūs įvairių partizanų junginių spaudos leidiniai. Pasak autorės, leidinio tikslas – „bandyti atsekti ano laikotarpio Lietuvos politinės-visuomeninės minties vingius, atsispindėjusius po žeme leidžiamos, nepriklausomos, necenzūruotos, laisvos spaudos puslapiuose“¹.

Duomenis apie pagrindžio spaudą pirmieji surinko ir Lietuvoje paskelbė istorikai Algis Kašėta ir Dalia Kuodytė; jų sudarytame partizanų leidinių sąrašė – 72 laikraščių pavadinimai². Vėliau tapo žinomi dar keli leidiniai, įvairūs partizanų spaudos sąrašai, skelbti ir periodikoje, ir interneto tinklapiuose, tačiau minėtas sąrašas iki šiol išsamiausias.

1993 m. birželio 12 d. konferencijoje, skirtoje genocido klausimams, bene pirmasis partizanų spaudą trumpai apžvelgė prof. Vytautas Kubilius³.

Naudingos informacijos apie partizanų spaudą galima rasti partizanų kūrybai skirtų leidinių įvaduose. Štai vieno žymiausių pagrindžio spaudos leidėjų ir autorių Broniaus Krivicko-Vilniaus kūrybą periodikoje nagrinėjo Rita Tūtlytė⁴, o LGGRTC išleistame B. Krivicko raštų rinkinio įvade šia tema rašė rinkinio sudarytojas Virginijus Gasiliūnas⁵. 1990 m. Vytautas Ledas ir Henrikas Rimkus parengė Dzūkijos partizanų dainų rinktinę⁶, 1991 m. rašytojas Leonas Gudaitis sudarė Vakarų Lietuvos partizanų poezijos ir dainų rinkinį, kurio komentaruose pateikė

informacijos apie partizanų spaudą bei kai kuriuos leidėjus⁷.

Ypač daug vertingų žinių galima rasti pačių partizanų rašytuose prisiminimuose (Adolfo Ramanausko-Vanago, Juozo Lukšos-Daumanto knygoje) arba mūsų dienomis paskelbtuose jų dienoraščiuose (Justino Lelešiaus-Grafo, Liongino Baliukevičiaus-Dzūko) bei kronikose (Vincio Žaliaduonio-Roko).

1995–1996 m. išleistoje knygų serijoje „Nenugalėtoji Lietuva“ du tomai buvo skirti vien partizanų spaudos straipsniams bei autentiškiems dokumentams. Didžiausiu šio rinkinio trūkumu galima laikyti tai, kad straipsniai ir dokumentai pateikti be išsamesnių komentarų ar paaiškinimų. Tai sukelia sunkumų skaitytojams, menkai susipažinusiems su partizaninių kovų specifika. Be to, greta partizanų straipsnių čia pateikiamos ir kai kurių išeivijos veikėjų, JAV Kongreso narių mintys, VLIK'o atsišaukimai, kiti dokumentai, spausdinti pagrindžio spaudoje, tačiau tai nėra autentiški pačių laisvės kovotojų rašyti tekstai⁸.

Knygelėje „Lietuvių periodinė spauda, raidos istorija ir dabartis“ partizanų spaudos raidą yra apžvelgęs ir žurnalistas Vytas Urbonas⁹.

Dalis partizanų spaudoje skelbtų straipsnių publikuota „Lietuvos kovų ir kančių istorijos“ serijoje išleistame partizanų dokumentų rinkinyje¹⁰ bei periodikoje, ypač „Laisvės kovų archyvų“ serijoje¹¹ ir LGGRTC leidžiamame žurnale „Genocidas ir rezistencija“¹² bei šio Centro interneto svetainėje www.genocid.lt.

Epizodiškų žinių galima rasti ir išeivijoje paskelbtuose darbuose, iš kurių vertingiausias yra Kęstučio K. Girniaus leidinys „Partizanų kovos Lietuvoje“. Ilgą laiką tai buvo vienintelė knyga, kurioje plačiai nagrinėjama partizaninio karo specifika¹³.

Paskutiniai mėginimai publikuoti autentiškus partizanų dokumentus ir kai kuriuos straipsnius, skelbtus rezistencijos spaudoje,

priklauso Lietuvos archyvų departamentui, jau išleidusiam tris knygas apie atskiras partizanų apygardas bei rinktines¹⁴. Tačiau ir čia neišvengta trūkumų, kurių svarbiausias būdingas ne vienam tokio pobūdžio leidiniui – labiausiai trūksta leidėjų publikuojamų dokumentų paaiškinimų ir partizanų slapyvardžių dešifravimo.

Atsižvelgiant į partizaninio karo specifiką, sunku tikėtis, kad kada nors sužinosime tikruosius visų partizanų spaudoje paskelbtų straipsnių autorių vardus, taip pat jų rėmėjus ir pagalbininkus, atlikusius ne mažiau svarbų bei pavojingą darbą. Tačiau partizanų palikti autentiški šaltiniai jau nepriklausomos valstybės piliečiams visada liudys okupantų cenzorių neiškreiptą tiesą apie tragiškiausią mūsų istorijos laikotarpį.

POGRINDŽIO SPAUDOS ATSIRADIMAS IR RAIDA

1944 m., dar tebevykstant Antrajam pasauliniam karui ir sovietų kariuomenei užėmus beveik visą mūsų šalies teritoriją, išskyrus dalį Klaipėdos krašto, Lietuvoje kilo spontaniškas pasipriešinimas naujam okupantui.

Iš pradžių daugiausia buvo slapstomasi vengiant eiti į sovietų kariuomenę ir jos gretoje kovoti dėl svetimos valstybės interesų. Tačiau netrukus okupacinė administracija, sudariusi vadinamųjų „liaudies gynėjų“ būrius ir pasitelkusi reguliariosios kariuomenės dalinius, pradėjo masines represijas: pasipylė areštai, beginklių žmonių žudynės, plėšimai, trėmimai... Besislapstantys vyrai ėmė ginkluotis, telktis į didesnius būrius. Prasidėjo pirmieji ginkluoti susidūrimai su strikais ir NKVD kariuomenės daliniais. Netrukus šie pirmieji laisvės kovotojų būriai tapo viso partizaninio judėjimo branduoliu. Iš jų susidarė stambesni organizaciniai junginiai – partizanų rinktinės, apygardos, sritys.

Prasidėjus antrajai sovietų okupacijai, visoje Lietuvoje pirmiausia pasirodė pagrindžio informaciniai lapeliai, kuriuose buvo rašoma apie tuometinę politinę padėtį, atsišaukimai į gyventojus su įvairiais raginimais, išpėjimais bei draudimais. Tai buvo visos būsimosios partizanų spaudos užuomazga. Vykstant stichiškam partizaniniam judėjimui ir dar nespėjus susidaryti aiškesnėms kovotojų struktūroms, organizuoti periodikos leidybą praktiškai buvo neįmanoma. Tam reikėjo kūrybinių bei techninių pajėgų. Žemaitijoje, kur Lietuvos laisvės armija (LLA) buvo techniškai pasirengusi bolševikų įsiveržimui ir išsaugojo savo organizacines struktūras, šie spaudos leidimo bei platinimo uždaviniai buvo sprendžiami lengviau¹⁵. Neatsitiktinai būtent Žemaitijoje pasirodė pirmasis vyriausiojo LLA štabo leidinys „Karinės ir politinės žinios“, skirtas tarnybiniam šios organizacijos narių naudojimui. Tačiau 1944 m. pabaigoje prie Kauno žuvus vienam iš LLA vadų Kaziui Veverškiui-Seniui ir dingus kai kuriems kitiems štabo pareigūnams, leidinys nustojo eiti.

1944 m. vasarą pagrindžio spauda atsirado ir Aukštaitijoje. Tuo metu Utenos, Zarasų ir Švenčionių apskrityse buvo platintas du kartus per mėnesį leidžiamas laikraštis „Laisvės kelias“, kurį redagavo buvę LLA ir „Kęstučio“ organizacijos nariai.

Tuo metu Dzūkijoje periodinės pagrindžio spaudos dar nebuvo. Čia platinti tik informacinio pobūdžio lapeliai apie tarptautinę politinę padėtį bei įvairūs atsišaukimai. Pirmieji partizanų laikraščiai Dzūkijoje pasirodė tik 1945 m. Tai iš dalies galima paaiškinti ta aplinkybe, kad Pietų Lietuvoje LLA įtaka organizuojant partizaninę kovą buvo labai nedidelė, nors ši organizacija turėjo daug pagrindinio veikimo patirties, kurią sukaupė dar nacių okupacijos metais. Be to, LLA turėjo ir visas būtinas technines spaudos leidybos priemones bei kūrybinių pajėgų.

1945 m. sustiprėjus partizanų organizacijoms struktūroms, pagrindžio spauda jau buvo leidžiama visoje Lietuvoje. Įvairių pavadinimų, skirtingais tiražais ir su pertraukomis laisvas žodis iš partizanų spaudos sklido iki pat pasipriešinimo pabaigos. Kartais vieni leidiniai, žuvus jų leidėjams, nustodavo eiti, bet vėl atsirasdavo naujų. Laikraščiai buvo dvisavaitiniai arba mėnesiniai. Tiražai priklausė nuo turėtų dauginimo priemonių¹⁶.

Partizanams buvo itin svarbi ideologinė kova, nes ką tik susikūrusi okupacinė krašto administracija atgaivino ir bolševikinių-komunistinių leidinių spausdinimą, pradėjo organizuoti įvairius tarptautinę teisę paminančius „rinkimus“, agituoti valstiečius atsisakyti savo ūkių ir stoti į kolūkius.

Todėl partizanų dalinių vadovybė, kurioje buvo ir nepriklausomos Lietuvos kariuomenės karininkų, mokytojų, studentų ar net moksleivių, manė, kad būtina atsispirti aršiai komunistinei propagandai, tarp partizanų išlaikyti kovos dvasią ir išsivadavimo viltis. Jos šiaip ar taip, ypač laisvės kovų pradžioje, buvo siejamos su karu, kurį Vakarų civilizauto pasaulio valstybės turėtų paskelbti bolševikinei Rusijai.

Kita vertus, šias viltis reikėjo gaivinti ir tarp paprastų gyventojų, siekiant užsitikrinti jų paramą. Norėdami geriau informuoti Lietuvos gyventojus apie vidaus ir tarptautinę politinę padėtį, pateikti tikrų žinių apie vietinės administracijos darbus, išplatinti užsienio radijo pranešimus, partizanai miškuose, požeminėse slėptuvėse, kitose vietose ėmė leisti atsišaukimus, laikraščius ir informacinius biuletenius. Jie buvo spausdinami bei dauginami rašomosiomis mašinėlėmis, šapirografais, rotatoriais, kartais net spaustuvių technika¹⁷.

Kai kurie istorikai pokario partizanų spaudos atsiradimą sieja su nacių okupacijos laikotarpiu. Jie būsimojo Lietuvos laisvės kovos sąjūdžio (LLKS) spaudą kildina būtent iš šiuo laikotarpiu paplitusios antina-

cinės rezistencijos spaudos. Pavyzdžiui, istoriko Arūno Bubnio duomenimis, vokiečių okupacijos metais ėjo net 21 pagrindžio laikraštis, kuriuos rengiant aktyviai bendradarbiavo įvairių pasaulėžiūrų ir pakraipų Lietuvos inteligentija¹⁸. Matyt, dėl to istorikė ir partizanų spaudos tyrinėtoja N. Gaškaitė-Žemaitienė teigia: „[...]natūralu, kad prasidėjus antrajai sovietinei okupacijai vėl atgijo tvirtas tradicijas Lietuvoje turintis laisvas spausdintas žodis“¹⁹.

Tačiau per antrąją sovietinę okupaciją partizanų spaudos leidimas įgavo kitą prasmę nei nesmurtinio pasipriešinimo naciams laikotarpiu. Partizanų spauda tapo visos tautos ginkluotos kovos liudytoja. Dėl visuotinio sekimo jos leidyba persikėlė iš miestų, kaip buvo nacių okupacijos metais, į miškus ir kaimus, nuošaliausias požemines slėptuves. Šios spaudos leidėjais tapo ne legaliai gyvenantys inteligentai, o itin sunkiomis pagrindžio sąlygomis gyvenantys bei kuriantys ginkluoti partizanai, kurie ilgainiui dėl didžiulių nuostolių pradėjo stokoti intelektualinių pajėgų. Tačiau mažėjant pagrindžio spaudos bendradarbių, plėtėsi jos funkcijos.

Iš faktų matyti, kad 1944 m. frontui pasiekus Lietuvą, pirmieji pagrindžio leidiniai dar tęsė nacių priespaudos metais buvusias leidybos tradicijas, o pirmaisiais jų bendradarbiais tapo buvę antinacinio pasipriešinimo dalyviai: Bronius Kazickas-Saulius (nuo 1943 m. redagavęs Lietuvių fronto (LF) padalinio „Kęstutis“ laikraštį „Laisvės kelias“), Petras Paulaitis-Aidas (vokietmečiu bendradarbiavęs LF leidinyje „Į laisvę“, vėliau redagavęs Kęstučio partizanų apygardos laikraštį „Laisvės varpas“), Algimantas Zaskevičius-Šalna (dirbęs LLA štabo biuletenyje „Karinės ir politinės žinios“), J. Lukša-Skirmantas (nacių okupacijos metais aktyviai bendradarbiavęs įvairioje rezistencinėje spaudoje, o po Antrojo pasaulinio karo tapęs Tauro partizanų apygardos oficiozo „Laisvės žvalgas“ redaktoriumi) ir daugelis kitų.

Be LLA, stipriausios pirmųjų pokario metų pagrindžio organizacijos, leidinių bei partizanų štabų, kuriuose LLA, kaip minėta, neturėjo didesnės įtakos, spaudos buvo leidžiama ir kitų pagrindžio organizacijų spauda. Pavyzdžiui, Lietuvos demokratų sąjungos laikraštis „Tėvynė“, ėjęs pirmaisiais antrosios sovietų okupacijos metais, taip pat Vyriausiojo Lietuvos išlaisvinimo komiteto (VLIK'o) organizuoti Darbininkų demokratų ir Ūkininkų demokratų sąjungų leidiniai, kurie tikriausiai buvo glaudžiai susiję su ginkluotosios rezistencijos leidėjais²⁰.

Formuojantis stambesniems partizanų junginiams, daugelis laikraščių jau nebuvo susiję nei su LLA, nei su kitomis pagrindžio organizacijomis. Ginkluotojo pagrindžio centralizacijos procesai ir partizanų spaudai diktavo savo sąlygas.

Kai kurie partizanų junginiai jau pačioje laisvės kovų pradžioje savo padaliniais įsakė rašyti operacijų bei karinių veiksmų dienoraščius. Jų tikslas – „[...] palikti teisingą kovų dėl laisvės vaizdą, kaip medžiagą istorijai, ir pagelbėti vėliau suprasti tuos tyliuosius, mažai kam žinomus didvyrius“²¹.

Jau susiformavusių partizanų apygardų štabų pirmųjų posėdžių protokoluose kaip vienas aktualiausių uždavinių įrašytas apygardos laikraščio sukūrimas. Antai Tauro apygardos štabo 1945 m. liepos 23–24 d. posėdžio protokole rašoma: „[...] štabo gautą Savanorių-kūrėjų organą „Laisvės žvalgas“ Nr. 1 nutarta perspausdinti iki 100 egz. ir išplatinti jį po tolimiausius mūsų apygardos užkampius [...]“²².

1949 m. vasarį visą ginkluotąją rezistenciją pagaliau sujungus į Lietuvos laisvės kovos sąjūdį bei centralizavus valdymą ir padalijus visą Lietuvos teritoriją į partizanų sritis, visa ginkluotojo pagrindžio spauda pradėta leisti pažymėta ženklu „LLKS“. Taip buvo iki pat partizaninio karo Lietuvoje pabaigos. LLKS statute greta karinių bei kitų uždavinių buvo nurodyta rūpintis ir dvasiniu

ugdymu: „Sąjūdis [...] auklėja bei stiprina sąjūdžio narių, dalyvių ir visuomenės Tėvynės meilę; [...] ugdo lietuvių tautišką susipratimą, nepriklausomybės troškimą, valstybiškumą, kultūrą, dorovę, darbštumą, vieningumą, iniciatyvą ir narsumą; [...] per spaudą ir gyvu žodžiu informuoja visuomenę apie esamą vidaus ir tarptautinę karinę ir politinę padėtį, orientuoja ją svarbiausiais klausimais“²³.

Paskutinis „LLKS“ ženklu pažymėtas leidinys „Partizanų šūvių aidas“, dar 1957 m. spausdintas Kosto Liuberskio-Žvainio (nuo 1958 m. laikomas dingusiu be žinios) Šiaulių krašte Prisikėlimo apygardos teritorijoje, įprasmina ir paskutinius ginkluotosios rezistencijos vardu ištartus laisvus žodžius, sutinkamus visoje partizanų spaudoje: „Atiduok Tėvynei, ką privalai!“

ORGANIZACINIAI KLAUSIMAI: SUNKUMAI, NETEKTYS IR VILTYS

Partizanų spaudos leidėjai susidurdavo su didžiulėmis kliūtimis, kurios dažnai atrodydavo neįveikiamos. Tačiau pagrindinį tikslą ši spauda pasiekė – gyventojai ir patys laisvės kovotojai gaudavo objektyvios informacijos apie vidaus bei užsienio politikos įvykius. Esminis pagrindžio spaudos trūkumas – dalis partizanų laikraščiuose spausdinamos informacijos dažnokai pasendavo. Štai viename Kęstučio apygardos partizanų dokumente rašoma: „[...] Gyventojai yra gerai nusiuteikę ir į visas bolševikų pastangas ir darbus žiūri kaip į paskutinį jų siautėjimą. Daugumoje susidariusi stipri nuomonė, kad iki ateinančių metų bolševikai turi būti sunaikinti. Visuomenė ypatingai dabar domisi slapta spauda, kurios, deja, beveik negauna, o jei gauna, tai poros mėnesių senumo [...]“²⁴.

1946–1947 m. visų Lietuvos partizanų apygardų štabuose jau buvo įkurti informacijos arba spaudos ir informacijos, informa-

cijos ir propagandos skyriai, nors žvelgiant formaliai, tuo metu visas Lietuvoje veikęs ginkluotasis pagrindis dar nebuvo sujungtas į vieną organizaciją ir išleidęs visoms sritims bei apygardoms privalomų statutų. Suvalkiyoje veikusios Tauro apygardos statute aiškiai išdėstytos minėtų skyrių funkcijos: „[...] spauda ir gyvu žodžiu informuoti lietuvių visuomenę apie esamą vidaus ir užsienio politiką, stiprinti dvasinį lietuvių atsparumą prieš naudojamą bolševikų komunistų smurtą ir ugdyti prieš mūsų tautos prispaudėją rusišką komunizmą-bolševizmą ir kitus lietuvių tautos priešus kuo didžiausią atsparumą“²⁵.

1947 m. jau visos partizanų apygardos (išskyrus Vyčio, kur laikraštis ėjo nereguliariai) turėjo bent po vieną periodinį leidinį, o kai kuriose apygardose – Dainavos, Tauro, Kęstučio, Vytauto – periodiškai buvo leidžiami ir rinktinių štabų laikraščiai.

1948 m. Lietuvoje susikūrė realiai veikiantys trijų partizanų sričių štabai, vienijantys po kelias apygardas – Vakarų Lietuvos (Kęstučio, Žemaičių ir Prisikėlimo apygardos), Pietų Lietuvos (Dainavos ir Tauro apygardos) bei Rytų Lietuvos (Vytauto, Algimanto, Vyčio ir Didžiosios Kovos apygardos). Sričių štabai taip pat rūpinosi partizanų spaudos leidyba, be kita ko, jie koordinavo ir apygardų laikraščių spausdinimo bei platinimo reikalus.

1949 m. vasario 25 d. LLKS tarybos prezidiumas priėmė konkretų nutarimą dėl spaudos. Jame nurodyta sričių ir apygardų štabams leisti savo laikraščius, rūpintis žemesniųjų padalinių leidybos ir leidinių platinimo reikalais bei kūrybiškai bendradarbiauti keičiantis straipsniais, žiniomis, ieškant spaudos bendradarbių, dalijantis turimomis dauginimo priemonėmis²⁶.

Buvo įkurti du LLKS Visuomeninės dalies skyriai: Tautinis bei Politinis. Juozas Šibaila-Merainis, vadovaudamas Tautiniam skyriui, ne tik pats leido Vyriausiosios partizanų vadovybės leidinius, bet ir teikė metodinę pa-

galbą žemesniųjų padalinių spaudos darbuotojams. Taip pat buvo sudarytas detalus sąrašas temų, kurias reikėjo nušviesti ir išdėstyti kasmet Vyriausiajai vadovybei teikiamose partizanų sričių Visuomeninės dalies ataskaitose, kurių dalys dažnai patekdavo ir į partizanų spaudos puslapius. Ataskaitose turėjo būti analizuojama laisvės kovotojų ir visuomenės socialinė-psichologinė būklė, diskredituojama „bolševikų valdžia“, siekiant parodyti tikrąją sovietinės santvarkos veidą²⁷.

Po 1949 m. vasario 2–22 d. visos Lietuvos partizanų vadų suvažiavimo Visuomeninė dalis įsteigta visuose partizanų apygardų štabuose. Ji turėjo būti sudaryta iš trijų pareigūnų. Smulkesniuose organizaciniuose vienetuose – būriuose, skyriuose, grandyse – turėjo būti paskirtas visuomenininkas, kuris privalėjo rūpintis medžiagos spaudai rinkimu ir spaudos platinimu savo veikimo teritorijoje. Taip siekta su gyventojais užmegzti glaudesnius ryšius, pagerinti spaudos leidybą ir kokybę, ir kiekybę atžvilgiu²⁸.

Pradėjus centralizuotai rūpintis partizanų spaudos leidyba bei platinimu, visų Lietuvos apygardų stipresni leidiniai per ryšininkus buvo siunčiami aukščiausiajai vadovybei – LLKS tarybai, o pavieniams laisvės kovotojų padaliniams nurodyta spaudą pasidauginti patiems. Taip pat buvo keičiamasi ir spausdinimo priemonėmis: „[...] Matricų per mus iš Jūsų pageidauja įsigyti iš visų pusių. [...] Būtų gera, jei galėtumėt, žinoma, kiek leidžia lėšos, sudaryti jų atsargas, nes, atrod, ateityje pareikalavimai bus [...]“²⁹.

Norint pagrindžio sąlygomis išleisti laikraštį, reikėjo didžiulių pastangų. Beveik nebuvo tokių dalykų, dėl kurių nekiltų rūpesčių, – reikėjo naujų matricų, rotatorių, spaudos dažų, radijo aparatų, popieriaus, spausdinimo mašinėlių, taip pat naujų darbuotojų, ryšininkų bei platintojų. Tokia padėtis buvo visame krašte: „Matricas labai taupėme, nes jų turėjome labai mažai“, – savo prisiminimuose rašė Dzūkijos partizanų vadas A. Ra-

manauskas-Vanagas³⁰. Dainavos apygardos vadas ir „Laisvės varpo“ redaktorius L. Baliukevičius-Dzūkas šią padėtį apibūdino taip: „[...] Svarbiausia, neturiu tinkamo padėjėjo, o taip pat jokių priemonių: nei rašomosios mašinėlės, nei popieriaus, nei pado-raus radijo aparato – vienu žodžiu, nieko. Rašomoji mašinėlė kainuoja virš 8000 rb. Didelis pinigais, ir jo mes neturime [...]“³¹.

Sunkiausiai partizanams sekėsi gauti spausdinimo priemonių. Jas sovietinis saugumas kontroliavo itin griežtai, todėl rotatorius ar šapirografus partizanams teko gamintis patiems. Aplinkiniams daliniams jie platino gamybos technologijas, brėžinius. Rotatoriumi pavykdavo išspausdinti iki kelių tūkstančių egzempliorių. Šiuo būdu pagaminta didžioji dalis partizanų spaudos. Tačiau dėl prastos dažų kokybės ar netinkamųjų atskiedimo raidės blogai atsispausdavo arba liedavosi, be to, ir popierius dažniausiai būdavo prastos rūšies. Šapirografų trūkumai ar defektai buvo panašūs.

Kadangi labai sunkiai sekėsi gauti spaus-tuvinio šrifto, tipografiniu būdu spausdintų partizanų leidinių nebuvo daug. Pavyzdžiui, Vakarų Lietuvos srities Kęstučio ir Prisikėlimo apygardų partizanai tik nuo 1950 m. savo laikraščius pradėjo leisti iškiliuoju tipografiniu būdu. Taip labai pagerėjo leidinių kokybė, padidėjo tiražai ir smarkiai sumažėjo laiko sąnaudos. Neturint tokios technikos, partizanų, laikraštėliai dažnai dauginti per kalkes rašomąja mašinėle, o tai užimdavo begalę laiko ir nebuvo įmanoma išspausdinti daug egzempliorių.

Dažnai priešui užpuolus partizanų stovyklą ar aptikus bunkerį, kuriame buvo spausdinami laikraščiai, labai sunkiai įsigytos spausdinimo priemonės patekdavo į saugumiečių rankas arba būdavo sunaikinamos pačių partizanų ir vėl viską tekdavo pradėti iš pradžių. Tai daugiausia ir nulėmė partizanų spaudos periodiškumą. Žuvus leidėjams, dažnai laikraščių leidyba apskritai nutrūkdavo.

Pagal KGB dokumentus, 1944–1952 m. į sovietinio saugumo rankas vadinamųjų karinių-čekistinių operacijų metu pateko 577 rašomosios mašinėlės ir spaudos dauginimo aparatai, 1952–1953 m. laikotarpiu – 57 dauginimo aparatai ir 2 savadarbės spausdinimo staklės, 3 rotatoriai, 2 šapirografai, 50 rašomųjų mašinelių³².

Labai dažnai laikraščio medžiaga buvo surenkama ir redaguojama vienoje vietoje, o spausdinama – kitoje. Taip daryta saugumo sumetimais: jei saugumiečiai sunaikintų vieną slėptuvę, būtų lengviau atgaivinti laikraščio leidybą kitoje slėptuvėje. Tačiau laisvės kovoms artėjant į pabaigą ir nuolat mažėjant spaudos bendradarbių, redaktorius ne tik redaguodavo laikraščio turinį bei rašydavo jam straipsnius, bet ir pats daugindavo visą tiražą.

Spaudos platinimas sukeldavo ne mažiau rūpesčių. Iki 1949 m. balandžio, kai LLKS tarybos sprendimu buvo išformuotas Organizacinis sektorius (OS), ryšininkai po kelių laikraščio egzempliorių nugabendavo valsčių, seniūnijų, apylinkių OS nariams, kurie juos išplatindavo tarp gyventojų. Taip pat spaudą platindavo ir pas gyventojus užeinantys partizanai. Pogrindžio vadovybė net buvo išleidusi specialius nurodymus, įpareigojančius laisvės kovotojus ne tik patiems plinti partizanų spaudą, bet ir perskaityti bei paaiškinti žmonėms sudėtingesnių straipsnių esmę, nes „[...] aklai, neorganizuotai spaudą į žmones paleisti netinka. Tai būtų ne platinimas, o numetimas [...]“³³.

Platinimo darbą dažniausiai atlikdavo jaunimas – gimnazistai, studentai. Daugelis jų už tai buvo nuteisti ir kalėjo sovietiniuose lageriuose. Vien 1947 m., istorikės N. Gaškaitės-Žemaitienės duomenimis, už antisovietinės spaudos platinimą ir leidimą MGB visoje Lietuvoje suėmė 640 žmonių³⁴.

Tačiau ilgainiui partizanų spauda vis sunkiau pasiekdavo gyventojus. Taip atsitiko ne tik dėl intensyvėjančių represinių struktūrų

siautėjimų bei nuolatinių ryšininkų ar rėmėjų suėmimų, trėmimų mastų, bet ir dėl to, kad tarp pačių spaudos leidėjų trūko išsilavinusių autorių ar darbo spaudoje patirties turinčių žmonių. Pagaliau nuolat mažėjo ir pačių partizanų, todėl tiesiog nelikdavo kam užsimti spaudos platinimu gyventojams. Tačiau per visą partizaninio karo laikotarpį partizanų štabų pareigūnai nesiliovė ieškoję inteligentų, galinčių bendradarbiauti pagrindžio spaudoje, nors ne kartą tokios paieškos baigdavosi tragiškai arba visam partizaniniam judėjimui atnešdavo dar didesnių nuostolių. Jau klasikiniu tapęs pavyzdys – 1949 m. kovo 7 d. į Dainavos apygardos štabą pakviesti dirbti poetai Kostas Kubilinskas (vėliau tapęs žymiu vaikiškų knygelių autoriumi) ir A. Skinkys išdavė apygardos ir Kazimieraičio rinktinės štabus. Jie patys nužudė apygardos laikraščio „Laisvės varpas“ tuometinį redaktorių Benediktą Labėną-Kariūną. Panašiai atsitiko ir Prisikėlimo apygardoje, kai 1952 m. sovietinis saugumas apygardos vadui Juozui Paliūnui-Rytui „pakišo“ savo agentą Vytautą Remeiką-Sąžiningą. Apskritai išdavystės ir NKVD–MGB–KGB provokacijos lydėjo partizanus visus dešimtį nuožmios kovos metų, kol galų gale tapo sunku atsirinkti, kuo dar galima pasitikėti.

Legaliai gyvenančių partizanų spaudos bendradarbių laukė areštas ir neišvengiami kankinimai, o bunkeriuose dirbančių laikraščių leidėjų – beveik visada žūtis. Tokios sąlygos žlugdė spaudos leidybos darbą ir kaskart vis labiau artino partizaninio karo baigtį.

„Būtų gerai, kad Audrūnas stotų į mūsų eiles, nes inteligentas mums atstoja dešimtį partizanų, jei jis į bendrą darbą įdeda dalį savo sielos. Mūsų sąjūdis gali laikytis tol, kol jame yra pakankamai inteligentinės pajėgos; jai išsekus, sąjūdis žlugs...“, – dienoraštyje rašė Dainavos apygardos vadas L. Baliukevičius-Dzūkas apie legaliai gyvenančio Mykolo Babravičiaus-Audrūno dvejones dėl stojimo į lais-

vės kovotojų eiles³⁵. Galiausiai Audrūnas pasiryžo, tačiau vėliau ir jis žuvo dėl išdavystės.

Dėl bendradarbiavimo pagrindžio spaudoje partizanai dažniausiai kreipdavosi į kaimo mokytojus. A. Ramanauskas-Vanagas taip rado Skriaudžiuose gyvenusį dramaturgą Vincą Adomėną. Jis iki pat 1952 m. lapkričio 27 d., kai buvo suimtas ir nuteistas 25 metams kalėti lageryje, į partizanų spaudą rašė A. Uosio slapyvardžiu. Kitas mokytojas Juozas Karlaavičius-Gardinas, Pilkalnis bendradarbiavo pagrindžio leidiniuose nuo 1950 m.³⁶ Tokių pavyzdžių žinoma nemažai.

Jau nuo 1949 m. laisvės kovotojai pradėjo leisti skirtingiems adresatams skirtą spaudą – partizanams, plačiajai visuomenei ar tik štabų pareigūnams. Atsišaukimai ir kreipimaisi taip pat beveik visada būdavo diferencijuojami pagal adresatų priklausomybę kuriai nors socialinei grupei – jaunimui, mokytojams, inteligentijai, net sribams ar sovietų valdžios pareigūnams ir panašiai. Pavyzdžiui, 1949 m. sausio 16 d. Prisikėlimo apygarda, be visuomenei skirto laikraščio „Prisikėlimo ugnis“, išleido neperiodinį biuletinį, kurio paskirtis apibūdinta taip: „[...] vieša organizacijos narių tribūna mūsų tikslams ir pirmajam uždaviniams geriau pažinti ir įsisąmoninti, jų siekimo ir vykdymo būdams ir priemonėms nušviesti, juos išnagrinėti, kad galima būtų rasti tobulesnių ir sėkmingesnių partizanų veiklos formų [...]“³⁷.

LLKS susikūrimas ir Vyriausiosios partizanų vadovybės sprendimas leisti du laikraščius skirtingiems adresatams – „Prie rymančio Rūpintojėlio“ ir LLKS tarybos biuletinį – paskatino ir LLKS vadovybei pavaldžius partizanų padalinius leisti įvairesnę spaudą. Taip Pietų Lietuvos (Nemuno) sritis, be savo oficiozo „Partizanas“ (1000 egz. tiražas), pradėjo leisti LLKS tarybos prezidiumo I sekcijos leidinį „LB biuletenis“, ėjusį 50 egz. tiražu. Panašiai buvo ir Aukštaitijoje įsikūrusioje LLKS tarybos prezidiumo III sekcijoje, kur B. Krivicko-Vilniaus

vadovaujama redakcija leido net kelis leidinius skirtingoms socialinėms grupėms.

Tokį diferencijavimą skatino ir partizanų siekis neatitrūkti nuo visų visuomenės sluoksnių. Be to, atsirado ir pačių partizanų vadų diskusijų poreikis, nes užsitęsęs kovai kilo daug įvairių klausimų, o sprendimų kiekvieno padalinio vadui dėl susisiekiimo sunkumų teko ieškoti pačiam. Taip pat buvo būtina žinoti ir Vyriausiosios partizanų vadovybės nuomonę konkrečiais klausimais.

Viena didžiausių problemų buvo pagrindinių spaustuvių įrengimas. Partizanai negalėjo kuo nors atsilyginti gyventojams, suteikusiems jiems prieglobstį, už kurį grėsė mažiausiai 25 metai Sibiro lagerių. Tačiau pagrindžio spaudos leidėjai neužmiršdavo jiems padėjusių civilių gyventojų: „Prisikėlimo apygardos vado 1952 04 15 įsakymu Nr. 2 už gerą iniciatyvą spaudos dauginime, pagalbiniame darbe, rimties išlaikymą kratos metu bei uolumą sudarant geras darbo sąlygas Laisvės kovos pareigūnams, Sesė apdovanota Laisvės kovos kryžiaus medaliu [...]“³⁸, – taip J. Paliūnas-Rytas atsidėkojo Elenai Tvarijonaitei-Žibuoklei, kurios namuose Šeduvos valsčiuje Devynduonių kaime 1951–1952 m. žiemą buvo spausdinamas LLKS vadovybės laikraštis „Prie rymančio Rūpintojėlio“, o vėliau ir „Prisikėlimo ugnis“.

Dauguma partizanų spaudos leidėjų ir autorių žuvo, beveik neliko ir ištikimų jų pagalbininkų. Šiuo metu labai nelengva nustatyti pavienių partizanų spaudoje skelbtų straipsnių autorystę, nes dauguma autorių pasirašydavo literatūriniu slapyvardžiu, kuris skyrėsi nuo partizaninio, o ką jau kalbėti apie legaliai gyvenusius partizanų spaudos bendradarbius. Tai vienas didžiausių mūsų dar laukiančių ateities darbų. Jis gali padėti geriau suvokti ne tik partizaninio karo, bet ir jame dalyvavusių asmenybių raidą, jų literatūrinį palikimą, ryžtą, viltis bei dvejonas ir jų aukščiausio apsisprendimo prasmę.

VIDAUS IR UŽSIENIO POLITIKOS KLAUSIMAI

Viena svarbiausių partizanų spaudos temų – bolševikinės sistemos ir ideologijos nežmoniškumo atskleidimas analizuojant sovietų vykdomos vidaus politikos įvykius. Todėl daugiausia straipsnių pagrindžio spaudoje buvo skirta kasdienėms aktualijoms. Tai ir besislapstančių vyrų mobilizacija bei gaudynės, represinių struktūrų siautėjimai, žudynės, suimtųjų kankinimai, Juozo Bartašiūno skelbtos vadinamosios amnestijos padariniai, gyventojų trėmimai, įvairių rinkimų organizavimas bei klastojimas, nepakeliamos duoklės ir įvairiausios pyliavos, kratos ir išdavių verbavimas, bažnyčių uždarymas bei jos atributų ir Nepriklausomybės simbolių naikinimas, penkmečių planai, elgetų ir kolonistų iš Rusijos antplūdis, plėšikų siautėjimas, partizanų lavonų niekinimas miestelių aikštėse, sovietinių paradų absurdas ir t. t.

Pirmieji partizanų leidiniai informavo gyventojus apie padėtį fronte, juose buvo svarstomi Lietuvos Nepriklausomybės atkūrimo variantai, patariama, kaip susidarius tokiais padėčiais derėtų laikytis gyventojams okupantų atžvilgiu.

Kaip teigia istorikė N. Gaškaitė-Žemaitienė, sovietų valdžiai uždraudus naudotis radijo imtuvais, o okupantų laikraščiams skleidžiant melą ir sovietinę propagandą, partizanų spauda gyventojams praktiškai tapo vieninteliu informacijos šaltiniu. Tačiau ilgainiui jai teko vykdyti ir kitą funkciją: ne tik informuoti visuomenę, bet ir priešintis nutautinančios, nudvasinančios sovietinės literatūros ir žiniasklaidos srautui. Atsišaukimai, kurie buvo labai populiarūs nuo pat pirmosios sovietinės okupacijos pradžios, iš deklaratyvaus, trumpo kreipimosi virto ilgais problemineis straipsniais-laiškais³⁹.

Priverstinę mobilizaciją į sovietų kariuomenę partizanai pagrįstai laikė tarptautinės teisės normų pažeidimu: „[...] Kokia gali

būti kalba apie mobilizaciją apskritai ar apie būtiną tarnybą – dalinę mobilizaciją, kuomet mes esame smurtu okupuotas ir pavergtas kraštas? Už ką lietuviai privalo rusams bolševikams tarnauti ir mirti? Susipratęs ir patriotiškai nusiteikęs lietuvis eis į mišką, slapstysis ir kitaip kombinuos, bet į visas rusų bolševikų pravedamas mobilizacijas nusišpjaus, apsimoka vargti ir reikalui esant net mirti, bet tik už savo kraštą [...]“⁴⁰.

Taip pat partizanai vertino ir okupacinės valdžios rinkimus. Laisvės kovotojai jautė pavojų, kad Sovietų Sąjunga patį rinkimų faktą gali panaudoti propagandai ir pareikšti pasauliui, jog lietuviai neva patys taip išreiškia savo politinę valią. Todėl partizanų vadovybė ypač pirmaisiais pasipriešinimo metais pabrėžė, kad tokius rinkimus būtina boikotuoti. Pirmasis Dzūkijos partizanų vadas Juozas Vitkus-Kazimieraitis tiksliai argumentavo rinkimų boikoto prasmę: „[...] Boikotas būtinas todėl, kad: 1) lietuvių tauta laisva valia nesutiko ir nesutiks būti Sovietų Sąjungos dalimi, 2) Lietuvos įsijungimas į Sovietų Sąjungą teisiškai nė vienos valstybės nėra pripažintas ir todėl bolševikinė valdžia yra okupacinė“⁴¹.

Tačiau netrukus buvo suvokta, kad šių rinkimų rezultatams gyventojų dalyvavimas ar nedalyvavimas įtakos neturi – sovietai visada parašydavo jiems reikiamus balsavusiųjų skaičius, o trūkstamus balsus sumesdavo į rinkimų urnas.

Labai tiksliai partizanai apibūdino ir Baltijos šalyse bolševikų vykdytos kolektyvizacijos esmę – bet kokia kaina ūkininką padaryti priklausomą nuo valdžios, jį nuskurdinant ir taip priverčiant stoti į kolūkius: „[...] Kolektyvinis ūkis diktatoriškai valdomame krašte yra be galo patogus. Jis yra priemonė palaidai ūkininkų masei suimti į geležinį kumštį, kad tarybinė diktatūra būtų labiau sustiprinta medžiagiškai ir moraliai [...]“⁴².

Komunistinį režimą partizanai nedviprasmiškai vadino rusiškuoju imperIALIZMU ir laikė nužmoginimo, tautos bei asmenybės

demoralizavimo šaltiniu: „[...] Komunistinės idėjos pačioje įsikūnijimo pradžioje nerado pritarimo niekur kitur, kaip tik dvasioj visiškai susmukusiuose, gyvenimo atmestuose ir kriminalinių nusikaltimų persunktuose žmonėse [...]. Šitokia dvasinių žmogaus vertybių naikavimo politika sovietuose tebėra ir šiandien varoma, tik gal kiek lėtesniu tempu, nes savo teroristinei santvarkai išlaikyti ir plėtoti jau turi susidariusi pakankamą robotų būrį [...]“⁴³.

Partizanų spaudoje buvo ypač aktuali kolaboravimo su okupantais tema. Partizanai visada skelbė, kad pirmiausia kovoja su savais išdavikais, tačiau puikiai suprato, jog sovietinė sistema pajėgi nužmoginti bet kurį asmenį. Todėl stengtasi bendradarbiavusį su okupantais žmogų grąžinti į tiesos kelią. Dėl to sovietų valdžios pareigūnams buvo išplatinta arba nusiųsta šimtai atsišaukimų, kreipimųsi, įspėjimų. Kartais tai padėdavo, ir yra žinoma nemažai atvejų, kai sovietų propagandos suklaidinti žmonės mesdavo savo darbą arba net atvirai, su ginklais rankose pereidavo partizanų pusėn. Tačiau į sąmoningus kolaborantus partizanų požiūris jau buvo visiškai kitoks: „[...] Sąjūdis įspėja valsčių ir apylinkių pirmininkus, visus kitus administracinio aparato pareigūnus ir piliečius. Laikas susiprasti. Liaukitės savo tėvynei pragaištingą darbą dirbėti. Būkite tikri, kad mūsų nematomos akys seka ir registruoja visus jūsų nusikalstamus darbus. Niekas neišvengs užsitarnautos bausmės [...]“⁴⁴.

Kai kurie partizanų vadai teigė, kad kolaboruoti žmones skatina tai, jog jie lieka nenubausti, t. y. įvairūs šnipai ar įvairaus rango sovietinės administracijos pareigūnai nesunaikinami. Tačiau net ir vykdydama mirties nuosprendžius partizanų vadovybė siekė, kad būtų vadovaujamasi ne kerštu ar akla neapykanta, o tik teisingumu: „[...] Mūsų kova yra apsigynimo kova nuo pikto. O su piktu reikia kovoti visur, visada ir visiems. Mes neužpuolėme nei rusų, nei mongolų, nei mūsų tautos išgamų, kurie kankinimams

ir žudymui savo artimuosius išduoda. [...] Šios sunkios pareigos bausti nekaltų žmonių žudikus ir vergų gaudytojus partizanai negali išvengti [...]“⁴⁵.

Kolaborantų baudimas mirties bausmėmis buvo ir yra viena sunkiausių temų nagrinėjant bet kurio partizaninio karo istoriją. Apie tai diskutuota ir Lietuvos partizanų štabuose, ir tarpusavyje susirašinėjant padaliniams, ir vien vadovybei skirtuose leidiniuose. Daugelis partizanų vadų, suprasdami savo atsakomybę ateities kartoms, ne kartą pabrėždavo, kad ne ginklai yra laisvės kovotojų galia. Gal dėl to Vyčio apygardos vadas Bronius Karbočius-Bitė savo valdiniams rašė: „[...] Spausdintas žodis buvo, yra ir bus pats tikriausias ginklas“⁴⁶.

Partizanų spaudoje netrūko straipsnių ir apie inteligentijos atsakomybę savo tautai bei jos prisitaikymą prie okupanto primestų sąlygų. 1949 m. Žemaičių apygardos periodiniame literatūriniame leidinyje „Malda girioje“ nenustatytas autorius, kreipdamasis į pasyviąją inteligentiją, rašo: „[...] Sakote, sąjūdis daro klaidų, – bepigū neklysti nieko neveikiant. Pagaliau nieko nuostabaus, kad kovą vedantieji paprasti kaimo berneliai padaro klaidų. Jeigu matote, kad klystame, at-eikite ir parodykite, kaip elgtis. Juk jūs tautos mokytojais ir vadovais dėjotės [...]“⁴⁷.

Gana aktuali tema partizanų spaudoje – santykiai su kitataučiais. Partizanų požiūris į juos buvo gana demokratiškas ir tolerantiškas, nors kartais neišvengta ir aštresnių žodžių. Dažniausiai neigiamas emocijas partizanams sukeldavo ne kitataučiai apskritai, o gausūs lengvesnės duonos ieškančių kolonistų būriai, kurie plūdo iš Rusijos. Netgi pirmuosiuose partizanų atsišaukimuose pabrėžta, kad partizanai nekovoja su rusų karinėmis pajėgomis, dalyvavusiomis antihitlerinėje koalicijoje. Dainavos apygardoje rusų kariškiams buvo specialiai leidžiamas laikraštėlis rusų kalba „Svobodnoje slovo“, kurį redagavo apygardos vadas L. Baliukevičius-Dzūkas. Laikraštėlyje stengtasi „atverti akis“ rusų kariškiams, at-

skleidžiant jiems visos sovietinės sistemos nusikalstamą pobūdį.

Lietuvos partizanai mėgino analizuoti, kodėl rusų tauta nepasipriešina bolševikinei diktatūrai. Apie tai „Partizane“ rašė legendinis partizanas J. Lukša. Vėliau šį straipsnį perspausdino ir Žemaičių apygardos laikraštis: „[...] Vienybės išnykimas rusų tautos tarpe padarė tai, kad ši tauta, prievartaujama Kremliaus kraugerių, pasidarė paklusnia bolševikinės Maskvos diriguojama mase, gresiančia laisvajam pasauliui ir laisvam žmogui. Kad šiandienos rusas rusui neišdrįsta atvert savo širdies, savo galvosenos, kad milijonai rusų, turėdami išsilaisvinimo mintį, nesugeba susicementuoti pogrindyje organizuotam pasipriešinimui prieš komunistinę režimą, yra to didžiausia priežastimi – sunykimas tautoje vienybės [...]“⁴⁸.

Pogrindžio spaudoje gana daug panašių straipsnių. Taip pat analizuojami lietuvių ir vokiečių, lietuvių ir lenkų santykiai. Pabrėžiama, kad būtina išvien kovoti su bendru priešu, pamiršti buvusius nesutarimus. Ypač įdomi polemika pogrindžio spaudoje įsiplieskė lietuvių ir žydų santykių klausimu. Diskusija kilo po J. Šibailos-Merainio straipsnio LLKS tarybos biuletenio 3-iajame numeryje. Tuo atveju, jei kiltų karas tarp Rytų ir Vakarų, jis nurodė būtinybę globoti žydų tautybės asmenis, matyt, bijodamas, kad holokaustas gali pasikartoti. Tuo jis sukėlė diskusiją su „Aukštaičio“ redaktoriumi B. Krivicku-Vilniumi dėl tautų lygiateisiškumo. Šis, straipsnyje „Apie geopolitinę padėtį“ pasirašęs Reikvyčio slapyvardžiu, rašo: „[...] Pataikavimai kokiai nors tautinei grupei mūsų krašte gal kartais ir galėtų nešti kiek materialinės naudos, bet tai būtų nesuderinama su mūsų tautiniu orumu ir iš viso per laiką kažin ar tik greičiau neatsilieptų blogu, o ne geru. Manau, kad žydai turėtų pagrindo daryti mums trukdymų tuo atveju, jei juos savo krašte traktuotume nelygiai. Tačiau lygus traktavimas neturi jiems įkvėpti noro kuo nors kenkti [...]“⁴⁹.

Pažymėtina, kad LLKS Visuomeninės dalies viršininko J. Šibailos nuomonė įvairiais diskutuojamais partizanų spaudoje klausimais dažnai nesutapdavo su kitų pagrindžio vadų bei pareigūnų nuomone. Pavyzdžiui, jis nepritarė ir LLKS tarybos 1949 m. vasario 16-osios Deklaracijos nuostatai, kad atkūrus Lietuvos Nepriklausomybę galios 1922 m. Konstitucija, nes būgštavo, jog tuomet tarptautinėje plotmėje bus kvestionuojamas Lietuvos valstybingumo tęstinumas.

Savo redaguojamame leidinyje „Prie rymančio Rūpintojėlio“ J. Šibaila ne tik aiškiai nubrėžė LLKS veiklos prasmę – nebūti žmonijai tuo, kuo yra komunistų vergai, gyventi visuotiniu žmonijos gyvenimu, bet ir aiškino visuomenei pagrindinius LLKS tikslus bei siekius – laisva, nepriklausoma, demokratinė Lietuvos Respublika.

Kiti autoriai partizanų spaudoje taip pat ne kartą gvildeno ateities nepriklausomos valstybės vizijos temą. Jie šią ateitį siejo ne tik su dabartine politine padėtimi, bet ir su buvusia Lietuvos nepriklausomos valstybės santvarka, nevengdami jos kritikuoti: „[...] Mes nenorime ponų ir mužikų luomo ir ne už tai kovojame. Gal ateitis parodys tautos skriaudas žuvusios (gal jau amžinai) diktatūros, todėl šiandien mums būtina tapti tais pionieriais, kurie sugebėtų taip išauklėti tautą, kad mūsų šis kruvinas kovos kelias nebūtų veltui. Mes jau matėme ir gerai atsimeiname, ką davė mūsų tautai diktatorius[...]“⁵⁰.

Buvusi nepriklausomos Lietuvos valdžia kritikuota ir dėl susiskaldymo bei partinių rietenų. Tačiau bene didžiausią nuoskaudą partizanai jautė dėl to, kad nebuvo pasipriešinta 1940-ųjų sovietinei okupacijai: „[...] nei buvusios vyriausybės, nei kariuomenės vadovybė nepermatė ateities galimumų ir neparuošė tautos pagrindžio veikimui. Mūsų valstybės ir tautos vairuotojai visą laiką guodėsi „tautų sąjungomis“, „nepuolimo sutartimis“ ir „tarptautiniais tribunolais“. O tas jų neapdairumas per brangiai mūsų tautai kainavo [...]“⁵¹.

Todėl ir svarbiausiuose partizanų dokumentuose, ir pagrindžio spaudoje aiškiai apibrėžiamas ginkluotos kovos su sovietiniais okupantais tikslas: „[...] atstatyti nepriklausomą, demokratinę Lietuvą ir sudaryti tautai sąlygas laisvai apsispręsti, o jos ateities gyvenimo gaires turi nubrėžti tautos daugumos paramą turintieji ar įgausiantieji politiniai ar kt. sąjūdžiai [...]“⁵².

Kaip rašoma knygoje „Lietuvos partizanai 1944–1953 m.“, partizanų spaudos puslapiuose nekalbama apie laisvės kovų pabaigą ar galimą pralaimėjimą, nes iš esmės partizaninis karas negali būti pralaimėtas – gali būti fiziškai sunaikinti žmonės, keistis kovos formos, tačiau idėjos lieka. Kovojoanti Lietuva niekada nepasirašė kapituliacijos akto⁵³.

Kai kuriuose labiau filosofinio pobūdžio straipsniuose partizanai savo asmeninę auką šiame kare vertino kaip vieną iš būsimo valstybės atgimimo sąlygų: „[...] Kada nušvis Lietuvai laisvė, lietuvių tauta mokės tinkamai įvertinti ir pagerbti žuvusius brolius. Kryžiai ir paminklai papuoš tas vietas, kur gulėjo išniekinti lavonai. Jie bus liudininkais ateinančioms kartoms, [...] kokia brangia kaina buvo atkovota Lietuvos nepriklausomybė [...]“⁵⁴.

Vis dėlto daugiausia vietos partizanų spaudoje užėmė tarptautinių įvykių apžvalgos. Dar ir dabar kai kurie istorikai bei visuomenės veikėjai nuolat stengiasi pabrėžti mitą, kad didžioji dauguma pokario partizanų išėjo į miškus ir žuvo vien dėl tikėjimo Amerikos pažadais „ateiti ir išvaduoti“. Šiuos mitus paneigia ir faktai, kurių gausu partizanų leistoje spaudoje. Laisvės kovotojų straipsniuose eskaluojama esą greitai būsiančio Vakarų ir bolševikinės Rusijos karo viltis greičiau padėjo palaikyti pačių partizanų kovinę dvasią bei kurti atitinkamą gyventojų nuotaiką, nei verbuoti naujus kovotojus.

Dar 1945 m. rugpjūčio 5 d. J. Vitkus-Kazimieraitis, analizuodamas tarptautinius įvykius, tačiau nemėgindamas nuspėti, kokie geopolitiniai veiksniai leistų išspręsti Lietu-

vos likimą, užsiminė, kad: „[...] neišmintinga būtų nuo lietuvių visuomenės slėpti tikrąją tiesą, nors laikinai ir sunkią, apie mūsų padėtį ir maitinti ją drąsinančiomis, bet klaidingomis informacijomis, po kurių neišsipildymo paprastai ateina žymiai pavojingesnio pobūdžio nusivylimas. Visiems mums svarbu žinoti visiškai teisingą padėtį, nes tik tada galimi padaryti teisingi sprendimai, nes mes turime pasiruošti ateities kovoms, kaip mes geriau galėtume tiek patys save, tiek savo šeimas apsaugoti nuo galimų bolševikinių banditų siautėjimų [...]“⁵⁵.

Panašiai partizaninėje spaudoje samprotavo ir nemažai kitų autorių, kurie rašė, kad istorijoje buvo išsivadavimo karų, trukusių 30 ir daugiau metų. Vargu ar tokie straipsniai galėjo į partizanų gretas privilioti atsitiktinių ar greitos pergalės laukiančių asmenų. Todėl būtina konstatuoti, kad ne partizanų spauda, bet visiškai objektyvios, su sovietine okupacija tiesiogiai susijusios priežastys – trėmimai, priverstinis ėmimas į svetimą kariuomenę, represijos ir pan. – būsimuosius laisvės kovotojus skatino eiti į miškus. Apsisprendusieji iki pat partizaninio karo pabaigos šventai tikėjo nepriklausomos valstybės atkūrimu, o tarptautiniai įvykiai tik palaikė šį tikėjimą. Vėlesniais kovų metais partizanų vadovybė galutinai suvokė, kad joks užsienis laisvės neatneš – ją teks iškovoti ateities kartoms. Tokių minčių galima rasti ir Dainavos apygardos oficiozo „Laisvės varpas“ vedamajame: „[...] Yra kvaila save raminti įvairiomis datomis ir gandai, kuriems neišsipildžius ateina labiau už viską mums pavojingas nusiminimas ir neviltis. Visų pirma reikia atsiminti, kad okupantas, sąmoningai skleisdamas gandus, siekia panaikinti asmeninį susidomėjimą lietuvių tautos vedama kova [...]“⁵⁶.

Žinoma, tikėjimą tarptautine teise ir moralia politika stiprino kiekvienas įvykis, aštirinės konfrontacijos tarp laisvojo pasaulio ir sovietų imperijos: Didžiosios Britanijos ministro pirmininko Winstono Churchillio 1946 m.

kovo 5 d. kalba, kurioje jis pavartojo „šaltojo karo“ sąvoką, įtampa Persų įlankoje ir Balkanuose, Maršalo planas, komunistinės ir vyriausybės armijų Kinijoje vidaus karas ir kt. Mažiau dėmesio sulaukdavo įvykiai, kuriuose buvo galima įžvelgti akivaizdų Vakarų nuolaidžiavimą sovietams (pavyzdžiui, keturių didžiųjų valstybių užsienio reikalų ministrų 1946 m. kovo 10 d. konferencija, nulėmusi skaudų Karaliaučiaus krašto likimą). Dažnai išsilaisvinimo viltį pakurstydavo ir užsienio žurnalistų radijo komentarai⁵⁷.

Partizanų straipsniuose netrūko ir „savęs ramino“ tendencijų, kurios taip pat rodė, kad tikėjimas laisvojo pasaulio sąžine neslūgsta. Štai 1949 m. Kęstučio apygardos leidinio apžvalgininkas vakariečių nuolaidas sovietams traktavo tik kaip gudrų manevrą, siekiant sumažinti priešininko budrumą ir smogti jam netikėčiausiu metu: „[...] Paikindami kremlių nusileidimais, švelnumu, naivišku optimizmu ir neesminiais nesutarimais, anglosaksai nepaprastai gudriai išmanevravo vis dar jiems pavojingus 1946 metus. Tai buvo karių, politinio ir ypač psichologinio pasirengimo metai. Rusai žaidimo esmės nesuprato ir visus reiškinius aiškino kaip anglosaksų silpnybės ženklą [...]. Karo gaisras jau čia pat. Nebėra klausimo, ar jis iškils, bet – ar begalima jį užgesinti. Ir tai jau būtų stebuklas“⁵⁸.

Nors apžvalgininko minėtas stebuklas neįvyko, tačiau 1948 m. atsitiko du ryškesni politiniai įvykiai, kurie pasaulyje dar labiau padidino įtampą ir sukėlė naujas partizanų viltis. Tai Berlyno blokada ir Jungtinių Tautų Organizacijos (JTO) priimta Visuotinė žmogaus teisių deklaracija, pabrėžusi tautų bendrijos siekį globalias problemas spręsti vadovaujantis tarptautine teise.

Partizanai ieškojo taip pat vadinamojo Rytų bloko destruktijos požymių ir stengėsi juos paryškinti. Su tuo jie siejo miglotas viltis, kad ne tik demokratiškos Vakarų šalys pradės karą, bet ir dėl vidinių prieštaravimų iširs sovietinis blokas. Tuomet kur kas grei-

čiau ateis lauktoji laisvė. Prieš pat 1950 m. „Prie rymančio Rūpintojėlio“ redaktorius J. Šibaila-Merainis rašė: „[...] Rusiškąjį bolševizmą tegali sunaikinti tik tas, kam jis gyvenimas, – rusas. Jeigu rusas savo plačia dvasia, viską pernešančiu gyvenimu bolševizmą, kaip savo dalį, perkeltų į rusiškas beribes, jis paliktų rusiškąjį jėgą, kurios jokia žmonijos jėga sunaikinti neįstengtų [...]“⁵⁹.

Optimizmą žadino dar 1946 m. W. Churchillio iškelta Jungtinių Europos valstybių idėja ir 1949 m. diskusijos apie Europos valstybių susijungimą į bendrą politinį bei ūkinį vienetą, turintį jungtines Europos valstybių karo pajėgas. Nesunku įžvelgti ryšį tarp pasaulyje vykusių procesų ir nepaprastai atkaklių partizanų vadovybės pastangų centralizuoti pasipriešinimo judėjimą, išlaikyti organizuotas karines pagrindžio struktūras ir Lietuvos valstybės gynybos pajėgų statusą⁶⁰. Tai partizanams pavyko padaryti 1949 m. vasarį.

Partizanai ir toliau sekė tarptautinius įvykius, kurie pagrindžio spaudoje rado platų atgarsį. 1950 m. birželį prasidėjo karas Korėjoje ir JAV prezidentas Hary Trumanas pareiškė, kad Sovietų Sąjunga privedė pasaulį prie trečiojo pasaulinio karo ribos. Be abejonės, toks H. Trumano pareiškimas buvo plačiai komentuojamas ir pagrindžio spaudoje: „[...] Ypatingoje atmosferoje vyksta Gen. Asamblėjos posėdžiai. Kai kuriuose politiniuose sluoksniuose vyrauja net tokia nuomonė, kad šie posėdžiai yra paskutiniai, kuriuose svarstomos galimybės taikingu būdu sureguliuoti ginčijamus klausimus. Didelių sunkumų posėdžiuose sudaro Korėjos klausimas. Vakarų planas yra laisva Korėja, kurioje prieš tai turės įvykti laisvi rinkimai, prižiūrint tarptautinei komisijai. SSRS su tuo nesutinka [...]“⁶¹.

Maždaug nuo 1950 m. partizanų spaudoje pradėjo ryškėti požiūris, kad karas ar taika priklausys tik nuo sovietų agresyvumo. 1951 m. pradžioje LLKS tarybos prezidiumas savo leidiniuose teigė, kad laisvųjų Va-

karų ir Sovietų Sąjungos karas vis vien neišvengiamas. Tuo nereikia stebėtis, nes karas Lietuvoje dar nebuvo pasibaigęs. Jį baigti galėjo tik Sovietų Sąjungos sutriuškinimas ar savanoriškas pasitraukimas iš užgrobtų teritorijų. Todėl L. Baliukevičius-Dzūkas savo laikraštyje rašė: „Gali karas nešti didžiausius niokojimus – jis vis tiek nebaisus būtų. Koks bebūtų tas ateities karas, ką beatneštų su savimi – ar nelaimės, ar skurdą – nesvarbu; svarbu, kad tik ateitų laisvė [...]“⁶².

1953 m. balandžio 10 d. išleistą „Laisvės varpą“ 176-ąjį numerį Kęstučio apygardos štabo viršininkas Juozas Palubeckas-Simas į bunkerį atnešė paralyžiaus ištiktam LLKS tarybos prezidiumo pirmininkui Jonui Žemaičiui-Vytautui. Tame numeryje buvo daug vilčių teikiančios informacijos apie JAV lietuvių tarybos delegacijos, lydimos Kongreso nario Charleso J. Kersteno, apsilankymą pas Amerikos prezidentą Dwightą D. Eisenhowerį kovo 26 d. Tuomet buvo pasiūlyta įsteigti Lietuvos ir kitų Baltijos valstybių inkorporavimo į Sovietų Sąjungą specialiąją tyrimo komisiją: „[...] Iš visur plaukė sveikinimo laišakai ir telegramos gimtajam kraštui Vasario 16 proga. Tik dalis jų buvo perduota radijo bangomis. Be jau anksčiau minėtų sveikinimų, lietuvių, esančių tėvynėje, sveikino Austrijos, Didžiosios Britanijos, Prancūzijos, Danijos ir Šveicarijos lietuvių bendruomenių komitetai [...]. Iš suminėtų faktų aišku, jog lietuviai laisvajame pasaulyje nesėdi sudėję rankas. Jie visais galimais būdais stengiasi išpopuliarinti Lietuvos bylą ir surasti naujų lietuvių tautos draugų [...]“⁶³.

Tai buvo paskutinis šio leidinio numeris ir bene paskutinės aukščiausios partizanų vadovybės viltys sulaukti laisvės, kuri, jų manymu, turėjo ateiti iš laisvųjų Vakarų. Šioms viltims galutinai žlugus, lietuvių tautos laukė ilgas ir sunkus kelias į laisvę, pasibaigęs 1990 m. kovo 11-osios Lietuvos Respublikos Atkuriamojo Seimo priimtu Nepriklausomybės atkūrimo aktu.

Visi šie įvykiai ne tik partizanams, bet ir žymiausiems pasaulio politologams kėlė greito Sovietų Sąjungos žlugimo iliuzijas.

Partizanų spaudoje skelbtuose straipsniuose galima įžvelgti tokią išsivadavimo būdų kaitą: 1945–1946 m. tikėtasi Nepriklausomybę atkurti per tarptautines taikos konferencijas ir susitarimus, 1947–1949 m. – per ginkluotą konfliktą, kurį gali pradėti Vakarai, 1950–1953 m. – per ginkluotą konfliktą, kurį gali pradėti Sovietų Sąjunga. Po 1953 m. išlikę pavieniai partizanai, taip pat vėlesnių laikų pasipriešinimo dalyviai Lietuvos išsilaisvinimą jau siejo vien su visos Sovietų Sąjungos sunykimo galimybe ir filosofine nuostata, kad visos tironijos kada nors žlunga. Vis dėlto 1956 m. partizanų prognozė, kad Sovietų Sąjunga suirs būtent iš vidaus, pasitvirtino. Netikslus buvo tik partizanų numatytas laikas: neatsižvelgta į tai, kad geopolitinių procesų trukmė dažnai pranoksta vienos kartos gyvenimą. Tačiau grei-

tą laiką partizanai kartais skelbė vien dėl to, kad iš savo vargstančių tautiečių nenorėjo atimti paskutinės vilties. Dėl savo likimo jie pernelyg nesielvartavo: daugumai pagrindžio spaudos leidėjų svarbesnė buvo tiesa, jog moralinė politika pagaliau nugalės⁶⁴.

Visų partizaninės spaudos temų neįmanoma išsamiai apžvelgti viename, nors ir labai dideliame leidinyje. Vargu ar to ir reikia. Juk svarbiausi laisvos spaudos principai, nepaisant šiandienų aktualijų, nepakito iki šiol. Vienas esmingiausių principų – niekieno nevaržomos tiesos skelbimas, net jei ji šiuo metu nėra naudinga. Tarptautinės aplinkybės nebuvo palankios Lietuvos partizanams, tačiau savo spaudoje jie rodė pasaulį tokį, kokį matė patys. Ne jų kaltė, kad laisvojo pasaulio sąžinė buvo pernelyg lėta. Tai Lietuvos partizanų tragedija, gerokai vėliau nei tikėtasi virtusi pergale prieš baisiausią visos civilizuotos žmonijos priešą.

Nuorodos

- ¹ *Partizanai apie pasaulį, politiką ir save*, sud. N. Gaškaitė-Žemaitienė, V., 1998, p. 9.
- ² N. Gaškaitė, D. Kuodytė, A. Kašėta, B. Ulevičius, *Lietuvos partizanai 1944–1953 m.*, K., 1996.
- ³ V. Kubilius, „Pasipriešinimo literatūra pogrindyje“, *Lietuvos žmonių genocidas nacių ir sovietų okupacijoje*, V.–K., 1994, p. 51–62.
- ⁴ R. Tūtlytė, „Kad be galo jaustum globą švelnią...“, *Naujasis židinys*, 1995, Nr. 3.
- ⁵ *Broniaus Krivicko raštai*, sud. V. Gasiliūnas, V., 1999.
- ⁶ *Sušaudytos dainos*, sud. V. Ledas ir H. Rimkus, V., 1990.
- ⁷ L. Gudaitis, „Pastabos“, *Kovos keliu žengiant*, V., 1991, p. 276–288.
- ⁸ *Nenugalėtoji Lietuva*, sud. A. Liekis, t. 3: *Lietuvos partizanų spauda (1944–1949)*, V., 1995; *ibid.*, t. 4: *Lietuvos partizanų spauda (1950–1956)*, V., 1996.
- ⁹ V. Urbonas, *Lietuvių periodinė spauda, raidos istorija ir dabartis*, Trakai–Vilnius, 1995, p. 119–121.
- ¹⁰ *Laisvės kovos 1944–1953 metais*, sud. D. Kuodytė ir A. Kašėta, K., 1996.
- ¹¹ *Laisvės kovų archyvas* (toliau – LKA), Kaunas, 1991–2004, Nr. 1–35.

¹² *Genocidas ir rezistencija*, V., 1997–2004, Nr. 1–15.

¹³ K. K. Girnius, *Partizanų kovos Lietuvoje*, V., 1990.

¹⁴ *Lietuvos partizanų Vytauto apygardos Tigro rinktinė (1945–1950 m.): Dokumentų rinkinys*, V., 2003.

¹⁵ N. Gaškaitė, D. Kuodytė, A. Kašėta, B. Ulevičius, *op. cit.*, p. 43.

¹⁶ *Ibid.*

¹⁷ V. Urbonas, *op. cit.*, p. 119–121.

¹⁸ A. Bubnys, *Lietuvių antinacinė rezistencija 1941–1944 m.*, V., 1991, p. 32–33.

¹⁹ *Partizanai apie pasaulį, politiką ir save*, p. 7.

²⁰ VLIK'o 1945 m. rugsėjo 21 d. posėdžio Skardupiuose protokolas, LKA, 1991, Nr. 2, p. 6.

²¹ Dzūkų grupės štabo 1945 m. gegužės 7 d. įsakymas, *Laisvės kovos 1944–1953 metais*, p. 81–83.

²² Tauro apygardos štabo 1945 m. liepos 23–24 d. posėdžio protokolas, *ibid.*, p. 87–88.

²³ LLKS statutas, *ibid.*, p. 322–343.

²⁴ P. Lukšio rajono Šerkšno grandies 1947 m. spalio mėn. žinios, Lietuvos ypatingasis archyvas (toliau – LYA), f. K-5, ap. 1, b. 61, l. 3–4.

²⁵ Tauro apygardos veikimo statutas, *Nenugalėtoji Lietuva*, t. 3, p. 110–116.

²⁶ LLKS tarybos prezidiumo 1949 m. vasario 25 d. nutarimas, LYA, f. K-1, baudž. b. 33960/3, t. 10, l. 232.

²⁷ LLKS VD veiklos žinios, tarnybinė instrukcija, *ibid.*, t. 12, l. 209.

²⁸ N. Gaškaitė, D. Kuodytė, A. Kašėta, B. Ulevičius, *op. cit.*, 1996.

²⁹ V. Šniuolio-Svajūno 1948 m. rugpjūčio 20 d. laiškas Maironio rinktinės vadui, LYA, f. K-5, ap. 1, b. 23, l. 315.

³⁰ A. Ramanauskas-Vanagas, *Daugel krito sūnų...*, V., 1991, p. 148.

³¹ „Partizano Dzūko dienoraštis“, *LKA*, 1993, Nr. 6, p. 82.

³² *Lietuvos partizanų kovos ir jų slopinimas MVD–MGB dokumentuose 1944–1953 metais*, sud. N. Gaškaitė, A. Kašėta, J. Starkauskas, K., 1996, p. 608.

³³ Nurodymai laisvajai spaudai platinti, LYA, f. K-1, baudž. b. 41978/3, t. 4, l. 13.

³⁴ N. Gaškaitės-Žemaitienės duomenys, autoriaus asmeninis archyvas.

³⁵ „Partizano Dzūko dienoraštis“, *LKA*, 1993, Nr. 6, p. 67.

³⁶ *Partizanai apie pasaulį, politiką ir save*, p. 24.

³⁷ Prisikėlimo apygardos neperiodinis biuletenis, 1949 m. sausio 16 d., Nr. 1, LYA, b. 105, l. 19–26.

³⁸ Prisikėlimo apygardos 1952 m. balandžio 15 d. raštas Nr. 154, *ibid.*, baudž. b. 26514/3, t. 2, l. 550.

³⁹ *Partizanai apie pasaulį, politiką ir save*, p. 10.

⁴⁰ *Laisvės varpas*, Kėstučio apygardos laikraštis, 1947 m. sausio 4 d., Nr. 110, LYA, f. K-1, baudž. b. 41978/3, t. 4, l. 81–82.

⁴¹ *Laisvės varpas*, Dainavos apygardos laikraštis Nr. 3(12), LPKTS archyvinių dokumentų rinkinys.

⁴² *Už tėvų žemę*, Dainavos apygardos Dzūkų rinktinės DLK Kėstučio grupės laikraštis Nr. 64, LPKTS archyvinių dokumentų rinkinys.

⁴³ *Laisvės kova*, Kėstučio apygardos Birutės rinktinės laikraštis, 1951 m. kovo 15 d., Nr. 5, LYA, f. K-1, baudž. b. 41978/3, t. 4, l. 64.

⁴⁴ Lietuvos partizanų kreipimasis į šnipus, *ibid.*, f. K-1, b. 1761, l. 7.

⁴⁵ *Už tėvų žemę*, Dainavos apygardos Dzūkų rinktinės laikraštis, 1947 m. liepos 20 d., Nr. 11(43), A. Kašėtos asmeninis archyvas.

⁴⁶ B. Karbočiaus 1952 m. sausio 15 d. raštas organizacinių vienetų vadams, LYA, f. K-1, ap. 45, b. 397, l. 533.

⁴⁷ *Malda girioje*, Žemaičių apygardos laikraštis Nr. 2, LPKTS archyvinių dokumentų rinkinys.

⁴⁸ *Laisvės balsas*, Žemaičių apygardos laikraštis, 1952 m. birželio 18 d., Nr. 4(154), Genocido aukų muziejaus fondai.

⁴⁹ *Aukštaitis*, LLKS Rytų Lietuvos srities laikraštis, 1952 m. II ketvirtis, Nr. 1, Genocido aukų muziejaus fondai.

⁵⁰ *Laisvės balsas*, Žemaičių apygardos laikraštis, 1951 m. lapkričio mėn., Nr. 16(149), Genocido aukų muziejaus fondai.

⁵¹ *Partizanas*, Pietų Lietuvos srities laikraštis, 1952 m. sausio 18 d., Nr. 1(26), Genocido aukų muziejaus fondai.

⁵² *Vyčių keliu*, pagrindinės Vyčių organizacijos leidinys, *LKA*, 1993, Nr. 7, p. 103.

⁵³ N. Gaškaitė, D. Kuodytė, A. Kašėta, B. Ulevičius, *op. cit.*, p. 55.

⁵⁴ *Laisvės varpas*, Dainavos apygardos laikraštis Nr. 2(11), LPKTS archyvinių dokumentų rinkinys.

⁵⁵ Dainavos apygardos Dzūkų grupės vado J. Vitkaus-Kazimieraičio 1945 m. rugpjūčio 5 d. kreipimasis į partizanus, A. Kašėtos asmeninis archyvas.

⁵⁶ *Laisvės varpas*, Dainavos apygardos laikraštis Nr. 3(27), LPKTS archyvinių dokumentų rinkinys.

⁵⁷ *Partizanai apie pasaulį, politiką ir save*, p. 29–30.

⁵⁸ *Laisvės varpas*, Kėstučio apygardos laikraštis, 1948 m. sausio 8 d., Nr. 129, LYA, f. K-5, ap. 1, b. 27, l. 89.

⁵⁹ *Prie rymančio Rūpintojėlio*, LLKS Visuomeninės dalies leidinys, 1950 m. sausio mėn., Nr. 1(7), Genocido aukų muziejaus fondai.

⁶⁰ *Partizanai apie pasaulį, politiką ir save*, p. 30.

⁶¹ *Laisvės balsas*, Žemaičių apygardos laikraštis, 1950 m. spalio 3 d., Nr. 127, Šiaulių „Aušros“ muziejaus fondai.

⁶² *LKA*, 1993, Nr. 6, p. 100–108.

⁶³ *Laisvės varpas*, Kėstučio apygardos laikraštis, 1953 m. balandžio 10 d., Nr. 1(176), LYA, f. K-1, baudž. b. 33960/3, t. 12, l. 279–282.

⁶⁴ *Partizanai apie pasaulį, politiką ir save*, p. 32.

Populiarinant Lietuvos istoriją Danijoje

2004 m. vasario 18 d. Thistedo miesto (Danija) modernios statybos rotušėje atidaryta Genocido aukų muziejaus parengta paroda „Karas po karo. Ginkluota antisovietinė rezistencija Lietuvoje 1944–1953“. Paroda eksponuota iki kovo pabaigos. Vėliau ji keliauvo ir po kitus Danijos miestus.

Lietuvos partizaniniu karu ypač domisi Danijos kariškiai. 2003 m. gruodžio 4 d. Genocido aukų muziejuje Vilniuje lankėsi Danijos kariuomenės vadas generolas Hansas Jespersas Helsas. Jis ypač domėjosi lietuvių ginkluotąja antisovietine rezistencija.

Paroda „Karas po karo. Ginkluota antisovietinė rezistencija Lietuvoje 1944–1953“ balandžio 5–8 d. atidaryta Danijos gynybos ministerijai priklausančioje senovinėje, 1663 m. pastatytoje Kasteleto pilyje Kopenhagoje. Pilį gausiai lanko turistai. Parodos Kopenhagoje atidaryme dalyvavo Europos Sąjungos valstybių, Japonijos, Egipto, Čilės ambasadoriai, Kopenhagos universiteto istorikai, danų kariškiai; jiems buvo išdalyta 40 Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro anglų kalba išleistų knygų „Siberia“, kurioje rašoma apie lietuvių trėmimus į Sibirą.

Atidarymo ceremonijos metu Thistedo rotušėje kalbėjo Lietuvos genocido ir rezistencijos tyrimo centro generalinė direktorė Dalia Kuodytė, Lietuvos ambasadorius Danijoje Deividas Matulionis, Danijos Holokausto ir genocido centro direktorius Uffe Ostergaardas ir Thistedo vicemerė Rutha Sharling.

Paroda sulaukė didelio vietinės žiniasklaidos dėmesio. Apie renginį išsamiai pranešė

danų televizija ir radijas. Į parodos atidarymą atvykę Thistedo miesto tarybos nariai teigė visiškai nieko nežinoję apie partizaninį karą su sovietų okupantais Lietuvoje. „Lietuvos partizaniniame kare dalyvavo 4 proc. visų šalies gyventojų. Tai pritrenkiantis skaičius. Palyginimui pasakysiu, kad danų antinacinėje rezistencijoje dalyvavo tik iki 2 proc. gyventojų, įskaitant ir tuos, kurie panėšėjo vieną pogrindinį laikraštuką iš vienos vietos į kitą. Deja, pusę amžiaus „geležinė uždanga“ egzistavo ir mūsų galvose, ir ji dar nėra galutinai išnykus“, – teigė U. Ostergaardas.

Jo vadovaujamas centras tiria žydų, Turkijos armėnų, Pendžabo, Ruandos ir kitų kraštų bei tautų tragedijas. Amerikietis prof. Ericas Markusenas, dirbantis centro vyresniuoju tyrinėtoju, teigė, kad ši danų institucija noriai bendradarbiaus su Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos centru. Danijos Holokausto ir genocido centras yra sudedamoji Kopenhagoje veikiančio Danijos tarptautinių studijų instituto dalis. Šiame institute vasario 19 d. D. Kuodytė skaitė pranešimą apie sovietinį genocidą ir lietuvių rezistenciją. Auditorijos užduoti naivoki klausimai tik paliudijo U. Ostergaardo žodžius – dėl „geležinės uždangos“ danų žinios apie kaimynus Baltijos jūros rytų pakrantėje yra labai menkos.

Prieš parodos atidarymą U. Ostergaardas Thistedo gimnazijos mokiniams vedė pamoką apie genocidą. Jis teigė, kad Genocido aukų muziejaus paroda Thistede paskatino jį kalbėti ne tik apie holokaustą ir masines žudynes buvusioje Jugoslavijoje, Ruandoje bei Irake, bet ir apie sovietų okupuotos Lietuvos

kančias. Skaitydamas šias paskaitas, U. Ostergaardas aplankė ir kitų Danijos miestų mokyklas.

Parodos atidarymo ceremonijoje U. Ostergaardas pabrėžė danų ir lietuvių tautų istorijų bei mentaliteto panašumą. „Abi mūsų šalys prieš kelis amžius buvo galingos imperijos, bet dabar yra mažos valstybės. Vadinasi, esame mažos didelės šalys“, – sakė U. Ostergaardas.

Dabar Thistedas – tylus kurortinis miestelis Jutlandijos šiaurėje ant Limo fiordo kranto, jame gyvena 16 tūkst. žmonių. 1946–1949 m. Thistede buvo pabėgėlių stovykla, priglaudusi 600 lietuvių. Vėliau beveik visi šiame Šiaurės Danijos mieste laikinai keletus metų gyvenę lietuviai persikėlė į Australiją, JAV ir Kanadą.

D. Kuodytė ir Genocido aukų muziejaus darbuotojai aplankė lietuvių, patekusių į pabėgėlių stovyklą Thistede, pastatytus paminklus ir lietuvių kapus. Pastebėta, kad kai kurių žmonių vardai ir pavardės rodo žydišką jų kilmę. Yra ir buvusių Klaipėdos krašto gyventojų kapų.

Netoli Thistedo yra kalva, ant kurios pasijunti tarsi grįžęs į Lietuvą. Mūsų šalies pabėgėliai greta savo stovyklos ant kalvos sudėliojo daugiau kaip 10 kvadratinių metrų Lietuvos valstybinio herbo spalvotą akmeninę mozaiką. Virš jos tokia pat technika sukurtas užrašas „Lithuania“. Ant kalvos stovi medinis lietuviškas kryžius, išmargintas tautiniais ornamentais. Priė kryžiaus pritvirtintoje lentelėje lietuviškai ir daniškai kreipiamasi pagalbos į Dievą žodžiais: „Viešpatie, kuris irgi kartu pabėgėliu buvai“. Netoli stovi betoninė Gedimino stulpų skulptūrinė kompozicija, kuri šiuo metu restauruojama.

Visi šie Danijai egzotiški paminklai stovi Civilinės saugos centre, kurio darbuotojai ir rūpinasi paminklų priežiūra. „Tai labai neįprasti paminklai Danijoje, kur žodis „užsienio“ sukelia atsargią nepasitikėjimo reakciją. Turime didžiulotį, kad išsaugojome

šiuos paminklus, kurie Danijai labai nebūdingi“, – pažymėjo U. Ostergaardas.

Thistedo kapinėse yra išlikę tik keletas lietuvių, latvių, rusų ir lenkų pabėgėlių kapų. Už kapų priežiūrą iš artimųjų imamas mokestis. Jo nesumokėjus, antkapiai yra nuimami.

Thistede gyvena vienintelė iš tų 600 stovyklos gyventojų likusi 84 metų Erna Jensen. Iki atvykimo į Daniją jos vardas buvo Elena Kynaitė, bet ji ištekėjo už vietinio dano ir vardas buvo sudanintas. „Iš Lietuvos pabėgau būdama 24 metų. Giminės Lietuvoje jau išmirė. 1997 m. aplankiau drauges Vilniuje. Daugiau į Lietuvą nevažiuosiu, nes nebeturiu sveikatos“, – pasakojo E. Kynaitė-Jensen, dalyvavusi parodos atidarymo renginiuose.

Garbaus amžiaus pensininkė neužmiršo gražios gimtųjų Šakių apylinkių tarmės, bet sako, kad, sutikusi lietuvių, turi prisiminti lietuviškus žodžius.

Ji teigė, kad gyvenimas Dragsbaeko stovykloje prie Thistedo nebuvo lengvas. Pabėgėliai gaudavo 5 kronas per savaitę smulkios išlaidoms. Jie privalėjo gyventi Dragsbaeke buvusioje vokiečių pilotų treniruočių bazėje, kurioje šiuo metu yra viešbutis.

Dar 1945 m. vasarą sovietų karinės misijos padedami į Lietuvą grįžo 468 lietuviai (apie 16 proc. visų Danijoje buvusių lietuvių). Dauguma jų buvo klaipėdiškiai, iki tol nespėję susidurti su sovietų okupacija. Galbūt todėl, lyginant su kitais kraštais, kuriuose gyveno pabėgėliai lietuviai, tiek daug jų repatriavo iš Danijos.

Danijoje po Antrojo pasaulinio karo atsidūrė apie 2000 lietuvių. Įskaitant ir klaidėdiškius, šis skaičius padidėjo iki 3000. 1944 m. vasarą–rudenį daug vokiečių ir Baltijos šalių pabėgėlių susigrūdė ties Piliavos, Gdynės bei Gdanskio uostais. Tebuvo vienas kelias išsiveržti iš Raudonosios armijos apsupties – laivais į Daniją. Dalis lietuvių pasiekė Daniją ir įvairiais keliais žemyn.

Danija buvo antra po Vokietijos pagal lietuvių DP (*displaced persons* – pažodinis vertimas iš anglų kalbos yra „išvietintieji asmenys“) skaičių.

Tie, kurie liko, gyveno baimėje ir nežinioje, nes kaimyninė Švedija prievarta išsiuntė dalį Baltijos šalių pabėgėlių į Sovietų Sąjungą. Tiesa, vėliau švedai su jais elgėsi geriau nei danai. Švedai skyrė lėšų ir stengėsi integruoti likusius pabėgėlius į savo visuomenę, o danai laikė juos stovyklose, laukdami, kol pasiims kitos šalys. Vienintelė galimybė likti Danijoje buvo vedybos su Danijos piliečiu.

„Daugiausia žmonių iš mūsų stovyklos išvyko į Australiją“, – teigė E. Jensen. Australijai trūko darbo jėgos, ir ši šalis pabėgėliams kėlė mažiau biurokratinių barjerų nei JAV.

„Žmonės važiavo į Australiją, nes stengėsi pasitraukti kuo toliau nuo siaubingus prisiminimus keliančios Sovietų Sąjungos“, – sakė Thistedo vicemerė R. Sharling.

Ji ir kiti su paroda Thistede susijusiuose renginiuose dalyvavę danai teigė, kad apie lietuvių trėmimus į Sibirą sužinojo iš pusantros valandos trukmės Danijos televizijos filmo „Kelionė atgal į Sibirą“, rodyto Danijoje 2000 m. Jį sukūrė Danijos televizijos korespondentas Maskvoje Samuelis Rachlinas, gimęs Jakutijoje tremtinių iš Kybartų Rachelės ir Izraelio Rachlinų šeimo-

je. 1982 m. Danijoje buvo išleista ir dviejų papildomų leidimų susilaukusi jo tėvų danų kalba parašyta knyga „Šešiolika metų Sibire“. Ši knyga buvo išleista ir JAV bei Anglijoje. Rachlinų šeima 1941 m. birželio 14 d. buvo ištremta iš Kybartų prie Arkties jūros Bykovo įlankos šalia Lenos upės žiočių. Iki sovietinės okupacijos šeima vertėsi arklių eksportu. 1957 m. Rachlinams leista išvykti į Daniją, nes Rachelė Rachlina buvo gimusi Danijoje.

Paroda „Karas po karo. Ginkluota anti-sovietinė rezistencija Lietuvoje 1944–1953“ tęsia savo keliones – šių metų birželio 14–21 d. ji buvo eksponuojama Vilniuje, Lietuvos Seime. Paroda rodoma ir kituose Lietuvos miestuose. Nuo lapkričio 20 d. ji bus eksponuojama Lietuvos kultūros Balzeko muziejuje Čikagoje.

Parodos nuotraukose įamžintos partizanų kovos, laidotuvės, stovyklos ir bunkeriai, uniformos, poilsis, rezistenciniame kare dalyvavusios partizanės. Apsilankiusieji parodoje sužinos, kaip Lietuvos partizanai mezgė ryšius su užsienio šalimis, kaip vykdavo partizanų apdovanojimų ceremonijos, pamatys partizanų leidinių, susipažins su ginkluotosios rezistencijos karine-teritorine struktūra.

Rokas Tracevskis

Tarptautinis Kengyro sukilimo 50-mečio minėjimas

2004 m. spalio 19–22 d. Maskvoje Tarptautinės istorinės-edukacinės bendrijos „MEMORIAL“ iniciatyva vyko 1954 m. gegužės 16–birželio 26 d. Kengyro lagerio (Kazachija) kalinių sukilimo 50-mečio minėjimo renginiai.

Prieš 50 metų Kengyro lagerio kaliniai pasipriešino kalinimo režimui ir lagerio administracijos savivalei, perėmė lagerio kontrolę ir 40 dienų gyveno savotiškoje „Kengyro respublikoje“. Sukilime vieningai dalyvavo įvairių tautybių kaliniai; tarp jų buvo ir apie 700 lietuvių. Sukilimui vadovavo lagerio komitetas, kurį sudarė įvairių tautybių lagerio kalinių atstovai. 1954 m. birželio 26 d. Kengyro sukilimas buvo žiauriai nuslopintas. Tačiau šis sukilimas paspar-

tino GULAG'o lagerių sistemos krizę ir jos žlugimą.

Tarptautiniame Kengyro sukilimo 50-mečio minėjime dalyvavo buvę sukilimo dalyviai ir istorikai iš Rusijos, JAV, Kazachijos, Ukrainos, Baltarusijos ir Lietuvos. Lietuvos delegacijos nariai – buvę politiniai kaliniai Antanas Seikalis, Kengyro sukilimo dalyvis Alfonsas Urbonas ir Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro darbuotojas Evaldas Gelumbauskas. Minėjimo pradžioje renginio dalyviai aplankė Solovkų akmenį – paminklą, skirtą visoms sovietinio režimo represijų aukoms atminti. Prie paminklo padėtos gėlės, žuvusiųjų atminimas pagerbtas tylos minute.

Tarptautinio Kengyro sukilimo 50-mečio minėjimo dalyviai prie Solovkų akmens: iš dešinės Lietuvos delegacijos nariai – sukilimo Kengyre dalyvis Alfonsas Urbonas ir buvęs politinis kalinys Antanas Seikalis

Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro darbuotojas vyriausias specialistas Evaldas Gelumauskas skaito pranešimą apie lietuvius, dalyvavusius Kengyro sukilime

Kengyro sukilimo 50-ųjų metinių minėjimas vyko Maskvos „Memorialo“ būstinėje. Tris dienas truko posėdžiai, kuriuose sukilimo liudininkai – rusai, baltarusiai, ukrainiečiai ir lietuviai dalijosi prisiminimais apie penkiasdešimties metų senumo įvykius. Buvo ir skausmingų, ir džiaugsmingų prisiminimų apie sukilimo pradžią, jo eigą, sukilėlių vienybės jausmą ir savitarpio supratimą, iškiliausius sukilimo dalyvius, vadovus.

Istorikų Nikolajaus Formozovo (Rusija), Turganbeko Alanijazovo (Kazachija), Lesios Bondaruk (Ukraina) ir E. Gelumausko (Lietuva) pranešimuose apžvelgti sukilimo tyrimo klausimai, kalinių pasipriešinimo lageriuose istorinių tyrimų eiga bei perspektyvos po Sovietų Sąjungos žlugimo, nurodytos tolesnės veiklos ir bendradarbiavimo gairės, nagrinėjant neaiškius Kengyro sukilimo

istorijos faktus bei epizodus. Lietuvos atstovai savo pranešimuose taip pat pabrėžė, kad būtina nustatyti tikslų Kengyro sukilimo metu žuvusiųjų skaičių, išsiaiškinti jų palaidojimo vietą bei įamžinti atminimą.

Baigiamasis renginio akordas – buvusių sukilimo dalyvių kreipimasis į Kazachijos prezidentą Nursultaną Nazarbajevą atviru laišku. Jame išreikštas tvirtas ryžtas siekti, kad būtų išslaptinti archyviniai duomenys apie Kengyro sukilimo aukas ir pradėta žuvusiųjų kapaviečių paieška. Taip pat pareikšta, kad būtina įamžinti GULAG' o lagerių sistemos pagrindus sudrebinusių sukilimų – Norilsko, Vorkutos, Kengyro – dalyvių atminimą, steigiant memorialinius paminklus buvusiose žymiausių lagerių vietose.

Evaldas Gelumauskas

Įamžintas 1944–1953 m. Kamajų apylinkėse žuvusių Vytauto ir Algimanto apygardų partizanų atminimas

*...Guldė brolius ant grindinio kieta
Sunkūs batai jų kūnus suspardė...
...Šventuos kapuos neliko vietos,
Supurvintas kraujas ant veido...
Algimantas Slavickas*

2004 m. rugsėjo 19 d. Rokiškio rajono Kamajų miestelyje buvusiose balose atidengtas naujai rekonstruotas memorialas 1944–1953 m. Kamajų apylinkėse žuvusių Vytauto ir Algimanto apygardų partizanų atminimui (žr. ketvirtame viršelio puslapyje).

Tik atgavus Lietuvai Nepriklausomybę buvo prisiminti visi šioje vietoje užkasti 1944–1953 m. žuvusieji. Visų jų atminimui partizanų sesers Onos Dapšytės-Kriukelienės iniciatyva buvo pastatytas memorialas. Jo autorius – architektas prof. Kazimieras Šešelgis. Skulptūras padarė tautodailininkas Raimundas Puškorius.

Buvo teigiama, kad čia gali būti užkasta per 150 žuvusių Vytauto ir Algimanto apygardos partizanų. Daugumą jų giminės ir artimieji išvogė ir palaidojo kapinėse. Šiuo metu tarp likusių šioje vietoje partizanų palaikų – 53 žinomi. Juos nustatyti padėjo žuvusių artimieji, kaimynai ir bendražygiai. Visų pavardės buvo iškaltos granitinėse plokštėse, kurių autorius – skulptorius Jonas Jagėla.

Prisiminkime juos:

Apšega Juozas-Strausas, g. 1925 m. Gyveno Bartešiškių k. Žuvo 1948 m. gruodžio 13 d. Šeduikių k.

Apšega Petras-Vilkas, g. 1918 m. Gyveno Bartešiškių k. Žuvo 1948 m. gruodžio 13 d. Šeduikių k.

Bačiulis Jonas-Dragūnas, g. 1925 m. Gyveno Mikniūnų k. Žuvo 1948 m. gruodžio 13 d. Šeduikių k.

Baltrūnas Danukas, g. 1923 m. Žuvo 1945 m.

Baukys Stasys. Žuvo 1948 m. gruodžio 13 d.

Černius Jonas-Erelis, g. 1915 m. Gyveno Nemeniūnų k. Žuvo 1945 m. lapkričio 30 d. Kamajų šile.

Dapšys Juozas, g. 1922 m. Gyveno Vėderiškių k. Žuvo 1946 m. Gučiūnų k.

Dapšys Kazimieras-Ažuolas, g. 1918 m. Gyveno Vėderiškių k. Žuvo 1947 m. lapkričio mėn.

Dilys Albinas-Barsukas, g. 1925 m. Gyveno Trako k. Žuvo 1948 m. gruodžio 13 d. Šeduikių k.

Dilys Jonas-Bijūnas, g. 1921 m. Gyveno Ragelių k. Žuvo 1947 m. spalio 28 d.

Dilys Petras-Eimutis, Tarzanėlis, g. 1924 m. Gyveno Trako k. Žuvo 1949 m. lapkričio 2/3d.

Diržys Jonas-Gegužis, g. 1920 m. Gyveno Kuokšių k. Žuvo 1945 m. spalio 4 d.

Gaižauskas Kazimieras, g. 1919 m. Gyveno Vaineikių k. Žuvo 1945 m. Kamajų apylinkėse.

Grigas Petras, g. 1924 m. Žuvo 1947 m. Kamajų apylinkėse.

Groblys Pranas-Bardanavičius, g. 1922 m. Gyveno Krylių k. Žuvo 1950 m. rugsėjo 28 d. Juodonių k.

Indrelė Kazys-Strausas, g. 1918 m. Gyveno Rudžių k. Žuvo 1949 m. kovo 3 d. Kalvių k.

Jankauskas Napalys-Balnas, g. 1925 m. Gyveno Rudžionių k. Žuvo 1946 m.

Jankauskas Vaclovas-Musolinis, g. 1925 m. Gyveno Gegužinių k., Šimonių vlsč. Žuvo 1948 m. gruodžio 13 d. Šeduikių k.

Jasaitis Povilas, g. 1925 m. Gyveno Vardonių k. Žuvo 1945 m. birželio 21 d. Gučiūnų k.

Kandroška Antanas-Aras, Agrastas, g. 1920 m. Gyveno Kuokšių k. Žuvo 1950 m. balandžio 14 d.

Lukošius Vytautas, g. 1912 m. Gyveno Rokiškio m. Žuvo 1945 m. gruodžio 2 d. Šilalės miške netoli Skrebiškio k. Rokiškio aps.

Mazurevičius Boleslovas, g. 1911 m. Gyveno Galsiškių k., Šimonių vlsč. Žuvo 1945 m. birželio 21 d.

Mažylis Jonas, g. 1915 m. Gyveno Vėderiškių k. Žuvo 1945 m. birželio 21 d.

Mickys Justinas, g. 1923 m. Gyveno Kultuviškių k. Trano grupės partizanas. Žuvo 1945 m. rugpjūčio 25 d. prie Krilių miško, Južintų vlsč.

Misiūnas Bronius, g. 1926 m. Gyveno Bajorų k., Skapiškio vlsč. Žuvo 1947 m. vasario mėn.

Palskys Balys-Gintas, g. 1920 m. Žuvo 1947 m. spalio 28 d. Tadauskų k.

Paškevičius Alfonsas-Liūtas, g. 1922 m. Gyveno Žeimių k. Žuvo 1946 m. kovo 10 d. Šimonių vlsč.

Paulauskas Juozas, g. 1905 m. Gyveno Puknių k. Žuvo 1945 m. birželio 21 d. Gučiūnų k. Kamajų vlsč. gyventojų Trumpciko daržinėje.

Pypinys Adomas-Aras, Sakalas. Gyveno Gražiškių k. Žuvo 1947 m. Beičių miške.

Pypinys. Žuvo 1945 m.

Pranckūnas Jonas, g. 1915 m. Gyveno Vaineikių k. Žuvo 1947 m.

Puzinkevičius Kazys-Papartis, g. 1918 m. Gyveno Kuokšių k. Žuvo 1945 m. spalio 4 d. Kuokšių k.

Raugalė Petras. Žuvo 1945 m. rugsėjo 30 d. Šeduikių k., Svėdasų vlsč.

Sakalauskas Pranas, g. 1911 m. Gyveno Tadauskų k. Žuvo 1946 m. vasario 1 d. prie Duokiškio.

Samuolis Pranas, g. 1919 m. Gyveno Mieliūnų k. Žuvo 1945 m. birželio 21 d. Gučiūnų k.

Sirvydis Juozas, g. 1919 m. Gyveno Kuokšių k. Žuvo 1945 m. liepos 26 d.

Sirvydis Petras-Gerbus, g. 1914 m. Gyveno Kuokšių k. Žuvo 1945 m. liepos 26 d.

Simanavičius Gasparas-Zigmas, g. 1919 m. Gyveno Petrošiškio k. Žuvo 1946 m. sausio 6 d.

Smalstys Albinas, g. 1913 m. Gyveno Kamajų mstl. Žuvo 1945 m. spalio 7 d.

Spetyla Juozas, g. 1909 m. Gyveno Kirkėnų k. Žuvo 1945 m. birželio 21 d. Gučiūnų k.

Šklėrius Jonas-Sakalas, g. 1914 m. Gyveno Papiškių k. Žuvo 1946 m. kovo 20 d.

Šklėrius Jurgis, g. 1923 m. Gyveno Papiškių k. Žuvo 1946 m. kovo 20 d.

Šukys Jonas-Liūtas, g. 1908 m. Gyveno Žeimių k. Žuvo 1950 m. balandžio 14 d.

Šukys Feliksas, g. 1917 m. Gyveno Juodonių k. Žuvo 1946 m. kovo 10 d. Mieliūnų k.

Tebelškis Vytautas, g. 1920 m. Žuvo 1946 m.

Tijūnėlis Antanas-Liepa, g. 1918 m. Gyveno Minkūnų k. Žuvo 1952 m. spalio 20 d. Skrebiškio miške.

Tijūnėlis Jonas-Lapė. Gyveno Minkūnų k. Žuvo 1946 m. liepos 21 d.

Tutinas Vladas, g. 1912 m. Gyveno Šarkių k. Žuvo 1945 m. birželio mėn. Pladiškio k.

Vaškelis Juozas-Uosis, g. 1922 m. Gyveno Kuokšių k. Žuvo 1945 m. rugsėjo 9 d. Kamajų šile.

Vaikutis Stasys, g. 1920 m. Gyveno Ažubalių k. Žuvo 1948 m. gruodžio 13 d.

Vaira Juozas-Klevas, g. 1923 m. Gyveno Dvirėžių k. Žuvo 1949 m. spalio 29/30 d.

Vigėlis Aleksandras, g. 1911 m. Gyveno Kovelio k. Žuvo 1945 m. gruodžio 2 d. Šilalės miške netoli Skrebiškio k.

Vilimas Mindaugas, g. 1920 m. Gyveno Punkiškių k. Žuvo 1946 m. sausio 6 d.

Ir kiti nežinomi partizanai.

Rūta Trimonienė

Edukaciniai LGGRTC projektai

2004 m. kovo 19–20 d. buvo apdovanoti respublikinio moksleivių konkurso „Lietuvos kovų už laisvę, kariuomenės bei netekčių istorija“ nugalėtojai. Be moksleivių rašinių ir tradicinės viktorinos, šiemetiniame konkurse dar buvo vertinami piešiniai ir moksleivių sukurti Partizanų dienos renginio projektai. Nugalėtojai tradiciškai gavo organizatorių prizus ir atitinkamas pinigines premijas. Piešinių konkurso nugalėtojų piešiniai eksponuojami LGGRTC kiemelyje (Didžioji g. 17/1, Vilnius). Visų konkurse dalyvavusiųjų piešinių paroda buvo atidaryta Vilniaus įgulos Karininkų ramovėje, vėliau eksponuota Gedulo ir vilties dienos renginiuose prie buvusio KGB pastato Lukiškių aikštėje. Šiuo metu paroda svečiuojasi Kauno technologijos universiteto Informacinių technologijų institute (Studentų g. 48a).

Birželio 28–liepos 3 d. LGGRTC suorganizavo mobilią vasaros stovyklą „Minaičiai 2004“. Ši stovykla buvo surengta 55-osioms Lietuvos laisvės kovos sąjūdžio tarybos 1949 m. vasario 16 d. deklaracijos pasirašymo metinėms paminėti. Mobilioje stovykloje dalyvavo keturios visuomeninės organizacijos: „Vanagai“, Lietuvos šaulių sąjunga, Žemaitijos skautų organizacija, Ateitininkų federacija. Joms atstovavo po dešimt asmenų. Mobili stovykla prasidėjo žygiu, kai keturios grupės keliavo penkių dienų trukmės (apie 45 km) atskirais autentiškais maršrutais į Minaičius. Žygio metu dalyviai atliko „par-

tizanines“ užduotis. Žygis baigėsi bendra vakarone Minaičių pagrindinėje mokykloje kartu su buvusiais partizanais ir vietos bendruomene. Žygio nugalėtojai „Vanagai“ buvo apdovanoti kelione į sukarintą stovyklą Estijoje.

Liepos 12–20 d. vyko tarptautinė vasaros stovykla „Vyčio apygarda“. Dalyvavo respublikinio moksleivių konkurso „Lietuvos kovų už laisvę, kariuomenės bei netekčių istorija“ laureatai, taip pat sukarintam klubui „Krooni klubi“ Estijoje atstovaujantys moksleiviai. Stovyklai vadovavo Lietuvos skautų sąjungos Vilniaus pilies tunto atstovai. Dalyviai stovyklavo palapinėse, Karaliaus Mindaugo motorizuotojo pėstininkų bataliono teritorijoje. Stovyklos programoje dalyvavo Vyčio apygardos vadas B. Juospaitis, Švietimo kaitos fondo direktorius Vytautas Toleikis, Panevėžio kraštotyros muziejaus vyr. muziejininkas D. Pilkauskas. Stovyklos atidarymo bei uždarymo renginiuose dalyvavo Panevėžio miesto mero pavaduotojas P. Luomanas, Panevėžio rajono švietimo skyriaus vyr. specialistas V. Visockis. Transportą ekskursijai po Vyčio apygardos istorines vietas skyrė Panevėžio rajono švietimo skyrius.

Liepos 21 d. LGGRTC generalinė direktorė Dalia Kuodytė ir Memorialinio departamento direktorė Gintarė Jakubonienė dalyvavo visuomeninės organizacijos „Vanagai“ vaikų stovyklos renginiuose.

Agnė Šiušaitė

Moksleivių stovykla Estijoje

Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras jau kelinti metai sėkmingai bendradarbiauja su Estijos „Krooni klubi“ („Karūnos klubu“). Bendromis šio klubo ir LGGRTC programos „Pokario istorija jaunimui“ pastangomis šiais metais į tarptautinę estų organizuotą stovyklą vėl nuvyko moksleivių grupė iš Lietuvos. Tai buvo prizas geriausiai pasirodžiusiai komandai, dalyvavusiai žygyje į Minaičius. Šiame žygyje neaplenkiami buvo jaunieji „Vanagai“ – jie ir vyko į Estiją, kur susirinko ir jų bendraamžiai iš Estijos ir Čečėnijos.

Stovyklos pradžia buvo Saremos salose. Ši vieta pasirinkta neatsitiktinai – čia yra viena iš „Krooni klubi“ bazių, sekli šilta įlanka, kurioje vyksta įvairūs mokymai. Stovyklos organizatoriaus Peterio Lauro sumanymu šiais metais čia jaunieji stovyklautojai mokėsi, kaip išsilaipinti iš greitaeigės ka-

rinės valtys. Po itin išsamių ir ilgų karinio instruktoriaus Andresio Ambros (beje, jis dvejus metus tarnavo amerikiečių „žaliųjų berečių“ daliniuose) mokymų sausumoje susėsta į valtis. Užduotis – šokti į vandenį iš 60 km per valandą greičiu skriejančios valtys. Užduotis ne tik nelengva, bet ir pavojinga; reikia geros koordinacijos, orientacijos, labai tikslių, krante išmoktų judesių ir, aišku, drąsos. Abejojantieji savo jėgomis galėjo likti krante. Nemažai jaunųjų stovyklautojų ten ir pasiliko, bet tarp jų nebuvo nė vieno lietuvio. Mokymai buvo sėkmingi, adrenalino pakako visiems.

Per likusį laiką Saremos salose buvo surengtos kelios ekskursijos, daug pasakota apie salų istoriją, taip pat apie pokario kovas. Pasirodo, Saremos miškuose nuo karo laikų likę tiek skeveldrų, kad iki šiol vengiama medžius pjauti netgi malkoms.

Tarptautinė moksleivių stovykla „Vyčio apygarda“. 2004 m. liepos 12–20 d.

„Vanagai“ su stovyklos organizatoriumi Peteriu Lauru (centre)

Antrąją stovyklavimo dalį moksleiviai praleido jau žemyninėje Estijos dalyje tarp Talino ir Tartu, gana gūdžiuose miškuose įsikūrusioje pagrindinėje „Krooni klubi“ bazėje. Orai nelepino – kasdien tekdavo džiovinti perlytas uniformas ir batus. Tačiau entuziazmo dėl to nesumažėjo. Ypač šaudykloje, kur buvo susipažinta su Amerikos policijos naudojamais itin stambaus kalibro „Colt“ modelio pistoletais ir viena iš „Kalašnikov“ automato formų. Kai dėl lietaus iš viso būdavo neįmanoma iškišti nosies į lauką, stovyklos organizatorius P. Lauras bei iš Suomijos atvykę instruktoriai skaitydavo paskaitas apie partizaninį karą, jo taktiką, pajavairindami jas šiuolaikiniais mokomaisiais filmais. Be to, buvo galima žaisti tenisą, sportuoti treniruoklių salėje, maudytis pirtyje. Surengta ekskursija į Taliną ir kažkuo Grūto parką primenantį Lagedi muziejų. Tik jame surinkti ne sovietinių stabų paminklai, o karinė technika.

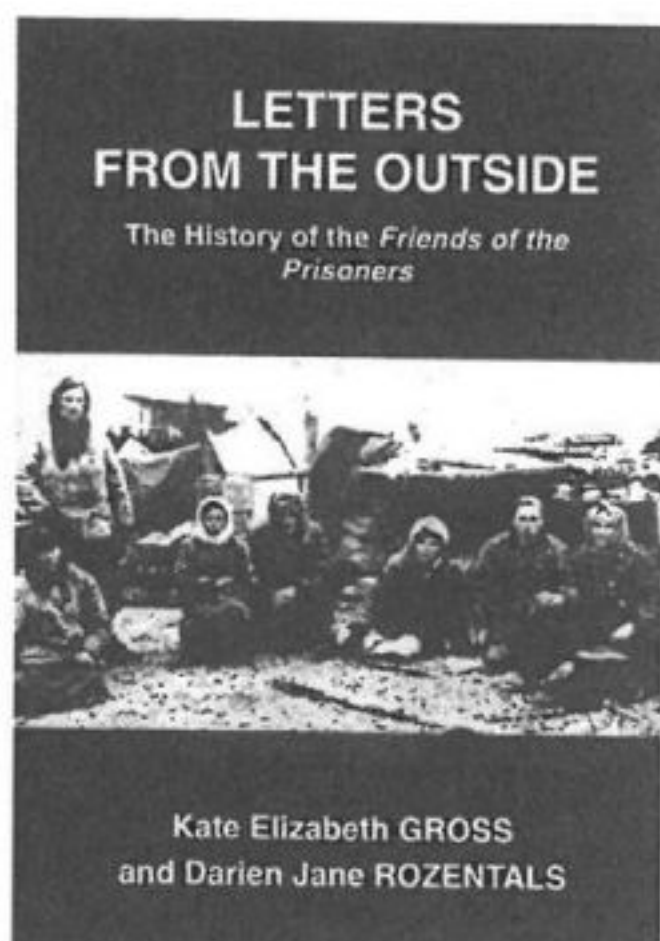
Baigiantis stovyklos laikui, visi turėjo galimybę aplankyti kasmetinių tarptautinių karinių varžybų „Erna raid“ stovyklavietę, kur buvo įsikūrusios specialiųjų pajėgų koman-

dos iš dvidešimties pasaulio šalių – amerikiečių „žaliosios beretės“, britų, vokiečių, Skandinavijos šalių specialiosios pajėgos, egzotiškai atrodantys kinai ir lietuvių jėgerių bataliono kariūnai. „Erna raid“ – tai karinės varžybos, skirtos paminėti to paties pavadinimo 1941 m. estų partizanų operacijai, pradėjusiai estų pasipriešinimo sovietinei okupacijai judėjimą. Beje, buvo įdomu sužinoti, kad estai pasipriešinimą sovietams 1941 m. laiko pagrindiniu partizaniniu karu, kuriam savo mastu neprilygo net pokario pasipriešinimas. Tą patį vakarą „Vanagiukai“ kartu su dvidešimties šalių kariūnais dalyvavo iškilmingame minėjime prie Kautlos memorialo žuvusiems estų partizanams atminti.

Kitą dieną Suomijos įlankos pakrantėje buvo stebima „Erna raid“ varžybų pradžia. Tai įspūdingas reginys, sutraukiantis nemažai estų ir užsienio turistų.

Stovykla buvo sėkminga, įspūdinga ir naudinga. Malonu, kad antrus metus iš eilės lietuvaičiai nustebino daug ko mačiusius estų ir suomių instruktorius geru pasirengimu, entuziazmu ir drąsa.

Dalius Žygelis

Kate Elizabeth Gross,
Darien Rozentals,
Letters from outside (The History of the Friends of the Prisoners),
Sandy Bay,
Tasmania: T.U.U. Lithuanian Studies Society,
2004, 122 p.

Tasmanijos (Australija) universitete įsikūrusio Lietuvos studijų sambūrio parengtame leidinyje supažindinama su XX a. devintajame dešimtmetyje Australijoje veikusios organizacijos „Friends of Prisoners“ istorija. Ši organizacija daugeliu atžvilgių buvo glaudžiai susijusi su Lietuva. 1980 m. vasarą važinėdamas po Australiją, Simas Kudirka pasiūlė mintį rašyti laiškus politiniams kaliniams Sovietų Sąjungoje, kadangi su kaliniais, kurie gaudavo laiškus iš Vakarų, anot jo, sovietinių kalėjimų prižiūrėtojai elgdavosi atsargiau. Po vieno tokio S. Kudirkos susitikimo su visuomene, vykusio Tasmanijos Hobarto mieste, grupelė šia idėja susidomėjusių asmenų įkūrė ekumeninio pobūdžio krikščionišką pagalbos draugiją, kurios tikslas buvo teikti moralinę pagalbą politiniams kaliniams SSRS. Pagrindiniai tokios pagalbos būdai buvo laiškų kaliniams ir jų giminėms rašymas bei maldos už juos. Nuo 1980 m. rudens iki 1987 m. šiai organizacijai vadovavo tėvas Gregorius Jordanas SJ, o jos narių skaičius 1987 m. pasiekė beveik 2 tūkst. Tai buvo ne tik Australijos, bet ir Naujosios Zelandijos bei kitų pasaulio šalių gyventojai.

Be laiškų rašymo ir maldos už kalinius kampanijų organizavimo, taip pat buvo skleidžiama informacija apie tikinčiųjų ir represuotųjų už savo įsitikinimus padėtį Sovietų Sąjungoje. Jau nuo 1981 m. balandžio mėn. ši draugija leido biuletinį, kurį rengė lietuvis Algimantas Taškūnas, vienas aktyviausių jos narių per visą egzistavimo laikotarpį. Be to, buvo organizuojami susitikimai ir viešos paskaitos, kurias skaitė buvę politiniai kaliniai ar asmenys, gerai susipažinę su šia problema. Vienas iš tokių buvo ir kan. Michaelis Bourdeaux, 1969 m. Anglijoje įkūręs Kestono koledžą, kuris tyrinėjo religijos padėtį komunistų valdomuose kraštuose. Parašęs ne vieną knygą apie religijos padėtį Sovietų Sąjungoje, 1979 m. jis išleido ir specialiai Lietuvai skirtą studiją „Land of Crosses“, kuri buvo parengta pagal Kestono koledže sukauptus dokumentus. Britanijos–Lietuvos draugijos iniciatyva 2005 m. Nacionalinėje M. Mažvydo bibliotekoje planuojama surengti parodą, kurioje būtų pristatyta Kestono koledžo ir kan. M. Bourdeaux veikla bei jos reikšmė Lietuvai. Prie šios parodos organizavimo prisideda ir Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras.

Šioje knygoje kan. M. Bourdeaux, kaip vienas iš „Friends of Prisoners“ aktyvių rėmėjų, taip pat skirta nemažai dėmesio. Be to, jis parašė šio leidinio įžanginį žodį. Be trumpos „Friends of Prisoners“ veiklos (1980–1991) apžvalgos, leidinyje įdėtos kai kurių žymiausių šios organizacijos globotų politinių kalinių – Viktoro Niitsoo, Nijolės Sadūnaitės, Irinos Ratušinskajos ir kitų – gyvenimo istorijos. Taip pat apžvelgiama sovietinė įkalinimo įstaigų sistema, pabrėžiamas griežto režimo psichiatrijos ligoinių vaidmuo; supažindinama su asmenimis, dalyvavusiais „Friends of Prisoners“ susitikimuose su visuomene; pateikiama svarbiausių įvykių, susijusių su organizacijos veikla, chronologija.

Arūnas Streikus

MŪSŲ AUTORIAI

JUOZAPAS ROMUALDAS BAGUŠAUSKAS

humanitarinių mokslų daktaras

ARŪNAS BUBNYS

humanitarinių mokslų daktaras,

Lietuvos istorijos instituto mokslo darbuotojas

EVALDAS GELUMBAUSKAS

LGGRTC vyriausias specialistas

JURGA PUKINSKAITĖ

Vilniaus universiteto magistrantė

MINDAUGAS TAMOŠAITIS

istorijos mokslų magistras,

Vilniaus pedagoginio universiteto

Lietuvos istorijos katedros asistentas

RIMANTAS ZIZAS

humanitarinių mokslų daktaras,

Lietuvos istorijos instituto mokslo darbuotojas

Žurnalo „Genocidas ir rezistencija“ autorių dėmesiui

Tekstas turi atitikti moksliniam straipsniui keliamus reikalavimus: nurodomas tyrimų tikslas, objektas, metodas, pateikiamos išvados ir trumpa santrauka lietuvių kalba vertimui į anglų kalbą; įvadinėje dalyje turi būti istoriografijos apžvalga.

Straipsnio tekstas turi būti Word 95 formato, raidžių dydis – 12, tarpai tarp eilučių – 1,5, atstumai iš kraštų – po 2 cm.

Straipsnių apimtis neturėtų būti didesnė negu 1,0–1,5 autorinio lanko.

Žurnalo „Genocidas ir rezistencija“ redakcijos adresas:

Didžioji g. 17/1,
LT-01128 Vilnius
Lietuva

Adresas internete: www.genocid.lt

Elektroninio pašto adresas: arvydas@genocid.lt

Faksas: (370-5) 2791 033

Telefonai: (370-5) 2791 036, (370-5) 2791 038

Ketvirtame viršelio puslapyje –
Kamajų memorialas.

Atidengtas po rekonstrukcijos 2004 09 19

GENOCIDAS IR REZISTENCIJA
LGGRTC leidinys
2004, 2(16)

Viršelio dailininkas *Alfonsas Žvilius*
Redaktorės *Rima Dulkanienė, Rūta Krasnovaitė*
Maketuotoja *Nijolė Juozapaitienė*

SL 2015. 2004 12 06. 13 sp. l. Užs. Nr. 1745

Išleido Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras,

Didžioji g. 17/1, LT-01128 Vilnius

www.genocid.lt

Spausdino Standartų spaustuvė, S. Dariaus ir S. Girėno g. 39, LT-02189 Vilnius

Kaina sutartinė

ŠIAME LEIDINYJE:

Arūnas Bubnys
KAUNO GETAS
(1941–1944 M.)

Juozapas
Romualdas Bagušauskas
KOMUNISTŲ PARTIJOS
IDEOGINĖ APOLOGETIKA
SLOPINANT TAUTOS
PASIPRIEŠINIMĄ
(1944–1953 M.)

Mindaugas Tamošaitis
KONTROVERSIŠKI
V. KRĖVĖS-MICKEVIČIAUS
PARODYMAI APIE 1940 M.
LIETUVOS OKUPACIJĄ
JAV CH. J. KERSTENO
KOMITETUI PO ANTROJO
PASAULINIO KARO

Evaldas Gelumbauskas
POLITINIŲ KALINIŲ BEND-
RUOMENĖS SUSIFORMA-
VIMAS IR PASIPRIEŠINIMAS
GULAG'O YPATINGOJO
REŽIMO LAGERIUOSE
(1948–1954 M.)

Rimantas Zizas
RAUDONŲJŲ PARTIZANŲ
IR PIETRYČIŲ LIETUVOS
KAIMŲ SAVISAUGOS
GINKLUOTI KONFLIKTAI
1943 M.

